OSMANLI'DA TOPLUM ŞEHİR ve TİCARET

-II-

Editör
Erkan IŞIKTAŞ
Muhammet Nuri TUNÇ

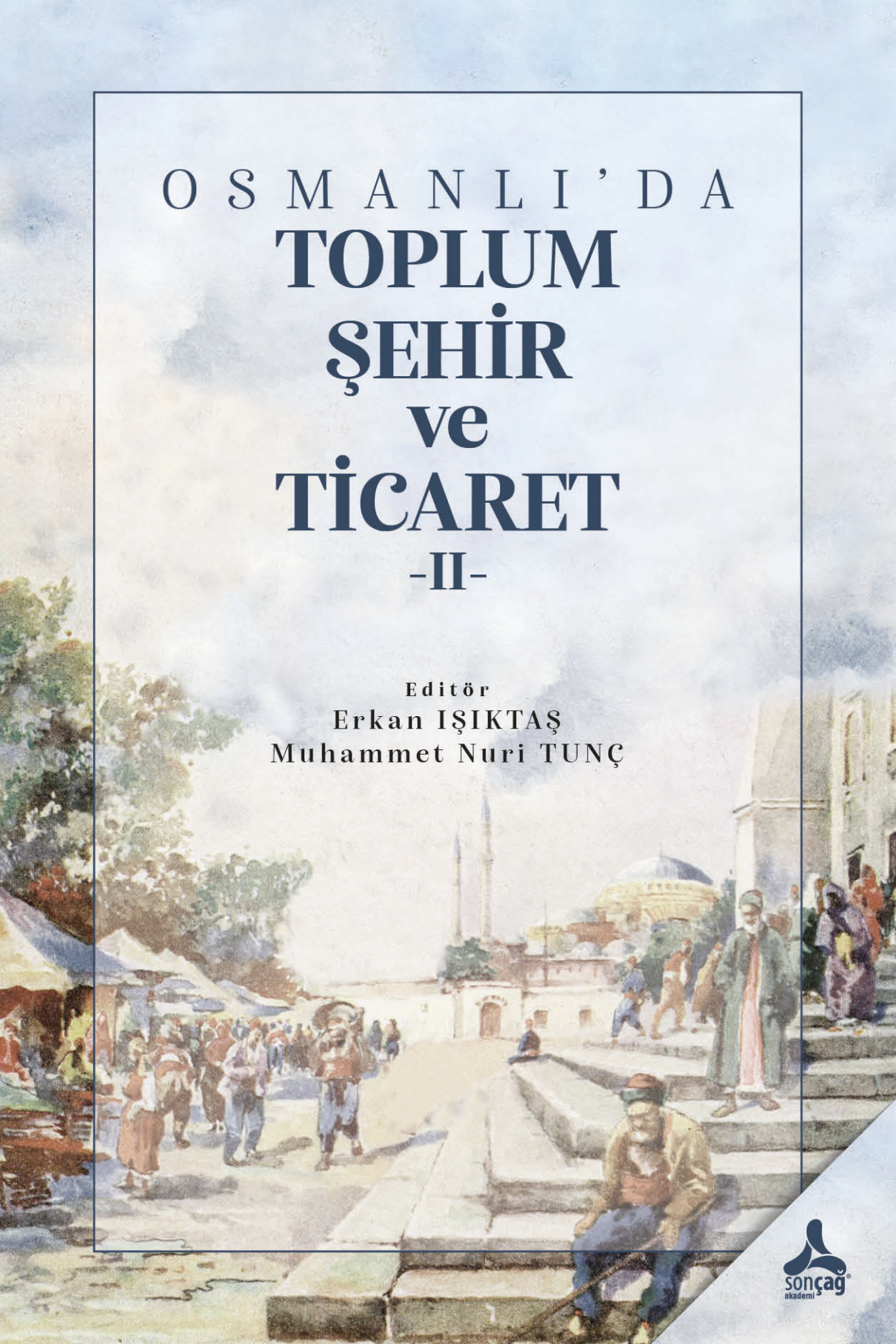

sonçağ akademi

OSMANLI'DA

TOPLUM ŞEHİR ve TİCARET

-II-

Editör
Erkan IŞIKTAŞ
Muhammet Nuri TUNÇ

sonçağ akademi

Kitabın Adı : OSMANLI'DA TOPLUM, ŞEHİR VE TİCARET -II-
Editörler : Erkan IŞIKTAŞ, Muhammet Nuri TUNÇ
Yazarlar : Sadık ÇETİN, Pınar DOĞANAY, Muhammet Nuri TUNÇ, Emrah YILMAZ, Fatma TOMBAK, Ömer KUCAK, Mustafa ASLAN, Erkan IŞIKTAŞ, Eyüp CÜCÜK, Ayhan DOĞAN, Mesut YOLAL, Selim SAYGIN
Kapak / Mizanpaj : Yağmur ARDUÇ

1. Baskı : Aralık 2022 ANKARA

Yayın Yönetmeni : Sinem ZORLU
ISBN : 978-625-6371-49-1
Yayın No. : 1852

© Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64
www.soncagyayincilik.com.tr
soncagyayincilik@gmail.com
Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com
uzun@uzundijital.com

İÇİNDEKİLER

TAKDİM / v

OSMANLI MAARİFİNDE İHTİYAR HEYETLERİNİN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Sadık ÇETİN / 1

İSLİMYE SAMAKOV ARASINDAKİ DEMİR SEVKİYATI (1789-1839)
Pınar DOĞANAY / 25

VAKIF REAYASININ TEKÂLİF-İ ŞÂKKA VERGİSİ VE DEVRE ÇIKMA UYGULAMASI KONUSUNDA YAŞADIĞI SIKINTILAR (17. YÜZYIL SONLARI - 18. YÜZYIL BAŞLARI)
Muhammet Nuri TUNÇ / 49

WHITTALL VE LA FONTAINE AİLELERİ ÖRNEĞİNDE OSMANLI TOPLUMSAL YAPISINDA LEVANTENLER
Emrah YILMAZ / 77

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLİZ SEYYAH JULİA PARDOE'NUN GÖZÜNDEN BİR OSMANLI ŞEHRİ: BURSA
Fatma TOMBAK / 105

2787 NUMARALI NÜFUS DEFTERİNE GÖRE KARS EYALETİ'NDEKİ CUNUKİ VE KASKANLI AŞİRETLERİ
Ömer KUCAK / 139

OSMANLI DEVLETİ'NDE BEKTAŞİLİK ÖZELİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Mustafa ASLAN / 171

1 NUMARALI SİCİLL-İ AHVÂL KAYITLARINA GÖRE HAZÎNE-İ HÂSSA'DA GÖREV YAPAN MEMURLAR
Erkan IŞIKTAŞ / 191

YEREL EĞİTİM TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK YEREL GAZETELERİN KULLANIMI: GAZİANTEP GAZETESİ VE GAZİANTEP'TE EĞİTİM
Eyüp CÜCÜK - Ayhan DOĞAN / 247

OSMANLI ERMENİLERİNDEN HAGOP BARONYAN'IN İSTANBUL'UN ŞEHİR VE TOPLUM HAYATINDA ERMENİLERE DAİR GÖZLEMLERİ (1850-1900)
Fatma TOMBAK / 263

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE FIRKA-İ İSLAHİYE'NİN İSKÂN VE NÜFUS SİYASETİ: İSLAHİYE ÖRNEĞİ
Mesut YOLAL / 297

OSMANLI DEVLETİ'NDE PATRİMONYAL SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ VE ULUS DEVLETİN İNŞASI
Selim SAYGIN / 315

TAKDİM

Tarihsel şuurun oluşumu, gelişimi ve gelecek nesillere aktarılması noktasında büyük bir emek sarfeden tarih araştırmacılarının gayreti, dün olduğu gibi bugün ve gelecekte de azami ölçüde devam edeceği aşikârdır. Hatta araştırmacıların ortaya koyacakları muhtelif tematik çalışmalarla Türk tarihinin gizemli kalmış pek çok hususu açığa çıkartılacaktır. Geçmişte yapılan çalışmalar da bunlara dayanak oluşturacak ve rehber olacaktır. Elbette ki böylesine kutsi ve milli bir yolun zahmetleri de olacaktır. Bunlardan belki de en dikkat çekeni farklı kıtalarda hâkimiyet kurmuş ve pek çok devlet vücuda getirmiş olan Türklerin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi yaşamlarının dönemlere bağlı olarak değişkenlik göstermesi gelmektedir. Bu dinamizm, Türk tarihinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı için de geçerlidir.

Türk tarihi içerisinde müstesna bir yeri olan, katkıları ve icraatlarıyla dönemlere damgasını vuran Osmanlı Devleti, geniş bir sahada hâkimiyetini uzun yıllar sürdürmüştür. Devlet yönetiminden toplumun inşasına kadar çağına göre oldukça modern bir medeniyetin temsilcisi olarak mevcudiyetini korumuştur. Bünyesinde müessisleştirdikleri intizamlı yapılarla başarısını perçinleştirmiştir. Bu itibarladır ki yakın dönem Türk tarihinde adında sıkça söz edilen devletlerin başında olmuştur. Peki, Osmanlı'yı farklı kılan ve başarıya götüren neydi? Aslında Osmanlı üzerine yapılan çalışmaların ekseriyetinde bu sorunun cevabı aranmış ve değişik açılardan kıymetli tespitler ortaya konulmuştur. Siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi gibi alanlarla çeşitlendirilebilen bu tespitlerin oldukça yerinde olduğu kanaati hâkimdir. Ancak Osmanlı Devleti'yle ilgili irdelenmesi gereken pek çok mevzu bulunmaktadır. Bunların başında sosyo-iktisadi meseleler gelmektedir.

Siyasi ve askeri konuların sıklıkla ele alındığı Osmanlı tarihinde günümüzde yeni bir ekolün yaklaşımı olarak sosyo-iktisadi alana eğilim artış göstermiştir. Son yıllarda arşiv kayıtlarının araştırmacılara daha düzenli ve ulaşılabilir bir duruma getirilmesi ilgili alanda yapılan çalışmaların artmasına vesile olmuştur. Ayrıca siyasi ve askeri meselelerin izahının yanında Osmanlı'nın sosyal ve iktisadi yaşantısının irdelenmesi gerektiği zaruriyeti bu artışı tetiklemiştir. Bugün ilgili alanda ortaya konulmuş çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ne var ki bunların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta sosyo-iktisadi araştırmaların oldukça dağınık bir vaziyette olduğu söylenebilir. Bu düşünceden hareketle hem ilgili alana katkı sağla-

mak hem de Osmanlı sosyal-iktisadi tarihiyle ilgili güncel çalışmaları bir arada tutmak maksadıyla böyle bir kitap projesine başvurulmuştur. Bu kapsamda Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret I başlığı adı altında 2021 yılında ilk nüshası yayın hayatına kazandırılmıştır. İlgili çalışmada emeği geçen araştırmacılara tekrardan şükranlarımızı arz ederiz. Bununla birlikte Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret II çalışmasına teveccüh gösteren ve alanda özgün çalışmalarıyla katkı sunan yazarlara teşekkürü bir borç biliriz. Son olarak bu kitap çalışmasının amacına ulaşması ve Osmanlı sosyo-iktisadi tarihine katkı sunmasını ümit ederiz…

Erkan IŞIKTAŞ

Aralık-2022

OSMANLI MAARİFİNDE İHTİYAR HEYETLERİNİN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

** Sadık ÇETİN*

Giriş

Eğitim öğretim sürecinde karşılaşılan sorunların aşılması, eğitim öğretim faaliyetlerinin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, gerekli finansmanın sağlanması vb. durumlar eğitimin paydaşlarının sürece dâhil edilmesiyle daha kolay bir şekilde aşılabilecek problemlerdir. Nitekim çağdaş eğitim yaklaşımlarında eğitimin her kademesinde eğitim çevre işbirliği önemli görülmüş ve eğitim öğretim süreçlerine dâhil edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu paydaşların eğitim faaliyetlerinde rol almalarının tarihsel bir geçmişinin olduğu da bir vakıadır. Osmanlı maarifinin modernleşme sürecinde eğitim çevre işbirliğinde hangi kurumların etkili olduğu, bu kurumların eğitimin hangi boyutlarında faaliyet yürüttükleri, beklentiler ve bu beklentilerin nasıl karşılandığı soruları Osmanlı maarifinin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Bu açıdan bakıldığında yerel idarelerin yeni bir anlayışla ele alındığı ve yeni kurumların kurulduğu Tanzimat Dönemi, ilerleyen süreçte eğitim çevre işbirliğinde etkili olacak kurumların tesis edildiği bir dönem olmuştur. Nitekim köy ihtiyar heyetleri bu konuda önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan köy ihtiyar heyetlerinin teşekkülü[1], yönetimde ahalinin etkin katılımının sağlanması konusunda atılan adımların en küçük taşra birimine kadar ulaştırılmasının somut bir örneği

* ***Dr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Felsefi Sosyal ve Tarihi Temelleri ABD, Gaziantep/Türkiye, sdkctn2@gmail.com Orcid ID: 0000-0003-3207-0751***

1 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s.307.

olarak değerlendirilmektedir.[2] Söz konusu nizamname ile Müslim ve Gayr-i Müslimlerin beraberce yaşadıkları köylerde her cemaatin kendi muhtarlarını ve ihtiyar heyetlerini seçmesi kararlaştırılmış, böylece ihtiyar heyetleri ilk kez mahalli idarelerde yerini almıştır.[3]

1864 Vilayet Nizamnamesinde *İdare-i Umûr-ı Kurâ* yani köylerin idari işleri bölümünde köylerde her sınıf ahali için teşkil edilecek heyetlerin en az üç en fazla on iki kişiden oluşabileceği belirtilmiştir. Müslümanların imamları[4] ve Gayr-i Müslimlerin ruhani reisleri ihtiyar meclislerinin tabii azaları olarak kabul edilmiştir. İhtiyar meclisleri ait oldukları sınıf ahalisinin vergilerinin dağıtılması, temizlik ve ziraat gibi konuların müzakeresi, kanuni çerçevede küçük davaların sulh yoluyla halledilmesi ile görevlendirilmiştir. Gerek muhtar gerekse ihtiyar heyetleri bir seneliğine seçilmişlerdir. Ancak bu durum yeniden seçilmelerine engel bir durum değildir. Muhtarların kabahatleri ortaya çıktığında hükümet tarafından azledilebileceği gibi ihtiyar meclislerinin talepleri doğrultusunda aynı sonuç ortaya çıkabilecekti.[5]

Muhtar ve ihtiyar heyeti azalarının seçimlerine katılacak olanların Osmanlı tebaasından ve *ashab-ı alakadan* olmaları, senelik elli kuruş vergi vermeleri ve en azından 18 yaşını aşmış olmaları gerekiyordu. Muhtar ve ihtiyar heyeti azası seçilebilmek içinse en az otuz yaşında olmak ve yıllık yüz kuruş vergi veriyor olma şartı getirilmiştir.[6] Zamanla ihtiyar heyetlerinin okuryazar olanlardan seçilmesine itina gösterilmesi istenmiştir.[7]

---

2 Mehmet Güneş, "Osmanlı Köy ve Mahalle İdarelerinde Yeni Bir Dönem: İhtiyar Meclislerinin Teşekkülü", *Journal of History Studies,* Volume 6 Issue 3, April 2014, 175.

3 Ali Akyıldız, "Muhtar", *DİA*, Cilt XXXI, Ankara 2020, s. 52-53.

4 Nizamnamede belirtilmesinin yanında süreç içerisinde yayımlanan tamimlerle köy imamlarının ihtiyar meclislerinin tabii azaları olduğu ve ihtiyar heyetlerinin vazifelerine iştirak etmelerinin mecburiyeti vilayet ve mutasarrıflıklara bildirilmiş olduğu da görülmektedir. Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK.119/78; BOA.DH.İ.UM.EK.119/82.

5 *Düstur*, Birinci tertip, Cilt 1, Matbaa-i Amire, 1289, s.618-619.

6 *Düstur*, Birinci tertip, Cilt 1, Matbaa-i Amire, 1289, s.619-620; Her ne kadar nizamnamede yüz kuruş vergi veriyor olma şartı bulunsa da bazı köylerde yüz kuruş vergi veren bulunamaması nedeniyle en çok vergi verenlerin seçilmesi yolunda düzenlemelerde bulunulmuştur. Bkz. BOA, DH.MKT.1522/7.

7 BOA, DH.MUİ.91-1/9 lef 2. Defter-i Hakaniden Dahiliye Nezaretine yazılan 25 Nisan 1910 tarihli bir yazıda tapu işlemleri için köylerden alınan ilmühaberlerin düzenlenmesinde ciddi güçlüklerin yaşandığı bu nedenle imam, muhtar ve ihtiyar heyetlerinin seçiminde okuryazar olanların seçilmesi konusunda itina gösterilmesinin vilayetlere bildirilmesi istenmiştir.

1871 İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesinde ise köy ihtiyar heyetlerinin vazifeleri daha açık bir şekilde izah edilmiştir. Buna göre ihtiyar heyetleri köylerde ahali arasında ortaya çıkan hususi davaları sulh yoluyla halletmeye yetkili kılındığı gibi köylerin hususi ihtiyaçlarını da müzakere edeceklerdi. Bir köy ahalisi farklı etnik ve dini unsurlardan oluşuyorsa kendi ihtiyar heyetlerine, farklı köylerdeki ahali arasında zuhur eden davalarda ise nahiye merkezlerindeki ihtiyar heyetlerine müracaat edecekti. Köy ihtiyar heyetleri öncelikle köylerin temizlik işleri ile ilgili hususların görüşülmesi, köy bekçisi ve zabitlerinin seçimi, ziraat ve ticaretin kolaylaştırılması, vergilerin tevzii konularına bakmakla görevliydi. Ayrıca hayır kurumları için verilen emlakın kabulü ve hangi şartla verilmişse ona göre kullanılması, yetim mallarının korunması, ziraata uygun ve kullanılmayan arazilerin nahiyelere bildirilmesi ve köylerde bulunan hayır eserlerinin imarı ve mekteplerin idaresine nezaret etmekle mükelleftiler. Bununla birlikte *amele-i mükellefe* grubundan olanlardan köy hissesine isabet eden kısımların belirlenmesi, hükümete teslim edilmesi gereken suçlular hakkında ilk tahkikatın yapılması ve muhtarların kabahatleri ortaya çıkarsa bunun nahiye vasıtasıyla kaza kaymakamlarına bildirilmesinden de sorumlu tutulmuşlardır.[8]

1871 İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesinde eğitim öğretim işleri ile ilgili olarak köy mekteplerinin idaresine nezaret etmek tabirine yer verilmiştir. Tabiatıyla bu hüküm sarih bir ifade değildir. Bu ifade mekteplerin her türlü ihtiyacının karşılanması olarak değerlendirilebilir. Eğitim öğretim kurumlarının yanında hayır eserlerinin de imar edilmesi hükmü, vakıflar yoluyla yapılmış olan eğitim öğretim kurumlarını da kapsayacağı şeklinde değerlendirilebilir. Bu durumda köy ihtiyar heyetleri, köylerde bulunan mektep ve diğer hayır eserlerinin bakım ve idaresinden sorumlu tutulmuştur.

1913 yılı Tedrisat-ı ibtidaiye Kanun-ı Muvakkatında ihtiyar heyetlerinin eğitimle ilgili sorumlulukları konusunda genel bir ifadeyle maariften mesuldürler denilmekle birlikte[9] açıklayıcı ifadelere de yer verilmiştir. Örneğin mezkûr kanunun 78. maddesinde köy veya mahalle ihtiyar meclislerinin her sene mart ayı içinde yedi yaşından on üç yaşına kadar olan çocukların kaydedildiği bir defterin tutulması ve okul öğretmenlerine teslim edilmesinin ge-

8 *Düstur*, Birinci tertip, Cilt 1, Matbaa-i Amire, 1289, s.647-648.

9 *Maarif Düsturu*, Haz. Faik Reşid, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, cilt 1, cüz 3, s.16.

rektiği kaydedilmiştir. İhtiyar meclisleri ayrıca mekteplerin açılış zamanını velilere bildirmekle de sorumlu tutulmuşlardır.[10]

İhtiyar heyetlerinin maarif sahasında nasıl bir fonksiyon icra ettikleri ve sorunların çözümü konusunda ortaya konan yaklaşımlar vb. hususlar hem ihtiyar heyetlerinin hem de dönemin maarif hayatının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi fonlarından tespit edilen ilgili belgeler ışığında konu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmada mekân olarak sadece bir bölge veya vilayet yerine Osmanlı coğrafyasının değişik bölgeleri ile ilgili örnekler üzerinden bir değerlendirmenin yapılması tercih edilmiştir. Zaman olarak ihtiyar heyetlerinin kurulduğu 1864 yılından başlayarak konu ele alınmıştır. Ancak ihtiyar heyetlerinin maarif sahasındaki etkinliğini konu alan belgelerin 2. Meşrutiyet devrinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu minvalde çalışmada bu dönem ağırlıklı olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı arşivindeki müteferrik belgelerden hareketle konu ile ilgili bilgilere ve sahada yaşananlar konusunda tespitlere ulaşılmaktadır. Bunun yanında maarif teftişlerinin ne şekilde yapılacağına dair 1916 yılında yayımlanan taslağın 14. Maddesi, ihtiyar heyetlerinin görevlerine ayrılmıştır. Buna göre *Hey'et-i ihtiyariyenin maarife hizmeti* başlığı altında "mecburiyet-i tahsiliyeyi tatbik etmişler mi, ne dereceye kadar muvaffak olmuşlar muallime ne derece zahir olmuşlar, sinn-i tahsilde bulunan kız ve erkek çocukların ayrı ayrı mikdarı talep olunacak. Bunların ne kadarı mektebde olduğı işaret edilecek. Devamsızlar hakkında hey'et-i ihtiyariyenin himmeti hey'et-i ihtiyariyenin tedrisat-ı iptidaiye kanununa göre vazifesi telkin olunacak" şeklinde bir açıklama yapılmıştır.[11]

Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere ihtiyar heyetinin önemli görevleri bulunmaktadır. Özellikle eğitime devam konusunda yapılması gerekenler dikkat çekmektedir. Diğer yandan zorunlu eğitim konusunda ihtiyar heyetinin katkıları önemsenmiş ve muallimlere gereken desteğin verilip verilmediğinin müfettişler tarafından denetlenmesi istenmiştir.

---

10 *Maarif Düsturu,* s.25; BOA, MF.İBT.494/52

11 Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM,* no.26, 2009, s.82; BOA, MF.HTF.1/32.

Söz konusu 14. madde, müfettiş teftiş raporlarında ele alınmış olup bu madde çerçevesinde değişik yerleşim birimlerine ait raporlarda verilen bilgiler konunun aydınlatıcı olması açısından önem arz etmektedir. Çalışmada gerek ilgili raporlar gerekse diğer müteferrik belgeler değerlendirilerek eğitimde ihtiyar heyetlerinin etkinliğine taşradan bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Zorunlu Eğitim ve İhtiyar Heyetleri

Osmanlı Devleti'nde "Tamim-i Maarif" yani eğitim öğretimin yaygınlaşması 19. yüzyılda artık devlet adamlarının önem vermek mecburiyetinde kaldığı meselelerden biri haline gelmiştir. Zira uzun süreden beri devam eden devletin gidişatındaki olumsuzluğun sona erdirilmesi ve sorunlara kalıcı çözümlerin üretilmesinin en önemli yollarından birinin maarif sahasında yapılacak yenilikler olduğu anlaşılmıştır. Daha açık bir ifadeyle şu söylenebilir ki maarif sahası devletin uzun yıllardan beri yüz yüze kaldığı sorunların çözümü için bir merkez olarak görülmeye başlanmıştır. Bunun temin edilmesi için öncelikle maarifin yaygınlaştırılması ve ahalinin içinde bulunduğu cehaletin giderilmesinin gerekliliği anlaşılmıştır.

1824 yılında II. Mahmut'un çıkardığı ilköğretim fermanı bu konudaki en önemli örneklerden birincisidir. Bu ferman ile İstanbul'da ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir.[12] Gerek Tanzimat Döneminde gerekse II. Abdülhamit Devrinde açılan okullar ve eğitimdeki gelişmeler hep eğitimin yaygınlaşması yani "tamim-i maarif"in gerçekleşmesi amacına matuf girişimlerdir. Nitekim 1876 Kanun-i Esasinin 15. maddesinde eğitim öğretimin serbestliği ve 114. maddesinde ilköğretimin zorunlu olduğu ifade edilmiş böylece bu konuda anayasal bir zorunluluk tesis edilmiştir.[13]

---

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Cevad İbni'ş-şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı, Matbaa-i Amire, 1338, s.1-4; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2007, Pegem A, Ankara, 2007, s. 151-152; Ancak şunu da ifade etmek yerinde olacaktır ki *tamim-i maarif* konusu bu tarihlerden çok daha öncelerine ait arşiv belgelerinde yerini almıştır. Örneğin 12 Nisan 1761 tarihli bir belgede Mora'da Balyabadra'da ahaliye hat talimi yaptıran Hattat Ali'nin faaliyetleri övülmüş ve neşr-i maarif konusundaki gayretleri nedeniyle günlük 50 akçe tahsis edilmiştir. Bkz. BOA, C.MF.66/3257. Her ne kadar bu belgede hat öğretiminin yaygınlaştırılması konusuna değinilmiş olsa da bunun münferit bir örnek olduğunu da ifade etmek gerekir.

13 *Düstur*, Tertib 1, Cilt 4, İstanbul, 1299, s.4-19.

Her ne kadar çıkarılan kanunlar eğitimde zorunluluğu getiriyor olsa da bunun sahadaki yansımaları eğitime katılım faaliyetlerine bağlıdır. Osmanlı nüfusunun önemli bir kısmının kırsal kesimde yaşıyor olması nedeniyle eğitimin yaygınlaştırılması yolunda köy ahalisinin eğitimden istifade etmesi öne çıkan bir durum olmuştur. Bu minvalde çocukların eğitime katılımı konusunda ihtiyar heyetleri önemli görevler üstlenmişlerdir.

Bu yolda eğitim yaşına gelmiş çocukların tespiti önem arz etmektedir. Bu nedenle 1914 yılında Maarif Nezaretinden yazılan bir tamimde köylerde ve mahallelerde eğitim yaşına gelmiş olanların tespiti için Tedrisat-ı İbtidaiye Kanununa atıfla her sene mart ayında yedi yaşından on üç yaşına kadar olan çocukların isimlerinin belirlenerek bir defter halinde muallimlere verilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Defterlerin nasıl tutulacağına dair örneğin gönderildiğine yer verilmiştir.[14]

Zorunlu eğitim için kanunlar çıkarılmış olsa da uygulanması sürecinde birçok zorlukla karşılaşılmıştır. Bu zorluklar eğitimin yaygınlaştırılması yolunda istenen gelişimi aksatmıştır. Örneğin Diyarbekir Vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 1 Haziran 1914 tarihli yazıda mecburi eğitimin yapılabilmesi için gerekli altyapının olmadığı belirtilmiştir. Bu çerçevede eğitim öğretime dâhil edilecek olan çocuklar için yeterli sayıda mektep ve muallimin bulunmasının gerektiği ifade edilmiştir. Ancak 1914 yılında vilayette yeteri kadar mektep binası ve muallim bulunmamaktadır. Bu nedenle zorunlu eğitimin şimdilik uygulanamayacağı belirtilmiştir.[15]

Bu konudaki diğer bir örnek ise Urfa sancağında yaşanmıştır. Mutasarrıf Esad Bey, 10 Mart 1914 tarihli telgrafında Urfa kaza merkezinde zorunlu eğitimin ancak 1330 senesi bütçesinde ibtidai mektep inşası için gereken ödeneğin tamamlanması sonrasında uygulanabileceğini belirtmiştir. Birecik ve Suruç'ta ise yeteri kadar mektebin bulunmaması bu bölgelerde mecburi eğitim için büyük bir engel oluşturmuştur. Ayrıca Suruç ahalisinin üç ay süresince meralarda bulunması da ayrı bir engel teşkil etmiştir.[16]

---

14 BOA, MF.İBT.494/52; Söz konusu belgede ilköğretimin Meşrutiyetin *üssü'l-esası* olduğu ifadesi dikkat çekicidir. Bu cümleden olmak üzere Meşrutiyet maarif politikalarında ilköğretimin yeri hakkında bir fikir edinilmektedir. Ayrıca toplumun genelinin eğitime katılımı için düzenlenecek defterlerin ne derece önemli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bkz. BOA, MF.İBT.498/36.

15 BOA, MF.İBT.505/44

16 BOA, MF.İBT.487/30

Aynı durumda bulunan diğer bir vilayet ise Kastamonu'dur. Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisinin 14 Mart 1914 tarihli yazısında, gerekli özellikleri haiz mektepler bulunmadığı ve yeterli muallimler olmadığı için mecburi eğitime geçilemediği belirtilmiştir. Mecburi eğitim uygulamasına geçilebilmesi için gereken finansman kaynağı olarak ahaliden alınacak vergiler konusunda gerekli düzenlemenin yapılmasının beklendiği ifade edilmiştir.[17]

Merkezden çok uzakta bulunan vilayetlerde ise durumun daha kötü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Sana'dan yazılan 20 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda Yemen vilayetinin hususi şartları nedeniyle mecburi eğitime geçilemediği belirtilmiştir. Ancak Maarif Nezareti Yemen'de mecburi eğitime geçilmesi konusunda ısrarcı olmuş ve gelecek sene için en azından vilayet merkezinde mecburi eğitimin tatbik edilmesini istemiştir.[18]

Bu sırada Halep Maarif-i İbtidaiye Müfettişinin Nezarete yazmış olduğu raporda Halep'teki ibtidai mekteplerin takriben yüzde yetmişinin cami hücrelerinde veya kira ile tutulan binalarda eğitime devam etmekte olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun değiştirilmesi için gereken düzenlenmelerin yapılmasını istemiştir.[19]

Van vilayetinden yazılan 12 Mart 1914 tarihli yazıda ise vilayetteki maarif durumunun ne halde olduğu açıkça ifade edilmektedir. Nitekim yazının ilk satırında her hususta olduğu gibi maarif konusunda da en geri bırakılan yerin Van vilayeti olduğu ifade edilmiş ve maarife ciddi anlamda ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Öyle ki Müslüman köylerde ahaliye *ahkâm-ı diniyeyi* öğretecek hatta cenazeleri yıkayacak imamların bile bulunmadığı ifade edilmiştir. Buna rağmen inşaat mevsiminin başlamasıyla birlikte yapılacak mekteplerle peyderpey mecburi eğitime geçilebileceği bildirilmiştir.[20]

Anlaşıldığı üzere devlet yeni bir eğitim atılımı içerisinde olsa da gerek finansman sorunları gerekse altyapıdan kaynaklanan sorunlar, istenilen şekilde ve zamanda mecburi eğitimin başlamasına imkân vermemiştir. Ancak yeterli imkânı olan mahallerde mecburi eğitime geçiş için önemli adımlar da atılmıştır. Örneğin Erzurum Valisi Reşit Bey 8 Mart 1914 tarihli telgra-

17 BOA, MF.İBT.517/2
18 BOA, MF.İBT.508/72.
19 BOA, MF.İBT.489/47.
20 BOA, MF.İBT.490/23.

fında vilayette birçok hususi mektebin bulunmasının yanında vilayet ve liva kaza merkezlerine bağlı altmış iki köyde resmi olarak iki yüz on beş mektebin mevcut olduğunu ve mecburi tahsilin uygulanabileceğini bildirmiştir. Gelecek sene için yapılacak mektep binaları için gerekli finansmanın aşar, ticaret ve zanaat erbabından alınacak temettü vergileriyle karşılanabileceği, öğretmen açığının ise darülmuallimînden yetişecek öğretmenlerle temin edileceğini belirtmiştir. Bu suretle mektep binası olmayan köylerde bile süreç içerisinde mecburi tahsil uygulanabilecektir.[21]

Bu süreçte en fazla önem verilen konulardan biri de mecburi eğitime dâhil olan çocukların tespit edilmesi olmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere bu konuda ihtiyar heyetleri görevlendirilmiştir. Ayrıca tutulacak defterler maarif müfettişleri tarafından ciddiyetle takip edilmiştir. Örneğin Elazığ İbtidai Maarif Müfettişi Hüseyin Hüsnü Bey, 1917 yılına ait raporunda Keban kasabasında mecburi tahsilin tatbik edilemediğini belirtmektedir. Bu durumun sebebi ise devam etmekte olan Birinci Dünya Savaşı'dır. Savaş nedeniyle seferberlik ilan edildiği için cepheye giden askerlerin işgücü açığının çocuklar tarafından karşılanması gerekmiştir. Kasabada yetmiş altı erkek ve altmış bir kız çocuğu eğitim yaşına gelmiştir. Ancak bunlardan sadece otuz sekiz erkek ve yirmi beş kız çocuğu eğitim öğretime devam etmektedir.[22]

Müfettiş Hüseyin Hüsnü Bey, Keban kasabasına bağlı Heyidi karyesi ile ilgili teftişinde ise yine mecburi eğitimin tatbik edilememesinden şikâyet etmektedir. Seferberlik devam ettiği müddetçe de gerçekleştirilemeyeceğini kaydetmiştir. Eğitime yeterince katılımın olmamasının en önemli sebebi ise çocukların velilerinin askerde olmasıdır.[23]

Denizli karyesinde de mevcut durum aynıdır. Zira ihtiyar heyeti, Hüseyin Hüsnü Bey'e savaşın bitmesine kadar mecburi tahsilin uygulanamayacağı yönünde açıklamada bulunmuştur. Köylünün yirmi ile kırk beş yaşına kadar olan erkekleri askerdedir. Bunların geride bıraktıkları işleri ve ziraatın devam etme zorunluluğu çocukların okula devam etmelerini engellemiştir.[24]

---

21 BOA, MF.İBT.487/31.
22 BOA, MF.HTF.5/42 s.2.
23 BOA, MF.HTF.5/42 s.4.
24 BOA, MF.HTF.5/42 s.9.

Bazı karyelerdeki ihtiyar heyetlerinin mecburi tahsil konusunda gayretli olmadıklarına yer verilmiştir. Müfettiş Hüseyin Hüsnü Bey'e göre İsa karyesi ihtiyar heyeti gayretsizdir. Buna bahane olarak seferberliği göstermektedir.[25] Tahir karyesinde de benzer bir durumla karşılaşılmıştır. Bu karyede kış aylarında öğrenci nüfusu kırk elliye ulaşmakla birlikte yaz aylarında on beşe kadar düşmektedir. İhtiyar heyetinden bu durumun sebebi sorulduğunda seferberlik nedeniyle yedi yaşındaki çocuğun bile iş gücüne ihtiyaç duyulduğu şeklinde beyanda bulunulmuştur. Ancak Hüseyin Hüsnü Bey, Tahir karyesinin mevcut durumu hakkında farklı bir kanaattedir. Zira 14. madde olan "heyet-i ihtiyariyenin maarife hizmeti" bölümünün kenarına mahalli idarecilerden kaymakam ve nahiye müdürünün gayretsizliğinin etkisinin olduğu şeklinde açıklamada bulunmuştur.[26]

Karahöyük karyesinde de eğitime katılım ve mecburi tahsilin tatbiki konusunda aynı durum yaşanmıştır. Mecburi tahsilin uygulanamadığı bu köyde tahsil yaşına gelmiş olan doksan bir erkek ve seksen bir kız çocuğu bulunmasına rağmen bunlardan ancak yirmi erkek öğrenci okula devam etmektedir. Geriye kalanları hiç bir şekilde okula gelmemektedir. Hüseyin Hüsnü Bey, ailelerin icbar edilmesinin ihtiyar heyetinin sorumluluğunda olduğunu söylemesine ve sorumlukları hatırlatılmasına rağmen mecburi tahsilin uygulanması durumunda yaşanılan iktisadi zorlukların daha da artacağı şeklinde cevap almıştır. Hüseyin Hüsnü Bey, yerinde gördüğü bu duruma hak vermiş ve bu konuda daha fazla ısrarcı olmamıştır.[27]

İhtiyar heyetlerinin gereği gibi işlerini yapmalarını aksatan durumlardan biri de kaymakamların mecburi tahsil konusunda gayretli olmayışlarıdır. Hüseyin Hüsnü Bey, Eğin'e gittiğinde yaptığı teftişte Eğin'e gelen hiçbir kaymakamın mektepleri ziyaret etmediğinden şikâyet etmektedir. Böyle bir durum gerek ihtiyar heyetinin gerekse muallimlerin de isteksizliğine sebebiyet vermekteydi. Hüseyin Hüsnü Bey, buradaki durumu izah ederken "kuvve-i icraiyenin muavenet ve muzahereti munzam olmadıkça heyet-i ihtiyariye ve muallimlerin nesayih-i hakviyanesini ahali koyun kaval dinler gibi dinliyor" demektedir.[28]

---

25 BOA, MF.HTF.5/42 s.11.
26 BOA, MF.HTF.5/42 s.14.
27 BOA, MF.HTF.5/42 s.16-17.
28 BOA, MF.HTF.5/42 s.21-22.

Hüseyin Hüsnü Bey'in 1917 yılında Elazığ vilayetinde yaptığı teftişte ihtiyar heyetlerinin maarife hizmetleri başlığı altında aktardıkları genel olarak yukarıda izah edilenler gibidir. Ancak kimi köylerde ise umut verici örneklerin olduğunu da ifade etmek gerekir. Örneğin Hal karyesi ihtiyar heyetinin eğitim öğretim konusundaki farkındalığından bahsetmektedir. Bu köyün ihtiyar heyeti *lezzet-i maarifin* farkındadır. Karşı karşıya kalınmış olan musibetlerin temelinde eğitimsizlik olduğunu kavramışlardır. Ancak içinde bulunulan durum, gayretli olan köylerin ve ihtiyar heyetlerinin de elini kolunu bağlamaktadır.[29]

Mezraa kasabası Meyadin köy ihtiyar heyeti de mecburi tahsil konusunda gayretli ihtiyar heyetlerindendir. Burada mecburi eğitim tatbik edilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri ahalinin eğitime verdiği önem diğeri ise ihtiyar heyetinin vazifesine itina etmesidir.[30]

1917 yılında Elazığ vilayetinde yapılan teftişin en önemli maddelerinden biri olan ihtiyar heyetlerinin maarif konusundaki etkinlikleri konusunda müfettişin aktardıkları, bu konuda genel anlamda istenilen düzeyde olunmadığı kanaatini oluşturmaktadır. Genel olarak tahsil yaşına gelmiş olanların istatistikleri ve kayıtları tutulmuş olsa da esas konu olan çocukların eğitime devamlarının önündeki engelin seferberlik olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte mahalli idarecilerin ve ihtiyar heyetlerinin kimi köylerdeki isteksiz ve gayretsizlikleri de bu neticenin oluşmasında etkili olmuştur.

Hüseyin Hüsnü Bey, 1917 yılı teftiş raporunda ek bir değerlendirme kaleme almıştır. Önemli tespitlerin bulunduğu bu bölümde teftiş bölgesinde maarifin gelişmemesini ihtiyar heyetleri ve muhtarların seçiminde yaşanan sorunlara bağlamaktadır. Ahalinin muhtarlık gibi önemli bir makama bakış açısındaki olumsuzluk nedeniyle liyakatli insanların muhtarlık ve azalıklara talip olmadığını, bu makamları dolduranların ise eğitim yaşına gelmiş olan çocukları okula gitme konusunda teşvik etmediğini belirtmektedir. Hüseyin Hüsnü Bey, bir süreliğine muhtar ve ihtiyar heyetlerinin hükümet tarafından tayin edilmesini teklif etmiştir.[31]

Ülkenin diğer bir köşesi olan Kütahya sancağı dâhilinde 1917 yılında yapılan teftişte ise ilginç durumlarla karşılaşılmaktadır. Nitekim Emet nahi-

29 BOA, MF.HTF.5/42 s.84. (v. 42-b).
30 BOA, MF.HTF.5/42 s.90. (v. 45-b).
31 BOA, MF.HTF.5/42 s.126 (v. 63-b).

yesinde bulunan Şükufe-i Zeka Mektebi teftişi bölümünde ihtiyar heyetleri hakkında verilen bilgilerde bu meclislerin eğitimle hiçbir şekilde ilgilenmedikleri ifade edilmiştir. Zira bu bölümde "El-yevm mevcut talebenin yalnız kendi teşebbüsleriyle mektebe devam ettirildiğini alakadarınca bu hususun lazım-ı vechle çalışılmadığını heyet-i ihtiyariyenin maarif işleriyle katiyen alakadar olmadıklarını hatta sene başında sinn-i tahsile dâhil olan etfalin isimleri virilmek üzere defeatle müracaat edildiği halde defterin verilmediğini ve bizzat kendileri takibatta bulunarak esamiyi elde ettiklerini söylüyorlar" şeklinde muallimlerin ifadelerinin olduğu belirtilmiştir. Bir sonraki sene için ihtiyar heyetlerinin görevlerini hakkıyla yapmaları konusunda nahiye müdürüyle görüşüldüğü kaydı düşülmüştür.[32]

Çit karyesinde de benzer bir durum görülmektedir. Buradaki ihtiyar heyeti sadece mektebe devam eden öğrenciler hakkında muallimlere yardımda bulunmuştur. Okula devam etmeyen öğrencilerin devamsızlıklarının nedeni ise seferberliktir. Kocası askerde olan kadınlar daha beş yaşındaki çocuklarının yardımına bile muhtaç bir halde hayatlarını devam ettirmektedir. Bundan dolayı savaşın bitmesine kadar mektebe devam etmeyen çocukların eğitime katılmaları pek mümkün gözükmemektedir. Köyde eğitim yaşına gelmiş 123 erkek, 138 kız çocuğu bulunmaktadır. Ancak bunlardan sadece yetmiş biri okula gelmektedir. Kızlar ise genel olarak hasır işlemekle meşgullerdir.[33] Diğer bir yerleşim birimi olan Uşak'a bağlı Sivaslı nahiyesinde 1918 yılında yapılan teftişte ihtiyar heyetinin tahsil yaşına gelmiş olanlar ile ilgili bir defter tutmaması nedeniyle verilen rakamların tahmini olduğu kaydedilmiştir.[34]

Anlaşılacağı üzere gerek içinde bulunulan siyasi durum gerekse ekonomik koşullar nedeniyle eğitime katılım istenilen seviyede değildir. Ayrıca eğitim konusunda ihtiyar heyetlerinin de üzerlerine düşen sorumlulukları tam anlamıyla yapmadıkları düşüncesi oluşmaktadır.

32 BOA, MF.HTF.5/5, v.3-a.
33 BOA, MF.HTF.5/5, v.5-a,b.
34 BOA, MF.HTF.5/115 v.6-b.

Okullaşma Faaliyetleri ve İhtiyar Heyetleri

Eğitimde istenen sonuçlara ulaşılmasının önemli bir ayağı da hiç şüphesiz eğitimin fiziki mekânının istendik hedeflere ulaşılabilecek şekilde düzenlenmesidir. Ne yazık ki son dönem Osmanlı maarifinin en önemli sorunlarından biri de mekteplerin içinde bulunduğu durumdur. Her ne kadar büyük kentlerde sembol olan önemli mekteplerin gerek müştemilatı gerekse binaları gayet donanımlı olsa da taşraya inildiğinde özellikle köylerdeki mekteplerin içler acısı hali birçok arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.[35]

Süreç içerisinde mektep inşa etme konusunda köy ihtiyar heyetlerinin yerel merciler tarafından görevlendirildiğine dair örneklere rastlanmaktadır. Mesela 7 Ağustos 1895 tarihli bir belgede maarif müdürü ve Mersin mutasarrıfı tarafından Mersin livası dâhilindeki köy imamlarına ve muhtarlara yazılan bir ihtarname dikkat çekici ifadelerle doludur. Son dönemde hemen her yerde mekteplerin açılmasıyla çocukların okuma, yazma ve dini hükümleri öğrendikleri ve mekteplerden mezun olan çocukların büyük adamlar olduğu ifadesiyle başlayan belgede, Mersin'e bağlı köylerin birçoğunda mektep ve muallimlerin bulunmadığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı çocuklar hem okuma yazma hem de dini bilgileri öğrenememekte ve cahil kalmaktadır. Okumayı öğrenmeyen birinin hesap bilmediği için alışverişte aldanacağı, namaz, abdest, zekât ve hac gibi dini görevleri gereği gibi ifa edemeyeceği, bunun da dini mesuliyeti beraberinde getireceği vurgulanmaktadır. Bu mesuliyetten kurtulmak için mektepleri olmayan köylerde mektep inşa edilmeliydi. Açılacak mektepler kızlar ve erkekler için iki odalı inşa edilecek, bunların kapıları ve tuvaletleri ayrı ayrı olacaktı. İnşaata harman zamanının sona ermesiyle yani eylülün on beşinden itibaren başlanacak

35 Örneğin Edirne ve Selanik maarif müfettişlerinden Mustafa Şerif, Gevgili ve Taşköprü'ye bağlı köylerdeki mekteplerin harabe olduğu ve ahali tarafından muallimlerin maaşlarının verilmemesi nedeniyle eğitimin yapılamadığını belirtmektedir. Bkz. BOA, MF.MKT.578/27; İpek sancağındaki durum hakkında ise aynı minvalde ifadelere yer verilmektedir. İpek sancağında bulunan mekteplerin çocuğunun kasabalarda olduğu köylerde ise birkaç mektebin bulunduğu ifade edilen söz konusu belgede mektep binalarının harap halde olduğu ve muallimlerin bulunmadığına yer verilmiştir. Bkz. BOA. İ.MF.5/44 lef 1; 2. Meşrutiyetin ilanı sıralarında Bâb-ı Âliye yazılan diğer bir yazıda ise memleketin genel bir fotoğrafı çekilmiştir. Maarifte yapılacak ıslahatın ele alındığı ilgili belgede "Anadolu'da büyük şehirlerden bir takımı istisna idilürse bina ve tedrisat itibariyle heman mekatib-i ibtidaiye yok gibidir"denilmektedir. Bkz. BOA, MF. MKT.1186/40 lef 6.

ekim sonuna kadar bitirilecekti. Mekteplerin inşa edilmemesinden muhtar ve ihtiyar heyetleri sorumlu tutulacaktı. Yazının sonunda ise Maarif Nizamnamesi gereğince ilköğretimin zorunlu olduğu, mekteplerin inşasından sonra çocuklarını mektebe göndermeyenlerin hapsedileceği bildirilmiştir. Eylül ayının on beşinden itibaren mektep inşasına başlanmayan köylerde ihtiyar heyetlerinin sorumlu olacağı ifade edilmiştir.[36]

Muhtar ve ihtiyar heyetlerinin köylerinde mektep bulunmaması nedeniyle vilayet idarelerine başvurarak köylerinde mektep açılması konusunda girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bir arzuhal şeklinde yazılan söz konusu belgelere bir örnek olan Kesriye kazasına bağlı karyelerin muhtar ve ihtiyar heyetleri, köylerinde ibtidaiye ve rüştiyenin bulunmaması nedeniyle çocukların *lezzet-i maariften hissemend* olamadıklarını belirtmekte ve mektep açılmasını talep etmektedirler.[37]

Bu konuda diğer bir örnek ise Florina kasabasında yaşanmıştır. Anlaşılan o ki kasabanın merkezinde bulunan mektep ahali için gayet önemliydi. Mektebin muallimi az bir maaşla görev yapmaktaydı. Ancak kasabadaki bazı mekteplerin muallimleri devamsızlık yaptıkları için eğitimin devam etmemesi nedeniyle mektep binaları maarif komisyonunca müzayedeye çıkarılmıştı. Her nasılsa imaret mektebi de aynı çerçevede değerlendirilmişti. Fakat imaret mektebinin muallimi bulunuyordu ve eğitim öğretim devam etmekteydi. İmaret mektebi iki mahallenin çocuklarına hizmet vermekteydi. Kasabadaki ahalinin ekonomik durumları iyi değildi. Yapılmakta olan mekteb-i ibtidai ise yarım saatlik bir mesafedeydi. Soğuk günlerde çocukların yarım saat *yalın ayak başıkabak* bir şekilde yeni mektebe gitmeleri büyük bir zorluğa sebep olacaktı. Bu nedenle imaret mektebinin devam ettirilmesi konusunda arzuhal sunulmuştu. Arzuhal mahalle imamı Hamza Bey, muhtar Necip, ihtiyar heyeti azaları ve Müslüman ahaliden on altı kişinin mührüyle mühürlenmiştir.[38]

Manastır vilayeti maarif müdüriyetinden yapılan açıklamada ise yeni yapılmakta olan umumi ibtidai mektebine finansman sağlamak için işlevi olmayan mektep binalarının satılacağı, kasabanın merkezinde bulunan ima-

36 BOA, MF.İBT.47/4 lef 5.
37 BOA, DH.MKT.2119/44.
38 BOA, TFR.I.ŞKT.94/9370.

ret mektebi ile yeni yapılacak mektebin mesafesinin aynı olduğu bu nedenle satılmasının gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca imaret mektebinin eski usul üzere eğitim verdiğine de yer verilmiştir. Mevcut arzuhalin imaret mektebindeki bir muallimin şahsi menfaatine matuf olduğu kanaati belirtilmiştir.[39] Manastır Vilayeti Maarif Müdüriyetinin bu açıklaması dikkate alındığında muhtar ve ihtiyar heyeti azalarının verdikleri arzuhalin taraflı bir yaklaşım içerisinde olduğu akla gelmektedir.

Uşak'a bağlı Karahallı nahiyesinde 1918 yılında yapılan teftişte ise nahiye merkezinde ve nahiyenin en güzel yerinde bir mektep inşa edildiği ve bunun nahiye müdürü ve ihtiyar heyetinin gayretlerinin bir neticesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kızlara mahsus bir mektebin daha yapılacağı belirtilmiştir.[40] Sivaslı nahiyesi müdürü ve ihtiyar heyetinin de aynı şekilde mektep inşa ettikleri ifade edilmiştir.[41]

Gayr-i müslim unsurların ihtiyar heyetlerinin de köylerindeki mekteplerin korunması konusunda hassas bir tavır takındıkları görülmektedir. Özellikle kendi etnik aidiyetlerinde olan mekteplerin farklı etnik unsular tarafından kullanılmaması konusunda özel bir hassasiyet gösterilmiştir. Bu durumda köy ihtiyar heyetleri ilgili mercilere başvurmuşlardır. Örneğin Gevgili kazasına bağlı Boyniçe köyü Ulah ahalisi kendilerinin kullandıkları mektebin Rumlar tarafından işgal edildiğini bildirmişlerdir. Bu durumun çocukların ilim ve maariften mahrum kalmasına neden olacağını ifade ederek mektebin kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerdir.[42]

Bu süreçte maarifin finansmanı konusunda sıra dışı örnekler de görülmektedir. Bu örnekler içerisinde ihtiyar heyetlerine yüklenen görevlerdeki farklılık dikkat çekici bir durum arz etmektedir. Meclis-i Kebir-i Maarifin 16 Ağustos 1888 tarihli yazısı mekteplerin yaygınlaştırılması konusunda alınan kararları içermektedir. Bu oturumda hisse-i ianenin ahali üzerinde zorlayıcı bir etkisinin olduğu bunun ise yönetim anlayışına uymadığı ifade edilmektedir. Her ne kadar hisse-i iane gönüllülük esasına bırakılırsa bu verginin ihdasından istenilen neticenin de hâsıl olamayacağı konusunda bir kabul vardır.

---

39 BOA, TFR.I.ŞKT.94/9370.
40 BOA, MF.HTF.5/115 v.5-b.
41 BOA, MF.HTF.5/115 v.6-b.
42 BOA, TFR.I.SL.122/12142 lef 13.

Bu nedenle hem zorlayıcı durumun oluşmasını engelleyecek hem de maarif hisse-i ianesinden beklenen neticenin oluşmasını sağlayacak bir tedbir düşünülmüştür. Diğer yandan hisse-i iane idadi mektepler için konulmuş bir vergi idi. İbtidai mekteplerin masrafları kanunen ahaliye yüklenmişti. Ahalinin üzerindeki bu yükün hafifletilmesi için bir kaynak arayışına gidilmiş ve köylerde atıl halde bulunan arazilerin tarıma kazandırılması düşüncesinde karar kılınmıştır. Meralar ilk sene ahali tarafından tarla şekline sokulacak diğer seneler ise muallimler tarafından ekilecekti. Buradan elde edilen gelir ise maarif sandıklarına aktarılacaktı. Ancak bu durum muallimlerin esas görevini olumsuz etkileyeceğinden bu bu görevin ihtiyar heyetlerine bırakılması yönünde karar alınmış ve bu konuda tedbir alınmasının vilayetlere bildirilmesi teklif edilmiştir.[43]

Yukarıda ifade edilen meclis-i kebirin almış olduğu karar esasen bir sürecin de göstergesidir. Zira maarifin en önemli sorunlarından olan finansman eksikliği yeni kaynak arayışlarını berberinde getirmiş ve zirai gelirlerin artırılması düşüncesini ortaya çıkarmıştır. İfade edilmesi gerekir ki tarla haline getirilen meralarda muallimlerin ziraat işleri ile uğraşmaları yerine bunun ihtiyar heyetlerine bırakılması düşüncesi yerinde bir karar olmuştur. Böylece uzun süre devam edecek olan ziraat işlerinin eğitimi aksatmasının önüne geçilmiştir.

Gerek muhtarlar gerekse ihtiyar heyetleri bölgelerinde yapılan yatırım işlerinin takipçiliğini de yapmışlardır. Osmanlı Balkan coğrafyasının önemli merkezlerinden biri olan Ohri kazasında mektep inşası konusunda verilen sözlerin tutulmaması üzerine yaşananlar bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim 26 Ocak 1895 tarihli bir belgeye göre 1885 yılında maarif görevlileri tarafından kazanın her köşesine mektep yapılacağı söylenerek ahaliden 250 lira gibi önemli bir miktar toplanmıştı. Ancak aradan geçen uzun süreye rağmen mektepler inşa edilmediği gibi mektep olarak gösterilen binalardan da kira ücreti talep edilmişti. Bu konuda gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.[44]

Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden verilen bu örnekler ihtiyar heyetlerinin köylerde mektep açılması konusunda etkin bir tavır içerisinde olduk-

43 BOA, MF.MKT.100/77.
44 BOA, DH.MKT.337/16.

larını göstermektedir. Gerek Müslim gerekse Gayr-i müslim ihtiyar heyetlerinin yazdıkları arzuhallerde eğitimin önemi vurgulanmakla birlikte çocukların zamanlarını mekteplerde geçirmeleri ve ilimden hissedar olmaları konusundaki hassasiyetleri vurgulanmaktadır. Bu durum taşra idaresinin en küçük yerleşim birimlerindeki ahalinin eğitimin önemini kavradıklarını göstermektedir.

Öğretmen İstihdamı ve İhtiyar Heyetleri

Eğitim öğretim süreçlerinin en önemli unsurlarından biri olan muallimlerin tayinleri klasik dönemden beri ciddi bir şekilde ele alınan konulardan biri olmuştur. Zira bir medrese talebesi mezun olduktan sonra Anadolu veya Rumeli kazasker defterlerine kaydolur ve münhal bulunan medreselere tayinleri yapılırdı. Belirli bir merhale kaydeden müderrisler kazaskerin de bizzat bulunduğu bir heyet huzurunda imtihandan geçer, başarılı olursa sahn müderrisliğine terfi ederdi.[45]

Osmanlı maarifinde muallimlerin imtihan ile tayini konusuna *muallimhane* olarak da tabir edilen sıbyan mekteplerinde görev yapan muallimleri de dâhil etmek gerekir. Örneğin 1810 yılında Merzifon'da Kurşunlu muallimhanesine sıbyan muallimi olarak atanan Hafız Seyyid Mehmet Emin Halife bir imtihandan geçirilmiş ve işin ehli olduğuna karar verilerek tayin edilmesi için yazı yazılmıştır.[46] Ayrıca 1822 yılında İstanbul'da Saraylı Nevruz Hatun Mektebinde muallim yardımcılığına Tokatlı Mehmet Efendi imtihan ile tayin edilmiştir.[47] Bunun yanında modernleşme süreci mekteplerinden olan ve sıbyan mekteplerine alternatif olarak tesis edilen ibtidai mekteplere, bunun bir üst basamağı olan rüştiyelere ve nihayetinde idadilere tayin edilen muallimlerin de ciddi bir imtihandan geçirildiği anlaşılmaktadır.[48]

Muallimlerin tayin edilmelerinde gerek ahalinin gerekse bunların bir nevi temsilcisi olan ihtiyar heyetlerinin talepleri etkili olmuştur. Bu konuda

---

45 Mehmet İpşirli, "Müderris", Cilt XXXI, *DİA*, Ankara, 2020, s.467.

46 BOA, C.MF.60/2961.

47 BOA, C.MF.53/2610 lef 2.

48 Bir ibtidai muallimi imtihan örneği olarak Hüsreviye İbtidai Mektebi muallim-i evveli Yakup Efendi'nin imtihanı için bkz. BOA, MF.İBT.337/15; Haleb Vilayetine bağlı Menbiç kazası köylerinden Arap Hasan karyesi İbtidai Mektebinde görev yapan Musa Kazım Efendi'nin bir rüştiyeye atanmak için girdiği imtihan için Bkz. BOA, MF. MKT.739/48; Debreli İbrahim Efendi'nin İlbasan İdadisine tayini hakkında bkz. BOA. MF.MKT.781/64 lef 6.

dikkat çekici bir örnek 18 Mayıs 1905 tarihinde yaşanmıştır. Kesriye kazasının Bojgrad köyü muhtarı, ihtiyar heyeti ve ahaliden bazılarının kaleme aldıkları mahzarın esas konusu ihtiyaç duyulan bir muallimin tayin edilmesidir. 1903 yılında köy sakinleri tarafından iane yoluyla büyük bir ibtidai mektep inşa edilmişti. Mektebin inşası sonrasında Müslim Efendi aylık iki yüz kuruş maaşla tayin edilmişti. Ahali nezdinde ciddi bir itibar kazanan Müslim Efendi liyakat sahibi bir muallimdi. Hatta öyle ki gerek işindeki gayreti gerekse güzel ahlakı nedeniyle başarılı bir muallim olmuş ve kısa sürede mektebe devam eden talebe sayısı doksana ulaşmıştı. Köyün hane sayısının yüz altmıştan ibaret olduğu düşünülürse Müslim Efendi'nin eğitime katılım konusunda ne derece başarılı olduğu anlaşılır. Ancak talebe sayısının artması tek muallimle eğitimin devam ettirilmesinde ciddi bir zorluk yaşanmasına neden olmuştu. Anlaşılan bu durumdan Müslim Efendi de sızlanmaya başlamıştı. Hatta Müslim Efendi bu durumun bir müddet daha devam etmesi halinde görevi bırakacağını da söylemeye başlamıştı. Gerek Müslim Efendi'nin görevi bırakması gerekse yeni bir muallimin gelmemesi ahali için çok kötü bir durum olacaktı. Nihayetinde yeni yeni canlanmaya başlayan aydınlık düşüncelerin (efkâr-ı münevvere) eskiden olduğu gibi sönmesine neden olacaktı. Bu nedenle en kısa zamanda ikinci bir muallimin gönderilmesi istenmiştir.[49]

Söz konusu mahzarda bir köydeki idareci ve ahalinin eğitime verdiği önemi de görmek mümkündür. Nitekim ahalinin muallim Müslim Efendi'yi sahiplenmesi, ona duyulan güven ve elde ettikleri başarı eğitimin artık bir paydaşı haline gelen ihtiyar heyetinin gerek mevcut muallimin görevi bırakmasını engellemek gerekse ihtiyaç duyulan yeni bir muallimin tayin edilmesi konusundaki girişimlerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca eğitim çevre ilişkisinin de güzel bir örneğini göstermektedir.

Gayr-i müslim köylerdeki muhtar ve ihtiyar heyetlerinin de çocuklarının eğitimi için muallim taleplerinin olduğu görülmektedir. Örneğin Selanik vilayetine bağlı Korfa karyesi muhtar ve ihtiyar heyeti azalarının yazdıkları mahzarda çocuklarına Bulgar lisanında eğitim verecek muallimlerin tayin edilmesi istenmiştir.[50]

---

49 BOA, TFR.I.ŞKT.65/6499.

50 BOA, TFR.I.ŞKT.75/7407.

Tabii olarak mekteplerde muallim olarak tayin edilenlerin maaşlarına bir karşılık bulunması gerekmiştir. Gerek hazineden gerekse mahalli varidattan maaşlar verilmekteyse de Osmanlı maarifinde muallim maaşlarının ödenmesi konusunda tam anlamıyla bir standardın olduğunu söylemek güçtür. Bu noktada ihtiyar heyetlerinin bir takım girişimleri muallimlerin maaşlarını karşılama konusunda çözüm olarak görülmüştür. Örneğin 24 Ağustos 1909 tarihli bir belgede Ayazağa karyesi ahalisinin iane yoluyla inşa ettikleri iki adet hanenin muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından maarife bağışlandığı ve bu evlerin gelirinin muallim maaşına karşılık olarak değerlendirileceği bilgisine yer verilmiştir.[51]

Eğitim tarihimizde modernleşme sürecinde *Usul-i cedideye vakıf olmak* ibaresi bir slogan haline gelmiştir. Yeni eğitim öğretim yöntemlerini bilen ve ona göre eğitim veren muallimler modern eğitimin yüzünü oluştururken aynı süreçte *usul-i atika* da varlığını devam ettirmiştir. Muallimlerin yeni eğitim öğretim yöntemlerini bilmemeleri bir takım şikâyetleri de beraberinde getirmiştir. 1903 yılında Kırkkilise sancağına bağlı Ahtapolu kazasında yaşanan kargaşadan sonra Korfa Kabla karyesinde inşa edilen mektepteki eğitim öğretim durumları şikâyete neden olmuştur. İhtiyar heyeti tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 7 Ocak 1910 tarihli arzuhalde yüz civarında talebenin mektebe devam ettiği ancak bunların eğitimiyle ilgilenen şahısların usul-i cedideye vakıf olmadığı, bunun da maarif nimetinden gereği gibi istifadeye engel olduğu ifade edilmiş ve yeni bir muallim tayin edilmesi istenmiştir.[52]

Süreç içerisinde muhtar ve ihtiyar heyetlerinin muallim tayinleri konusunda diğer bir örnek ise 1910 yılında yaşanmıştır. Yusuf Ağa ibtidai mektebi muallim-i evveli Ahmet Efendi maaşının azlığı nedeniyle görevinden ayrılması üzerine İstanbul Vilayet Maarif Müdüriyeti ile yapılan yazışmada üç yüz kuruşla bir muallim-i evvel ve iki yüz kuruş maaşla bir muallim-i sâni tayin edilmesini istemiştir. Bu yazı Rumeli kavağı muhtarları, ihtiyar meclisi azaları ve tedris meclisi mühürleri ile mühürlenmiştir.[53]

İhtiyar heyetlerinin muallim azli ve yerine başka bir muallim tayini konusundaki kimi talepleri köyde yaşanan çekişmelerden kaynaklanmaktay-

51 BOA, MF.İBT.240/95.
52 BOA, MF.İBT.261/65 lef 2.
53 BOA, MF.İBT.294/25.

dı. 1910 yılında Haraççı karyesinde yaşananlar bu durumu yansıtmaktadır. Köy ihtiyar heyeti ibtidai mektep muallim-i sânisi Hafız Mehmet Efendi'den şikâyetçi olmuşlardı. İhtiyar heyetine göre Hafız Mehmet Efendi muallimlik mesleğini yapmak yerine bakkallık yapıyor ve yaydığı fikirlerle ahali arasında ifsada neden oluyordu. Bu nedenle değiştirilmesi gerekiyordu. Hafız Mehmet Efendi'nin yerine gelmesi gereken muallim ise belirlenmişti. İhtiyar heyetine göre uzun süreden beri mektepte muallimlik yapan ve askerliğini de yapmış olan Hafız Şerif Efendi tayin edilmeliydi.[54]

İhtiyar heyetinin iddiaları Çatalca Maarif Komisyonu tarafından araştırılmış ve durumun ifade edildiği gibi olmadığı anlaşılmıştır. Zira karyede maarif için ayrılan meranın senelik geliri beş bin kuruş olması gerekirken heyet-i ihtiyariye tarafından bin beş yüz kuruş olarak belirlenmişti. Hafız Mehmet Efendi bu duruma sessiz kalmamış ve mera gelirinin üç dört bin kuruşluk kısmının heyet-i ihtiyariye tarafından gizlendiğini haber vermişti. Bunun üzerine Hafız Mehmet Efendi hakkında iddialar dillendirilmeye başlanmıştı.[55]

İhtiyar heyetleri buraya kadar ifade edilen hususların yanında sosyo-ekonomik durumları nedeniyle yardıma muhtaç olan öğrencilerin de yardımına koştukları arşiv belgelerine yansımıştır. 1912 yılına ait bir belgede Kavala kazası Hüseyin Bey Mahallesi ihtiyar heyeti mahalle sakinlerinden rüştiye mektebi üçüncü sınıfı bitiren Mustafa Efendizade Mehmet Sait Efendi'nin Selanik'te bir âli mektebe kabulü hakkında aracı olmuşlardı. Yazıda Mehmet Sait Efendi'nin ilmi açıdan kendini geliştirmek istediği ifade edilmiş yetim olmasının yanında fakr u zarureti nedeniyle âli mektebe yerleşmesi için meclis-i idareden bir mazbata verilmesi istenmiştir. Söz konusu yazı Hüseyin Bey Mahallesi imamı, muhtarlar ve iki aza tarafından mühürlenmiştir.[56]

Maarif Vergisi ve Tepkiler

Osmanlı toplumunda vergi tevziatı ve toplanması konusundaki rahatsızlıklar taşra ahalisinin en fazla şikâyetçi olduğu konularından biri olmuştur. Şikâyete konu olan vergilerden biri de maarif vergisi idi. Söz konusu maarif

54 BOA, MF.İBT.275/35 lef 1.
55 BOA, MF.İBT.275/35 lef 2.
56 BOA, MF.İBT.387/14.

vergisi Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatının 15. maddesine göre toplanıyordu. Bu maddeye göre ibtidai mekteplerin masraflarının ahali tarafından karşılanacağı kararlaştırılmıştır. Yani mektepler için gereken arsanın alınması, mektep binalarının inşası, personel giderleri, mekteplerin aydınlatılması ve ısıtılması gibi masraflar ahaliye tevzi edilecekti. Çıkan masrafın tevzii ise aşar vergisine uygun olarak yapılacaktı.[57]

Şikâyet edilen konularda ihtiyar heyetleri idari mercilerle köy ahalisi arasında aracı olmuş ve sorunların çözümünde bir rol üstlenmişlerdir. İhtiyar heyetleri böylelikle topluma önayak olmuş ve ahalinin duygu ve düşüncelerini yansıtmışlardır. Örneğin 11 Haziran 1914 tarihinde Bartın mahalleleri ihtiyar heyetleri ve diğerleri tarafından kaleme alınan telgraf bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şikâyet konusu, maarif vergisinin tevzii ile alakalıydı. Talep edilen maarif vergisi adaletli bir şekilde tevzi edilmediği gibi ahalinin ödeme gücünün çok üzerindeydi. Bartın Kaymakamlığına müracaat edilmiş olsa da bir netice alınamamıştı. Bu nedenle direkt Maliye Nezaretine telgraf çekilmişti. Telgrafta, yapılan vergi tevzii *adaletsiz ve mantıksız* olarak ifade ediliyordu. Hatta verginin tahsili de mümkün değildi. Verginin yeni maarif kanununa göre ahalinin kazançları nispetinde yeniden belirlenmesi için bir komisyon kurulması istenmiştir. Söz konusu telgraf Adamescit, Mektep, Sancaktar, Bakkal, Hacı Bekir Mahalleleri muhtarları ve azaları tarafından imzalanmıştır.[58]

Bu telgraftan on üç gün sonra 24 Haziran 1914 tarihli yeni bir telgraf çekilmiş ve içinde bulunulan durum teferruatlı bir şekilde açıklanmıştır. Maarif vergisi muhtelit meclis tarafından tevzi edilmiş ve ilan belgelerinin düzenlenmesinden on iki gün sonra açıklanmıştı. Belirlenen vergilerin ahali tarafından öğrenilmesi üzerine ahalinin çoğu kaymakamlığa giderek belir-

---

57 Bu maddede " Mekâtib-i ibtidaiye tesisine muktezi arsanın tedariki ve mekteb binasının ve muallim ve maullime ve muavin ve muavineleri maaşatıyla süknaları ve mesarif-i inşaiyesi ve bedel-i icarı ve bunların tamiri ve inas mektebin ve levazım-ı tedrisiyenin tedarik ve tecdidi, dershanelerin teshin ve tenviri, hıddam ücretleri karye ve mahalle ahalisinin zimmetine aid mesarif-i mecburedendir. Karye ve mahallenin merbut olduğı kaza veya liva yahud vilayet meclis-i idareleri bu mesarifi a'şar virgüsüyle mütenasib olmak üzere a'şar defterleri mucebince mükellefine tevzi ider. Erbab-ı ticaret ve sanatdan olanlara temettü virgüllerine kıyasen tevziat icra olunacakdır. Mesarif-i mezburenin ahaliden suret-i istifası bir nizamname ile tayin olunacakdır" denilmektedir. Bkz. *Düstur*, Tertib-i Sâni, Cilt 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332, s. 806.

58 BOA, MF.İBT.505/38 lef 1-1, 2.

lenen verginin düzenlenmesini istemişlerdi. Ancak karşılaştıkları muamele tehdit ve hakaretten başka bir şey olmamıştı. Kanunun on beşinci maddesine göre tevziat maarif meclisi tarafından yapılmalıydı. Ayrıca idare meclisi tarafından da onaylanmalıydı. İçinde bulunulan durum yeni kanunun ahaliye vermiş olduğu haktan mahrum bırakılmaktan başka bir şey değildi. Ayrıca gerek savaşlar gerekse iktisadi zorluklar nedeniyle ahali fakir bir haldeydi. Böyle bir durumda kaymakamlığın almış olduğu karara sessiz kalınmamalı ve kanunun verdiği hak yerini bulmalıydı.[59]

Yapılan girişimler ve şikâyetlerin bir neticeye ulaştığı görülmektedir. İkinci telgraftan sadece bir gün sonra Bartın Kaymakamlığına çekilen telgrafta kanunun uygulanması sırasında herhangi bir şikâyet ve zulme mahal verilmemesi istenmiştir.[60]

İlerleyen yıllarda vergi konusundaki şikâyetlerin artarak devam ettiği dikkat çekmektedir. Teke sancağı muhtarlarının Dâhiliye Nezaretine çektikleri 28 Ocak 1917 tarihli telgrafta Tedrisat-ı İbtidaiye vergisinin iki misli artırıldığı ve ödemede güçlük çekildiği ifade edilmiştir. Verginin ödenmesinde yaşanan güçlük ise devam eden savaş nedeniyle yaşanan iktisadi darboğazdan kaynaklanıyordu. Ahali savaşın bitimine kadar verginin ertelenmesini istemişlerdi.[61]

Bu konuda diğer bir örnek ise Ezine kasabasında yaşanmıştır. Ezine kasabası ahalisinin Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri yazı, kasaba ahalisinin nasıl bir zorluk içerisinde hayatlarını devam ettirme mecburiyetinde olduklarını ve savaşların getirdiği sefaleti açık bir şekilde tarif etmektedir. Ezine kasabasının ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Ancak Trablusgarp Savaşı'ndan itibaren kasaba gençlerinin askere alınması tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilemişti. Bunu yaşanan soğuklar takip etmiş ve mahsul beklenenden daha az gerçekleşmişti. Bu sebepten ahalinin büyük bir kısmı yerel mercilere başvurarak yardım isteyecek hale gelmişti. Böyle bir durumda vergilere yapılan zamların ödenmesi mümkün değildi. Hatta tarlalarını satmakla elde edecekleri meblağın bile vergileri ödemeye yetmeyeceğini belirtmişlerdir. Bu nedenle vergilerin savaşın bitmesi ve durumun

59 BOA, MF.İBT.505/38 lef 5.
60 BOA, MF.İBT.505/38 lef 8.
61 BOA, DH.UMVM.59/32 lef 1.

normalleşmesine kadar ertelenmesi ve tedrici olarak zamların gerçekleştirilmesi istenmiştir.[62]

Çanakkale Mutasarrıflığı ise ahali ile aynı kanaatte değildi. Belirlenen bütçenin merkezi idare tarafından tasdik edildiği ve liva dâhilinde gelişi güzel yapılan mekteplerin ihtiyaca cevap vermekten uzak olduğu bu nedenle bazı yerlerde yeni tesislerin yapıldığı belirtilmiştir. Ezine kasabasındaki mektepler tahsil yaşına gelmiş olan çocuklar için yeterli değildi. Bundan dolayı yeni binaların inşa edilmesi gerekiyordu. Ahalinin "bazı mekatip mevcut iken bir de numune ve ana mektepleri teşkil olunur" şeklindeki beyanları gerçeği yansıtmıyordu. Zira bazı mektepler lağvedilmiş ve ana mektebi ve numune mektebi şekline çevrilmişti. Ezine ahalisinin ziraat erbabının durumunu yansıtan ifadeleri konusunda ise mutasarrıflık aynı görüşte değildi. Zira bu verginin önemli bir kısmı ticaret ve zanaatla uğraşanların üzerinde idi. Hatta bu verginin çok az bir kısmı ziraat ile uğraşanlara yüklenmişti. Savaşın getirmiş olduğu durum hakkında ise mutasarrıf farklı bir tablo çizmiştir. Mutasarrıfa göre savaşın etkisinin inkâr edilemeyeceği bir gerçek olmakla birlikte kasabanın bu süreçte özellikle palamut ticaretinden ciddi bir kazanç elde ettiğini belirtmiştir. Öyle ki kasabaya yetmiş bin liradan fazla bir gelir kazandırılmıştı.[63] Her ne kadar bu tür açıklamalarla verginin ödenmesinin gerekliliği ifade edilmekteyse de Bayramiç[64] ve Ayvacık[65] kazalarından da Dâhiliye Nezaretine telgraflar çekilmiş ve vergiden duyulan tepkiler dile getirilmiştir.

62 BOA, DH.UMVM.59/28 lef 1.
63 BOA, DH.UMVM.59/28 lef 3-1,2,3.
64 BOA, DH.UMVM.59/28 lef 9-1
65 BOA, DH.UMVM.59/28 lef 11-1,2,3,4.

SONUÇ

Yönetime katılımın sağlanması konusunda önemli bir adım olan ihtiyar heyetlerinin kurulması Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen yeniden yapılanmanın önemli bir aşamasını oluşturmuştur. İhtiyar heyetlerine verilen görevler taşranın en küçük biriminde işlerin daha düzenli ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilmesine imkân tanımıştır. İhtiyar heyetlerinin sorumlu olduğu görevlerden olan eğitimle ilgili vazifeleri Osmanlı maarif politikasının en önemli amacı olan eğitimin yaygınlaştırılması girişimleriyle uyumlu bir yapı arz etmektedir. Nitekim *tamim-i maarif* yolunda en önemli aşamalardan biri olan eğitime katılımın sağlanması için tahsil yaşına gelmiş çocukların belirlenmesi bu hedef doğrultusunda önemli bir veri tabanı oluşturmuştur. Ancak ele alınan örnekler üzerinden değerlendirildiğinde, bu defterlerin her bölgede sağlıklı bir şekilde tutulmadığı anlaşılmaktadır. Bu defterlerin tutulması ve tahsil yaşına gelmiş olan çocukların eğitime katılımı konusunda maarif müfettişlerinin ihtiyar heyetleri üzerinde yönlendirici tutumları olmuştur. Zorunlu eğitim konusunda kanunların çıkarılması ve imkânlar çerçevesinde yatırımlar yapılmasına rağmen özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu zorlu süreç, eğitime katılım konusunda önemli bir engel teşkil etmiştir.

İhtiyar heyetleri toplumun idari merciler nezdinde iletişim kanallarından biri olarak da görev yapmış ve sorunların aktarılmasında önemli bir aracı görev üstlenmiştir. Toplumun özellikle savaş dönemlerinde yaşamış olduğu zorlukların dile getirilmesi konusunda etkin görevler icra etmiştir. Söz konusu zorluklardan biri de maarif için toplanan vergiler olmuştur. Bu verginin ödenmesi konusunda yaşanan zorluklar güçlü bir şekilde idari mercilere bildirilmiştir.

İhtiyar heyetlerinin gerek mektep binalarının inşası gerekse muallimlerin görevlendirilmeleri konularındaki olaya müdahil tutumları genel anlamda taşrada eğitim öğretimin öneminin kavranmış olduğu ve bu konuda farkındalık düzeyinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle Osmanlı eğitiminin modernleşmesi sürecinin farkındalık geliştirme anlamında başarılı olunduğunun da göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan ihtiyar heyetleri taşradaki eğitimin sorunlarına yerinde çözüm bulma konusunda önemli işlevler icra etmiş ve bu yönüyle süreç içerisinde Osmanlı maarifinin önemli bir paydaşı haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında ihtiyar heyetleri eğitim çevre işbirliğinin önemli bir örneği olarak eğitim tarihimizde yerini almıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.) 47/4; 240/95; 261/65; 275/35; 294/25; 337/15; 387/14; 487/30; 487/31; 489/47; 490/23; 494/52; 498/36; 505/38; 505/44; 508/72; 517/2.

Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiyye Kalemi (MF.HTF.) 5/5; 5/42; 5/115.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 739/48; 781/64; 100/77; 578/27; 1186/40.

Dahiliye İdare-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.) 119/78; 119/82.

Dahiliye Mektubi (DH.MKT.) 337/16;1522/7; 2119/44.

Dahiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUİ.) 91-1 /9.

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.) 59/28; 59/32.

Cevdet Maarif (C.MF.) 53/2610; 60/2961; 66/3257.

İrade Maarif (İ.MF.) 5/44.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller (TFR.I.ŞKT.) 65/6499; 75/7407; 94/9370.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Selanik Evrakı (TFR.I.SL.) 122/12142.

Telif ve Tetkik Eserler

Akyıldız, Ali, "*Muhtar*", *DİA*, Cilt XXXI, Ankara, 2020, (s.51-53).

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*, Pegem A, Ankara 2007.

Düstur, Birinci tertip, Cilt 1, Matbaa-i Amire, 1289.

Düstur, Tertib-i Sâni, Cilt 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332.

Düstur, Tertib 1, Cilt 4, İstanbul, 1299

Erdem, Yasemin Tümer, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, no.26, 2009, (s.55-92)

Güneş, Mehmet, "Osmanlı Köy ve Mahalle İdarelerinde Yeni Bir Dönem: İhtiyar Meclislerinin Teşekkülü", *Journal of History Studies*, Volume 6, Issue 3, April 2014, (s.163-177).

İpşirli, Mehmet, "Müderris", *DİA*, Cilt XXXI, Ankara, 2020, (s.467-468).

Maarif Düsturu, Cilt 1, Haz. Faik Reşid, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

Mahmud Cevad İbni'ş-şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, Matbaa-i Amire 1338.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

İSLİMYE SAMAKOV ARASINDAKİ DEMİR SEVKİYATI (1789-1839)

** Pınar DOĞANAY*

Giriş

Tarihi Roma ve erken Bizans dönemlerine kadar giden İslimye (Sliven), Bulgaristan'ın güneydoğusunda, Trakya Ovası'nın kuzeyinde ve Balkan Dağları'nın eteklerinde yer almaktadır.[1] 1370 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren şehir, XV. yüzyılda Osmanlı şehri görünümünü kazanmış ve XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir.[2] XVII. yüzyılın sonuna doğru kurulan panayır[3] ile birlikte ticaret hacmi bir hayli artan şehir Hollanda, İtalya, Rusya, Avusturya ve Alman eyaletlerinden gelen birçok tüccar ve zanaatkâra ev sahipliği yapmıştır.[4] Yabancı tüccar ve zanaatkârların yanı sıra bu süre zarfında yerli tüccar ve zanaatkârın da akınına uğrayan şehir, XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulan Çuha

* ***Dr., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, snpnrdoganay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9733-2172.***

1 Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008, s. 67.

2 Meryem Kaçan Erdoğan, "Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı", *Belleten*, LXXX, 2016, s. 127.

3 Açılış zamanı ve süresi ile ilgili olarak farklı bilgiler bulunan panayırın XVIII. yüzyılın ilk yarısında Mayısın son günü açıldığı ve dört gün süre ile açık olduğu bilinmektedir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise panayırın faaliyet süresi ilk olarak on beş güne daha sonra ise bir aya uzatılmıştır. Açık kaldığı sürenin yanı sıra panayırın açılış zamanı da XIX. yüzyıldan itibaren değişim göstermeye başlamıştır. Öyle ki panayır XIX. yüzyılın ortalarında Haziran ayında açılırken yüzyılın sonuna doğru bu süre Eylül ayının ortalarına sarkmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Halil Salihlioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13, 1968, s. 66.

4 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.131.

fabrikası ile birlikte Osmanlı sanayisi içindeki yerini daha da güçlendirmiştir. Bunda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan yeni ordunun elbise ihtiyacının önemli bir kısmının buradan karşılanmasının büyük etkisi olmuştur. Öyle ki 1828 yılında, ordunun ihtiyacı olan 10.000 adet elbisenin İslimye'de dikilmesi hususunda şehirde bulunan abacılarla bir anlaşma yapan Osmanlı idarecileri, aldıkları bu kararla şehirdeki aba üretiminin artmasının yanı sıra İslimye'nin Osmanlı Devleti'nin önemli aba üretim merkezlerinden birisi haline gelmesine de ortam hazırlamışlardır. Bu anlaşma uyarınca imalât için gerekli olan yünün İslimye ve imparatorluğun herhangi bir yerinden sorunsuz bir şekilde temin edilmesi hususunda her türlü önlem alan Osmanlı idarecileri ayrıca şehirdeki üretimin devamlılığını sağlamak ve hazırlanan elbiselerin sorunsuz bir şekilde İstanbul'a sevk edilmesi hususunda da gerekli önlemleri almışlardır. Alınan tüm bu önemler ve yapılan anlaşmalarla birlikte mevcut dönemde Filibe ile birlikte Osmanlı ordusuna aba ve abadan mamul elbise temin eden önemli şehirlerden birisi haline gelen İslimye, 1850'lerde Osmanlı Devleti'ne yıllık altmış ile seksen bin top aba sağlar hale gelmiştir.[5]

Tekstil üretiminin yanı sıra şehrin ticarî gelişimindeki bir diğer önemli etken ise şehirdeki geleneksel tüfek namlusu üretimidir. XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı ordusunun tüfek namlusu üretim merkezlerinden birisi haline gelen şehir[6], XIX. yüzyılın başında, Osmanlı ordusu için yıllık 500 tüfek namlusu üreten bir yer haline gelmiştir. İslimye'nin tüfek namlusu üretiminde kısa sürede bu kadar ön plana çıkmasının nedeni ise İstanbul'daki cephanede imal edilen tüfek namlularının, Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılamamaya başlamasıdır. Öyle ki Mehmet Hacısalihoğlu, *"Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler"* adlı eserinde, İstanbul'da üretilen tüfek namlularının Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmadığını bu nedenle zamanla Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un yanı sıra bazı taşra beldelerinde ordunun ihtiyacı olan tüfek namlusunun imal etmesinin zaruri hale geldiğini ifade etmektedir. Hacısalihoğlu aynı zamanda bu çalışmada, İslimye ve civar yerleşim yerlerinde bulunan ahalinin çoğunluğunun tüfek imali ile uğraşması nedeniyle

---

5 Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişimleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27/1-2, 1967, s. 8.

6 Mehmet Hacısalihoğlu, "The Rise of Sliven (İslimye) From a Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire" Özgür Kolçak (Ed.), *Turkey ve Bulgaria*, Yeni Anadolu Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 88.

Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi tercih ettiğini de aktarmaktadır.[7] Tüfek namlularının yanı sıra bu dönemde filinta silahlarının çakmaklarının imali de yapıldığı İslimye, hammadde ihtiyacını ise Samakov'dan temin etmiştir.[8]

Bilindiği üzere Samakov, XVI. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık dört yüz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun demir ihtiyacının önemli bir kısmının karşılandığı bir yerleşim yeriydi.[9] Sahip olduğu bu zengin maden yatakları sayesinde kısa sürede başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun pek çok noktasına demir sevkiyatı yapar hale gelen Samakov'un[10] sevkiyat noktalarından birisi de bu çalışmanın da konusu oluşturan İslimye'dir.[11]

1370 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girerek kısa sürede Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli şehirlerinden birisi haline gelen İslimye ve Samakov arasındaki demir sevkiyatının ele alındığı bu çalışmada, Samakov'dan gönderilen demirin miktarı, bu demirin İslimye'deki kullanım alanı, sevkiyat esnasında yaşanan sorunlar ve bu sorunlar karşısında devletin aldığı önemlere değinilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda bu çalışmada, tüfek namlusunun üretiminde kullanılan demir miktarı, maliyeti vb. sorulara da cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Arşiv kaynaklarının temel kaynak olarak kullanıldığı bu çalışmada ayrıca İslimye ve Samakov özelinde yapılan çalışmalardan da yararlanılmaya çalışılmıştır. Ancak Balkanlar özelinde yapılan çok sayıda çalışma olmasına karşın İslimye ve Samakov özelindeki çalışmalar, oldukça sınırlıdır. Bu alanda yapılan en önemli çalışma, Mehmet Hacısalihoğlu'na aittir. 2008'de Bağlam Yayınlarından çıkan, *"Doğlu Rumeli'de Kayıp Köyler (İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler)"*, isimli kitabında, İslimye Sancağı'na bağlı kazalar bu kazalardaki köyler ve bunlara ait isim değişiklikleri hakkında bilgiler veren Hacısalihoğlu aynı zamanda bu kitabında, İslimye'nin tarihçesi, Osmanlı'nın Balkan siyaseti vb. konular hakkında da bilgi vermektedir. İslimye özelinde yapılan bir diğer çalışma ise

---

7 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 78.

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C. AS), 332/13775.

9 BOA, C. AS, 334/13870.

10 Machiel Kiel, "Samakov", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 63.

11 BOA, C. AS, 78/3693.

Machiel Kiel'e aittir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin 23. ve 36. Ciltlerinde yer alan Samakov ve İslimye maddelerini kaleme alan Kiel'in bu çalışmaları, *"İslimye"* ve *"Samakov"* kazalarının tarihçesi başta olmak üzere şehirlerin gelişim süreci üzerine önemli bilgiler içermektedir. İslimye özelinde yapılan bir diğer önemli çalışma ise Ahmet Uzun'a aittir. İ.Ü. Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi'nin Ekim 1999-Mart 2000 sayısında kaleme aldığı *"İslimye Çuka Fabrikası"* makalesi ile İslimye'de kurulan Çuha fabrikasının kuruluş sürecine dair önemli bilgiler veren Ahmet Uzun'un bu çalışması bu alanda yapılan önemli çalışmalardan birisidir. Meryem K. Erdoğan'ın *"Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı"*, adlı makalesi de İslimye'deki ticarî hayat hakkında bilgi vermektedir. İslimye'deki ticarî hayat hakkında bilgi veren bir diğer çalışma ise Mehmet Hacısalihoğlu'na aittir. *"The Rise of Sliven (İslimye) From a Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire"* adlı makalesi ile İslimye'deki ticarî ve sosyal hayat hakkında bilgi veren Hacısalihoğlu'nun bu çalışması, şehirdeki tüfek namlusu üretimine de değinmektedir. Bu çalışmaların dışında İslimye'yi doğrudan konu olan bir çalışma mevcut değildir. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere İslimye sahip olduğu Çuha fabrikası ve tüfek namluları üretim tesisleri ile birlikte XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı ordusu için bir hayli önemli şehirlerden birisi olmuştur. Bu nedenle İslimye özelinde yapılacak çalışmalar sadece Osmanlı şehir tarihi açısından değil aynı zamanda Osmanlı askerî tarihi çalışmaları açısından da oldukça önemlidir. Bu sebeple ilgili alandaki eksikliğindoldurulması elzemdir. İslimye-Samakov arasındaki demir sevkiyatının irdelenmesinin hedeflendiği bu çalışmada İslimye-Samakov arasında yapılan demir sevkiyatının yanı sıra İslimye şehrinin Osmanlı tarihi açısından önemine de dikkat çekmek hedeflemektedir. Aynı zamanda bu çalışma, İslimye özelindeki çalışmaların yetersizliğine dikkat çekmeyi amaçlamakta ve bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir örnek teşkil etmeyi hedeflemektedir.

Tarihte İslimye

Günümüzde Bulgaristan'ın iç kısımlarında bulunan ve Sliven ismi ile bilinen İslimye, 1370 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihlerde henüz köy olan İslimye, II. Murad zamanında Muradiye vakıflarına bağlanmıştır.[12] Şehrin fethi ile ilgili aktarımlarda bulunan Evliyâ Çelebi, şehrin fethi-

12 Hacısalihoğlu, *...Kayıp Köyler*, s. 67.

nin bir hayli zor olduğunu ifade ederek, fetihten sonra surların yıkıldığını, kendisinin de sur kalıntılarını gördüğünü aktarmaktadır.[13] Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından pek çok açıdan gelişen şehir, Osmanlı şehri görünümünü tam anlamıyla XV. yüzyılda kazanmıştır.[14] Çek tarihçi Konstantin Josef Jirecek de İslimye'nin gelişimini, Osmanlı hâkimiyetine girmesine bağlamaktadır.[15]

1530 tarihli tapu tahrir defterlerinde Rumeli Vilayeti'nde Silisire Livası'nın Yanyabolu Kazası'na bağlı büyük bir Gayrimüslim köyü olarak ismi geçen İslimye, bu tarihte 14 Müslüman hâne ve 170 Gayrimüslim hâneden oluşan bir yerleşim yeriydi.[16] 1545 tarihli tahrir kayıtlarında ise, on bir mahalle ve 279 hâneden oluşan bir yerleşim yeri olarak ismi geçen İslimye'nin hânelerinin 213'ü Gayrimüslimlere, 66'sı ise Müslümanlara aitti.[17] Müslümanlara ait hânelerin 42'si daha evvel şehirde ikamet eden Müslüman gruplara ait iken, geriye kalan 24 hâne, daha sonradan Edirne ve civar yerleşim yerlerinden şehre gelen Müslüman tüccarlara aitti. Toplam nüfus sayısı bu dönemde 1.300-1.400 dolaylarında olan İslimye'nin bu dönemdeki nüfusunun %24'ünü Müslümanlar, %76'sını ise Gayrimüslim gruplar oluşturmaktaydı.[18]

Demografik yapıya paralel olarak fizikî anlamda da gelişmeye başlayan şehir, XVI. yüzyılda kasaba statüsünde bulunmasına karşın XVII. yüzyılın başlarında kaza merkezî haline gelmiştir. 1620-21 tarihli avârız defteri kayıtlarında, Rumeli Vilayeti'ne bağlı Silistre Livası'nda bir kaza olarak ismi geçen İslimye[19], Evliyâ Çelebi'nin aktarımına göre 1652 yılında 150 akçelik bir kaza merkeziydi.[20] Kaza merkezî haline gelmesinin yanı sıra Bal-

---

13 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 3-4, Mümin Çevik (Haz.). Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996, s. 291.

14 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.127.

15 Machiel Kiel, "İslimye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 73.

16 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 67.

17 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.127.

18 Kiel, "…İslimye", s 73.

19 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 68.

20 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* s. 291.; Şehirde bulunan Gayrimüslimlerin ahalinin tamamının Bulgar olduğunu da aktaran Evliyâ Çelebi, Müslümanların da sayıca önemli bir nüfusa sahip olduğunu ifade etmektedir. Şehirde on iki mescit, çarşı içinde yer alan büyük bir cami ve on adet han ile iki yüz kadar dükkân ve çok sayıda mektebin varlığından da bahseden Evliyâ Çelebi, şehrin havasının, suyunun bir hayli güzel olduğunu, her tarafının bağ, bahçe olduğunu ve evleri akarsulu olduğunu aktarmaktadır. Aynı zamanda şehirde

kanlar'daki önemli yerleşim yerlerinden birisi haline de gelen İslimye, bu tarihlerde dinî ve sosyal tesislerinin yanı sıra iki yüz kadar dükkândan oluşan büyük bir çarşıya da sahipti.[21] Bu özelliği ile yerli ve yabancı pek çok tüccar ve zanaatkârın uğrak noktası haline gelen İslimye, özellikle çarşı içinde bulunan keçe, kilim, pamuklu dokuma ve halıcı dükkânları ile şehre gelenlerin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ahalinin büyük çoğunluğunun da geçimini bu sektörde sağladığı şehirde, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını da "kebe mukâtaası" olarak ödenen vergi türü oluşturmaktaydı.[22]

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Müslüman nüfusun şehirdeki toplam nüfusun yarısını oluşturmaya başladığı şehirde, ticarî anlamda da kayda değer değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimde özellikle şehirde bu dönemde faal olan panayırın büyük etkisi olmuştur. Yerli ve yabancı tüccarların panayır sebebiyle akın ettiği İslimye, artan bu ticarî hareketlilikle birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren Balkanlar'daki önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiştir.[23] Ayrıca bu dönemde, Samakov'dan getirilen demirin işlenerek tüfek namlusu imalinde kullanılması da şehirdeki ticarî hareketliliği arttıran bir diğer etken olmuştur.[24] Diğer taraftan şehirde ikamet eden Müslüman tüccar ve zanaatkârların varlığı da şehrin ticarî gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Diğer yandan Müslüman tüccar ve zanaatkârların varlığı, şehrin mekânsal değişimine de ortam hazırlamıştır. Öyle ki bu tüccar ve zanaatkâr sınıfın şehirde inşa ettirdikleri dinî yapılar, şehrin hüviyetinin ve görünüşünün değişmesine ve İslimye şehrinin İslâmî bir karakter kazanmasına zemin hazırlamıştır.[25]

XIX. yüzyılla birlikte Edirne Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezî olan İslimye, 1834 tarihinde 20.000 kişinin yaşadığı tekstil, silah ve gül yağı sanayisinin bulunduğu bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Sultan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla birlikte yeni kurulan ordunun elbise ihtiyacının karşılandığı yerleşim yerlerinden birisi haline gelen İslimye,

şehirde bulunan Hızırağa köyünü de ziyaret ettiğini aktaran Evliyâ Çelebi, bu köyle ilgili olarak; iki yüz hâneli, cami ve hanı bulunan bir Müslüman köyü olarak bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 291-292.

21 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 292; Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s. 127.

22 Kiel, "…İslimye", s. 74.

23 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s. 129-130.

24 Hacısalihoğlu, *...Kayıp Köyler*, s. 78.

25 Kiel, "…İslimye", s 74.

1835 tarihinde kurulan Çuha Fabrikası ile birlikte bu alanda daha da ilerleme kaydetmiştir.[26] Aynı zamanda bu dönemde on dokuz camii, iki mescit, dört kilise, bir sinagog, üç hamam ve 984 dükkândan oluşan bir yerleşim yeri olan İslimye, tüm bu gelişimini 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte kaybetmeye başlamıştır. Savaş esnasında şehirde bulunan camilerin pek çoğu yıkılmış ve Müslüman nüfus hızla düşüş yaşamıştır. 1888 yılında şehirde 16.400 Bulgar'a karşılık sadece 2.320 Türk kalmıştır. 1909 tarihinde ise bu sayı 400'e kadar gerilemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan komünist rejimle birlikte ise İslimye'deki Türk izi tamamen silinmiştir.[27]

İslimye'de Tüfek Namlusu Üretimi

Bir savunma aracı olarak ortaya çıkan ve zamanla farklı biçimlerde kullanılan silah, tarihî süreç içerisinde vurucu, delici, kesici, koruyucu ve ateşli olmak üzere birbirinden farklı form ve biçimde kullanılmıştır.[28] Bu silahlardan ateşli silahların kullanıma dair ilk kayıtlar, XIV. yüzyılın ilk çeyreğine dayanmaktadır. İlk defa bu tarihlerde Avrupa'da kullanılmaya başlandığı bilinen ateşli silahlar, bu tarihten sonra dünyanın pek çok yerinde kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı dünyasına da bu tarihlerde girdiği tahmin edilen ateşli silahların, Osmanlı ordusunda tam olarak hangi tarihte kullanıldığı ise bilinmemektedir.[29]

Osmanlı kaynaklarında daha ziyade tüfenk[30] veya tüfeng olarak ismi geçen[31] ateşli silahın, Osmanlı ordusunda ilk defa XV. yüzyılda kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Öyle ki bazı Osmanlı kaynaklarında, Düzmece Mustafa Hadisesi'nde (1421), Selânik'in Fethi'nde (1430), ve Sivrihisar Ku-

---

26 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 74-75.

27 Kiel, "…İslimye", s 74.

28 Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. IX.

29 Salim Aydüz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, X, 2011, s. 10.

30 Farsça bir kelime olan tufeng, Osmanlı kaynaklarında tufenk veya tufeng olarak yer almaktadır. Bu manasını XV. yüzyılda kazanan tüfek; kundaksız dövme demir namludan ibaret olup ağızdan doldurulan, taş veya demir gülle atan, uzaktan tetiksiz bir fitilli ateşleme mekanizmasıyla ateşlenen bir tür silahtır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Gabor Agoston, "Tüfek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 459.

31 BOA, C. AS, 600/25315.

şatması'nda (1442) tüfek kullandığı bilgisi yer almaktadır.[32] Yine bazı kaynaklar, Varna Kuşatması'nda (1444) topun yanın sıra tüfeğin de kullanıldığını aktarmaktadır.[33] Ancak Feridun Emecen, bu tarihlerin kesin olmadığını, Osmanlıların silah cinsi olan tüfeği ilk defa II. Kosova Savaşı'nda (1448) kullandığını ifade etmektedir.[34] Bu savaşın ardından İstanbul'un fethi sırasında kullanılan tüfek, bundan sonraki süreçte tüm Osmanlı sınır kalelerine ve önemli istihkâmlarına yayılarak, vazgeçilmez bir savunma ve saldırı aracı (silahı) hâline gelmiştir.[35] Topa göre daha hafif ve daha küçük formda bir silah olan tüfek, ahşap bir kundak üzerine yerleştirilmiş namlu ve namlu gerisinde nişangâh ve ateşleme tertibatından oluşmaktadır.[36] İlk örnekleri iki, üç kişi tarafından metrislerde kullanılan ve bir hayli ağır olan tüfekler, zamanla boyutları küçültülerek daha hafif hale getirilmiş ve bir kişinin rahatlıkla kullanabileceği bir forma sokulmuştur.[37]

Osman Devleti'ne ilk olarak ticaret yoluyla veyahut Balkan ve Doğu Akdeniz'de Avrupalı hasımlarına karşı yapılan akın ve savaşlar neticesinde geçmiş olduğu tahmin edilen tüfekler[38], Osmanlı Devleti tarafından yeniden geliştirilerek Osmanlı'ya özgü bir hâle getirilmiştir. Çağdaşlarına oranlarına hem taşıması daha kolay hem de daha etkili olan bu tüfekler, askerî terminolojide de *"Osmanlı tüfeği"* olarak yer almıştır.[39] Osmanlı Devleti, kendi üretimi olan bu tüfeklerin yanı sıra tüfek ihtiyacını ekseriyetle satın alma veya savaş ganimeti olarak elde ederek sağlamışlardır. Özellikle Avrupalı tüccarlara verdikleri ticarî imtiyazlar ile Osmanlı idarecileri, başta ateşli silahlar olmak üzere ihtiyaç duyulan her türlü malzemeyi kolaylıkla temin edebilmiştir. Uzunca yıllar devam eden bu politika beraberinde Osmanlı ordunda çeşitli tüfeklerin

---

32 Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 32, 1979, s. 301.

33 Çoruhlu, "…Tüfek, Tabanca ve Techizatları", s. 5.

34 Feridun M. Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu", Feridun M. Emecen (Ed.), *Osmanlı Klasik Çağında Savaş,* Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 34.

35 Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları,* LII, 2011, s. 268.

36 Agoston, "Tüfek", s. 459.

37 Aydüz, "…Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", s. 12.

38 Agoston, "Tüfek", s. 460.

39 Soyluer, "…Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", s. 268.

kullanılmasına da ortam hazırlamıştır.[40] Öyle ki XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı ordusunda kullanılan İspanyol kökenli misket *(musket)* tüfekleri, bunun en güzel örneğidir. Yine aynı yüzyılın sonlarına doğru kullanılan İspanya menşeli çakmaklı *(patilla/miquelet)* tüfekler de bu alandaki bir diğer örnektir.[41]

Osmanlı Devleti'nin bizzat kendi geliştirdiği veyahut ganimet olarak temin ettiği bu tüfeklerin onarım, bakım vb. parçalarının imalatı ise *silahhâne*, *tüfekhâne*/*tüfenghâne*, *tüfeng kârhanesi* adı verilen atölyelerde yapılmaktaydı. Bu atölyelerin merkezî ise İstanbul'daki Tüfekhane-i Âmire'ydi. Ancak bu atölyeler sadece İstanbul ile sınırlı değildi. Öyle ki devletin Anadolu ve Rumeli'deki sefer güzergâhlarının yanı sıra Şam, Mısır, Cezayir gibi Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki eyaletlerinde de çok sayıda küçük silah atölye ve imalathanesi mevcuttu.[42] Bu imalathanelerden birisi de günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan İslimye (Sliven)'de idi. Daha ziyade tüfek namlusu üretiminin yapıldığı bu imalathane, XVIII. yüzyıldan itibaren İslimye'nin Osmanlı Devleti'nin önemli tüfek namlusu üretim merkezlerinden birisi haline gelmesine ortam hazırlamıştır.[43] Ekseriyetle piyade ve süvari tüfeği namlusunun imal edildiği bu imalathanede üretilen namlular, çoğunlukla İstanbul'a yani merkeze gönderilmiştir. Genellikle şehirde bulunan demirci ustalarının çalıştığı bu imalathanede çalışan ustalar, yıllık belirli bir sayıda tüfek namlusu üretmekle mükellef tutulmuşlardır.[44] Öyle ki Zak Natan Bulgaristan ekonomî tarihi üzerine kaleme aldığı eserinde, 1821 yılında İslimye'de bulunan 100 demir ustasının Osmanlı ordusuna yıllık 500 tüfek namlusu üretmekle mükellef olduğunu, maaş olarak ise bu demirci ustalarına aylık 20 kuruş ödeme yapıldığını aktarmaktadır.[45] Üretimde yaşanan aksaklıklar da ise çevre illerden ve İstanbul'dan usta desteğinin gönderildiği İslimye'deki demirci ustalarının büyük çoğunluğunu ise Gayrimüslim kimseler oluşturmaktadır.[46]

---

40 Şafak Tunç, *Tophane-i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri*, Başak Kitap, İstanbul 2014, s. 36.

41 Soyluer, "…Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", s. 269.

42 Soyluer, "…Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", s. 269.

43 Hacısalihoğlu, *...Kayıp Köyler*, s. 78.

44 Mehmet Yıldırım, Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 51-52.

45 Hacısalihoğlu, "…Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire", s. 88.

46 Hacısalihoğlu, "…Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire", s. 89.

İngiltere silahlarına uygun olarak imal edilen[47] bu tüfek namlularının her bir tanesi için ise sekizer kıyye yaklaşık olarak (10,24 kg.) demir kullanılmıştır. Örneğin: 1818-19 tarihinde İslimye'de imal olunacak tüfek namluları için toplam 24.000 kıyye bir diğer ifade ile 30 ton demir Samakov'dan İslimye'ye gönderilmiştir.[48] Yine 1834-35 tarihinde İslimye'de imal olunacak tüfek namluları için Samakov'dan 178.491 kıyye (226 ton) demir gönderilmiştir. Gönderilen bu demirin 125.266 kıyyesi yaklaşık olarak (159 tonu) kullanılmış ve toplam 15.658 tüfek namlusu üretilmiştir.[49]

İmal olunan bu tüfek namlularının her bir namlusu ise 7'şer kuruştan imal edilmiştir. Örneğin: 1816/17 yıllarında İslimye'de Enderun Hümâyun Cephanesi için imal edilen 3.000 tüfek namlusunun maliyeti 21.000 kuruş tutmuştur.[50] İmal edilen bu tüfek namlularının masrafları ise ekseriyetle hazineden karşılanmıştır.[51] Kimi durumlarda ise başka yerlerden de kaynak aktarımı yapılmıştır. Örneğin: 1811-12 tarihinde ordu için İslimye'ye gönderilen top çeken mandalarının telef olması neticesinde telef olan mandaların derilerinden elde edilen gelir, İslimye'de yapılacak tüfek namlularının masrafında kullanılmak üzere ayrılmıştır.[52]

İlk etapta yıllık 500 tüfek namlusu üretiminin yapılmasının planlandığı İslimye'de kimi zaman bu sayının çok daha üstünde kimi zamanda çok daha altında üretim yapılmıştır. Örneğin: 1827-1834 yılları arasında İslimye'de toplam 15,658 tüfek namlusu üretimi yapılırken[53] eşkıya saldırılarının yoğun olduğu 1800'lü yılların başında şehirdeki namlu üretimi bir hayli gerilemiştir. 1813-14 yıllarında yaşanan veba salgını nedeniyle de üretimin durma noktasına geldiği şehirde yaşanan tüm aksaklıklara rağmen devlet üretimin olağan seyrinde devam etmesi için gerekli çabanın sarf edilmesini istemiştir. Bu süre zarfında bölgedeki ustalardan yıllık 1.200 civarı tüfek namlusu üretimi yapmalarını isteyen devlet, bu istediğini 1828-1829 tarihinde şehirde sadece 10 kadar demirci ustasının kaldığı dönemde dahi devam ettirmiştir.

47 BOA, C. AS, 177/7707.
48 BOA, C. AS, 177/7707.
49 BOA, C. AS, 218/9299.
50 BOA, C. AS, 285/11845.
51 BOA, C. AS, 547/22941.
52 BOA, C. AS, 373/15422.
53 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 78.

Ancak tüm uğraşlarına rağmen ustalar bu dönemde 1.200 tüfek namlusu hedefine ulaşamamış ve yılda 1.056 tüfek namlusu üretebilmişlerdir.[54]

İlerleyen dönemlerde ise yıllık 6.000 tüfek namlusu üretir duruma gelen ustalar[55] yaşanan aksaklıklar nedeniyle kimi zaman bu hedefe ulaşmakta güçlük yaşamışlardır. Bunun en önemli nedeni, Samakov'dan gönderilmesi planlanan demirin zamanında İslimye'ye gönderilmemesiydi. Yaşanan bu aksaklık nedeniyle İslimye-Samakov arasında gerçekleştirilen demir sevkiyatı hususunda bir hayli titiz davranan Osmanlı idarecileri, bölgeye gönderdikleri hükümlerde ekseriyetle talep edilen demirin eksiksiz bir şekilde İslimye'ye gönderilmesi üzerinde durmuşlardır. Diğer taraftan ustalardan bir kısmının İstanbul'a gönderilmesi de imal edilmesi planlanan namluların zamanında yetiştirilmemesinin önündeki bir diğer engeldi. Öyle ki, İstanbul'da yapılması planlanan tüfek namlularının tüm uğraşlara rağmen istenilen kalitede olmaması nedeniyle 1831 tarihinde İslimye'den dört kaynakçı ustası ve tüfekçi ustaları İstanbul'a gönderilmişti. İslimye'de yaşanan harp ve istila dolayısıyla sayıları bir hayli gerileyen ustaların İstanbul'a gönderilmesi bölgedeki namlu üretiminin seyrini de etkilemişti.[56]

İslimye'den İstanbul'a sevk edilen tüfek namlularının sevkiyatında ise ekseriyetle Burgaz iskelesi kullanılmıştır.[57] Öyle ki İslimye'de imal edilen tüfek namluları ilk olarak Karadeniz kıyısındaki Burgaz İskelesine nakledilir ardından buradan deniz yoluyla İstanbul'a ulaştırılırdı.[58] Nakliye ücreti ise 100 kıyye demir için 22, 5 kuruş olarak belirlenmişti. Ancak İslimye'den gönderilen tüfek namlularının tek masrafı nakliye ücreti değildi. Örneğin: 1831 tarihinde İslimye'den İstanbul'a gönderilen 1.056 adet namlunun baskı ve paketleme masrafı 332 kuruş tutmuştur. Tüfenkhane-i Amire'ye gelen bu tüfek namluları yeniden test edildiklerinde 146 adedinin kırık çıktığı görülmüştür. Bunun üzerine kırık çıkan namlular iade edilmek üzere ayrılmış kalanlar ise her bir adedi 7'şer kuruştan hesaplanarak alınmıştır. Kalan sağlam namlular için ise 6.370 kuruş ödeme yapılmıştır. Baskı ve paketleme ücreti

54 BOA, C. AS, 927/40113.
55 Yıldırım, …Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, s. 52.
56 BOA, C. AS, 927/40113.
57 BOA, C. AS, 302/12505.
58 Hacısalihoğlu, ...*Kayıp Köyler*, s. 78.

ile beraber bu rakam 7,702'ye ulaşmıştır. Bunun üzerine 427,5 nakliye ücreti de eklenince 7.129,5 kuruşluk bir maliyet ortaya çıkmıştır.[59]

İslimye'de üretilen tüfek namlularının İstanbul'a sevkiyatı hususunda da bir hayli titiz davranan Osmanlı Devleti, sevkiyat esnasında yaşanabilecek muhtemel aksaklıkları önleyebilmek ve tüfek namlularının zamanında İstanbul'a ulaştırmak adına sevkiyatın başına İslimye Voyvodası İbrahim Ağa'yı getirmiştir. İslimye'de üretilen namluların sorunsuz bir şekilde İstanbul'a ulaştırmakla görevlendirilen İbrahim Ağa aynı zamanda bu süre zarfında imalathanelerde ihtiyaç duyulan demirin sorunsuz bir şekilde Samakov ve çevre illerden temin edilerek İslimye'ye ulaştırılmasından da sorumlu tutulmuştur.[60]

İslimye'ye Yapılan Demir Sevkiyatı

Belgelerde genellikle *ahen-i ham* olarak geçen ve İslimye'de üretilen tüfek namlularının ham maddesi olan demir[61], İslimye'ye ekseriyetle Samakov ve Pazarcık'tan getirilmiştir.[62] Sofya dolaylarında bulunan Samakov, Etrepolu, Filibe, Tatarpazarı, Nevrakop, Kıratova, Dubniçe, Köstendil, Radomir ve Eğripalanga, Pazarcık ve İvraniye maden işletmelerinde çıkan demirin tamamı *"Samakov demiri"* olarak adlandırıldığı için, Pazarcık ya da Samakov'dan İslimye'ye gönderilen demirin kalitesinde herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.[63] Bilakis demir kaliteleri birebir aynıdır. Ancak gerçekleştirilen bu sevkiyat daha ziyade Samakov üzerinden gerçekleştirilmiştir. Öyle ki, İslimye'ye gönderilecek demir ilk olarak bölge voyvodaları tarafından toplanarak Samakov'a gönderilir oradan da İslimye'ye sevk edilirdi. Kimi zamanda bu sevkiyat doğrudan Pazarcık vb. yerleşim yerleri ile İslimye arasında yapılırdı.[64] Ancak bu sevkiyatın büyük çoğunluğu çalışma konumuzda da belirttiğimiz üzere İslimye-Samakov arasında yapılmaktaydı.[65]

---

59 Yıldırım, …Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, s. 52.

60 BOA, C. AS, 991/43307.

61 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emirî Selim III (AE. SSLM. III), 266/15367.

62 BOA. C. AS. 78/3693.

63 Samakov demiri, sadece Samakov madenlerinde çıkan demirin değil, Sofya'ya bağlı kazalardaki maden işletmelerinin tamamından çıkan demirin genel adıydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yıldırım, …Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, s. 30.

64 BOA, C. AS, 118/5294.

65 BOA, C. AS, 218/9299; C. AS, 468/19538; C. AS, 497/41117.

Erken dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'nin demir ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan Samakov, özellikle askerî alandaki demir ihtiyacının karşılanmasında büyük paya sahip olmuştur.[66] Bunda Samakov'da üretilen demirin yoğunluğu ve kalitesinin büyük etkisi vardır.[67] Zira Samakov'da üretilen demir, Avrupa kıtasında bulunan en değerli ikinci tür olarak bilinmektedir. Genellikle dere yataklarından, kısmen de toprak tabakalarının kazılmasıyla elde edilen bu demir, ilk olarak bir ayrıştırma işlemine tabi tutulur, ardından dökümhaneye yollanırdı. Dökümhaneye gelen demir ise kendi arasında birinci sınıf ve ikinci sınıf olarak ayrıştırılırdı. Birinci sınıf olarak kabul edilen demir, genellikle külçe haline getirilerek Tophâne-i Âmire'ye yollanır, ikinci sınıf olarak kabul edilen demirden de top yuvarlığı dökülürdü.[68]

Samakov demirinin bir diğer kullanım alanı ise harp malzemelerinin yapımıydı. Öyle ki, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Tüfekhâne-i Âmire için yaklaşık olarak 85 ton namlu demiri getirilmiştir. İlerleyen dönemlerde ise bu sayı iki katına çıkarak 170 tona ulaşmıştır.[69] Kimi zaman da tüfek namluları Tüfekhâne-i Âmire'ye doğrudan İslimye'den hazır olarak gelirdi. Bu durumda da namlu üretiminde kullanılan demir, ilk olarak İslimye'ye gönderilir burada işleme tabi tutulduktan sonra üretimi tamamlanan namlular İstanbul'a sevk edilirdi.[70] Öyle ki, 1801-1802 yılları arası İslimye'de imali planlanan tüfek namluları için Pazarcık Voyvodası Mehmed Bey tarafından 150 kantar[71]

---

66 Kiel, "…Samakov", s, 63.

67 Adnan Giz, "Samako Demir Madeni", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi,* S. 51, Mayıs 1970, s. 15.

68 Enes Ekmekci, Kratova Madenlerinin Modernizasyonu (1702-1710), (Yayınlanmamış Yükseklisans Tezi), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2021, s. 34

69 Serdal Soyluer, Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.180-181.

70 BOA, C. AS, 332/13775.

71 150 kantar demir yaklaşık olarak (11,5 ton) demir yapmaktadır. Öyle ki arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre 1 Samakov kantarının ağırlığı 59 kıyye yani 75,52 kg. tekabül etmektedir. Rumi kantarın ağırlığı ise kayıtlarda 44 kıyye yaklaşık olarak 56, 32 kg. olarak yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (BOA. BOA. C.BH. 192/9012); Modern kaynaklarda da Samakov kantarının değeri ile ilgili olarak genellikle 60 okka yani 75 kg. değerler kullanılmıştır. Barkan ve İdris Bostan'da Samakov kantarı ile ilgili hesaplamalarında genel olarak 72-76 kg. arasında değerler kullanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), Cilt I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 366; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 122.

Samakov demiri, İslimye'ye gönderilmiştir.[72] Ancak gönderilen bu demir yeterli gelmediği için kısa süre sonra İslimye Voyvodası İbrahim Ağa'nın isteği üzerine Pazarcık Voyvodası tarafından bir 150 kantar demir daha İslimye'ye gönderilmiştir. Her bir Samakov kantarının 59 kıyye yaklaşık 75, 52 kg.[73] olarak belirlendiği arşiv kayıtlarındaki bilgilere göre bu dönemde sadece Pazarcık üzerinden İslimye'ye 17,100 kıyye bir diğer ifade ile de 20.867 kg. (20 ton) demir sevkiyatı yapılmıştır.[74]

Pazarcık'ın yanı sıra bu sevkiyatın merkez noktası olan Samakov'dan da düzenli aralıklarla İslimye'ye demir sevkiyatı yapılmaktaydı. Örneğin: 1818-19 tarihinde Samakov'dan İslimye'ye 24.000 kıyye yaklaşık olarak (30 ton) demir sevkiyatı yapılmıştır.[75] Samakov'dan İslimye'ye yapılan bu sevkiyattan ise Samakov Nazırı aynı zamanda demir madenlerinin de idarecisi olan Hüsrev Bey sorumluydu.[76] Hüsrev Bey aynı zamanda Samakov demir madenlerinden imparatorluğun her bir noktasına yapılan sevkiyattan da bizzat sorumluydu. Sevkiyatın en önemli güzergâhlarından olan İstanbul'a yapılan sevkiyattan da bizzat sorumlu olan Hüsrev Bey, zaman zaman yaşanan aksaklıklar nedeniyle sevkiyatları zamanında gerçekleştirememiştir. Öyle ki 1826-29 yılları arasında İslimye'ye gönderilmesi gereken demirden 1.000 kantarı yaklaşık 59,000 kıyyesi (75 ton) zamanında gönderilmemiştir. Yaşanan bu aksaklık nedeniyle İslimye'de yıllık imal edilmesi planlanan namlular zamanında tamamlamamıştır. Bunun üzerine merkezden Samakov Nazırı Hüsrev Bey'e, İslimye'ye eksik gönderilen demirin ivedilikle tamamlanarak gönderilmesi emri gitmiştir. Ancak yaşanan bu tür aksiliklere karşın görevine devam eden Hüsrev Bey, 1826-27 yılında bu kez de Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusunun ihtiyacı olan tüfek namlusunun İslimiye'de üretilmesi için ihtiyaç duyulan demirin İslimye'ye gönderilmesi ile görevlendirilmiştir. Öyle ki, 1826-27senesinde ise Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusunun ihtiyacı olan tüfek namlusunun İslimiye'de üretilmesi kararlaştırıldığında, Samakov Nazırı Hüsrev Bey'e 48.000 kıyye yaklaşık (61 ton)

---

72 BOA, C. AS, 118/5294; C. AS, 78/3693.

73 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Bahriye (C. BH), 192/9012.

74 BOA, C. AS, 118/5294.

75 BOA, C. AS, 177/7707.

76 BOA, C. AS, 207/8886.

demirin Samakov'dan İslimye'ye gönderilmesi için emir yazılmıştır. Bunun üzerine ihtiyaç duyulan demirin en kısa sürede İslimye'ye ulaştırılması için gerekli hazırlıklar başlatılmıştır. Yine 1828-29 tarihinde İslimye'de yapılacak tüfek namluları için Hüsrev Bey marifetiyle 37,5 ton demirin Samakov'dan İslimye'ye gönderilmesi emredilmiştir.[77] 1835-36 tarihinde de yaklaşık 27 ton demir sevkiyatının yapıldığı İslimye'ye gönderilen bu demirin her bir kantarı için ise 1.034 kuruş ödeme yapılmıştır.[78] Nakliye ücretlerinin bu kadar yüksek olması zaman zaman mahalli cizyelerinin arttırılması fikrini de gündeme getirmiştir.[79]

Sevkiyat Esnasında Yaşanan Sorunlar

Samakov'dan İslimye'ye sevkiyatı yapılacak olan demir, ilk olarak Samakov ve civar yerleşim yerlerinden[80] toplanmakta ve buradan arabalarla iskelelere taşınmaktaydı.[81] İskelelere taşınan demir ise burada gemilere yüklenerek başta İstanbul olmak üzere teslimat noktalarına gönderilmiştir. İncelediğimiz dönemde Samakov'da üretilen demirin büyük kısmı İstanbul'a, geri kalanı ise İslimye ve civar yerleşim yerlerine sevk edilmiştir.[82] Ancak Samakov'da üretilen bu demirin İslimye ve diğer teslimat güzergâhlarına sevkiyatı ise bir hayli zahmetliydi. Özellikle bu dönemde Balkan coğrafyasında baş gösteren dağlı eşkıya çetelerinin varlığı, bu sevkiyatın önündeki en önemli problemdi. Bunun yanı sıra imaliye ve nakliye masraflarının zamanında ödenmemesi ve kazalardaki madencilerin hisselerine düşen de-

77 BOA, C. AS, 207/8886.

78 BOA, C. AS, 468/19538.

79 BOA, C. AS, 398/16418.

80 Belgelerde geçen civar yerleşim yerleri ise her ne kadar her belgede açık bir şekilde belirtilmese de Sofya, Tatarpazarı, Dubniçe, Etrepolu, Köstendil ve Pazarcık'tır. Kimi belgelerde bu yerleşim yerlerinin isimleri doğrudan verilirken kimi belgelerde de yukarıda ifade edildiği gibi civar yerleşim yeri olarak geçmektedir. Örneğin, 1791-92 tarihli belgede, Tersâne-i Âmire ve Cephâne-i Âmire için gönderilmesi planlanan 5.000 kantar ham demirin Sofya, Samakov, Pazarcık, Dubrice, Etrepolu ve Köstendil'den gönderilmesi gerektiği açık bir biçimde belirtilmişken; 1797-98 tarihli belgede, Cephâne-i Âmire için gerekli olan 3.000 kantar ham demirin nereden gönderileceği açık bir biçimde belirtilmemiştir. Bunun yerine ihtiyaç duyulan demirin Samakov ve civar yerleşim yerlerinden toplanarak gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. BOA, C. BH, 51/2415; C. AS, 1175/52341.

81 BOA, C. AS, 874/37472.

82 Kiel, "…İslimye", s. 63.

miri zamanında göndermemesi de bu sevkiyatın önündeki diğer engellerdi. Öyle ki Sofya, Köstendil ve Pazarcık kazalarındaki madencilerin hisselerine düşen demiri zamanında göndermeyerek demir naklini kış aylarına bırakmaları sadece gönderilen demirin geç ulaşmasına değil aynı zamanda sevkiyat esnasında kullanılan arabaların ve hayvanların da yollarda telef olmasına neden olmuştur. Zira zorlu kış şartları beraberinde ulaşımın aksamasına ve kazaların yaşanmasına da ortam hazırlamıştır. Aynı zamanda bu kişiler, Samakov Nazırı Hüsrev Bey'e teslim etmeleri gereken demirde oynama yaparak, birinci kalitedeki demir yerine işlenmesi bir hayli zor olan *"şişli"* olarak bilinen demiri göndermişlerdir. Kötü kalitedeki demiri gönderilmesi ise sevkiyatın aksamasına neden olan bir diğer faktör olmuştur. Zira Samakov Nazırı Hüsrev Bey'e teslim edilen demir, öncelikle bir incelemeye tabi tutulur, kötü kaliteli olanlar ayrıştırılarak geri gönderilirdi. Eksik gönderenlerden ise yeniden talep edilirdi. Son dönemlerde özellikle kötü kalitedeki demirin çok sık gönderilmeye başlanması ve sevkiyatın sık sık aksamaya başlaması nedeniyle Osmanlı idarecileri, Samakov'a bilirkişi göndererek en iyi kalitedeki demirin teminini kolaylaştırmaya çalışmışlardır.[83]

Diğer taraftan madenlerde çalışan işçilerin görevlerini aksatmaları da demir sevkiyatında yaşanan bir başka problemdi. Bu problemin önüne geçmek adına işçilerin zamanında madenlere gönderilmesi, eskiden hangi madende çalışıyorlarsa o madenlerde çalışmaya devam ettirilmesi ve başka madenlere gönderilmemesi gibi bir takım kararlar alan Osmanlı idarecileri, firar edenlerin ise yakalanarak madene gönderilmesini emretmiştir.[84]

Sevkiyatta yaşanan bir diğer problem ise yukarıda da ifade edildiği üzere dağlı eşkıyası meselesiydi. Hemen hemen her dönemde Osmanlı madenlerdeki üretimin düşmesinde ve maden bölgelerinden yapılan demir sevkiyatın aksamasında büyük bir etken olan eşkıya faaliyetleri[85], devletin kontrolünün bir hayli zayıfladığı XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başında aralarında Samakov ve İslimye'nin de bulunduğu Balkan Coğrafyasını da etkisi altına almıştır. Başlangıçta yol boylarının güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak ortaya çıkan eşkıya çeteleri, zamanla iç kısımlara doğru

83 Yıldırım, …Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, s. 68.

84 Yıldırım, …Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş, s. 63.

85 Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 144.

ilerleyerek yerleşim yerlerini ve bu yerleşim yerlerinde bulunan zengin yer altı kaynaklarını hedef almışlardır. Özellikle maden sahalarının bulunduğu alanlarda bir hayli etkili olan eşkıya çeteleri, maden işçilerinin madenlere inmesini güç hale getirerek madenlerdeki üretimin aksamasına neden olmuşlardır. Öyle ki, 1796-97 tarihinde Samakov çevresinde yaşanan yoğun eşkıya saldırıları nedeniyle, madenlerde çalışan işçiler madenlere girmekte zorluk yaşamış ve tek bir kıyye demir dahi ihtiyaç noktalarına gönderilemez hale gelmiştir.[86] Yine 1802-03 tarihinde Samakov'da bulunan maden işletmelerinin birçoğunun eşkıya çeteleri tarafından yağmalanması nedeniyle başta Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire olmak üzere demir sevkiyatının yapıldığı yerleşim yerlerine demir sevkiyatı yapılamamıştır.[87]

Diğer taraftan eşkıya çetelerinin faaliyetlerinin şiddetlendiği bu dönemlerde sadece İslimye-Samakov arasında yapılan demir sevkiyatı değil aynı zamanda XVIII. yüzyıldan itibaren şehrin ticarî anlamdaki gelişimindeki en büyük etken olan İslimye panayırı da zarar görmüştür. Uluslararası bir özellik taşıması nedeniyle katılımın bir hayli yüksek olduğu bu panayır, eşkıya çetelerinin faaliyetlerinin arttığı bu dönemlerde kurulamaz hale gelmiştir. Özellikle çok değerli mal ve eşyaların bu panayırda el değiştirmesi, İslimye panayırının eşkıya açısından cazip bir yer haline gelmesine neden olmuştur. Bu maksatla öncelikle panayıra ulaşan yol ve geçitleri tutan eşkıya çeteleri, bu güzergâhlar üzerine pusu kurarak tüccarların can ve mal güvenliğini tehdit etmişlerdir.[88] Örneğin: 1795-96 yılında eşkıyadan Öküzcüoğlu, Kuru İbis, Burguncu Sarı İbis ve yanlarındakiler, İslimye panayırına giden yollarda pusu kurarak panayıra giden yolcu ve tüccar kafilelerine zarar vermişlerdir.[89] Aynı tarihlerde eşkıya çetelerinin diğer elebaşları Hacı Manav, Sivrioğlu, Yunus ve Kara Fevzi'de Hasköy ve Edirne civarında faaliyetlerini artırarak ahaliye musallat olmaya başlamışlardır.[90] Eşkıya çetelerinin artan bu faaliyetleri neticesinde başta Edirne Bostancıbaşı olmak üzere Tırhala ve Çirmen Sancakları Valisi Seyyid Yusuf Paşa ile

---

86 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Darphane (C. DRB), 20/982

87 BOA, C. DRB, 22/1087.

88 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.133.

89 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri (A. AMD). 36/78.

90 BOA, AE. SSLM. III, 31/1782.

İslimye ve civar yerleşim yerlerinde bulunan Voyvodalara haber salınarak derhal harekete geçmeleri emredilmiştir. Aynı zamanda Tırhala ve Çirmen Sancakları Valisi Seyyid Yusuf Paşa'dan eşkıyanın takibi için mühimmat desteği de istenmiştir.[91] Ancak alınan tüm önlemlere karşın eşkıya faaliyetlerini arttırarak devam etmesi üzerine Rumeli Valisi Mustafa Paşa'nın eşkıya faaliyetlerine son vermek üzerine İslimye'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır[92] Bunun üzerine İslimye'ye giden Mustafa Paşa, öncelikle şehirde bulunan idarecilerle bir araya gelerek eşkıya çetelerinin faaliyetleri hakkında bilgi almıştır. Eşkıya çetelerine karşı alınacak tedbirler hususunda da şehirde bulunan idarecileri bilgilendiren Mustafa Paşa, ardından çevre kazalarda bulunan idareciler ile bir araya gelerek onları da eşkıya çetelerinin faaliyetleri hususunda bilgilendirmiş ve gerekli tedbirlerin alınması hususunda uyarmıştır.[93] Ancak alınan tüm önlemlere karşın eşkıya çetelerinin faaliyetlerini durdurabilmek mümkün olmamıştır. Bunun en önemli nedeni, bölgede bulunan mahallî idareci ve sakinlerinin bir kısmının eşkıya ile işbirliği yaparak onları desteklemesidir. Öyle ki, Tatarpazarı Kazasına bağlı Hotan köyü sakinlerinden Hacı Osman isimli şahıs eşkıya ile işbirliği yaparak Dramalı beş tütün tüccarının eşkıya tarafından gasp edilerek yaralanmasına sebebiyet vermiştir.[94]

Günlük hayatı olumsuz etkilemesinin yanı sıra ticarî hayatı da ciddi anlamda etkileyen eşkıya faaliyetleri, yüzyılın sonuna doğru bir hayli artarak önlenemez duruma gelmiştir. Öyle ki, 1799 yılı Haziranında, İslimye panayırına giden tüccarlardan 600 kadarının arabası, Dağlı eşkıya çetelerinden Kara Fevzi ve Cenkcioğlu isimlerindeki eşkıya liderlerinin ve beraberinde bulunan kalabalık eşkıya topluluğunun saldırısına uğramıştır. Üstelik eşkıya liderlerinden Kara Fevzi ve Cenkcioğlu'nun bu saldırıları yaptığı anda, tüccarların yanında tüccarların ve arabaların güvenliğini sağlamak adına memur edilmiş silah birlikler de vardı. Edirne Bostancıbaşı Ahmed Ağa ile Tüfenkçibaşı Halil Ağa'nın gözetiminde ilerleyen bu tüccar kafilesi, Edirne yakınlarında bulunan Derbend-i kebir ve Derbend-i sağir arasında bulunan mevkie geldiklerinde eşkıya çetelerinin saldırısına uğramışlardır. Bu saldı-

91 BOA, AE. SSLM, III. 24/1295.
92 BOA, A. AMD, 39/11.
93 BOA, AE. SSLM, III. 54/3195.
94 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.133.

rılarda yaklaşık 3-4 bin kese altın ile içerisinde çok sayıda çeşitli eşyanın buluğu tüccarlara ait arabalar gasp edilmiştir. [95]

Eşkıya çetelerinin artan bu saldırıları karşısında güç durumda kalan devlet ise yeni tedbirler alarak, mevcut bu problemi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu hususta öncelikle Samakov'da bulunan maden işletmelerinin güvenliğini sağlamaya çalışan devlet, bölgede bulunan maden eminlerini eşkıya çetelerinin maden sahalarına yaklaştırılmamaları hususunda uyararak madenler çevresinde gerekli önlemlerin alınmasını emretmiştir. Ardından faaliyette bulunan maden işletmelerinin geçici süreliğine tatil edilmesine karar veren merkezî hükümet, ahali için de kefillik uygulaması getirerek bölgede bulunan Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin birbirlerine kefil olmalarını zorunlu kılmıştır. Getirilen bu kefillik uygulaması ile ahali arasından eşkıya çetelerine yapılan yardımların önüne geçmeye çalışan devlet, aynı zamanda bu uygulama ile ahali arasından eşkıya safına geçmek isteyenlerin de önünü kesmeye çalışmıştır. Alınan tüm bu önlemlere rağmen faaliyetlerine arttırarak devam eden eşkıya çeteleri, Samakov'da faaliyette bulunan 31 demir madeni işletmesi başta olmak üzere birçok yerleşim yerini yerle bir etmiştir. Maden işletmelerinin zarar görmesinin ardından başta İstanbul olmak üzere İslimye ve civar yerleşim yerlerine tek bir kıyye demir gönderemez hale gelen devlet, yaşanan bu problemi bir an önce çözüme kavuşturmak adına birtakım önlemler almıştır.[96]

Bu hususta önceliği şehrin güvenliğine veren Osmanlı idarecileri, ilk olarak şehrin etrafını surlarla çevirmiş, ardından demir sevkiyatının kaldığı yerden devam etmesi için zarar görmüş maden işletmelerinin tamirine başlamıştır.[97] Nitekim bölgeye gönderdiği hükümlerde, işletmelerin faaliyete geçmesinin zaruri olduğunu dile getiren devlet, aynı zamanda bu hükümlerde işletmelerin yeniden inşasında gerekli olan kerestenin ivedilikle temin edilmesini ve ormanlarda odun kesen kimselere engel olunmamasını emretmiştir.[98]

---

95 Erdoğan, "…İslimye Panayırı", s.134.
96 BOA, C. DRB, 20/982.
97 Kiel, "Samakov", s. 63.
98 BOA, C. DRB, 23/ 1135.

Diğer taraftan eşkıya çetelerinin yeniden madenleri hedef alan saldırılarda bulunabileceği ihtimalini de göz önünde bulunduran devlet, bölgede bulunan idareciler başta olmak bütün ahaliyi eşkıya çetelerinin olası bir saldırısına karşı uyarmıştır. Ancak devletin aldığı tüm önlemlere rağmen eşkıya çetelerinin faaliyetlerini durdurabilmek mümkün olmamıştır.[99] Uzunca bir süre Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında uğraştığı en önemli problemlerden birisi olan ve bölgedeki demir sevkiyatının önündeki en büyük engel olan eşkıya meselesi ancak bu hareketin tamamen bastırılması ile son bulmuştur.[100]

Eşkıya çetelerinin faaliyetlerinin bastırılmasının ardından hem İslimye-Samakov arasındaki demir sevkiyatı kaldığı yerden devam etmiş hem de İslimye'de kurulan panayırların yeniden kurulmasına başlanmıştır. Nitekim bundan sonraki süreçte tüccar kafileleri, Edirne'de toplanarak bostancıbaşı tarafından kafilelerini korumak üzere yanlarına verilen neferler ile birlikte, panayır bölgesine gitmeye başlamışlardır.[101]

Öte yandan bu sevkiyatta yaşanan sorunlar sadece demirin Samakov'dan İslimye'ye ulaştırılması esnasında yaşanmamıştır. Aynı zamanda İslimye'de yapımı devam eden tüfek namlularının tamamlanarak İstanbul'a gönderilmesi aşamasında da bir takım sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin: 1813-14 yıllarında İslimye'de namlu üretiminde bulunan reayanın bir kısmının vebaya yakalanması nedeniyle imar emri bulunan 3.000 kadar tüfek namlusunun imali tamamlanamamış ve bu nedenle İstanbul'a gönderilmesi gerek tüfek namluları zamanında gönderilememiştir.[102] Yine tüfek namlularını zamanında yetiştiremeyen ustalar nedeniyle İstanbul'a gönderilmesi gereken namlular eksik gönderilmiştir.[103]

---

99 BOA, C. DRB, 20/982.

100 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları,* Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983, s. 103-105.

101 Sadık Emre Karakuş, Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839), (Yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018, s. 375.

102 BOA, C. AS, 600/25315.

103 BOA, C. AS, 927/40113.

SONUÇ

Osmanlı idaresindeki iki önemli Balkan şehri arasında yapılan demir sevkiyatına dair detayların ortaya çıkarılmasının hedeflendiği bu çalışmada şu çıkarımlara ulaşılmıştır:

Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan İslimye mevcut dönemde Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli yerleşim yerlerinden birisidir. 1370 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren ve bu tarihten sonra pek çok açıdan gelişen şehir, XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı ordusunun tüfek namlusu üretim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. XIX. yüzyılın başından itibaren ise Osmanlı ordusu için yıllık 500 tüfek namlusu üreten bir yer haline gelen İslimye, zamanla yıllık 6.000 tüfek namlusu üreten bir yer durumuna gelmiştir.

İngiltere silahlarına uygun olarak imal edilen ve genellikle piyade ve süvari tüfeğinde kullanılan bu tüfek namlularının her bir tanesi 7 kuruşa mal olmuştur. İmal edilen bu tüfek namlularının her bir tanesi için ise 10,24 kg. demir kullanılan İslimye'de imal edilen bu tüfek namluları, çoğunlukla Burgaz İskelesi üzerinden İstanbul'a sevk edilmiştir. İslimye-İstanbul arasında yapılan bu sevkiyatın nakliye ücreti ise her 100 kıyye demir de (128 kg.) 22,5 kuruş olarak belirlenmiştir.

Diğer taraftan tüfek namlularının hammaddesi olan demir İslimye'ye ekseriyetle Samakov ve Pazarcık'tan getirilmiştir. Ancak Samakov'da üretilen demirin İslimye ve diğer teslimat güzergâhlarına sevkiyatı bu dönemde bir hayli zahmetli olmuştur. Özellikle bu dönemde Balkan coğrafyasında baş gösteren dağlı eşkıya çetelerinin varlığı, bu sevkiyatın önündeki en büyük engel olmuştur. Öte yandan imaliye ve nakliye masraflarının zamanında ödenmemesi ve kazalardaki madencilerin hisselerine düşen demiri zamanında göndermemesi de bu sevkiyatın önündeki diğer engeller olmuştur.

Yaşanan bu problemler karşısında zor durumda kalan merkezî hükümet ise bir dizi önlem alarak İslimye-Samakov arasındaki demir sevkiyatını normale döndürmeye çalışmıştır. Özellikle İslimye ve Samakov çevresini etkisi altına alan ve demir sevkiyatının önündeki en büyük engel olan eşkıya saldırılarını ortadan kaldırmak için büyük çaba sarf eden merkezî hükümet, ilk olarak Samakov şehrinin etrafını surlarla çevirmiş, ardından madenleri geçici süreliğine tatil ederek madenlerin ve madende çalışan işçilerin güven-

liğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen, istenilen başarıya ulaşılamamış, Samakov'da faaliyet gösteren otuz bir maden işletmesi başta olmak üzere birçok yerleşim yeri eşkıya çeteleri tarafından yerle bir edilmiştir. Uzunca bir süre Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında gerçekleştirdiği demir sevkiyatının önündeki en büyük engel olan eşkıya faaliyetleri ancak bu hareketin tamamen bastırılması ile son bulmuştur. Eşkıya çetelerinin faaliyetlerinin bastırılmasının ardından ise hem İslimye-Samakov arasındaki demir sevkiyatı kaldığı yerden devam etmiş hem de uluslararası hüviyete sahip olan İslimye panayırı, normal seyrine dönmüştür.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Ali Emirî Selim III (AE. SSLM. III), 266/15367. 31/1782; 24/1295; 54/3195.

Cevdet Askeriye (C. AS), 332/13775; 78/3693; 600/25315; 177/7707; 218/9299; 285/11845; 547/22941; 373/15422; 927/40113; 302/12505; 991/43307; 118/5294; 218/9299; 497/41117; 332/13775; 207/8886; 468/19538; 398/16418; 874/37472; 1175/52341.

Cevdet Bahriye (C. BH), 192/9012; 51/2415.

Cevdet Darphane (C. DRB), 20/982; 22/1087; 23/ 1135.

Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri (A. AMD), 36/78; 39/11.

Kaynak ve Telif Eserler

Agoston, Gabor, "Tüfek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, (s. 459-461).

Aydüz, Salim, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu,* X, 2011, (s. 1-37).

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557),* Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Çoruhlu, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Ekmekci, Enes, *Kratova Madenlerinin Modernizasyonu (1702-1710)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2021.

Emecen, Feridun M., "Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu", Ed. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş,* Timaş Yayınları, İstanbul 2010, (s. 27-70).

Erdoğan, Meryem Kaçan, Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayırı, *Belleten*, LXXX, 2016, (s. 123-155).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt 3-4, Haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996.

Giz, Adnan, "Samako Demir Madeni", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi,* Sayı 51, Mayıs 1970, (s.15-16).

Hacısalihoğlu, Mehmet, "The Rise of Sliven (İslimye) From a Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire", Ed. Özgür Kolçak *Turkey ve Bulgaria*, Yeni Anadolu Yayıncılık, İstanbul 2017, (s. 79-99).

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler,* Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.

İlgürel, Mücteba, Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 32, 1979, (s. 301-318).

Karakuş, Sadık Emre, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018.

Kiel, Machiel, "İslimye", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, (s.73-75).

Kiel, Machiel, "Samakov", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, (s.62-64).

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları,* Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983.

Salihlioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 13, 1968, (s. 60-68).

Soyluer, Serdal, "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, LII, 2018, (s. 267-309).

Soyluer, Serdal, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876),* (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Todorov, Nikolay, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişimleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27/1-2, 1967, (s. 1-36).

Tunç, Şafak, *Tophane-i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri,* Başak Kitap, İstanbul 2014.

Yıldırım, Mehmet. *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

VAKIF REAYASININ TEKÂLİF-İ ŞÂKKA VERGİSİ VE DEVRE ÇIKMA UYGULAMASI KONUSUNDA YAŞADIĞI SIKINTILAR (17. YÜZYIL SONLARI - 18. YÜZYIL BAŞLARI)

** Muhammet Nuri TUNÇ*

Giriş

Türk ve İslam devletlerinin en önemli toplumsal müesseselerinden olan vakıflar, insanların yardımlaşma ve dayanışmasında önemli olduğu kadar devletlerin iktisadî hayatında da önemli bir yer tutmuştur. İslamiyet'in yayılmaya başladığı daha ilk yıllardan itibaren İslam toplumlarında görülen vakıf müessesesi Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte ise Türk-İslam toplumlarında yaygın bir şekilde görülmeye başlamıştır.[1] Türk-İslam toplumlarından özellikle Anadolu'da varlığını sürdüren beylik ve devletler vakıf müessesesiyle Anadolu'yu adeta ilmek ilmek dokumuşlardır. Anadolu beylikleri, Türkiye Selçukluları, Memlükler gibi devletlerden bu mirası alan Osmanlı Devleti de bu müessesenin gerek Anadolu'da gerekse de Balkanlar'da yayılmasında önceki dönemlere nispetle daha büyük adımlar atmış ve Osmanlı Devleti adeta bir vakıf medeniyeti hüviyetine bürünmüştür. Bunun bir sonucu olarak vakıflar Osmanlı toplumsal ve iktisadî hayatının en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir.

* ***Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü, mu.nu.tunc@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6693-6758.***

1 Burada şer'î hukuk çerçevesinde kurulmuş olan vakıflar kastedilmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce de vakıflar kurdukları ve toplumsal dayanışma ve yardımlaşmaya önem verdikleri bilinmektedir. Bkz. Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM. Yayınları, Ankara 1983, s.30.

Vakıflar, Osmanlı toplum hayatında önemli bir rol oynamakla birlikte sahip olduğu iktisadî potansiyel kimi çevrelerin veya kişilerin bu iktisadî potansiyele dikkatlerini celp etmiştir.[2] Vakıf kurumlarında görevli olan kişilerin hem maddi bir gelir elde etme imkânlarının bulunması hem de birtakım ayrıcalıklar elde etmeleri insanlarda vakıflarda görevli olma isteğini ve çabasını ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra vakıfların gelirleri arasında olan dükkân, han, bedesten, değirmen, hamam, nükûd gibi iktisadî öğeler toplumu doğrudan ilgilendirmekle birlikte cazip bir çekim merkezi özelliği de arz etmektedirler. Sahip olduğu bu özellikler, vakıflara karşı hemen hemen tüm dönemlerde gayri hukukî birtakım yollara başvurulmasına ve onların bu potansiyelinden istifade edilmesine neden olmuştur. Bu gayri hukukî yollardan biri de ehl-i örf taifesinin vakıf reayasından kanuna aykırı bir şekilde mal ve para talep etmesidir.

Osmanlı toprak sisteminde, devlete ait olan ve dirlik sistemi çerçevesinde tasarruf edilen has, zeamet ve timarlar önemli bir yekûnu oluşturmakla birlikte vakıf topraklar da bu sistem içerisinde önemli bir paya sahiptir. Bu durum aynı zamanda vakıfların önemli bir vergi potansiyeline sahip olmasının da önünü açmıştır. Nitekim vakıf topraklar üzerinde ikamet eden ve toprağı ekip biçen çok sayıda vergi mükellefi bulunmaktadır.

Vakıfların gelirleri arasında dükkânlar, bedestenler, hanlar, odalar, hamamlar, değirmenler gibi taşınmazların önemli bir yeri olmakla birlikte köy ve mezralardan elde edilen vergi gelirleri de önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı vergi sistemi iki temel kaideye dayanmaktadır. Bunlardan ilki şer'i hukuk çerçevesinde tayin edilmiş olan *tekâlif-i şer'iyye* denilen vergiler, ikincisi ise şer'i kurallar ihlal edilmemek kaydıyla lüzum görüldükçe devlet yöneticileri tarafından uygulamaya konulan, birtakım ad ve şekillerde toplanan *tekâlif-i örfiyye* denilen vergilerdir.[3] Tekâlif-i şer'iyye olarak

---

2 16. yüzyılda vakıf gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki oranı %12'dir. Anadolu eyaletinin gelirlerinin ise %17'si vakıflara aittir. Bkz. Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"lerine Dâir Notlar", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 15, Sayı 1-4, İstanbul 1953, s.247; Toplam kamu gelirleri içerisindeki vakıf gelirlerinin 17. yüzyılın başlarında %20'lere, 18. yüzyılda ise %25'lere ulaştığı düşünülmektedir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.446.

3 Mefail Hızlı, Bursa'da "Tekâlif-i Örfiyye" Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 2001, s.28.

isimlendirilen vergiler temel olarak zekât, öşür, haraç ve cizye vergilerinden oluşmaktadır ki bu vergilere ilm-i iktisatta *kefâet-i mâliye* veya *garâmet-i mâliye* denilmektedir.[4] Tekâlif-i örfiyye ise *tekâlif-i âdiye (tekâlif-i mu'tâde)* ve *tekâlif-i şâkka* olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.[5] Tekâlif-i örfiyye, şeriatın kaynaklarından biri olan örfe dayanmaktadır ve bu vergiler özellikle savaş yıllarında, ihtiyacın miktarına bağlı olarak daha çok hâne, aile, çift, ocak gibi bir esasa dayalı olarak tardedilen vergi, resim ve harçlardır.[6] Avârız-ı divâniyye ile birlikte anılan bu vergilerin sayısı doksan yediye kadar çıkmakta olup bu vergiler, 17. yüzyılda savaşların artmasıyla birlikte olağan vergiler haline gelmiştir. Avârız akçesi, avârız türü vergiler, nüzül, sürsat, iştirâ, asâkir-i bahriyye, gabyâr, kendir, kereste, kömür, güherçile, menzil, mübâşiriyye, şütürbânân, tayinât, kürekçi bedelleriyle kalyoncu ve tersane bedeliyyeleri tekâlif-i örfiyye türü vergiler arasında yer almaktadır.[7]

Savaşın getirdiği zor koşullar ve olağanüstü durumlar sebebiyle zikredilen bu vergilere şer'an cevaz verilmişse de birtakım angaryalardan ve keyfi uygulamalardan oluşan tekâlif-i şâkkaya cevaz verilmemiştir.[8] Tekâlif-i şâkka adı altında reayadan talep edilenler; yem ü yemek, me'kulat, devr, zahire-baha, kaftan-baha, nal-baha, çizme-baha, bî-namaz akçesi, konak akçesi, nezaret akçesi, menzil akçesi, teftiş akçesi, tüfekçiyân akçesi, post akçesi, mataracı akçesi, kışlak akçesi, yoklama akçesi, ambar akçesi, ziyafet akçesi, şerbet akçesi, kethüdalık akçesi, göçek akçesi, çubuk akçesi, huddâm akçesi, kazık akçesi, saray akçesi, deve kirası, seferiye, selamiye, ikramiye, peşkeş, odun, saman, koyun, kuzu, tavuk, şir (süt), bal, yağ, pirinç, arpa, tarhana, yulaf, çavdar şeklinde zikredilebilir.[9] Reayadan tekâlif-i şâkka talep eden

4 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307, s.23.

5 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, s.23.

6 Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s.323.

7 Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 40, Ankara 2011, s.336.

8 Tekâlif-i âdiyenin uygulanmasına şer'an cevaz verilmesinde fezâil-i cihâd olması yani fariza-i idâme-i gazâ ve cihâd için akçe elzem olması gerekçe gösterilmiştir ki buna ca'l denmiştir. Bu tür vergilere şer'en cevaz verilmesi savaş gibi zorunlu hallerde olmasına rağmen sürekli hale gelmiştir. Bk. Süleyman Sudi, Defter-i Muktesid, s.24-25.

9 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 75, s.53, 318; BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 81, s.407; BOA. DVNS. ŞKT.d. nr. 87, s.51; BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.547; Avdo Suçeska, "Bosna Eyâleti'nde Tekâlif-i Şâkka", *İstanbul Ünv. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, s.758; Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s.250.

ehl-i örf taifesi, çoğunlukla, reayanın zaten kanunun öngördüğü miktarda vermeye razı oldukları resm-i bennak, resm-i mücerred gibi vergilere kanaat etmeyerek kanun ve defterden ziyade akçe talebinde bulunarak reayanın mağduriyetini daha da arttırmaktaydı.[10] Bunların yanı sıra reayanın maruz kaldığı bir diğer külfet de ehl-i örf taifesi ve adamlarının zorla reayanın evlerinde ikamet etmeleridir. Tekâlif-i şâkka ile ilgili yapılan şikâyetlerde bu durum "*ehl ü iyâlleriyle sâkin oldukları evlerin üzerlerine konup*" şeklinde ifade edilmektedir.

Tekâlif-i şâkka vergisi talep eden ehl-i örf taifesi, söz konusu taleplerini yalnızca tekâlif-i örfiyye mükelleflerinden değil ayrım yapmaksızın muaf ve gayri muafların hepsinden talep edebilmekteydiler. Bu durumdan vergiden muaf ve serbest toprak reayası olanlar da nasibini alırlardı ve çareyi Divân'a başvurarak şikâyet etmekte ararlardı.

Himayelerinde yüzlerce hatta kimi zaman binlerce kapı halkı (levent-sekban) bulunduran yerel yöneticiler, yalnızca paşa sancağı reayasından toplayacakları *salma*larla idare edemeyeceklerinden dolayı sancaklara *devre çıkma*ya başlamışlardır.[11] Devre çıkma uygulamasına, 16. yüzyılın sonlarına kadarki Osmanlı kaynaklarında *il/vilâyet üzerine çıkma, gezüp gözetme, gezüp yürüme* ve *devr eyleme* şekillerinde rastlanır. Devre çıkma şeklinde terim anlamı kazanıp yaygın olarak kullanılması ise 16. yüzyılın sonlarından itibaren halkın büyük çapta şikâyetlerine yol açan zulüm ve suiistimallerin artmasıyla başlar.[12]

Taşrada görev yapan ve "ehl-i örf" adıyla anılan beylerbeyi, sancakbeyi ve bunların adamları, timar ve zeâmet sahipleri, subaşı, has voyvodaları asayişi sağlamak, merkezden gelen emirleri yerine getirmek ve bazı malî meseleleri halletmek veya teftişte bulunmak maksadıyla zaman zaman kendi idarî bölgelerini dolaşırlardı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru devletin içine düştüğü umumi zaafın bir sonucu olarak bu defa beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı gibi yüksek idareci zümrenin geçinebilmek ve kalabalıklaşan adamlarının (kapı halkı) ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sık sık devre çıkıp *salgun* adı altında çeşitli vergiler koymaları, zorla para topla-

10 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 78, s.99.

11 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yayınları, Ankara 1999, s.87.

12 Emecen, Devre Çıkma", s.250.

maları, devre çıkma tabirini tamamıyla bir zulüm ve suiistimal kavramı haline dönüştürmüştür.[13]

Ehl-i örf taifesinin bu uygulamaları belgelerin diliyle reayanın *perâkende ve perişân* olmasına yani yerini yurdunu terk etmesine sebep olduğundan Divân'a yapılan şikâyet sayıları hayli artmıştır. "Olugelen âdet üzere" diye alınan ve hiçbir kanunî tarafı bulunmayan bu tür vergiler reayaya o kadar ağır geliyordu ki hükümet adamlarının bu bedavacılığına karşı halkın tepkisi çok ciddi olabiliyordu.[14] Örneğin, 1650 ve 1682 senelerinde Sarayova ve bölgedeki diğer bazı kazalarda ikamet eden Müslüman halk bu vergiler karşısında isyan etmişlerdir.[15] Bu şikâyetler üzerine, devre çıkarak reayaya zulmeden taşradaki ehl-i örf taifesine Divân'dan birçok defa uyarı gönderilmiş hatta kimi zaman da devre çıkmanın yasaklandığını belirten adaletnâmeler yayınlanmıştır. Taşradaki ehl-i örf taifesine ve kadılara gönderilen hükümlerde "*memâlik-i mahrûsemde devr merfu'iken*" denilerek söz konusu uygulamanın kanunî olmadığı, yasaklandığı belirtilmekte ve bu tür uygulamalara derhal son verilmesi istenmekteydi.[16]

İşte yukarıda izah edilmeye çalışılan ehl-i örf taifesinin devre çıkarak tekâlif-i şâkka adı altında taleplerde bulunmasıyla ilgili durumlar tüm reaya kesimini ziyadesiyle etkilediği gibi avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olmalarına rağmen kendilerinden bu tür taleplerde bulunulan serbest vakıf reayasını da etkilemiştir. Bu çalışmada 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında vakıf reayasının maruz kaldığı devre çıkma ve tekâlif-i şâkka talebi karşısında yaşadığı sıkıntılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın hazırlanmasında başta Osmanlı Arşivi'nde yer alan Divân-ı Hümâyûn'un ana defter serileri olan Mühimme ve Atik Şikâyet Defterleri olmak üzere Ali Emiri, Cevdet ve İbnülemin tasniflerinden istifade edilmiştir.

---

13 Emecen, Devre Çıkma", s.250.

14 Akdağ, …*Celalî İsyanları*, s.95.

15 Suçeska, "…Tekâlif-i Şâkka", s.759.

16 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 35, s.18.

Vakıf Reayasından Tekâlif-i Şâkka Talebinde Bulunanların Kimliği

Devre çıkarak vakıf reayasından tekâlif-i şâkka ve sair vergileri talep edenlerin başında mirimiran paşalar (beylerbeyi), mirlivalar (sancakbeyi), voyvodalar, mütesellimler ve bunların adamları yer almaktadır. Bu devlet görevlilerinin devre çıkmaları ve reayadan tekâlif-i şâkka talebinde bulunmalarının ana nedeni yukarıda da zikredildiği üzere kapılarında bulunan levendât taifesinin masraflarını karşılamak ve sefer zamanlarında yaptıkları harcamaları telafi etmektir. Adana eyaletine bağlı Karataş kazasında Kızılgeçit köyünde bulunan Şeyh Zekeriya Zaviyesi dervişlerinden Ali, İbrahim, Mustafa ve sairleri Divân'a başvurarak edası lazım gelen vergilerini verdiklerini, ancak mirimiran voyvodaları ve mirliva subaşıları ve sair ehl-i örf taifesinin kanuna aykırı bir şekilde zahire-baha, kaftan-baha, nakl-baha gibi tekâlif-i şâkka talebinde bulunduklarını yem, yemek ve yiyecekler istediklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. 1719 senesinde Divân'dan Karaman ve Adana eyaletleri valisine ve Karataş kadısına gönderilen hükümde kanuna aykırı taleplerde bulunulmaması istenmiştir.[17] Ehl-i örf taifesinin devre çıkarak tekâlif-i şâkka talebinde bulunmamalarına dair Divân'dan çok sayıda emir çıkmasına, adaletnâmeler yayımlanmasına hatta sefer masrafları için imdâd-ı seferiyye vergisi toplanıp ehl-i örf taifesine verilmesine rağmen bunun ehl-i örf taifesi üzerinde pek tesirinin olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki savaşların olmadığı zamanlarda dahi bu tür uygulamaların devam ettiği görülmektedir. Örneğin, Sultan Murad Han Evkafı'ndan olup Terkemiş Mukataası reayalarından Burdur reayası 1718 yılında Divân'a başvurarak imdâd-ı seferiyye ve sair tekâliften hisselerine isabet edeni eksiksiz bir şekilde vermelerine ve *seferler ber-taraf olup, tekâlif-i şâkka memâlik-i mahrûsede def' ü ref' olmasına* rağmen Anadolu valisi ve Hamid mütesellimin kendilerinden tekâlif-i şâkka talebinde bulunduklarını belirtmişlerdir.[18] Ehl-i örf yöneticilerin adamları, kimi zaman yöneticinin emriyle köylere varmakta ve haksız akçe talebinde bulundukları gibi reayaya türlü zulümler yapmaktadırlar. Örneğin, Akhisar-ı Geyve kazasında Yalanda, Miyare ve Şekere ve tevâbii köylerin mahsulâtı Beşiktaş'ta Hazret-i Mevlana Tekkesi fukarasına ta'amiye olmak üzere tayin olunup köylerin ahalisi kadimden köprü hizmetinde

17 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 81, s.360.

18 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 78, s.47.

olmakla avârız, kereste, odun ve sâir tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan muaf olmuşlardır. Defter-i Mevkufât ve Defterhâne-i Âmire'de bu durum kaydolunmuş olmasına rağmen Bursa paşası tarafından gönderilen subaşı ve Kütahya valisi tarafından gönderilen bölükler kanun ve deftere aykırı bir şekilde vakıf reayasının mallarını aldıkları gibi kimisini de zincire vurmuşlardır. Yapılan şikâyet üzerine 1699 senesinde vakıf reayasına yapılan bu müdahalelerin bir daha yapılmaması tembihlenmiştir.[19]

Devre çıkılması ve tekâlif-i şâkka talep edilmesi konusundaki vakıf reayasının mağduriyetleri yalnızca ehl-i örf taifesi tarafından vuku bulmamakta kimi zaman da bizzat vakfın mütevellisi veya diğer görevlileri tarafından gerçekleşmektedir. Örneğin 1702 senesinde Üzeyir kadısı Divân'a mektup göndererek Gülcihan Hatun Evkafı'na bağlı köylerin ahalisinin mahkemeye geldiklerini ve vakfın mütevellisi olan Ali Ağa'nın 30-40 miktarı levendât ile köy köy gezdiğini, müft ü meccânen (bedava, karşılıksız) *yem ü yemek ve sair me'kulatlar*ını aldığını, kimilerini hapsedip kimilerinin zorla akçelerini aldığını ve bunların köylerini terk etmelerine neden olduğunu belirtmiştir.[20]

Vakıf reayasına mağduriyet yaşatanlar arasında ayanlar da yer almaktadır. Ohri sancağına bağlı İşim kazasında İl isimli köy, Gazi Sinan Paşa'nın[21] İlbasan'da yaptırdığı tekkesinin evkafından olup avârız, bedel-i nüzül ve sâir tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan muaf ve müsellem iken İşim kazası ayanları vakıf reayasından avârız, bedel-i nüzül, tekâlif-i örfiyye ve şâkka talep etmişlerdir. Bunun üzerine vakıf reayasından bazıları 1748 senesinde Divân'a başvurarak sûret-i defter ve ferman-ı âlişân gereğince muafiyet ihsan edilmesi talebinde bulunmuşlardır.[22]

Vakıf reayası olan konargöçerlerin mağduriyet yaşamasında mirimiran, mirliva ve adamlarının faaliyetleri etkili olabildiği gibi aşiret yöneticilerinin davranışları ve faaliyetleri de mağduriyete sebep olabilmektedir.

---

19 BOA. AE.SMST.II. 4/393.

20 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 35, s.370.

21 Osmanlı tarihinde, "Koca, Yemen Fâtihi, Tunus Fâtihi", gibi sıfatlarla anılan Sinan Paşa, önemli bir devlet adamı olmanın yanı sıra aynı zamanda büyük bir hayırseverdir. Beylerbeyilik, vezirlik ve veziriazamlık görevlerinde bulunmuş olan Sinan Paşa 1595 yılında vefat etmiştir. Bk. Hasan Basri Öcalan, "Koca Sinan Paşa Vakıfları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği ve İstihdam Yönünden Analizi", *Uludağ Ünv. SBE. Dergisi*, Cilt 19, Sayı 35, 2018, s.724.

22 BOA. C.EV. 212/10553.

Nitekim Nevşehir'e iskân olunan 900 haneli Boynuinceli aşireti reayası, vergilerini Nevşehir vakfına verecekleri için cümle tekâliften muaf olmalarına rağmen aşiret yöneticilerinden bazıları bunların üzerine gelerek bunlardan ikişer kat mal-ı mîrî talep etmişler ve kimilerini hapsedip türlü eziyetler etmişlerdir. Aşiret mensuplarının şikâyeti üzerine 1729 yılında bu kişilerin sürgün ve kalebend edilmelerine karar verilmiştir.[23]

Bunların yanı sıra vakıfların gayrimüslim reayası da olabilmekte ve gayrimüslim reayanın mağduriyetlerinde Müslümanlardan farklı olarak cizyedarların da etkili olduğu örnekler bulunmaktadır. Nitekim Hezargrad kazasında bulunan Maktul İbrahim Paşa[24] Evkafı reayası Divân'a başvurarak cizye cibâyetine memur olan cizyedarın cizyelerini eksiksiz bir şekilde kendilerinden almasına rağmen 30-40 nefer atlı ile gelip müft ü meccânen yiyeceklerini ve akçelerini aldığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Bu şikâyet üzerine Divân'dan bir çavuş görevlendirilmiş ve çavuş bölgeye vardığında cizyedar firar etmiştir.[25] Gayrimüslim reayanın mağduriyet yaşamalarında zabitlerinin de rolü olabilmektedir. Örneğin, Sivas Ulu Câmii Evkafı'na tabi köylerden olup Yıldızili kazasına bağlı bir köyün gayrimüslim reayası Divân'a arzuhal göndererek rüsumlarını kanun ve deftere göre verdiklerini ve kusurları yok iken zabitlerinin resm-i ispençe ve sair rüsûmlarını kanun ve deftere göre almaya kanaat etmeyip defterden ziyade olarak ikişer kuruş talep ettiğini, ayrıca çok sayıda atlı ile köylerine gelerek müft ü meccânen yem ve yiyeceklerini aldığını, koyun, kuzu, arpa, saman ve sair mallarını aldıklarını belirterek 1706 yılında şikâyetçi olmuşlardır.[26] Bunun yanı sıra zabitler, Müslüman reayadan da kanuna aykırı şekilde akçe ve tekâlif-i şâkka talebinde bulunmaktaydılar. Şehid Mehmed Paşa[27] Evkafı'ndan Timurhisarı

---

23 BOA. C.ML. 177/7524.

24 Pargalı, Frenk ve Makbul İbrahim Paşa olarak da bilinen bu devlet adamı, Kanuni Sultan Süleyman döneminin önemli veziriazamlarındandır. Bk. Feridun Emecen, "İbrâhim Paşa, Makbul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.333-335.

25 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 35, s.455.

26 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 44, s.168.

27 Sokullu Mehmed Paşa olarak da bilinen bu devlet adamı, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad dönemlerinin önemli veziriazamlarından olup 1579 yılında bir dervişin saldırısı sonucu hayatını kaybetmiştir. Bk. Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s.354-357.

(Demirhisar) kazasına tabi vakıf köyleri temliknâme-i hümâyûn ve defter-i hakânî gereğince muaf ve müsellem olup mirimiran ve mirliva ve kadılar tarafından arpa, saman, yağ, bal ve sair zehâyir talebiyle rencide olunmaları icap etmezken 1706 senesinde temliknâme ve defter-i hakânîye aykırı olarak zabitleri tekâlif-i şâkka talebinde bulunduğu gibi bazı köylüleri hapsetmiş ve çeşitli zulümler yapmıştır. Bu sebeple vakıf köyleri dağılmış ve perişan olmuştur.[28]

Vakıf reayasının mağduriyetinde kimi zaman has eminlerinin de rolü bulunmaktadır. Kangırı sancağına bağlı Keskin kazasında bulunan Koçi Baba Zaviyesi Vakfı'nın vakfiyesinde vakfa hasıl kayd olunmuş olan hınta (buğday), şair (arpa), öşr-i meyve, öşr-i kovan, öşr-i bostan, âdet-i ağnam, tapu-yı zemin, deştbani vergilerine has emini Hüseyin Ağa müdahale etmiş ve vakfa zarar vermiştir.[29]

Muafiyete Sahip Vakıfların Durumu

Kuruluş yıllarına ait temliknâme ve vakfiyelerde mülk ve vakıf sahibine bahşedilen birtakım muafiyetler olup bu muafiyetler arasında *avârız-ı divâniyye* ya da *avârızât* tabirlerine rastlanmaktadır.[30] Bu vakıflar, padişahlar tarafından yedlerine verilen emr-i şerif ile bu tekâliflerden muaf tutulmuşlardır. Örneğin, I. Murad dönemine ait 14 Mart 1366 tarihli bir vakfiyede *"...benim bu hayrümde olan Ahi Musa'ya ve evlâdlarına ve bu ahiler dahi kendü yirlerine dikdükleri ahiye ve nesillerine neslen bade ve neslin benüm bu hayr ittüğüm yirler için zahmet ve meşakkat ide ve gayrı âhara aluvireler, cemi-i avârız-ı divâniden ve tekâlif-i örfiden, ulakdan ve sekbandan ve cerehurdan ve nayibden ve salgundan muaf ve müsellem olalar...*" ifadesi bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 1404 senesine ait Süleyman Paşa Vakfı'nın vakfiyesinde de *"...meselâ Husam elindeki vakf-ı Köyceğiz ki merhum ammüm Süleyman Paşa tâbe serâhunun vakfıdır, cemii avârızdan ve tekalif-i divanîden ve sekban ve doğancı zahmetinden muaf ve müsellem*

28 BOA. İE.ENB. 6/647.

29 BOA. C.EV. 451/22830.

30 Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", *İslam Ansiklopedisi,* Cilt II, MEB. Yayınları, İstanbul 1979, s.14.

kıldım...''[31] ifadeleriyle söz konusu muafiyete dikkat çekilmiştir. Bu vakıflar her ne kadar tekâlif-i şâkka ve avârız-ı divâniyyeden muaf tutulmuşlarsa da bu vakıflardan emr-i şerife aykırı taleplerde bulunulduğuna dair 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca çok sayıda örnek karşımıza çıkmaktadır.

Vakıf reayasının tekâlif-i şâkka ve avârız-ı divâniyyeden muafiyetleri birtakım bedelî hizmetlerin icra edilmesi veya yolların ve yolcuların güvenliğinin sağlanması karşılığında da olabiliyordu. Örneğin, Veziriazam Ali Paşa'nın Tersane-i Âmire'de yaptırdığı cami-i şerif evkâfı için padişah tarafından hibe ve temlik olunan Marmaracık Mukataası'nın baş kalemi olan Paşa sancağına bağlı Zihne nahiyesinde olan Marmara köyü uzun bir zamandan beri harap durumda olduğu gibi mevkufât defterlerinde dahi kaydı bulunmamaktadır. Yine köyün yanında bulunan Karasu Nehri üzerindeki köprü dahi harap halde olduğundan bu köprünün tamir edilmesi gerekmiş ve köy ahalisi hâne-i avârızdan ve tekâlif-i saireden muaf ve müsellem olmak şartıyla köprücü kaydolunup bundan böyle mamur olsa bile hâneye mukayyed olunmaması gerektiğini Başdefterdar Hacı Mehmed i'lam etmekle bu i'lam gereğince Hazine-i Âmire'den verilen 1708 tarihli, imzalı ve mühürlü mevkufât defteri sureti ile köy ahalisi köprücü hizmetini devam ettirmek kaydıyla avârız-ı divâniyye ve sair tekâliften muaf ve müsellem olmuşlardır.[32] Bedelî hizmetler mukabelesinde birtakım muafiyetleri olmasına rağmen ehl-i örf taifesi bu vakıfların reayasından tekâlif-i şâkka talebinde bulunmaktan geri kalmıyorlardı. İstanbul'da Bahçekapısı yakınında bulunan Valide Sultan Câmii Evkafı köylerinden olan Kumkale yakınındaki Yenişehir köyü ahalisi, köylerinin vakıf köyü olduğunu; vakf-ı şerif hamamına odun götürmek, su yollarını temizlemek ve köprüleri tamir etmek, kale limanına taş dökmek, toplar için kütük çekmek gibi hizmetleri mukabilinde nüzül, avârız ve sâir tekâlif-i şâkkadan muaf olduklarını, kendilerine müdahale edilmesi icap etmezken Sultanhisarı Kalesi zabiti tarafından kendilerinden kalyoncu neferâtı harcı, menzil akçesi ve tekâlif-i şâkka talep edildiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Şikâyetleri neticesinde 1793 yılında defterlerde yapılan incelemede Ezinepazarı kazasına bağlı Yenişehir köyünün Sultanhisarı Kalesi'nin hamam, köprü ve sair

31 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1965, s.24.

32 BOA. DVNS.MHM.d. nr.115, s.504.

hizmetleri karşılığında avârız-ı divâniyyeden muaf ve müsellem oldukları görülmüş ve buna göre muamele edilmesi istenmiştir.[33]

Çeşitli hizmetleri mukabilinde tekâlif-i örfiyye ve avârız-ı divâniyyeden muaf olan vakıf reayasının karşılaştığı vergi sorunlarından bir diğeri de bu vergiden muaf olmayan kaza ahalisi tarafından vergi tevziine dahil edilmek istenmeleridir. Vergiden muaf olmayan reaya, ne kadar çok vergi mükellefi olursa hane başına düşecek vergi miktarının o kadar azalacağını bildiğinden, muafiyeti bulunan zümrelere karşı hemen her dönemde ve her bölgede bu tür müdahalelere rastlanmaktadır. Örneğin, Edirne'de bulunan Sultan Selim Han Evkafı köylerinden Yenice-i Vardar'a tabi Sarıhassı isimli köy ahalisi Divân'a başvurarak emr-i şerifle vermeleri gereken vergilerini verdiklerini ve köylerinin selâtin vakfı olduğu için serbest olduğunu, ancak kazada bulunan diğer reayanın mirimiran, mirliva ve sair ehl-i örf taifesini tahrik ederek kendilerinden kaftan-baha ve sair tekâlif-i şâkka talep edilmesine neden olduklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[34] Bu soruna maruz kalan vakıf reayaları arasında konar göçerler de bulunmaktadır. Konar göçer topluluklar yarı göçebe bir yaşam sürdükleri için bunlara yapılan müdahaleler yerleşiklere göre daha fazla olabilmektedir. Örneğin, Bursa'da bulunan Sultan Murad Han Evkafı'ndan konar göçer yörükan reayasından bazı kişiler Divân'a başvurarak vergilerini kanun ve deftere göre zabitlerine verdiklerini, ancak Biga taraflarından *mürûr u ubûr* (geçip gitme) ettiklerinde kaza ahalilerinden bazılarının Biga sancağı mütesellimine tekâlif-i şâkka verdik siz de bizimle birlikte bu vergiyi vereceksiniz diyerek müdahale ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[35]

Bu tür müdahalelerin yanı sıra, vakıf reayasından bazı kişilerin seyyidlik, askerîlik iddiası ile vergilerini vermek istemediklerine dair olaylar da yaşanmaktadır. Bu durum vergisini veren vakıf reayası için ayrı bir külfet teşkil etmektedir. Örneğin, Payas kazasındaki Şehid Mehmed Paşa Vakfı'na bağlı köylerin reayası, hacıların ve diğer yolcuların güvenli bir şekilde yolculuğundan sorumlu olup derbentçi görevini ifa ettikleri için tekâlif-i şâkka ve avârız-ı divâniyyeden muaf tutulmalarına rağmen kaza ahalisi bunları da vergi tevziine

33 BOA. C.EV. 87/4319.
34 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.127.
35 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.300.

dahil etmek istemişlerdir. Yapılan müdahale karşısında, vakfın mütevellisi İsmail Divân'a başvurarak, vakıf reayasının gerek *ebnâ-i sebil*in (yolcular) gerekse de hacıların güvenlik içerisinde yolculuk edebilmeleri için derbendçilik görevini ifa ettiklerini ve bu sebeple tekâliften muaf tutulduklarını belirttikten sonra emr-i şerifle muaf ve gayri muaf olanların ödemekle mükellef oldukları vergileri ödemekte kusurları olmadığını belirtmiştir. Ancak tekâlif, harc-ı menzil ve sair harçların toplanması icap ettiğinde vakıf köylerinde emlak ve arazi sahiplerinin bazılarının hisselerine isabet eden akçeyi vermemek için biz askerîyiz, sadâttanız, ehl-i berâttanız diyerek birer bahane ile vergilerini vermediklerini bu durumun diğer vakıf reayasının vergi yükünü ağırlaştırdığını ve köylerini terk ederek perişan hale gelmelerine neden olduğunu belirtmiştir. Devlet yetkilileri bu durum karşısında vergi muafiyeti olanların beşer, diğerlerinin onar akçe vergi vermelerini uygun bulmuştur.[36]

Vakıf reayası, gördükleri bazı hizmetler mukabilinde kendilerine verilen muafiyetin yenilenmesi talebinde de bulunabilmekteydi. Pasin sancağına bağlı Yağan köyünde bulunan Yağan Baba Zaviyesi evladiyet üzere kurulmuş olup köy sakinlerinin ellerinde tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan muafiyetleri olduğuna dair müteaddid emr-i şerif bulunmaktadır. Bu köy yol üzerinde olup zaviyenin gelen gidene verdiği yemeklerden dolayı masrafları çok olduğundan muafiyetlerine dair yeniden emr-i şerif talep etmişlerdir. Bu talep üzerine Defterhâne-i Âmire'de bulunan defterler incelendiğinde 1652 senesinde Nehr-i Araz üzerinde bulunan Çoban Köprüsü denilen köprüde köprücülük hizmetini eda etmek mukabilinde köyün malikanesinin vakfa ait olduğunun kayıtlı olduğu, köy ahalisinin avârız-ı divâniyye ve bedel-i gulamânân-ı acemiyân akçesinden muaf ve müsellem oldukları anlaşılmıştır. Böylece köylülerin talebi kabul görmüş ve muafiyetleri yenilendiği gibi köyün sahip olduğu bu muafiyetin aleyhine hareket edilmemesi konusunda yöneticiler tembihlenmiştir.[37]

Selâtin Vakıflarının Durumu

Mülkiyeti devlete ait olan mîrî arazinin vakfedilmesiyle meydana gelen vakıflar, idareleri bakımından mazbut ve gayri mazbut (mülhak) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İdari bakımdan mazbut vakıflar arasında sayılan

36 BOA. İE.ENB. 6/660.

37 BOA. C.EV. 464/23498.

selâtin vakıfları, padişahlar, hanedana mensup olan kimseler yani sâkıt hanedan tarafından kurulan vakıflar olarak bilinmektedir. Bu vakıflar; büyük camiler, medreseler, su kanalları, köprüler ve kervansaraylar gibi kurumlar için kurulmuş olup yüksek gelire ve büyük bütçelere sahiptirler.[38] Selâtin vakıflarının tevliyetleri saltanat makamına şart koşulmuş olup, daha kuruldukları ilk andan itibaren oluşturulan idari organlar tarafından yönetilmişler ve nezaretleri devletin en üst görevlilerine tevcih edilmiştir.[39] Selâtin vakıflarının avârız-ı divâniyye, tekâlif-i örfiyye ve salgunlardan muaf tutuldukları anlaşılmaktadır ki bu durum daha kuruluş yıllarına dayanan belgelerde, vakfiyelerde ve selâtin vakıflarıyla ilgili Divân'a yansıyan şikâyetlerde sürekli bir şekilde zikredilmektedir.

Selâtin vakıflarının reayası, ehl-i örf taifesi kendilerinden tekâlif-i şâkka ve sair vergi talebinde bulunduklarında, yargı mercine başvurarak kendilerinin selâtin vakfı reayası olduklarını, tekâlif-i şâkka ve avârız-ı divâniyyeden muaf olduklarını belirterek şikâyetçi olurlardı. Örneğin, Fatih-i Bağdat Sultan Murad Han Evkafı'ndan Günyüzü, Seferihisar ve sair köyleri reayası 1703 yılında Divân'a başvurarak emr-i şerife uygun bir şekilde vergilerini verdiklerini, selâtin vakıfları serbest olmasına ve tekâlif-i şâkka ve sair bahane ile kendilerinden talepte bulunulmamasına dair ellerinde emr-i şerif olduğunu, buna rağmen Hüdavendigar sancağı mutasarrıfı ve sair ehl-i örf taifesinin emr-i şerife riayet etmeyip kendilerinden tekâlif-i şâkka talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[40] Bir diğer örnekte, Eskihisar kazasında bulunan Sultan Bâyezîd Han Evkafı reayası arzuhal gönderip kendilerinin eskiden beri serbest ve bütün tekâliften muaf olduklarını, buna dair ellerinde selâtin-i maziyeden beri serbestnâme ve müteaddid muafnâmeleri bulunduğu halde mirimiran ve mirliva adamlarının 200-300 atlı ile köylerine geldiğini, evlerine konup zorla ikamet ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Hatta ehli örf taifesinin kendilerinden devr, selamlık, konak-akçesi vb. adlar altında para talep ettiklerini

38 Ayşegül Kılıç, "Erken Dönem Osmanlı Maliyesinde Selâtîn Vakıflarının Önemi ve Edirne'deki İlk Selâtîn Vakfı", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Ed. Yıldıray Özbek ve Ayşe Budak, Literatürk Yayınları, Konya 2020, s.202.

39 Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.287; Ali Akyıldız, *Türk Hukukunda Vakıflar Üzerinde Devlet Yönetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s.46.

40 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 37, s.328.

ellerindeki yiyecek, akçe ve eşyalarını aldıklarını, kanuna aykırı olarak tekâlif teklifinde bulunduklarını ve bu durumun kendilerini rencide ettiğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine, mirimiran, mirliva ve diğer ehl-i örf taifesine Eylül 1617 tarihinde tembihte bulunularak reayanın elindeki muafnâmelere aykırı hareket etmemeleri emredilmiştir.[41]

Selâtin vakıfları reayasının yaşadığı mağduriyetin önemli yönlerinden biri de ehl-i örf taifesinin sayıları yüzleri bulan adamlarıyla devre çıkması ve bunların yalnızca tekâlif-i şâkka talebinde bulunmakla yetinmeyip köylerinde kaldıkları süre boyunca hem reayadan kendilerine bakmasını hem de birtakım adlar altında akçeler vermelerini istemeleriydi. Örneğin, İstanbul'da bulunan Sultan Selim Han Evkafı'na bağlı Varna ve tevâbii mukataası köylerinin zabiti ile reayası Divân'a başvurarak köylerinin selâtin evkafı olduğu için serbest olduğunu, ancak buna rağmen Özi valisi ile Silistre mütesellimi ve voyvoda, subaşı ve adamlarının vakfın rüsûm-ı serbestiyesine müdahale ettiklerini, köylere gelerek zorla reayanın evlerinde ikamet ettiklerini; devr, kaftan-baha, zahire-baha ve öşr-i diyet talep ettiklerini; ihtisap, ihzariyye, resm-i deştbâni ve sair bâd-ı hevâyı biz alırız diyerek kanuna aykırı davrandıklarını belirterek 1706 yılında şikâyetçi olmuşlardır.[42] Selâtin vakfı reayasından tekâlif-i şâkka talep edilmesi ve evlerinde zorla ikamet edilmesi gibi hadiseler, kimi zaman çok şiddetli olayların yaşanmasına neden olabiliyordu. Vakfın reayası, kimi zaman ehl-i örf taifesinin taleplerine boyun eğmiyor ve icabında mücadeleye, çatışmaya girebiliyordu. Ancak, ehl-i örf taifesinin emrinde muharebeden anlayan adamların olması ve savaş teçhizatına ve silahlarına sahip olmaları, neticenin çoğu zaman reayanın aleyhine olmasına neden oluyordu. Örneğin, Gazi Hüdavendigar Murad Han Türbe-i Şerifi Evkafı'nın Günyüzü kazasına bağlı köyler ahalisi mahkemeye başvurarak vergilerini kanun ve defterin icap ettirdiği şekilde vakfın zabitine ödediklerini ve köylerinin *min külli'l-vücûh serbest* olduğunu, ancak mirimiran paşa ve diğer ehl-i örf taifeleri taraflarından kazalarında sakin Mehmed Bölükbaşı isimli kişinin 400 levendât ile 1706 senesinde köylerine geldiğini ve burada 10 gün boyunca kaldığını, bu süre zarfında zorla 2.000 kuruşlarını aldığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Hatta köyde reaya ile Mehmed bölükbaşının leventleri arasında muharebe olarak

41 BOA. DVNS.MHM.d. nr.82, Hüküm no: 75.

42 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 44, s.175.

nitelendirilebilecek boyutta büyük çatışmalar yaşanmış ve bunun neticesinde reayadan iki kişi ölmüştür. Ahali de çareyi dağlara kaçmakta bulmuş ve köy boşalmıştır. Divân'a yapılan şikâyet neticesinde 1706 yılında Kütahya naibine gönderilen hükümde ahalinin mallarının ve akçelerinin iade edilmesi ve bir daha ahaliye müdahale edilmemesi emredilmiştir.[43]

Selâtin vakfı reayalarının tekâlif-i şâkka nedeniyle yaşadıkları mağduriyetin süreklilik göstermesi, reaya için artık çekilmez bir durum oluşturmaktaydı. Buradan anlaşılacağı üzere reaya, muhtemelen, ehl-i örf taifesi ve adamlarının köylerine bir defalığına ve gerçekten icap ettiği hallerde gelmesini sorun etmemekte bu durumun süreklilik arz etmesi durumunda yakınmalar başlamaktaydı. Bu tür durumlarda reaya, çareyi Divan'a başvurmakta arıyordu. Çirmen kazasına tabi Kozluca, Eyvandere, Karatepe ve sair köylerin reayası Divân'a başvurarak köylerinin Merhume İmmihan Sultan Evkafı'na bağlı olduğunu ve *mefrûzu'l-kalem ve maktu'u'l-kadem min-külli'l-vücûh serbest* olduğunu belirttikten sonra mirimiran, mirliva, mütesellim, voyvoda, subaşı ve sair ehl-i örf taifesinin müft ü meccânen yem ve yemek ile tekâlif-i şâkka talep ettiklerini daha önce aynı konu sebebiyle şikâyetçi olduklarından kendilerine müdahale edilmemesine dair emr-i şerif verildiğini, ancak Çirmen sancağı mutasarrıfının buna riayet etmediğini, kaftan-baha, zahire-baha namıyla tekrar akçe talep ettiğini belirterek 1706 yılında şikâyetçi olmuşlardır.[44] Benzer bir diğer olayda, Sultan Süleyman Han Evkafı köylerinden Eceabad'a bağlı köyler ahalisi Divân'a başvurarak emr-i şerif üzere vermeleri gereken vergileri verdiklerini, ancak ehl-i örf taifesinden bazı kişilerin sürekli olarak köylerine geldiğini, Yenikale muhafızı olduklarını söyleyip müft ü meccânen yem ve yemeklerini ve sair yiyeceklerini aldıklarını, ayrıca ayak ücreti namıyla 25 kuruş ve kayık ücreti olarak da ayrıca akçe talep ettiklerini belirterek 1718 yılında şikâyetçi olmuşlardır.[45]

Selâtin vakıflarından olup Anadolu valileri ve Hamid sancağı müteselimleri tarafından sürekli bir şekilde baskı ve zulme uğrayan Sultan Murad Han Evkafı reayasının 18. yüzyılın başlarından 1720'li yıllara kadar yaşadıkları sorunlar dikkat çekmektedir. Sultan Murad Han türbe-i şerifi evkafından Terkemiş

43 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 44, s.5.
44 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 44, s.212.
45 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 75, s.176.

Mukataası mülhakatından Kemer-i Hamid kazası ahalisi 1702 senesinde mahkemeye başvurarak mukataa reayasının *mefrûzu'l-kalem ve maktu'u'l-kadem min külli'l-vücûh serbest* olduğunu, emr-i şerife aykırı bir şekilde tekâlif-i şâkka talep edilmesi icap etmezken Hamid sancağı mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın 500 civarı levendât ile kazalarına geldiğini ve burada bir gün bir gece kaldığını, bu süre zarfında müft ü meccânen yem, yemek ve yiyeceklerini aldığı gibi devr ve selamiye namıyla 840 kuruşlarını aldığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[46] Yine Sultan Murad Han Vakfı'na bağlı Terkemiş Mukataası köylerinden Belikli, Yeniceköy ve sair köyler ahalisi Divân'a başvurarak memâlik-i mahrûsede devr yasak olmasına rağmen kazalarında sakin Hamid sancağı mutasarrıfının adamlarından Katırcızade Ahmed Paşa'nın, 30-40 miktarı levendât ile köy köy gezdiğini yem, yemek ve yiyeceklerini aldığı gibi devr namıyla 340 kuruşlarını, birkaç tane at ve katırlarını aldığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[47] Söz konusu şikâyetler üzerine Anadolu valileri ve Hamid sancağı mütesellimleri sıkıca tembihlenmiş olmalarına rağmen reayaya yapılan müdahale ve zulümlerin ardı arkası kesilmemiştir. Hamid sancağına bağlı Siroz-ı Hamid kazası reayası 1718 yılında Divân'a başvurarak kendilerinin Sultan Murad Han Evkafı mülhakatından Terkemiş Mukataası reayası olduklarını, vergilerini voyvodalarına verdiklerini hatta Kütahya valisi ve Hamid mütesellimi için tayin olunan ve kazaları hissesine düşen imdâd-ı seferiyyelerini eda ettiklerini, bununla birlikte *min külli'l-vücûh serbest* olduklarını, ancak seferler vukua geldiğinde Anadolu valileri ve Hamid sancağı mutasarrıflarının kendilerinden tekâlif-i şâkka talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Divân'dan 1718 yılında Anadolu valisine ve Hamid mütesellimine gönderilen hükümde *tekâlif-i şâkkanın memâlik-i mahrûsede sâkin âmme-i nâs üzerinden def' ü ref' olunduğu* hatırlatılmış ve reayanın tekâlif-i şâkka ile rencide edilmemesi tembihlenmiştir.[48] Aynı vakıf mukataası reayasının voyvodalarının taleplerinden dolayı mağduriyet yaşadıkları olaylara da rastlanmaktadır. Örneğin, Sultan Murad Han türbe-i şerifi evkafının Uşak kazasındaki mukataası reayası mahkemeye başvurarak vergilerini zabitlerine eksiksiz bir şekilde verdiklerini ve köyleri selâtin vakfı olduğundan *mefrûzu'l-kalem ve maktu'u'l-kadem min külli'l-vücûh serbest* olduğunu, tekâlif-i şâkka talep edilmesi kanuna aykırı iken ve bu konuda emr-i şerif verilmesi-

46 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.547.
47 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.570.
48 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 75, s.450.

ne rağmen Uşak Voyvodası Ali'nin devr akçesi ve sair bahane ile kendilerinden akçe talep ettiğini belirterek 1701 senesinde şikâyetçi olmuşlardır.[49]

Selâtin vakıfları reayasından olup, başta timar köyleri olmak üzere farklı köylere dağılmış olan reayanın, vergi konusunda zabitleriyle anlaşmazlık yaşadıkları olaylara da rastlanmaktadır. Bu tür sorunlar kimi zaman zabitlerin devre çıkma uygulamasıyla birleşmekte ve zaten yerinden yurdundan olmuş reayanın mağduriyeti katlanmaktadır. Örneğin, Bursa'da bulunan Emir Sultan ve Sultan Murad Han evkafının perakende (dağınık) reayalarından timar köylerinden İznik kazasına bağlı Asarderesi, Kılıç ve sair köyler ahalisi 1718 yılında Divân'a başvurarak kendilerinin zikredilen evkafın raiyyeti olduklarını resm-i bennak ve mücerredlerini kanun ve deftere göre vermeye razılar iken zabitlerinin kanaat etmediğini ve birçok atlı ile köylerine gelip müft ü meccânen yem ve yemeklerini aldıktan sonra resm-i bennak ve mücerred namıyla kanundan ziyade akçe talebinde bulunduklarını, ayrıca dörder beşer zolotalarını aldıklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[50]

Yol Üzerinde ve Sınır Boylarında Bulunan Vakıf Reayasının Durumu

Ticari ve ekonomik faaliyetler, haberleşme, nakil ve askeri gayelere hizmet gibi hususlar, düzenli bir yol sistemini gerektirdiğinden Osmanlı Devleti bu konuya büyük önem vermiştir. Bu bakımdan, çok geniş bir sahaya yayılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek Anadolu'da, gerekse Rumeli'de ana yollar ile bunlara bağlı lüzumu kadar tali yollar yapılmıştır. Anadolu ve Rumeli'de sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana yol güzergâhı ve bu yollara bağlı tali yollar belirlenmiştir.[51] Bu yol güzergâhları

---

49 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.179.

50 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 78, s.99.

51 Bu yollardan Anadolu sağ kolu, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya ve Haleb'e; Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Sapanca-Geyve-Hendek-Ayaş-Düzce-Bolu-Hacıhamza-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Malatya ve Diyarbekir'e; Sol kol, Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip ederek buradan Karahisar'ı Şarki-Bayburd-Tercan-Erzurum ve Kars'a gitmekteydi. Rumeli'de ise sağ kol, İstanbul-Kırklareli-Aydos-Prevadi-Babadağ-İsakçı-Akkerman ve Özi'ye; Orta kol, İstanbul-Silivri-Çorlu-Edirne-Filibe-Sofya ve Belgrad'a; Sol kol, İstanbul-Silivri-Tekirdağ-Gelibolu-Keşan-Gümülcine-Selanik-Yenişehir v.s. gitmekteydi. Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s.123.

üzerine ise tüccarların, hacıların, ulakların, askerlerin ve ahalinin rahat ve güvenli yolculuk yapabilmeleri için hanlar, kervansaraylar, menziller yapılmış ve derbent sistemi geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra gelen giden yolcuların yiyecek, içecek ve konaklama ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla bu yollar üzerinde, birer vakıf kurumu olan zaviyeler inşa edilmiştir. Bu yollar üzerinde bulunan vakıf köyleri veya vakıf kurumları bulundukları konum itibarıyla ehl-i örf taifesinin devr, teftiş gibi uygulamalarında sürekli bir şekilde uğrak ve konaklama görevi üstleniyordu. Bu durum, yol üzerindeki vakıf köylerinin reayası ve zaviyelerin mürtezikası için çoğu zaman olumsuz sonuçlar doğuruyordu. Vakıf reayasından olup ana yollar üzerinde bulunan vakıf köylerinin reayası veya yol üzerinde bulunan tekke ve zaviyelerin mürtezikası, diğer bölgelerdeki, özellikle de ana yollardan uzak bölgelerdeki vakıf reayasına göre tekâlif-i şâkka türü vergi taleplerine daha fazla maruz kalmaktaydılar. Yol üzerinde bulunan vakıf reayasının tekâlif-i şâkka talebiyle ilgili sıkıntıları kadar önemli olan bir diğer sıkıntı da ehl-i örf taifesi ve adamlarının, bunların evlerinde zorla ikamet etmesidir. Bununla birlikte evlerinde, ehl-i örf taifesinin ikamet etmesini istemeyen ahali, kimi zaman levendât taifesini tekke ve zaviyelere yönlendirerek başlarından savmak isteyebiliyor ve bu tür hadiselerde ahali ile vakıf yöneticileri karşı karşıya gelebiliyordu. Nefs-i Kırşehir'de bulunan Ahi Evran Zaviyesi'nin zaviyedârı Şeyh Ahmed, mütevellisi Şeyh İbrahim ve nazırı Ali 1702 senesinde Divân'a arzuhal sunarak zaviyelerinin yol üzerinde olduğunu ve gelip giden yolcuların zaviyede yiyip içtiklerini, zaviyede konakladıklarını belirttikten sonra beylerbeyi, sancakbeyi, voyvoda, mütesellim ve sair ehl-i örf taifesinin levendât taifesiyle birlikte Kırşehir'e geldiğinde, şehir sakinlerinin bunları zaviyeye yönlendirdiklerini belirterek şehir ahalisinden şikâyetçi olmuşlardır. Vakıf yöneticileri, bu şikâyetlerinde ayrıca, levendât taifesinin zaviyelerine konduklarında zaviyeye büyük zarar verdiklerini de belirtmişlerdir.[52]

Vakıf reayasından tekâlif-i şâkka ve sair bahane ile akçe talep edilmesine yönelik İran ve Irak sınırına yakın bölgelerden de yakınmalar olduğu görülmektedir. 1703 senesinde Kerkük'e bağlı Harameyn-i Şerifeyn Evkafı köylerinden Evcüş isimli köy ahalisi Divân'a başvurarak kendilerinin, kanunen icap eden vergilerini zabitlerine eksiksiz bir şekilde verdiklerini ve

52 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 35, s.106.

tekâlif-i şâkka ve sair bahane ile kendilerine müdahale edilmemesine dair ellerinde emr-i şerif olduğunu, buna rağmen mirimiran adamlarının ve mirliva subaşılarının ve sair ehl-i örf taifesinin zahire-baha, çayır akçesi, panayır akçesi, imdâd-ı seferiyye ve sair tekâlif-i şâkka talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[53] Benzer yakınmalar Van'da da görülmüştür. Medine-i Münevvere Evkafı köylerinden olup Erciş kazasına tabi birkaç köyün zabiti ile ahalisi Divân'a başvurarak mirimiran, mirliva, mütesellim, voyvoda ve sair ehl-i örf tarafından kendilerinden tekâlif-i şâkka talep edildiğini, evlerinde zorla ikamet ettiklerini, yem ve yiyeceklerini aldıklarını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[54]

Uzak diyarlardan gelen bu şikâyet haberlerinin benzerleri Suriye ve Filistin taraflarından da gelmekteydi. Trablusşam mukataatından Akkar nahiyesine tabi vakıf mezrasının mutasarrıfları olan Abdullah ve Ebubekir'den Akkar mültezimleri kanûn-ı kadîme aykırı olarak duhâniye, salyâne ve tekâlif-i şâkka talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Abdullah ve Ebubekir, kanunen mükellef oldukları vergileri daha önce nasıl veriyorlarsa bundan sonra da vereceklerini, ama kendilerinden duhâniye, salyâne ve tekâlif-i şâkka talep edilmemesini istemişlerdir.[55] 1708 senesinde Kudüs'te bulunan bazı vakıf köyleri tekâlif-i şer'iyyelerini verdiklerini, ehl-i örf tarafından talep edilen tekâlif-i şâkka ve rüsûm-ı örfiyyeden muaf ve müsellem olup hükkâm-ı örfün herhangi bir sebeple müdahale etmemesi için serbest olmak istediklerini ve bu konuda taraflarına emr-i şerif verilmesini talep etmişlerdir.[56]

Mürtezikanın Durumu

Vakıf reayasından tekâlif-i şâkka talep edilmesiyle ilgili hadiseler yaşanmakla birlikte vakıflarda görev yapan imam, müezzin, hatip, vaiz, türbedâr, zaviyedâr gibi kişilerin de bu tür taleplerle karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Nitekim Limni Kalesi'nde bulunan caminin imam, müezzin, kayyım ve sair mürtezikası Divân'a başvurarak hizmetlerinde kusurları olmadığını belirttikten sonra kale neferâtının ve bazı ehl-i örf taifesinin kendilerinden tekâlif-i şâkka talep ettiklerini belirterek 1702 senesinde şikâyetçi

53 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 37, s.330.
54 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 35, s.509.
55 BOA. AE.SAMD.III. 201/19381.
56 BOA. İE.EV. 73/7890.

olmuşlardır.[57] Bu örneğin yanı sıra yukarıda da zikredildiği üzere Nefs-i Kırşehir'deki Ahi Evran Zaviyesi yol üzerinde bulunduğu için ehl-i örf taifesi ve adamları zaviyeye gelerek burada günlerce konaklamakta ve zaviyeye zarar vermektedir.

Vakıf Reayasının Dağılması Sorunu ve Gördükleri Zulümler

Tekâlif-i şâkka ve sair vergilerden muaf olmasına rağmen bu tür vergi taleplerinde bulunulan vakıf reayaları köylerini terk ederek kimi zaman başka köylere kimi zaman da dağlık arazilere kaçarak müdahaleden kurtulmak istemekteydiler. Bu durum vakfın gelirlerine büyük zarar vermektedir. 1702 senesinde Kürdün kazasına bağlı Mehmed Paşa Evkafı köylerinden birkaç köyün ahalisi mahkemeye başvurarak köylerinin serbest olup dışarıdan müdahale edilmesini icap ettirecek bir durum olmamasına rağmen Saruhan sancağı mutasarrıfı Ahmed Paşa'nın devre çıkarak kendilerinden kanuna aykırı bir şekilde akçe talebinde bulunduğunu ve 380 kuruşlarını aldığını, hatta öşr-i diyet adı altında 260 kuruşlarını aldığını belirtmişlerdir. Ahmet Paşa'nın vakıf reayasına karşı yaptığı bu haksız muamele reayanın köylerini terk etmesine ve dağılmasına neden olmuştur. Vakfın mütevellisinin durumu kadıya bildirmesi neticesinde kadı efendi reayanın şikâyetini Divân'a arz etmiştir.[58]

Vakıf reayası kendilerinden talep edilen akçeye itiraz ettiklerinde ehl-i örf taifesi tarafından zincire vurulmak, hapsedilmek veya başka kazaya götürülmek gibi ağır zulümlere maruz kalabilmekteydiler. 1701 yılında Bursa'ya bağlı Kite kazasında Hasan Ağa Vakfı'na tabi bir köye Karesi sancağı mutasarrıfları ve mütesellimleri her sene iki yüz üç yüz atlı ile gelip devr, kaftan-baha, öşr-i diyet ve cerime taleplerinde bulunmakta ve kimi vakıf reayasını zincirleyerek (der-zencir) akçelerini almaktadır.[59] Vakıf reayasından tekâlif-i şâkka talep edilmesinin yanı sıra zulmün şiddetinin hayli fazla olduğu örneklere de rastlamak mümkündür. Müteveffa Cezerî Kasım Paşa[60] Evkafı köylerinden Ezine-i Ayasuluğ kazasına tabi birkaç köyün ahalisi mahke-

57 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.236.

58 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 34, s.220.

59 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 34, s.57.

60 Cezerî Kasım Paşa, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemi devlet adamlarından olup, kıraat alimi Cezerî'nin torunu ve II. Mehmed dönemi nişancılarından Şemseddin Mehmed Bey'in oğludur. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Kasım Paşa Cezerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.545-546.

meye başvurarak emr-i şerifle üzerlerine düşen vergilerini verdiklerini, ancak emr-i şerife aykırı olan kaftan-baha ve sair tekâlif-i şâkka talebiyle Sığla sancağı mütesellimi olan Mustafa Ağa'nın çok sayıda levendât ile köylerine geldiğini ve zorla akçelerini aldığını, hatta 4 kişiyi öldürdüklerini, 6 kişiyi de yaraladıklarını, evlerini yağma ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. 1706 yılında Aydın ve Saruhan muhassılı olan Nasuh Paşa'ya ve Ayasuluğ kadısına gönderilen hükümde suçluların yakalanmaları ve şer'ile sabit olup hüccet olunan her ne ise arz edilmesi istenmiştir.[61]

Bazen de ehl-i örf taifesi farklı bahanelerle köyleri teftişe çıkmakta ve reayadan çeşitli taleplerde bulunarak mağduriyete sebep olmaktadır. Örneğin Bolu sancağında Hızırbeyili nahiyesinde üç adet köy Hazret-i Ebu Eyüb el-Ensarî'de bulunan Nişancı Paşa Câmii ve mahallesine cari olan su yollarının tasarrufu Şeyh Abdulmecid es-Sivasî'nin evladına vakfedilmiş olup söz konusu köylerin ahalisi vergilerini kanun ve defter üzere vermekteler iken Bolu voyvodaları ve adamları sizin içinizde ifraz-ı cedid reayası varmış diyerek köylerine geldiklerini müft ü meccânen yem ve yemeklerini aldıkları gibi teftiş akçesi, vakıf kapısı resmi ve sair bahane ile külli akçelerini aldıklarını bu durumun reayanın köylerini terk edip dağılmasına neden olduğunu belirterek 1701 senesinde şikâyetçi olmuşlardır.[62]

İmdad-ı Seferiyye Vergisinin İhdası ve Sonrası Gelişmeler

Tekâlif-i şâkka vergisinin reaya üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak ve ehl-i örf taifesinin nakit ihtiyacını gidermek amacıyla devlet yetkilileri imdâd-ı seferiyye[63] adıyla reayadan yeni bir vergi tahsil etmeye başlamıştır. Nisan 1719 tarihine ait bir hükümden anlaşıldığı üzere devr sebebiyle tertip edilen envai zararların ahalinin üzerinden kaldırılması için eyalet ve elviye mutasarrıflarının imdâd ve levâzım-ı seferiyyesi olmak üzere bir miktar akçe tayin edildiği; devr, kaftan-baha, zahire-baha, konakçı, bayrak akçesi ve bunların emsali taleplerin memâlik-i mahrûseden ref' ü def'

---

61 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 44, s.17.

62 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.61, 104.

63 Söz konusu vergi ve İmdâdiyye vergileri için bk. Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.221-222; İdris Bostan, "Sâlyâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s.59-60.

olunduğu, seferler bittiğinde reayanın hem tekâlif-i şâkka hem de imdâd-ı seferiyye ile rencide edilmemesi bildirilmiştir. Ancak söz konusu hükümlere rağmen sonraki senelerde reayadan hem imdâd-ı seferiyye hem de tekâlif-i şâkka talebi devam etmiştir.[64] Örneğin, Ebu Eyüp el-Ensarî Evkafı''ndan Yenişehir-i Aydın kazasına bağlı Karasu ve tevâbii köyleri reayası ordu-yı hümâyûna arzuhal göndererek bunlar 1718 yılına ait imdâd-ı seferiyye ve sair vergilerini verdiklerini, ancak Aydın Muhassılı Abdullah Paşa'nın kanaat etmeyip içlerinden 50 kişiyi zorla Nazilli'ye götürdüğünü ve hapsettiğini bu da yetmezmiş gibi Güzelhisar'da sakin Mütesellim Yusuf'un zorla kendilerinden 350 kuruş aldığını ve kendilerine envai zulümler yaptığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[65] Benzer bir diğer şikâyette ise Kastamonu'da bulunan Efendi Medresesi'nin müderrisi ve evkafının mütevellisi Mehmed ile evkafa tabi köylerin reayası Divân'a başvurarak imdâd-ı seferiyyelerini verdiklerini, ancak Anadolu valisinin mütesellimi tarafından kendilerinden saray akçesi, müft ü meccânen odun, saman, zahire-baha ve sair akçe talep ettiğini bundan dolayı köylerin boşaldığını belirterek şikâyetçi olmuşlardır. 1718 yılında Divân'dan Kastamonu ve Daday kadılarına gönderilen hükümde emr-i şerifin aksine hareket edilmemesi tembihlenmiştir.[66]

Vakıf Reayasının Hakkının Aranması

Vakıf reayasından haksız akçe ve vergi talep edilmesi, devre çıkılarak tekâlif-i şâkka talep edilmesi ve zorla evlerinde ikamet edilmesi gibi hadiseler vuku bulduğunda yerel mahkemelerde veya Divân'da hak aranmaktaydı[67]. Yapılan şikâyet başvurularının önemli bir kısmı bizzat reaya tarafından yapılmakta ve bu başvurular birkaç kişi tarafından olabildiği gibi kimi zaman vakıf reayasının tamamı tarafından da yapılabilmekteydi. Örneğin, İstanbul'da Bahçekapısı yakınında bulunan Valide Sultan Câmii Evkafı'na bağlı Ezine kazasına tabi Sultanhisarı nahiyesi köylerinden Yenişar, Halilili

64 BOA. DVNS.MHM.d. nr.127, s.365-366.

65 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 75, s.252.

66 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 75, s.318.

67 Erkan Işıktaş-Ülkü Z. Uyanık, "Ayıntâb Sancağından Divân-ı Hümâyun'a Yansıyan Şikâyetlerin Muhteva Bakımından Analizi (18. Yüzyılın Başlarından İlk Çeyreğine Kadar), gaziantep'in kurtuluşu'nun 100. Yılında Mîsâk-ı Millî ve Güney Hattı, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ed. Halil İbrahim Yakar vd., 2022, (s. 235 -250), s.237.

ve sair köylerin ahalisi topluca mahkemeye giderek köylerinin köprü, kale ve su yollarının tamiri ve sair hizmetlerin yerine getirilmesi karşılığında haneleri daha evvel avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan min külli'l-vücuh muaf olduğunu bu bugüne kadar tekâlif-i şâkka talebiyle rahatsız edilmediklerini, ancak 1717 senesinde iştira cem'ine memur olarak kazalarına gelen ağanın kendilerinden akçe talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[68] Yerel mahkemelere yapılan bu tür başvurular kadı arzı veya mektubuyla Divân'a iletilebilmekteydi[69].

Vakıf reayalarının haklarını arayanlardan biri de vakfın yönetiminden sorumlu olan ve vakıf reayasına karşı birinci derecede sorumluluğu olan mütevellilerdir. İbrahim Hanzadelerden Ali isimli kişi Divân'a arzuhal göndererek evladiyet üzere mütevellisi olduğu ceddi Şehit Mehmed Paşa Evkafı'ndan Payas kasabası ahalisinin kanunen icap eden vergilerini eksiksiz bir şekilde verdiklerini, ancak tekâlif-i şâkka alınmasını icap ettirecek bir durum yok iken Halep valisinin zahire-baha namıyla akçelerini aldığını ve müft ü meccânen yem, yemek ve sair isteklerde bulunduğunu belirterek şikâyetçi olmuştur. 1703 yılında Halep ve Payas kadılarına gönderilen hükümde Halep valisinin aldıklarının iade ettirilmesi ve bir daha müdahale ettirilmemesi istenmiştir.[70] Benzer bir diğer örnekte, Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa'nın Malatya sancağında Hekimhanı Vakfı Mütevellisi Vezir Abdullah Paşa Divân'a mektup göndererek vakıf reayasının min külli'l-vücûh serbest olduğunu, ancak Malatya sancağı mutasarrıfı olanların müft ü meccânen müdahale ettiklerini, tekâlif-i şâkka namıyla kanuna aykırı bir şekilde akçe aldıklarını belirterek 1702 senesinde şikâyetçi olmuştur.[71]

Vakıf reayasının haklarının savunulması noktasında selâtin vakıflarının nezaretini yürüten yüksek dereceli devlet memurları da önemli roller üstlenmişlerdir. Bursa'da bulunan Yıldırım Bâyezid Han Evkafı'nın nazırı olan Saray-ı Cedid Ağası Yusuf Ağa, 1665 senesinde Divân'a arz göndererek evkafın köylerinin min külli'l-vücûh serbest olduğunu, ancak Eskişehir mu-

68 BOA. AE.SAMD.III. 202/19487.

69 Erkan Işıktaş, "Merkez-Taşra İlişkileri Bağlamında Divân-ı Humayûn'a Yansıyan Keşan'la İlgili Sorunlar", Keşan Araştırmaları Keşan'ın Kurtuluşunun 100. Yılı Anısına, Ed. Fatma Çalik Orhun- Burak İşçimen, T.Ü. Yayın No.: 266, 2021, (s. 95-112), s.101-102.

70 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 37, s.287.

71 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.237.

tasarrıfı olanların devr ve selâmiye, zahire-baha, nakil-baha ve sair tekâlif-i şâkka talep ettiklerini ve bu durumun vakıf reayasının dağılmasına ve perişan hale gelmesine neden olduğunu belirterek şikâyetçi olmuştur.[72]

Devre çıkma ve tekâlif-i şâkka talebinden dolayı yaşanan mağduriyetler neticesinde vakıf reayası ile vergiden muaf olan diğer zümreler birlikte hareket ederek şikâyetçi olabilmektedir. Örneğin 1701 senesinde Pravişte kazasında kömür köyleri ahalisiyle birlikte evkaf, tuzla, menzilkeş reayaları hep birlikte Divân'a başvurarak kazaları naibinin mahkemede oturmayıp devre çıktığını ve köy köy gezerek müft ü meccânen yem, yemek ve sair yiyecekler talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.[73]

SONUÇ

Toplum ile devlet yöneticilerini ve memurlarını karşı karşıya getiren önemli sorunlardan biri kuşkusuz vergi toplanmasıyla ilgilidir. Bir tarafın olabildiğince çok vergi toplamak diğer tarafın da olabildiğince az vergi vermek istemesinin kaçınılmaz bir sonucu olan bu sorunlar devletlerin idarî, içtimaî ve iktisadî yapılarında bozulmalar yaşandığında, askerî alanda başarısızlıklar elde edildiğinde büyük artış göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde vergi anlaşmazlıklarıyla ilgili hadiselerin her dönemde yaşandığı muhakkak olmakla birlikte bu sorunun bireysel birtakım anlaşmazlıklardan büyük isyan dalgalarına evirilme süreci 16. yüzyılda içte ve dışta yaşanan sıkıntıların bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde başlayan bu büyük sıkıntılar sonraki dönemde de devam etmekle birlikte özellikle 17. yüzyılın sonlarında Kutsal İttifak ile yapılan uzun ve başarısız savaşların bir sonucu olarak yeniden alevlenmiştir.

Beylerbeyi, sancakbeyi, voyvoda, mütesellim gibi taşra yöneticileri hem kendi sefer masraflarını hem de levendât taifesi olarak zikredilen adamlarının masraflarını karşılayabilmek için önceki dönemlerden kalma bir âdet olan devre çıkma ve reayadan tekâlif-i şâkka talebinde bulunma girişimlerini bu dönemle birlikte arttırmışlardır. Bu gelişme yalnızca tekâlif-i örfiyye ve avârız-ı divâniyye vergisi mükelleflerini değil aynı zamanda vakıf reayası başta olmak üzere bu vergiden muaf olan tüm kesimleri ziyadesiyle etkilemiştir.

72 BOA. DVNS.MHM.d. nr.82, s.64.

73 BOA. DVNS.ŞKT.d. nr. 36, s.5.

Bu vergilerden muaf olan vakıf reayalarından tekâlif-i şâkka talep edilmesiyle ilgili hadiseler; mirimiran, mirliva, mütesellim, voyvoda ve bunların adamları, vakfın mütevellisi, ayanlar, ağalar ve hatta kadılar gibi güç sahibi kesimlerin faaliyetleri neticesinde yaşanmıştır. Reaya içerisinde bu taleplere riayet edip sineye çekenler olduğu gibi hakkını adli mercilerde arayanlar, mücadeleye ve çatışmaya girenler de olmuştur. Öldürme, yaralama ve zincire vurma gibi şiddet içeren hadiselere evirilen bu olayların neticesinde çoğu zaman reaya, çareyi köylerini terk etmekte bulmuş ve başka köylere ya da dağlık alanlara kaçmışlardır.

Bununla birlikte Osmanlı yol sistemi üzerinde bulunan vakıf köylerindeki reayanın durumu diğer reayaya göre daha vahim olabiliyordu. Yol üzerinde bulunan vakıf köyleri, sefer zamanlarında sürekli bir şekilde taşra yöneticilerinin ve adamlarının gelip evlerine konmasına ve kanuna aykırı bir şekilde akçe, yem, yiyecek, içecek, yakacak taleplerinde bulunmalarına neden oluyordu. Yol üzerinde olan başta zaviyeler olmak üzere diğer vakıf kurumları da bu durumdan nasibini almaktaydı.

Tekâlif-i şâkka talebinde bulunulan reaya, hakkını yerel mahkemelerde ve devletin en üst adlî merci olan Divân'da aramaktaydı. Başta selâtin vakıflarının reayası olmak üzere mağduriyet yaşayan tüm bu vakıfların reayası şikâyetlerini Divân'a ya bizzat kendileri iletir ya da vakfın mütevellisi, nazırı veya bulundukları kazanın kadısı aracılığıyla iletirlerdi.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları, Osmanlı Arşivi (BOA)

Atik Şikâyet Defterleri (DVNS.ŞKT.d.): 34, 35, 36, 37, 44, 75, 81, 87.

Mühimme Defterleri (DVNS.MHM.d.): 82, 115, 127.

Ali Emiri Tasnifi (AE): SMST.II. 4/393, SAMD.III. 201/19381, SAMD.III. 202/19487.

Cevdet Tasnifi (C): EV. 212/10553, EV. 451/22830, EV. 87/4319, EV. 464/23498, ML. 177/7524.

İbnülemin Tasnifi (İE): ENB. 6/647, ENB. 6/660, EV. 73/7890.

B. Araştırma-İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara2009, (s. 354-357).

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Barış Yayınları, Ankara 1999.

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

Akyıldız, Ali, *Türk Hukukunda Vakıflar Üzerinde Devlet Yönetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

Barkan, Ömer Lûtfi, "Avârız", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, MEB. Yayınları, İstanbul 1979, (s.13-19).

Barkan, Ömer Lûtfi, "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"lerine Dâir Notlar", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 15, Sayı 1-4), İstanbul 1953, (s. 238-250).

Bostan, İdris, "Sâlyâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 36, Ankara 2009, (s. 59-60).

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1965.

Emecen, Feridun, "Devre Çıkma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, (s. 250-251).

EMECEN, Feridun, "İbrâhim Paşa, Makbul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.21, Ankara 2000, (s. 333-335).

Erünsal, İsmail E. (2001), "Kasım Paşa Cezerî", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, (s. 545-546).

Halaçoğlu, Yusuf (1981), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, (s. 123-132).

Hızlı, Mefail, Bursa'da "Tekâlif-i Örfiyye" Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 2001, (s. 27-41).

Işıktaş, Erkan, "Merkez-Taşra İlişkileri Bağlamında Divân-ı Humayûn'a Yansıyan Keşan'la İlgili Sorunlar", *Keşan Araştırmaları Keşan'ın Kurtuluşunun 100. Yılı Anısına*, Ed. Fatma Çalik Orhun- Burak İşçimen, T.Ü. Yayın No.: 266, 2021, (s. 95-112).

Işıktaş, Erkan-Uyanık Ülkü Z., "Ayıntâb Sancağından Divân-ı Hümâyun'a Yansıyan Şikâyetlerin Muhteva Bakımından Analizi (18. Yüzyılın Başlarından İlk Çeyreğine Kadar),

gaziantep'in kurtuluşu'nun 100. Yılında Mîsâk-ı Millî ve Güney Hattı, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ed. Halil İbrahim Yakar vd., 2022, (s. 235 -250).

Kılıç, Ayşegül, "Erken Dönem Osmanlı Maliyesinde Selâtîn Vakıflarının Önemi ve Edirne'deki İlk Selâtîn Vakfı", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Ed. Yıldıray Özbek, Ayşe Budak, Literatürk Yayınları, Konya 2020, (s. 199-226).

Öcalan, Hasan Basri, "Koca Sinan Paşa Vakıfları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği Ve İstihdam Yönünden Analizi", *Uludağ Ünv. SBE. Dergisi*, Cilt 19, Sayı 35, 2018, (s. 723-741).

Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayınları, Ankara1983.

Suçeska, Avdo, "Bosna Eyâleti'nde Tekâlif-i Şâkka", *İstanbul Ünv. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, s.755-762.

Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307.

Tabakoğlu, Ahmet, "İmdâdiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, Ankara 2000, (s. 221-222).

Tabakoğlu, Ahmet, "Tekâlîf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 40, Ankara 2011, (s. 336-337).

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

WHITTALL VE LA FONTAINE AİLELERİ ÖRNEĞİNDE OSMANLI TOPLUMSAL YAPISINDA LEVANTENLER

** Emrah YILMAZ*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu din ve etnik aidiyet açısından renkli ve kalabalık bir coğrafyada konumlanmıştı. Osmanlı Anadolu'su yani bugünkü Türkiye toprakları dünyada eşine az rastlanacak bir dini ve etnik çeşitliliğe sahipti ve Osmanlı'nın Anadolu toprakları İslam ile birlikte Hristiyanlığın da önemli merkezlerinden biriydi. Bundan dolayıdır ki Rum Ortodoks Kilisesi, Ermeni Gregoryen, Ermeni Katolik, Ermeni Protestan, Süryani Ortodoks, Süryani Katolik, Keldanî Katolik ve Nasturî Kilisesi gibi geniş bir kilise örgütlenmelerinin doğup geliştiği önemli merkezlerden biri de Anadolu topraklarıdır.[1] Bu kadar çeşitliliğin olduğu Anadolu toprakları ve Doğu Akdeniz Havzası tarihin belirli dönemlerinde insan topluluklarının gelip yerleştiği merkezler arasındadır. Bu anlamda konumuz açısından önem teşkil eden Levant veya diğer bir ifadeyle Doğu Akdeniz'e gelip yerleşen bu topluluklar/Levanten kavramı üzerinde durmadan önce kavramların etimolojik kökenlerine dair birtakım açıklamalar yapmak yerinde olacaktır. Levant kelimesi Fransızcada (se) lever fiilinden türemiş ve kısaca "güneşin doğduğu" coğrafyayı yani tarihsel olarak Doğu Akdeniz'i ifade etmek için kullanılmıştır. Levant olarak ifade edilen coğrafi kavram günümüzde İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye, Türkiye, Mısır ve Yunanistan gibi bir dizi ülkeyi içermektedir.[2]

* ***Dr. Öğrt. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e –mail: emrahh.yilmaz09@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5955-8277.***

1 İlber Ortaylı, "Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi Seçme Eserler III,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2018, s. 3-4.

2 Ana Britannica, "Levant" maddesi., https://www.britannica.com/place/Levant, Erişim Tarihi: 24.09.2022.

Coğrafi bir tanımlamayla birlikte Levant'ın bir diyalog dili ve arayış olduğu da bazı yazarlar tarafından ifade edilmiştir. Batı Avrupalıların le Levant, the Levant, il Levante gibi kelimelerle kavramsallaştırdığı bu terim Batılı bir kavram olmakla birlikte bir Doğu bölgesini tanımlamak için kullanılan nadir kelimelerden biridir. Levant'ın aynı zamanda daha önce de ifade edildiği üzere bir diyalog arayışı olduğu iddia edilmektedir. Bu anlamda Doğu - Batı ve İslam ile Hristiyanlık arasındaki bir diyalog olduğu belirtilmektedir.[3] Hem bir coğrafyayı, diyalogu hem de bir arayışı kapsadığı iddia edilen Levant bu anlamlarla birlikte içinde Osmanlı toplumunun önemli nüfus bileşenlerinden biri olan "*Levantenleri"* barındırmaktaydı. Levanten kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında bu kelimenin Levant kavramından türeyerek Fransızcaya 16. yüzyılda girdiği görülmektedir. 1575 gibi görece erken bir tarihte Fransızcaya dâhil olan Levanten kavramı sözlük anlamı olarak Yakın doğulu, Doğu Akdeniz ülkelerinden olanlar için kullanılmıştır. Denizcilik terimi olarak da kullanılan Levanten kavramı Akdeniz ve Anadolu'nun Batı kıyılarındaki tayfalara da verilen bir isimdi. Bununla beraber Fransa'nın Doğu Akdeniz kıyılarında elde ettiği tutsak tayfalar için de aynı zamanda Levanten kavramı kullanılıyordu.[4] Levant kelimesinde olduğu gibi geniş bir anlam zenginliği bulunan Levantenlerin Osmanlı coğrafyasına tam olarak ne zaman geldiklerini tespit etmek mümkün değildir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Levanten olarak addedilen toplulukların her birinin farklı bir etnik veya dini kimliğe sahip olmakla birlikte Osmanlı coğrafyasına farklı yer ve zamanlarda göç etmeleridir. Doğu Akdeniz'deki Osmanlı liman kentlerine yerleşen Levantenlerin kökenleri ve Levanten olgusu Ortaylı tarafından Cenevizliler dönemindeki Magnifica Communita di Peyra'ya ve bunun Osmanlı topraklarındaki sürekliliğine bağlanmaktadır.[5] Levantenlerin Doğu Akdeniz'deki varlıklarına dair farklı bir görüş dile getiren bir diğer tarihçi ise Eldem'dir. Eldem, Levantenlerin Doğu Akdeniz'e gelişlerini Haçlı Seferleri'ne dayandırmakta ve Haçlı Seferleri sırasında Orta Doğu'da kurulan Latin devletlerinden kalan topluluklarının Levanten olarak

---

3 Philip Mansel, *Levant, Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, Çev: Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, s. 1-2.

4 Bülent Şenocak, *Levant'ın Yıldızı İzmir (Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler)*, Yakın Kitabevi, 5. Baskı, İzmir 2016, s. 159-160.

5 İlber Ortaylı, "Levantenler", *Avrupalı mı Levanten mi?*, Ed: A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006, s. 23 vd.

ifade edilebileceğini dile getirmektedir.[6] Eldem'in görüşüne paralel bir görüş ise Yerasimos tarafından paylaşılmaktadır. Yerasimos, Levantenleri Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki eski milletlerin birer kalıntısı olarak görmekte ve bu topluluğun bir zamanlar Doğu ticaretinin önemli olduğu liman kentlerinde konuşlandığını belirtmektedir.[7]

Levanten kavramını ve bununla birlikte Levanten olarak ifade edilen topluluğu tanımlamak ve bunların kimliklerine dair kesin tespit ve izahatta bulunmak yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere pek mümkün değildir. Levantenleri tanımlanırken, geniş bir tanımlama yelpazesi ile karşı karşıya kalınmaktadır. Kimileri Levantenleri, Latin ve Katolik Kilisesi'ne tâbi Doğu'ya yerleşmiş topluluklar olarak; kimileri Osmanlı'da ticari faaliyetlerde bulunan Beratlı birer tüccar, kimileri de Osmanlı topraklarında doğup büyüyen Batılılar olarak tanımlamıştır. Levantenlerin Doğu'da yaşayan Batılılar olarak tanımlanması kendisiyle birlikte birtakım kavramları da geliştirmiştir. Bunlardan biri de *tatlı su frengi'*dir. Bu deyim, Levantenlerin Batılılıklarının yüzeyselliğine dair bir nitelendirme olarak alanyazındaki yerini almıştır. Levantenler tanımlanırken kullanılan kavram ve kelimeler genellikle "ötekiyi" tanımlamak üzerine kurulmuştur; bunun aksine bir kişi veya grubun kendisini "Levanten" olarak tanımladığı pek az rastlanan bir durum olarak göze çarpmaktadır.[8] Levantenleri tanımlarken kullanılan bir diğer deyim ise "Levantenleşme"dir. Bu kavram, kendini Levanten olarak tanımlayan topluluğun "milli ve dini" hasletlerden uzak olduğu ve bu anlamda bu değer ve normları taşımadıklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Örnek olarak, 20. yüzyılın başında İstanbul'da bulunan Katolik misyoner okullarına gönderilen Anadolulu Rum öğrencilerin, buradaki eğitimin niteliğine rağmen milli ve dini hasletleri kaybettikleri belirtilerek bu okullara gitmelerinin Rum gençleri "Levantenleşmeye" yönelttiği ifade edilmiş, gençleri bu okullara göndermek Rum toplumu içinde ciddi eleştirileri de beraberinde getirmiştir.[9]

---

6 Edhem Eldem, "Levanten Kelimesi Üzerine", *Avrupalı mı Levanten mi?*, Ed: A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006, s. 11-12.

7 Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimattan I. Dünya Savaşına), Cilt 2, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1977: s. 616-617.

8 Eldem, "Levanten Kelimesi Üzerine", s. 12.

9 Stefo Benlisoy, "Çokkatmanlı Bir Geç Dönem Osmanlı Aydını: Doktor Arhangelos Gavril'in Yaşamı ve Eseri", *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i*

Levantenleri tanımlamak için kullanılan kavramlardan bazıları da bizzat kendisini Levanten olarak tanımlayan kişilerden gelmiştir. Bunlardan biri olan Scognamillo, Levantenleri tanımlama çabasına girerken bu tanımın Doğulu bir etiketi barındırdığı gibi bunun bazı anlamlarıyla ve özellikle İtalyanca ve Fransızca'da "şüpheli doğulu", "üçkâğıtçı doğulu" gibi negatif anlamlara sahip olduğuna değinmektedir. Bu negatif tanımlamanın doğal olarak Levanten toplumunu rahatsız ettiği de ayrıca yazar tarafından kaydedilmektedir. Levantenlerin bu tür istenmeyen benzetmelerden kurtulmak adına kendilerini tanımlamak adına birtakım farklı ve yeni kavramlar geliştirdiğini kaydeden Scognamillo, bunlardan birinin "neo Latini" yani "yeni Latinler" olduğuna değinmektedir. Anılarında bir Levanten olmanın daha çok bir çevre, gelenek, birikim, kültür ve hatta bir din sorunu olduğunu kaydeden yazar, Levantenliğin salt bir uyrukluk veya inanç sorunu olmadığı ancak daha genel olarak geleneksel bir düşünce ve var olma şekli olarak ifade edilebileceği görüşünü paylaşmaktadır.[10] Levantenleri tanımlama sorunu sadece Scognamillo gibi bireylerle sınırlı kalmamış bu tanımlama sorunu farklı zamanlarda sözlüklere de yansımıştır. Levantenleri tanımlama çabası içerisine giren sözlüklerden biri Şemseddin Sami Bey tarafından 1898'de yayımlanan Kamus-ı Fransevi adlı eserdir. Kamus-ı Fransevi, Levantenleri "Şark ahalisinden olanlar" olarak tanımlarken birkaç yıl sonra 1901 yılında yine Şemseddin Sami Bey tarafından yayımlanan Resimli Kamus-u Fransevi adlı sözlükte anlam genişlemesinin olduğu görülmektedir. Levantenler, Kamus-ı Fransevi'de "Şark ahalisinden olanlar" olarak ifade edilirken Resimli Kamus-ı Fransevi'de Levantenler için "Şarkta tevellüd etmiş olan" ibaresi de eklenmiştir. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere hem sözlüklerdeki anlam genişlemesi hem de Levantenleri tanımlamak birçok faktöre bağlı olarak değişkenlik gösterebiliyordu.[11]

Levantenleri tanımlama belirsizliğinin kökenleri daha çok 19. yüzyılda yaşanan gelişmelerle ilgilidir. Bu anlamda Levanten kavramının bugünkü anlamda kullanılıp yaygınlaşması 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Günümüzde

Osmaniyesi İdaresi'nin İçyüzü, Çev. Baha Coşkun, Fadime Ersin, Hamit Erdem, İstos Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021, s. 24-25.

10 Giovanni Scognamillo, *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2009, 3. Baskı, s. 99-101.

11 Eldem, "Levanten Kelimesi Üzerine", s. 15.

Levanten olarak nitelendirilen ve Osmanlı topraklarına çeşitli sebeplerle göç eden topluluklar 19. yüzyıldan önce kendilerini geldikleri ülke, bölge, şehir veya bağlı bulundukları mezheplere göre tanımlıyorlardı.[12] Levanten toplulukların 19. yüzyıldan önce nasıl tanımlandıklarına dair en iyi örneklerden biri yabancı seyyahların kaleme aldığı seyahatnamelerdir. Bu seyyahlardan biri 17. yüzyılın ünlü gezginlerinden biri olan Tavernier'dir. Tavernier, seyahati sırasında nüfusu 90.000 civarında olan İzmir'de karşılaştığı ve genel nüfusa oranla sayıları az olmakla birlikte genellikle ticaretle uğraşan Avrupalı Hristiyanları diğer bir ifadeyle Levantenleri Latin olarak tanımlamıştır.[13] 18. yüzyılda Anadolu'ya gelen seyyahlardan biri olan Stephan Schulz, bu toplulukları Katolik olarak betimlemiştir. Yine 18. yüzyıl gezginlerinden James Dallaway, İzmir'de veba salgınına karşı kayda değer çalışmalar yapan Fra Luigi di Pavia'yı Padovalı olarak tanımlamıştır.[14] Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Levanten kavramının tanımlanması birçok farklı değişkene bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Bugünkü anlamda kullandığımız şekliyle Levanten kavramı ise 19. yüzyıldaki gelişmelerin bir sonucu olarak yaygınlaşmış ve süreklilik kazanmıştır.

Levantenleri tanımlamanın yanında Levantenlerle ilgili cevap verilmesi gereken bir diğer konu ise Levantenlerin neden özellikle Levant'ta yani Doğu Akdeniz'de konuşlandıklarıdır. Bu soruya cevap verilirken Doğu Akdeniz'in özellikle coğrafi konumunun üzerinde durmak gerekir. Doğu Akdeniz liman kentleri - ki bunların başında İzmir, Selanik ve İskenderiye gelir – 19. yüzyıl ve öncesinde de milliyet ve din gibi olgulardan kaçan veya bunları bir şekilde değiştirmek isteyen bireylerin gelip yerleştikleri ve yaşamlarını sürdürdükleri yerlerin başında gelmekteydi. Doğu Akdeniz'de bulunan liman kentlerinin en önemli özellikleri esneklik ve çeşitlilik olarak ifade edile-

---

12 İlhan Pınar, "Levant, Levanten ve Levantenlik Ya da Ötekini Tanımlama Bağlamında Kavramların Yeniden Üretimi", *Avrupalı mı Levanten mi?*, Ed: A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006,s. 34.

13 Jean Baptiste Tavernier (2006). Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Anısına), Ed: Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Baskı, s. 115 – 116. Tavernier, İzmir seyahati esnasında kentin toplam nüfusu hakkında bilgi verirken nüfusun 60.000 kadar Türk, 15.000 Rum, 8.000 Ermeni ve 6. – 7.000 Yahudi'den müteşekkil olduğunu kaydetmektedir. Avrupalı Hristiyan olarak betimlediği Levantenlerin sayısının az olmakla birlikte hepsinin İzmir'de ticaretle iştigal ettiği belirtilmektedir.

14 Pınar, "…Yeniden Üretimi",, s. 34-35.

bilir. Bu esneklik ve çeşitlilik sayesindedir ki yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız şekilde 19. yüzyıldan önce pek bilinmeyen bir kavram olan Levanten veya Levantenler bu coğrafyaya yerleşerek Doğu ile Batı arasında bir kültür meydana getirebilmişlerdir. Doğu'da yaşayan ancak günlük yaşam pratikleri, dil, ritüel, gelenek ve birçok açıdan Batılı olan bu topluluklar İzmir başta olmak üzere Doğu Akdeniz'de farklı bir kültürel doku yaratabilmiş ve bu farklı kültürel doku imparatorluktan sonra da Anadolu ve Doğu Akdeniz'de kısmen de olsa yaşamaya devam etmiştir. 21. yüzyılda Levanten kimliğe sahip son şehir olarak Beyrut'un kaldığı ifade edilmektedir. Ne Müslümanlığın ne de Hristiyanlığın baskın olduğu bu şehirde hakim olanın "parite" olduğu belirtilmektedir.[15] Levantenlerin coğrafi olarak özellikle neden Doğu Akdeniz'de konumlandığını ifade ettikten sonra Levanten addedilen ailelerin tarihi geçmişleri ve yine bu ailelerin imparatorluktaki sosyo – ekonomik etkileri üzerinde durabiliriz.

Whittall Ailesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü topraklara farklı din ve etnik kimlikten insanların yerleşmesi Osmanlı öncesi bir geçmişe sahiptir. Bu anlamda özellikle İngilizlerin 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına gelip yerleştikleri görülmektedir. İngilizlerin, 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına yerleşmesinde Levant Kumpanyası [Levant Company] önemli bir rol oynamıştır. Levant Kumpanyası resmi olarak kurulduğu 1581 yılından itibaren yaklaşık iki yüzyıldan uzun bir süre İngiltere/Britanya ile Osmanlı arasındaki ilişkilerde öncü bir rol oynamış ve Doğu Akdeniz'de ticari girişim ve başarıların ötesinde siyasi bir güce sahip olmuştur. Kumpanyanın bu siyasi etki ve gücü dağılmasından kısa bir zaman öncesine yani 1804 yılına kadar devam etmiş ve şirket İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi ile Doğu Akdeniz'e dağılmış konsolosların tüm masraflarını karşılayarak bir anlamda Osmanlı topraklarında görev yapan tüm İngiliz diplomatik temsilcilerinin maliyetini karşılamıştır.[16]

Eylül 1581'de resmi olarak kurulan ve sadece İngiliz tüccarı olan Osborne, Staper, Thomas Smith, William Garret ile bunlar tarafından önerilecek

15 Mansel, *…İhtişam ve Felaketler*, s. 3-5.

16 Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler (18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset)*, Çev. Hakan Abacı, Alfa Yayıncılık, 1. Baskı İstanbul 2014, s. 13-15.

en fazla on iki kişiye yedi yıl süreyle Osmanlı ile ticaret yapma hakkı veren bir imtiyaz alan kumpanya bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarında ticaret yapan tüccarlar için önemli bir pozisyon almıştır. Bu anlamda kumpanyanın Osmanlı coğrafyasına tüccarlar başta olmak üzere İngiliz tabiiyetindekileri getirme gibi bir işlevi olduğu görülmektedir.[17] Araştırma konumuzla ilgili Whittall ailesi de buraya kadar ifade edilen teorik çerçeve içerisinde Osmanlı coğrafyasında ticaret yapmak ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ticari faaliyetleri halen devam eden Levant Kumpanyası'na dâhil olmak amacıyla gelmiştir. Bu ailenin bilinen en eski üyesi Charlton Whittall'dir ve Charlton daha 18 yaşında iken 1809 yılında İzmir'e gelmiş ve bu önemli liman kentine yerleşmiştir. 1809 yılında İzmir'e gelen Charlton, buraya geldiğinde İngiliz menşeili bazı şirketlerin Doğu Akdeniz ticaretini geliştirmek için görevlendirilmişti. Bu hususta, Charlton'un, Messrs. Breed & Company of Liverpool şirketinin Osmanlı ve Doğu Akdeniz'deki ticaretini geliştirmek için görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Liverpool şirketinin Doğu Akdeniz temsilcisi olan Charlton'a, yıllık 80 – 100 Sterlin arasında değişen bir ücret tahsis edilmiştir. Charlton, her ne kadar Liverpool şirketi adına çalışmaktaysa da kendi adına da çalışma özgürlüğüne sahipti. Bu çalışma özgürlüğü genç ve aklı başında Charlton'u kendi işini kurma noktasında teşvik etmiş ve Charlton İzmir'e gelişinden sadece iki yıl sonra 1811 yılında kendi şirketi C. Whittall & Company'i kurmuştur. 1811 yılından itibaren aktif olarak ticari faaliyetlerde bulunan Whittall şirketi İzmir başta olmak üzere İstanbul'da da ticari faaliyetlerde bulunmuştur.[18]

Charlton Whittall'in İzmir'de bulunduğu kısa bir süre içerisinde kendisine ait bir şirket kurması daha sonraki yıllarda Liverpool'da bulunan ailenin diğer üyelerinin de İzmir'e yani Osmanlı topraklarına gelmesine sebep olmuştur. Bu anlamda, 1817 yılında James Whittall İzmir'e gelmiştir. Charlton'dan yedi yaş daha küçük olan James'in İzmir'e geldiğinde sadece on dokuz yaşında olduğu kaydedilmiştir. Kardeşi James'i de İzmir'e getiren Charlton'un 1817'de yazılan bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla İzmir'deki ticari hayatının

17 Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğ-Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 31 – 34.

18 Edmund H. Giraud, "Family Records. A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey", Adams Bros. and Shardlow Ltd, Londra 1934: s. 63-64; Levant Trade Review (Haziran 1912), Cilt II, Sayı 1, s. 45.

belirsizlik gösterdiği ancak bununla beraber zamanla kendisine İzmir ticari hayatında bir yer bulabildiği kaydedilmiştir.[19] İngiliz kökenli Whittall ailesinin İzmir'deki bu ticari etkinliklerini diğer İngiliz ticaret evleri ve şirketler de izlemiş ve 1820'lere gelindiğinde sadece İzmir'de İngilizlere ait yirmi ticaret evi/şirketin bulunduğu görülmektedir. Whittall ailesiyle beraber diğer İngiliz ailelerinin ticari etkinlikleri, İzmir'de 19. yüzyılın başından itibaren İngiliz menşeli ticaret evlerinin sayısında artışa sebep olmuştur.[20]

19. yüzyılın ilk çeyreğinde İzmir'de sayıları artan İngiliz ticaret evleri ile şirketlerinin içinde C. Whittall & Company'nin ticari açıdan özgün bir yeri bulunmaktaydı. Bu şirket, 1850'lere doğru Anadolu menşeili her türlü tarımsal ürünün yurt dışına ihracatını gerçekleştirirken bu şirket ile beraber yine bir diğer İngiliz şirket Mac Andrews and Forbes gibi önemli bir şirket de Osmanlı coğrafyasındaki meyankökü ticaretini ve ihracatını kontrol ediyordu.[21] Whittall Company, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı tarımsal ürünlerin yurt dışı piyasalarına ihracatını gerçekleştirirken aynı zamanda Osmanlı karasularında gemi işletmeciliğiyle de yakından ilgilenmiş ve şirket 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra popüler hale gelen buharlı gemilerle ticari seferler organize etmiştir. Whittall şirketi, Osmanlı karasularındaki ticari seferleri İzmir Limanı aracılığıyla gerçekleştirirken sefer güzergâhı İzmir Limanı merkez olmak üzere yapılmaktaydı ve İzmir'den çıkan buharlı gemiler çeşitli Avrupa kentlerine uğrayarak seferlerini bitirmekteydiler.[22] Whittall ailesi sadece ihracat ve gemi işletmeciliğiyle ilgilenmemiş aynı zamanda aile, Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde ticari ve ekonomik faaliyetlerini oldukça geniş bir yelpazede devam ettirmiştir. Aile üyelerinden bazıları da İstanbul'da ticari faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bunlardan biri olan C. H. Whittall İstanbul Galata'da 1870'li yıllarda komisyonculuk yapmaktaydı ve komisyonculuk faaliyetlerini uzun süre devam ettirdiği ilgili yıllardaki süreli yayınlardan anlaşılmaktadır.[23]

---

19 Giraud, "…Whittall Families of Turkey", s. 63-65.

20 C. Mac Farlane, "Constantinople in 1828", Cilt 1, Saunders and Otley, Londra 1829, s. 68-69.

21 Foreign Office [FO].195/2209, J. H. Monahan'dan Sir Nicholas O'Conor'a, İzmir, 2 Eylül 1905; Anatolia (1920). Londra: H.M. Stationery Office, No: 59, s. 103 vd.

22 FO. 195/2209, J. H. Monahan'dan Sir Nicholas O'Conor'a, İzmir, 2 Eylül 1905.

23 The Levant Herald (20 Mayıs 1870/ 19 Safer 1287), Sayı: 26, s. 1. C. H. Whittall'in İstanbul Galata'da 15 – 16 numarada bulunan Değirmen Han'da uzun yıllar komisyonculuk yaptığı İngilizce yayın yapan The Levant Herald Gazetesi'nin çeşitli sayılarından anlaşılmaktadır.

Whittall ailesinin bir diğer önemli üyesi ise James W. Whittall idi. 1817 yılında İzmir'e yerleşen James Whittall'in oğlu olan James W. Whittall, Aralık 1823 tarihinde İzmir'de dünyaya gelmiş ve 1854 yılında İstanbul'a giderek aile şirketi olan C. Whittall'de bir yıl kadar tecrübe kazanmıştır. Daha sonra İzmir'e dönen James, babası James Whittall'in yanında beş yıl kaldıktan sonra 1860 yılında Manchester'daki James S. Hartrov şirketinde çalışmaya başlamıştır. James'in çalıştığı dönemde Hartrov şirketi İngiltere'nin en önemli şirketlerinden biri olmuş ve dikkate şayan bir şöhret kazanmıştır. James W. Whittall, 1880'lerde sağlık sorunları nedeniyle İngiltere'yi terk ederek İstanbul'a yerleşmiş ve C. Whittall şirketinin İstanbul şubesinin işlerini yürütmeye başlamıştır.[24] James, İstanbul'a geldikten sonra şehrin bilinen ve zengin tüccarlarından biri olmuştur. İstanbul'da zahire ve maden ticaretinden sigortacılık ve İngiliz gemi acenteliklerine kadar geniş bir ticari alanda faaliyet gösteren James W. Whittall aynı zamanda 1886 yılında tesis edilen Dersaadet İngiliz Ticaret Odası'na da 1906 yılına kadar başkanlık yapmıştır. İngiliz – Osmanlı ticaret ilişkilerinin gelişmesinde bu anlamda hem Whittall ailesinin hem de James W. Whittall'in önemli bir katkısı olmuştur. James'i ticari ilişkiler yanında ön plana çıkaran bir başka husus da denizciliğe olan merakıydı. İstanbul'a ilk gezinti gemilerini getiren kişilerden biri olan James yine Karadeniz'de kotralarla gezinti yapmak için İtalya'dan gemi getirmiştir. James W. Whittall'in deniz ve gemi merakı daha sonraki süreçte onu "Abafana!" adında buharlı bir vapur almasına sebep olmuştur. Dönemin ilgili yayınlarından popüler olduğu anlaşılan bu vapurun Whittall ailesinin İstanbul Moda'da bulunan malikânelerinin önünde demirlediği belirtilmiştir.[25]

Whittall ailesinin ticari etkinlikleri ilerleyen zamanlarda da hız kazanarak devam etmiş ve bu aileye mensup birçok kişi İstanbul ve İzmir başta olmak üzere ticari sahada önemli pozisyonlarda görev almışlardır. Bu kişilerden biri de Edwin Whittall idi. İmparatorluk başkentinde ticari faaliyetlerini sürdüren Edwin, 1910'lu yıllarda bilinen bir iş insanı haline gelmiş ve birçok kişiyle ticari ortaklıklar kurmuştur. Edwin'in ortaklık kurduğu ailelerden biri de İngiliz kökenli Sykes ailesi idi. Edwin ile Joe A. Sykes, 1886 yılında İstanbul Yedikule'de 220.000 $ sermaye ile kurulan ve 1914 yılına kadar pa-

24 Servet-i Fünun, Cilt 38, Sayı 985, Tarih: 8 Nisan 1326/ 1 Rebiülahir 1328, s. 9.

25 Servet-i Fünun, Cilt 38, Sayı 985, Tarih: 8 Nisan 1326/ 1 Rebiülahir 1328, s. 9.

muk ipliği üreten iplik fabrikasını tekrardan yapılandırmak için 1913 yılında bir anlaşma yapmışlardır.[26]

Edwin Whittall gibi tanınan kişilerin 1910'lu yıllarda İstanbul'daki etkinlikleri artarken 1811 yılında İzmir'de kurulan C. Whittall & Company'nin de Anadolu coğrafyasındaki ticari etkinlikleri hız kazanmış ve şirket 20. yüzyılın başında Anadolu'nun farklı yerlerinde 48 şubeye sahip olmuştur. Şirket, bu şubelere sahip olmakla birlikte İstanbul Yedikule'de 1905 yılında kemik ve paçavraları işleyen büyük bir fabrika tesis etmiştir. Bu fabrika o zamana kadar Osmanlı ve İstanbul'da pek de dikkate alınmayan ve işlenmeden yurtdışına satılan kemik ve paçavraları işleyerek önemli bir girişim başlatmıştır. Şirketin yurtdışından getirttiği bir makine sayesinde kemik ve paçavralar kırılarak toz haline getirilmiş ve tüm işlemler bittikten sonra da toz halindeki ürünler torbalanıp yurt dışına ihraç edilmeye başlanmıştır. Dönemin gözlemcilerinin de dikkatini çeken bu fabrika 20. yüzyılın başında İstanbul'daki yerel sanayinin önemli tesislerinden biri olarak kabul edilmiştir. Whittall Company'nin bir yüzyıl içerisinde Anadolu'da bu kadar başarılı ve etkin olabilmesinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan nüfusları önemli bir rol oynamıştır. Bu anlamda 1860'lı yıllardan itibaren İzmir merkez olmak üzere Batı Anadolu'da hatırı sayılır bir Levanten nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfus içerisinde İngiliz kökenli Whittall, Hadkinson ve Paterson gibi aileler önemli bir bakiyeyi temsil etmekteydiler.[27]

Whittall gibi şirketlerin kısa bir süre içerisinde Anadolu'da yaygınlaşmasında Levanten ailelerin birbiriyle yaptıkları evlilikler de önemli bir rol oynamıştır. Bu anlamda, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Levanten nüfusun önemli bir nüvesini teşkil eden Baker, Charnaud, La Fontaine, Lee, Whittall ve Paterson gibi ailelerin birbiriyle evlilikler yaptığı görülmektedir. Bu evliliklerden biri de araştırmamızı konu olan Whittall ile La Fontaine ailesi arasında yapılmıştır. Sydney James La Fontaine ile Edith Amelia Whittall 1882 yılında evlenerek bu iki önemli aileyi sosyal ve kül-

---

26 Daily Consular and Trade Reports (Temmuz, Ağustos, Eylül 1914). Cilt 3, Washington: Government Printing Office, s. 108; St. Antony's College Middle East Centre Archive Oriental Carpet Manufacturers Ltd Collection, Kutu: 5, No: 46, Remark. Bundan sonra bu kaynak, SAC MECA OCM COL kısaltması ile verilecektir.

27 Paul Fesch (1999). Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul, Çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Yayınları, 1. Baskı, s. 527; FO. 78/1888, Address of British and other Residents of Smyrna to Consul Cumberbatch, İzmir, 28 Ekim 1865.

türel olarak da birbirlerine yakınlaştırmışlardır. La Fontaine ile Whittall ailesi arasındaki evlilikler sadece Sydney ve Edith arasındaki evlilikten ibaret kalmamış, ilerleyen zamanlarda Edward Augustus John ile Blanche Whittall de evlenmiştir. Levanten aileler arasında bu tür evliliklerin yapılması Levanten toplum ve kültürünü daha homojen bir hale getirmekle beraber bu aileler arasındaki ticari ilişkilerin de doğal olarak gelişmesine sebep oluyordu. Nüfusun önemli çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir coğrafyada yaşayan Levantenler ihtimaldir ki minority/azınlık psikolojisi içinde bu tür evlilikleri sosyo – kültürel ve ekonomik anlamda gelişmelerinin tetikleyicisi olarak görüyorlardı.[28]

Osmanlı topraklarında özellikle 19. yüzyıldan itibaren nüfusları artış gösteren ve 20. yüzyıla gelindiğinde önemli etkileri olan Whittall ailesinin Osmanlı devletiyle olan ilişkilerine de değinmek yerinde olacaktır. Bu noktada bir şirket olarak 1910'lu yıllarda bünyesinde yüzlerce işçi çalıştıran Whittall, Osmanlı Devleti'yle temettü vergisi konusunda karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı Devleti, 1910 yılında Meclis-i Vükela tarafından alınan bir kararla Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan yabancı şirketlerin bünyelerinde istihdam edilen yabancı devlet tebaası esnaf, tüccar ve işçilerden temettü vergisi talep etmiştir. Bu kararın uygulanabilmesi için dönemin İzmir valisi İzmir'de faaliyette bulunan İngiliz şirketlerinden bu şirketlerde çalışanların listelerinin takdim edilmesini talep etmiştir. Devlet, bu şekilde hareket ederek yabancı şirket ve ticarethanelerde çalışan kişileri tespit etmeye çalışmış ve bu anlamda İngiliz şirketlerinin sayıları fazla olduğu için de İngiliz konsolosluğundan yardım talep etmiştir.[29]

Osmanlı, İngiliz konsolosluğundan yardım istemesine rağmen İzmir İngiliz konsolosluğu İngiliz şirketlerinde çalışan sadece Osmanlı tebaasının isimlerini vermiştir. Devlet, İngiltere'nin bu tutumuna istinaden C. Whittall şirketi gibi İngiliz şirketlerinde çalışan Yunan, Bulgar, İranlı, Faslı ve Romanyalıların da maaş ve isim listelerinin düzenlenip devlete verilmesini istemiş aksi halde İngilizlere ait şirket ve ticarethanelerin devletle olan res-

28 J. La Fontaine, "A Short History of the La Fontaine family", Edmund H. Giraud, Family records, A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey içinde, Londra 1934, Adams Bros. and Shardlow Ltd, s. 122, 140-141; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, 1. Baskı İstanbul 1974, s. 27-29.

29 FO. 195/2360, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 5 Şubat 1910.

mi işlemlerinin yapılmayacağını belirtmiştir.[30] Osmanlı'nın bu tür bir yaptırımı gündeme getirmesi ve konsolosluklara bu anlamda baskı uygulaması/uygulayabilmesi üzerine İtalya, Hollanda ve Avusturya şirketlerinde çalışan kişilerin isimleri ilgili devletlerin konsoloslukları tarafından Osmanlı'ya verilmiştir. Bunun üzerine İngiliz şirketlerinde istihdam edilen kişilerin isim ve tabiiyetlerini ilişkin sorun gündeme gelmiş ve İngiltere İzmir konsolosluğu bu durumu İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther'den sormuştur. Buradan yola çıkarak özellikle C. Whittall ve The Anglo Eastern Cooperative Stores gibi İngiliz menşeili şirketlerin Osmanlı Devleti'ne başta temettü vergisi olmak üzere çeşitli vergileri vermekten kaçındıkları anlaşılmaktadır. Whittall gibi 20. yüzyılın başında Anadolu coğrafyasının farklı yerlerinde şubeleri bulunan bir şirket devlete karşı bir direnç gösterirken İngiliz konsoloslukları başta olmak üzere çeşitli kuruluşlardan yardım talep etmekten de geri durmamıştır.[31]

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Whittall ailesi ve C. Whittall şirketi, Osmanlı'nın son döneminde ticari hayatta etkin bir rol oynamış ve şirket yöneticileri Osmanlı – İngiliz ticari ilişkilerinin gelişmesinde etkin bir oynayarak Dersaadet Ticaret Odası başkanlığı gibi önemli görevler yürütmüşlerdir. Araştırmamızda üzerinde duracağımız bir diğer Levanten aile ise La Fontaine ailesidir. Şimdi bu ailenin Osmanlı'daki tarihi geçmişine değinmek istiyoruz.

La Fontaine Ailesi

Osmanlı topraklarına Batı'dan gelip başta Anadolu olmak üzere farklı coğrafyalara yerleşen birçok aile bulunmaktaydı ki bu ailelerden biri de araştırmamızın konusunu oluşturan La Fontaine ailesi idi. Osmanlı topraklarına yerleşen La Fontaine ailesinin kökenleri Fransa Montauban kentinden ve aynı zamanda Fransız Huguenotlarından [Fransız Protestanları][32] olan

30 FO. 195/2383, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 24 Nisan 1911.

31 FO. 195/2360, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 5 Şubat 1910; FO. 195/2383, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 24 Nisan 1911.

32 Huguenot, Fransız Protestanlarını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Kelime kökeninin nereden geldiği tam olarak bilinmemekle beraber Almancada arkadaş ve yoldaş anlamına gelen "Eidgenossen"'den geldiği belirtilmektedir. 16. yy'da Fransa'da örgütlenen bu topluluk daha sonra özellikle Katoliklerden gördükleri baskı nedeniyle Almanya ve diğer Protestan ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Ana Britanni-

Claude de Lafontaine dayanmaktadır ve aile bu kişinin soy ismi ile anılmaktadır. La Fontaine ailesinin kökenlerinin dayandığı Claude de Lafontaine adlı kişi 1608 yılında Fransa Nancy'de dünyaya gelmiş ve 1645 yılı Temmuz'unda Claire Courdine ile evlenmiştir. Claire ile olan evliliğinden iki çocuğu olan Claude, ölüm tarihi bilinmemekle beraber doğduğu Nancy'de hayatını kaybetmiştir.[33] La Fontaine ailesinin dayandığı kişi olan Claude de Lafontaine'nin ticaretle ilgilendiği ve oğlu David Lafontaine'nin de deri işiyle uğraşan bir tüccar olduğu kayıtlara geçmiştir. La Fontaine ailesinin soy isim olarak kullandığı "de Lafontaine" isminden "de" öneki tarihi bilinmemekle beraber Bernard La Fontaine tarafından çıkarılmış ve bu şekilde ailenin soy isminin "La Fontaine" şeklinde telaffuz edilmesi sağlanmıştır. Ailenin soy ismini La Fontaine şeklinde telaffuz edilmesini sağlayan Bernard, 1 Ocak 1694 tarihinde Cenevre'de dünyaya gelmiştir.[34]

La Fontaine ailesi her ne kadar Fransız asıllı olarak gözükse de aile üyelerinin uzun tarihsel süreçte farklı ülke ve bölgelere gitmeleri veya göç etmeleri, bu ailenin Fransız ve Huguenot kimliğinden farklı kimlikler kazanmasına ve gittikleri yerlerde yeni kimlikler benimsemesine sebep olmuştur. Osmanlı topraklarına yerleşen ve bu anlamda Anadolu topraklarında yerleşik olan La Fontaine ailesinin İngiliz tabiiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.[35] İngiliz tabiiyetine geçtiği anlaşılan ve Anadolu'da yerleşik olan La Fontaine ailesinin atası olarak James La Fontaine kabul edilmektedir. Bugünkü Türkiye topraklarındaki ailenin atası olarak kabul edilen James, 1765 yılında Jean Gedeon La Fontaine'nin ikinci çocuğu olarak Cenevre'de dünyaya gelmiştir.[36] Yirmi bir yaşında iken Avrupa'dan ayrılan James, 1786 yılında Osmanlı topraklarına gelmiş ve Osmanlı topraklarına geldikten sonra saat ustası olarak bir süre hayatını devam ettirmiştir.[37]

James, Osmanlı topraklarında bir süre saat ustalığıyla uğraştıktan sonra amcası Isaac Morier'in de desteğini alarak hem İngiliz vatandaşlığını

ca, "Huguenot" maddesi., https://www.britannica.com/topic/Huguenot, Erişim Tarihi: 29.10.2022.

33 J. La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 117-119.

34 La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 125-127.

35 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911.

36 La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 119, 128, 133 vd.

37 Antony Wynn, Three Camels to Smyrna, Bryan Meredith Huffner, Londra 2008, s. 20.

almak hem de Levant Kumpanyası'na katılmak amacıyla İngiltere'ye gitmiştir. İngiltere'ye tam olarak ne zaman gittiği bilinmeyen James, III. George döneminde 1791 yılında İngiliz vatandaşlığına geçmiştir. 1791'de İngiliz vatandaşlığına geçtikten sonra James Levant Kumpanyası'na da katılmıştır. Levant Kumpanyası'na katılan James La Fontaine bir süre İngiltere'de kaldıktan sonra 1797 yılında Levant Kumpanyası'nın bir üyesi olarak İzmir'e gelmiştir.[38] 1797 yılında kumpanyanın bir üyesi olarak İzmir'e gelen James aynı yıl Venedik asıllı Nicolette Cochini Della Gramattica ile evlenmiş ve çiftin bu evlilikten dokuz çocuğu olmuştur. Türkiye/Anadolu topraklarında 1930'lara kadar hayatlarının devam ettiren aile üyeleri farklı tarihlerde dünyaya gelen bu dokuz çocuğun torunlarıdır. James'in erkek çocukları Charles Constantine, Frederick, Edward ve James isimlerini taşırken kız çocukları Adele, Anna, Caroline, Henriette ve Marienne isimlerini almışlardı. 1797'de İzmir'e gelip yerleşen ve aynı yıl evlenen James, kısa bir süre sonra önemli bir tüccar olan Edward Hayes adındaki kişiyle birlikte Hayes La Fontaine şirketinde çalışmaya başlamıştır.[39]

James ile birlikte bu kişinin çocukları da zamanla imparatorlukta önemli görevler üstlenmiş ve birçok farklı ekonomik faaliyette bulunmuşlardır. Bunlardan biri de James'in erkek çocuklarından olan Charles Constantine idi. Charles, ailenin Türkiye topraklarına gelmesinden bir yıl sonra 14 Ekim 1798 tarihinde İzmir'de dünyaya gelmiştir. La Fontaine ailesinin önemli bir üyesi olan Charles imparatorluk sathında önemli pozisyonlarda bulunmuş ve başta madencilik olmak üzere çeşitli ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Makedonya'daki madencilik faaliyetlerini bir süre sonra bırakan Charles daha sonra Bank-ı Osmani'nin İzmir şube müdürü olarak çalışmaya başlamıştır. Bir süre İzmir'de çalıştığını anlaşılan Charles daha sonra Bank-ı Osmani'nin İstanbul şube müdürü olarak görev yapmıştır.[40] Charles'in Bank-ı Osmani'nin şube müdürü olması onun ticari potansiyelini göstermesi açısından önemlidir ve bu ticari potansiyeli onu kısa bir süre sonra Düyun-u Umumiye İdaresi'nin genel müdürlüğüne kadar götürecektir. Charles, 23 Aralık 1884 tarihindeki ölümünden bir yıl öncesine diğer

38 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911.

39 La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 135.

40 La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 135-136; . V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2008, s. 72.

bir ifadeyle 1883 yılına kadar bu görevi ifa etmiştir. 23 Aralık 1884 tarihinde hayatını kaybeden Charles Constantine'nin ölümü İstanbul'da bulunan İngiliz ve Levanten toplumunu derinden etkilemiş ve dönemin önemli süreli yayınlarından The Levant Herald Gazetesi'nde onun ölümü üzerine bir makale kaleme alınmıştır. Gazete makalesinde, Charles Constantine La Fontaine'nin İngiliz topluluğunun önemli bir üyesi ve son altmış beş yıldır İstanbul'un bilinen bir siması olduğu belirtilmiştir. Gazete ayrıca seksen altı yaşında hayata gözlerini yuman Charles'in cenaze törenine kalabalık bir topluluğun katıldığını ve onun yaşamının Doğu'da yaşayan tüm Levantenler için değerli olduğunu çünkü Charles'in Osmanlı topraklarında yaşayan birçok aileyle doğrudan bağlantısı olduğunu kaydetmiştir. Gazetede verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Charles, La Fontaine ailesinin önemli bir siması olarak imparatorlukta dikkate değer ticari ve ekonomik faaliyetler sürdürmüş ve kayda değer bir itibar kazanmıştır.[41]

Charles Constantine ile birlikte ailenin diğer üyeleri de Osmanlı topraklarında ticari ve ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri de Charles'in küçük kardeşi Edward idi. 1806 yılında İzmir Buca'da dünyaya gelen Edward, daha sonra Lydia Maltass adında bir kadınla evlenmiş ve bu evliliğinden altı çocuğu olmuştur. Edward, tarihi bilinmemekle beraber İzmir'den İstanbul'a taşınmış ve 1860'lı yılların ortasından itibaren İstanbul'da gemi acenteliği yapmaya başlamıştır. Dönemin süreli yayınlarından Edward'ın 1867'den itibaren İstanbul – Liverpool arasında düzenli olarak işleyen buharlı gemi acenteliği yaptığı anlaşılmaktadır. Edward'ın İstanbul'da bulunan ticarethanesi Galata'daki Bankalar Caddesi'nde bulunmaktaydı ve Edward gemi acenteliği ile birlikte yurtdışından gelen yolcuların konaklamalarını sağlamak işini de üstlenmişti.[42] Edward'ın Galata semtindeki acentelik işinin daha sonra 1870'li yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1860'lı yılların sonundan itibaren İstanbul – Liverpool arasındaki gemi seferleri önemli bir dinamizm kazandığından yurtdışından ciddi sayıda yolcu İstanbul'a gelmeye başlamıştır, dinamik ve girişken bir tüccar olan Edward'ın bu yolcu potansiyelinden maksimum fayda sağlamaya çalıştığı anlaşılmak-

41 La Fontaine"…the La Fontaine family", s. 137-139.

42 The Levant Herald (3 Ocak 1867/ 27 Şaban 1283), s. 4; The Levant Herald (18 Şubat 1869/7 Zilkade 1285), s. 1; The Levant Herald (6 Mart 1869/23 Zilkade 1285), s. 1; La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 122, 140-141.

tadır. Edward'ın Galata gibi dönemin önemli ticari merkezlerinden birinde hem gemi acenteliği yapması hem de özellikle İngiltere'den gelen yolcuların konaklama ve yer temininde hizmet etmesi bu kişinin ticari anlamda İstanbul'da önemli bir güce sahip olduğunu göstermektedir.[43]

Edward ile birlikte bu kişinin çocukları da daha sonraki zaman diliminde imparatorluk da önemli görevler üstlenmiş ve şirketler kurmuşlardır. Bunlardan biri de Edward La Fontaine'nin oğlu Sydney James William'dır. 16 Ocak 1846 tarihinde dünyaya gelen Sydney, Sydney La Fontaine Şirketi'nin kurucusudur. Sydney, kendi adını taşıyan bu halı şirketini 1880 yılında İzmir merkezli olmak üzere kurmuştur. Bu halı şirketi kurulduktan kısa bir süre sonra 1880'li yılların başında Uşak gibi önemli bir halı üretim merkezinde bulunan halı dokuyucularıyla anlaşmalar yaparak halı dokutturmaya başlamıştır. Sydney şirketinin 1880'lerde Uşak'ta halı üretim faaliyetlerinde bulunması diğer yabancı halı şirketlerinin de dikkatinden kaçmamış ve Baker Şirketi, Uşak'ta Sydney La Fontaine Şirketi tarafından dokunan halıların alıcısı olmuştur.[44]

Dönemin önemli halı şirketleri arasında yer alan Sydney La Fontaine Şirketi, halı üretiminde dikkate değer bir önem kazanmış ve 20. yüzyılın başında diğer beş yabancı halı şirketiyle birlikte Osmanlı halılarının hem üretim hem de yurt dışına ihracatında önemli bir yer edinmiştir. Sydney La Fontaine Şirketi ile birlikte P. De Andria & Company, Habif & Polako, T. A. Spartali & Company, G. P. & J. Baker Ltd ve Sykes & Company şirketleri 1907 yılına değin Anadolu coğrafyasının farklı yerlerinde halı üretim faaliyetlerini devam ettirmişler ve yüzyılın başında Anadolu'da üretilen halıların %70'inden fazlası bu şirketler tarafından satın alınmıştır.[45]

20. yüzyılın başından itibaren Anadolu menşeili halıların önemli bir üreticisi olan Sydney şirketiyle birlikte adı geçen diğer beş şirket Avrupa ve Amerika'da Osmanlı halılarına olan talebi karşılamak ve Anadolu menşeili halıları yurt dışına ihraç edebilmek için halı üretim faaliyetlerine 1

---

43 The Levant Herald (3 Nisan 1869/21 Zilhicce 1285), s. 1; The Levant Herald (2 Temmuz 1870/3 Cemazeyilevvel 1287), Sayı: 54, s. 1; The Levant Herald (17 Haziran 1871/28 Rebiülevvel 1288), Sayı 89, s. 1.

44 SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 9, Memorandum; Wynn, a.g.e., s. 20; La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 122, 140-141.

45 Ahenk (30 Cemaziyel Evvel 1325/28 Haziran 1323), Sayı 3340, s. 2.

Ocak 1908 tarihinde başlayan The Oriental Carpet Manufacturers Limited [OCM] Şirketi'ni kurmuşlardır. Kurulduğu yıldan itibaren önemli bir şirket olan OCM, Osmanlı halılarının üretimini kontrol ederek halıcılık alanında kısa bir süre içerisinde bir tekel haline gelmiş ve halı üretim faaliyetlerini 1914 yılına kadar devam ettirmiştir.[46] Sydney şirketinin kurucuları arasında yer aldığı OCM'nin kurulması dışında da Sydney La Fontaine'nin Osmanlı topraklarında önemli görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. İzmir ve İstanbul'daki İngiliz topluluğunun önemli bir siması olan Sydney ticari başarılarının bir karşılığı olarak Şubat 1909'da kurulan ve İngiliz ticaretinin İzmir'deki temsilcisi olan İzmir İngiliz Ticaret Odası'na başkan yardımcısı olmuştur. Sydney, ticaret odası başkan yardımcılığıyla birlikte 1910'lu yıllarda İzmir merkezli ticari faaliyetlerde bulunan iki İngiliz şirketinin de genel müdürü olarak görev yapmıştır.[47]

Sydney'in bu önemli pozisyon ve görevlerde yer almasının dışında ailenin 1910'lu yıllara gelindiğinde İzmir ve İstanbul'da bulunan üyeleri de Osmanlı coğrafyasında önemli işlerde görev yapmaktaydı. Aile üyelerinin bir kısmı Sydney örneğinde olduğu gibi yabancı şirketlerde çalışıyordu. La Fontaine ailesinin Osmanlı'nın iki büyük şehrindeki nüfusları da bu dönemde artış göstermiş ve ailenin atası olarak kabul edilen James La Fontaine'nin soyundan gelen yaklaşık 40 kişinin Osmanlı başkenti ile İzmir'de yaşadığı kaydedilmiştir. Ailenin imparatorluktaki demografik ağırlığına ve ekonomik etkisine rağmen Osmanlı Devleti'yle çeşitli sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır. La Fontaine ailesinin Osmanlı Devlet kurumlarıyla yaşadığı en dikkat çekici sorunlardan biri ailenin tabiiyeti diğer bir ifadeyle kimlik sorunuydu. Daha önce yukarıda ifade edildiği üzere aile Fransız orijinli olmakla birlikte daha sonraları İngiliz tabiiyetine geçmiş ve James La Fontaine de İngiliz vatandaşlığını alarak Levant Kumpanyası'na katılmıştır. Osmanlı Devleti, 1910'lu yılların başında bu ailenin tabiiyetini sorgulamış ve bu aile de İngiliz kökenli olduğunu kanıtlamak durumunda kalmıştır. Ailenin tabiiyet mesele-

46 Konunun ayrıntıları için bkz. Emrah Yılmaz, *The Oriental Carpet Manufacturers Limited [Şark Halı Kumpanyası] ve Osmanlı Halıcılığındaki Yeri ve Önemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2020, s. 134-136.

47 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911; Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna (1909). s. 12.

sini ailenin önemli bir üyesi olan Sydney La Fontaine kanıtlamaya çalışmış ve bir rapor hazırlayarak bunu İzmir İngiliz konsolosu Henry D. Barnham'a vermiştir. Barnham tarafından alınan rapor daha sonra İstanbul'da bulunan İngiliz Başkonsolosu Gerard Lowther'e gönderilmiş ve Anadolu topraklarında ikamet eden aile üyelerinin hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde İngiliz oldukları belirtilmiştir. Aile İngiliz kökenli olduğunu ise aile üyelerinden olan Charles Constantine, Edward La Fontaine ve Edward Augustus John La Fontaine'nin veraset vergisini İngiliz hükümetine ödediklerini belirterek ispatlamaya çalışmıştır. Sydney La Fontaine, aile üyelerinin veraset vergisini İngiliz hükümetine ödedikleri için İngiliz vatandaşlık haklarına sahip olmaları gerektiğini ilgili raporda dile getirmiştir.[48]

La Fontaine ailesi her ne kadar İngiliz tabiiyetinde olduğunu belirtmiş ve bunu çeşitli gerekçeler öne sürerek ispatlamaya çalışmışsa da Osmanlı Devleti 1910'lu yılların başında bu ailenin tabiiyetinin belirsizliğine odaklanmıştır. Osmanlı topraklarında 1911 itibariyle 110 küsur yıldır yaşayan bu ailenin tabiiyetinin sorgulanması aile içinde de panik yaratmış ve aile üyeleri İngiliz vatandaşlığının resmi bir hüviyet kazanmaması karşısında ailenin Osmanlı/Türk yönetimiyle sorun yaşayacağını dile getirmiş ve böyle bir durumla karşılaşmamak için İngiliz hükümetinden yardım talep etmişlerdir.[49]

La Fontaine ailesinin yüzyıllar önce gelip yerleştiği Anadolu topraklarında ülke yönetimiyle kimlik sorunu yaşaması ve bu sorunun çözümü için de İngiliz hükümetinden yardım talep etmeleri, bu aile üyelerinin üst kimlik olarak İngiliz olmayı, olabilmeyi gördüklerini göstermektedir. La Fontaine ailesi örneğinden yola çıkarak Levanten ailelerin yüzyıllar öncesinde yerleştikleri topraklarda sosyal ve toplumsal bir sorunla karşılaştıklarında kendi öz benliklerine ait yani ana kimliklerini ön planda tutmaya çalıştıkları görülmektedir ki La Fontaine ailesinin bazı üyeleri I. Dünya Savaşı sırasında üst kimliklerini temsil eden ulus devletler adına savaş cephelerine dahi gitmişlerdir.[50] La Fontaine ailesi dışındaki Levanten ailelerde de aynı durum söz konusu olmuş ve yine Anadolu topraklarında yaşayan "Baker" ailesinin

48 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911.

49 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911.

50 FO.195/2382, Barnham'dan Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911; La Fontaine, "…the La Fontaine family", s. 142-143.

üyeleri de I. Dünya Savaşı sırasında cephelerde İngiltere adına savaşmış ve ulus devletleri adına hayatlarını kaybetmişlerdir.[51]

Levanten ailelerin bazı üyeleri ulus devletleri adına I. Dünya Savaşı sırasında savaşırken yine bazı üyeler de savaştan dolayı Anadolu/Türkiye topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. La Fontaine ailesinin önemli üyelerinden olan Sydney La Fontaine bunlardan biridir.[52] I. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin işitildiği Temmuz 1914 tarihinde İzmir'de olduğu anlaşılan ve aynı zamanda OCM'nin 11 Temmuz 1914 tarihli toplantısına onursal başkan olarak katılan Sydney'in[53] bu tarihten sonraki bir zamanda Osmanlı topraklarını terk ettiği ve yurt dışına çıktığı anlaşılmaktadır. Sydney'in yurtdışına çıkış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Osmanlı Devleti'nin seferberliği ilan etmesinden önce Anadolu'yu terk ettiği kaydedilmiştir.[54] Sydney'in I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı topraklarını terk ederek yurt dışına çıkmasında Sydney'in İngiliz Devleti adına çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunduğu iddiası etkili olmuştur. Sydney'in İngiltere'nin Atina konsolosluğu hizmetine alındığı ve bu kişinin savaş döneminde Atina ile Lozan ve İstanbul arasında iletişimi sağladığı Alman genelkurmayı tarafından Osmanlı'ya verilen bir raporda iddia edilmiştir. Alman genelkurmayı Sydney'in İngiltere adına bu tür siyasi faaliyetlerde bulunup bulunmadığının tespiti için Osmanlı askeri makamları tarafından bir soruşturma yapılmasını rica etmiştir. Yapılan soruşturma neticesinde Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinden önce Sydney'in İzmir'i terk ettiği belirtilmiştir. İzmir'i terk eden Sydney'in uzun zamandır nerede olduğu hakkında bir bilgi alınamadığı gibi Sydney'in oğlu Arthur La Fontaine'nin dahi bir süredir babasından haber alamadığı kaydedilmiştir.[55]

Sydney La Fontaine hakkında Alman genelkurmayı tarafından ileri sürülen siyasi ve askeri hizmetlerin yapılıp yapılmadığı hakkında kesin bir kayıt bulunmamakla birlikte Sydney La Fontaine'nin OCM'nin Paris'te yapılan 10 Nisan 1916 tarihli olağan genel kurul toplantısına katıldığı anla-

---

51 The Times (London) (10 Ocak 1918), Sayı: 41683, s. 5.

52 BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335, 1-5.

53 SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 11th July 1914, s. 2.

54 BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335, 4.

55 BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335, 1-2.

şılmaktadır. İngiliz vatandaşı olan Sydney savaş sırasında Paris'e giderek burada kalmaya başlamış ve savaştan önce olduğu gibi şirketin yönetici pozisyonunda bulunmaya devam etmiştir. Sydney'in İngiliz vatandaşı olması Osmanlı topraklarından ayrılmasını tek başına açıklamamakla beraber etnik kimlikle beraber ticari çıkarların da Sydney'in Paris'e gitmesine sebep olduğunu düşündürtmektedir.[56]

Sydney La Fontaine ile birlikte La Fontaine ailesinin diğer bir önemli siması Arthur La Fontaine'nin de Osmanlı coğrafyasında önemli ekonomik faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Sydney'in oğlu olan Arthur'un[57] uzun yıllar İzmir'de ikamet ettiği ve İzmir'de kaldığı yıllar içinde OCM gibi önemli şirketlerin yönetim kurulunda görev aldığı görülmektedir.[58] Arthur, yönetici pozisyonda görev almakla birlikte 1914 yılına gelindiğinde babası Sydney La Fontaine ile önemli bir sermaye birikimi sağlayarak İzmir merkezli bazı şirketlerin önemli hissedarlarından olmuşlardır. Bu yıllarda La Fontaine ailesinin sadece OCM'de 5.000 İngiliz Sterlini değerinde hisse senedi olduğu görülmektedir. Bu ailenin İzmir'deki diğer şirket ve ticari örgütlerde de dikkate değer bir saygınlığı olduğu genel olarak kabul edilmektedir.[59] La Fontaine ailesi I. Dünya Savaşı kadar olan süreçte Osmanlı topraklarında farklı alanlarda birçok ekonomik faaliyetlerde bulunmuş ve bu anlamda aile ciddi bir ticari sermayeye de sahip olmakla birlikte aynı zamanda İzmir ve İstanbul'da saygınlık da kazanmıştır. La Fontaine ailesi örneğinde görüldüğü üzere Osmanlı coğrafyasında kurulan birçok yerli ve yabancı şirket ve ticari kuruluşta bu tür ailelerin ticari sermayeleri önemli bir rol oynamış, aile üyeleri gerektiğinde kişisel servetlerini bu yabancı şirketlere yatırmaktan kaçınmamışlardır.

---

56 BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335, 1 – 2; SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Assemblée Générale Ordinaire du 10 Avril 1916, s. 2.

57 BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335, 1-2.

58 SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 27th June 1913, s. 1 vd.

59 SAC MECA OCM COL, Kutu: 6, No: 65, 9 Kasım 1914 tarihli ABD İstanbul Başkonsolosu G. Bie Ravndal'a verilen dilekçe.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu dünya üzerinde çok dinli, dilli ve kültürlü bir coğrafyada altı yüz yılı aşkın bir süre siyasi birlik kurabilmiş ender siyasi yapılardan biridir. Osmanlı'nın sahip olduğu bu heterojen toplumsal yapı içerisinde Levantenlerin önemli bir nüfus bileşeni olduğu görülmektedir. Levanten addedilen toplum kendi içerisinde de farklı din, kültür ve etnik kimliklere tâbi olsa da bunların genel olarak Batı kökenli ve Osmanlı'ya sonradan yerleşen bir topluluk olduğu genel kabul görmektedir. Araştırmamızda gösterdiğimiz üzere özellikle İngiliz kökenli ailelerin Doğu Akdeniz'de İzmir ve İstanbul gibi liman kentlerine gelmesi 16. yüzyıldan itibaren mümkün olabilmiş ve bunda Levant Kumpanyası önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada, Whittall ailesinin Osmanlı'ya topraklarına gelmesinde de ticari faaliyetlerin ve Levant Kumpanyasının önemli bir rolü vardır. Whittall ailesinin Anadolu topraklarına gelen ilk üyesi Charlton Whittall'dir ve 19. yüzyılın ilk yıllarında İzmir'e gelerek 1811 yılında C. Whittall & Company'i kurmuştur. Whittall ailesinin bu şirketi kurması ailenin daha sonraki zamanlarda Anadolu coğrafyasında etkin bir ticari rol oynamasına sebep olmuştur. Ailenin çeşitli tarihlerde Osmanlı topraklarında doğan çocuk ve torunları da Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında önemli pozisyonlara gelebilmişlerdir. Aile üyelerinin bu tür pozisyonlarda olmasında Levantenlerin kendi içlerindeki işbirliği ve dayanışma duygusu ile ticari sermayeye sahip olmaları önemli bir rol oynamıştır.

Ticari sermayeyi İzmir ve İstanbul gibi imparatorluğun ekonomik ve ticari hayatının görece yoğun olduğu yerlerde kazanan bu aile üyeleri yine bu sermaye sayesinde bu tür kentlerde sosyal ve kültürel anlamda da daha faal olmuşlardır. Whittall ailesi ile birlikte La Fontaine ailesinin de benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Ailenin menşei her ne kadar Fransa'ya ve Huguenotlara dayansa da daha sonraki zaman diliminde ailenin İngiliz tabiiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. Bu ailenin Osmanlı/Anadolu topraklarına gelmesinde de Levant Kumpanyası önemli bir rol oynamıştır. Bu ailenin atası olarak kabul edilen James La Fontaine, kumpanyaya katılmak için İngiltere'ye gitmiş ve İngiliz vatandaşlığını aldıktan sonra kumpanyaya katılarak 1797 yılında Levant Kumpanyası'nın bir üyesi olarak İzmir'e gelmiştir. Bu anlamda hem Whittall hem de La Fontaine ailelerinin Türki-

ye'deki varlıklarının ticari bir arka plana sahip olduğu görülmektedir ve bu anlamda yine İzmir gibi önemli bir liman kenti bu iki aileye de ev sahipliği yaparak bu ailelerin imparatorluk sathında etkin bir ticari ve ekonomik rol oynamalarına zemin hazırlamıştır. Whittall ve La Fontaine ailelerinin İzmir merkezli bir hayat kurmaları bunları sadece burayla sınırlandırmamış ve iki aile İstanbul'un ticari hayatında da etkin bir rol oynamış ve aile üyeleri hem İstanbul hem de İzmir'de Osmanlı – İngiliz ticari ilişkilerinin gelişmesinde ticaret odalarına başkanlık ya da başkan yardımcılığı yaparak doğrudan bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu iki aile her ne kadar imparatorlukta etkin bir ticari faaliyet yürütmüşlerse de bunları birbirine yaklaştıran çeşitli sebepler de bulunmaktaydı ki bunların başında evlilik gelmekteydi. La Fontaine ailesinin önemli bir siması olan Sydney James La Fontaine, Edith Amelia Whittall ile 1882 yılında evlenerek bu iki aileyi hem sosyo – kültürel hem de ekonomik olarak birbirlerine yakınlaştırmıştır. Daha sonraki zaman dilimlerinde diğer aile üyeleri arasında da evliliklerin yapıldığı görülmektedir. Levanten aileler arasında bu tür evliliklerin yapılması Levanten toplumunun homojen yapısını korumakla beraber nüfusun önemli bir çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede azınlık psikolojisi içinde olduklarını da göstermektedir. Evlilikler yoluyla bu tür bağların kurulmuş olması bu aileleri sosyo - ekonomik olarak da birbirine yakınlaştırmıştır.

Nihai olarak, Levanten toplumunun Osmanlı coğrafyasının başta liman kentleri olmak üzere farklı yerlerdeki varlığı ve bu topraklarda doğmuş olmaları onları bir dereceye kadar Osmanlı toplum ve kültürünü kabullenmelerini beraberinde getirmiş ve bu topluluk üyeleri bu kabullenme sayesinde imparatorlukta etkin bir sosyal ve ekonomik hayat sürdürmüşlerdir. Yukarıda Levanten toplumunun bir dereceye kadar Osmanlı toplumuna entegre olabildiklerini ifade ettik; çünkü bazı durum ve olaylar Levanten toplum üyelerinin farklı arayışlara da yöneldiği göstermektedir, bu da Levantenlerin yüzyıllar önce gelip yerleştikleri topraklarda bazı durum ve olaylar karşısında belirsiz bir tutum takındıklarını göstermektedir.

KAYNAKLAR

I. Arşivler

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA. DH. EUM. 5. ŞB, Dosya/Gömlek: 37/7, Tarih: H. 18/07/1335.

B. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi / Foreign Office [FO]

FO. 78/1888, Address of British and other Residents of Smyrna to Consul Cumberbatch, İzmir, 28 Ekim 1865.

FO.195/2209, J. H. Monahan'dan Sir Nicholas O'Conor'a, İzmir, 2 Eylül 1905.

FO. 195/2360, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 5 Şubat 1910.

FO. 195/2383, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 24 Nisan 1911.

FO.195/2382, Barnham'dan Gerard Lowther'e, İzmir, 25 Kasım 1911.

C. St. Antony's College Middle East Centre Archive Oriental Carpet Manufacturers Ltd Collection [SAC MECA OCM COL]

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 27th June 1913.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 11th July 1914.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 6, No: 65, 9 Kasım 1914 tarihli ABD İstanbul Başkonsolosu G. Bie Ravndal'a verilen dilekçe.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Assemblée Générale Ordinaire du 10 Avril 1916.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 9, Memorandum.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, Remark.

II. Süreli Yayınlar: Gazete, Dergi ve Konsolosluk Raporları

A. Gazeteler

Ahenk (30 Cemaziyel Evvel 1325/28 Haziran 1323), Sayı: 3340.

The Levant Herald (3 Ocak 1867/ 27 Şaban 1283).

The Levant Herald (18 Şubat 1869/7 Zilkade 1285).

The Levant Herald (6 Mart 1869/23 Zilkade 1285).

The Levant Herald (3 Nisan 1869/21 Zilhicce 1285).

The Levant Herald (20 Mayıs 1870/ 19 Safer 1287), Sayı: 26.

The Levant Herald (2 Temmuz 1870/3 Cemazeyilevvel 1287), Sayı: 54.

The Levant Herald (17 Haziran 1871/28 Rebiülevvel 1288), Sayı: 89.

The Times (London) (10 Ocak 1918), Sayı: 41683.

B. Dergiler

Levant Trade Review (Haziran 1912), Cilt. II, Sayı: 1.

Servet-i Fünun, Cilt: 38, Sayı: 985, Tarih: 8 Nisan 1326/ 1 Rebiülahir 1328.

C. Amerika ve İngiliz Konsolosluk Raporları

Daily Consular and Trade Reports (Temmuz, Ağustos, Eylül 1914). Cilt. 3, Washington: Government Printing Office.

Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna (1909).

III. Kitap, Makale ve Ansiklopediler

Anatolia, H.M. Stationery Office, Londra 1920, No: 59.

Ana Britannica, "Levant" maddesi, https://www.britannica.com/place/Levant, Erişim Tarihi: 24.09.2022.

Ana Britannica, "Huguenot" maddesi, https://www.britannica.com/topic/Huguenot, Erişim Tarihi: 29.10.2022.

Benlisoy, Stefo, "Çokkatmanlı Bir Geç Dönem Osmanlı Aydını: Doktor Arhangelos Gavril'in Yaşamı ve Eseri", *Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İçyüzü*, Çev. Baha Coşkun, Fadime Ersin, Hamit Erdem, İstos Yayınları, 1. Baskı İstanbul 2021.

Eldem, Edhem, "Levanten Kelimesi Üzerine", *Avrupalı mı Levanten mi?*, Ed: A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006.

Farlane, C. Mac, *Constantinople in 1828*, Cilt 1, Saunders and Otley, Londra 1829.

Fesch, Paul (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul,* Çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Yayınları, 1. Baskı.

Geyikdağı, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, 1. Baskı. İstanbul 2008.

Giraud, Edmund H., *Family Records. A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey*, Adams Bros. and Shardlow Ltd, Londra 1934.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Bilim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1974.

La Fontaine, J., "A Short History of the La Fontaine family", Edmund H. Giraud, Family Records, A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey içinde, Adams Bros and Shardlow Ltd, Londra 1934.

Laidlaw, Christine, *Levant'taki İngilizler (18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset)*, Çev. Hakan Abacı, Alfa Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2014.

Mansel, Philip, *Levant, Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Ortaylı, İlber, "Levantenler", *Avrupalı mı Levanten mi?*, Ed. A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006.

Ortaylı, İlber, "Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi Seçme Eserler III,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2018.

Pınar, İlhan, "Levant, Levanten ve Levantenlik Ya da Ötekini Tanımlama Bağlamında Kavramların Yeniden Üretimi", *Avrupalı mı Levanten mi?* Ed. A. Yumul, F. Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2006.

Scognamillo, *Giovanni, Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*, Agora Kitaplığı, 3. Baskı. İstanbul 2009,

Şenocak, Bülent, *Levant'ın Yıldızı İzmir (Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler)*, Yakın Kitabevi, 5. Baskı, İzmir 2016.

Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi (Stefanos Yerasimos'un Anısına)*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 1. Baskı İstanbul 2006.

Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu-Batı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013.

Wynn, Antony, *Three Camels to Smyrna*, Bryan Meredith Huffner, Londra 2008.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimattan I. Dünya Savaşına)*, Cilt 2, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1977.

Tezler

Yılmaz, Emrah, *The Oriental Carpet Manufacturers Limited [Şark Halı Kumpanyası] ve Osmanlı Halıcılığındaki Yeri ve Önemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2020.

Ekler

1. 1886 yılında tesis edilen Dersaadet İngiliz Ticaret Odası'na 1906 yılına kadar başkanlık eden James William Whittall'ın bir fotoğrafı.

Kaynak: Servet-i Fünun, Cilt: 38, Sayı: 985, Tarih: 8 Nisan 1326/ 1 Rebiülahir 1328, s. 368.

2. Whittall Ailesi'nden James William, Richard Watson, Edward ve Herbert'in Fotoğrafları

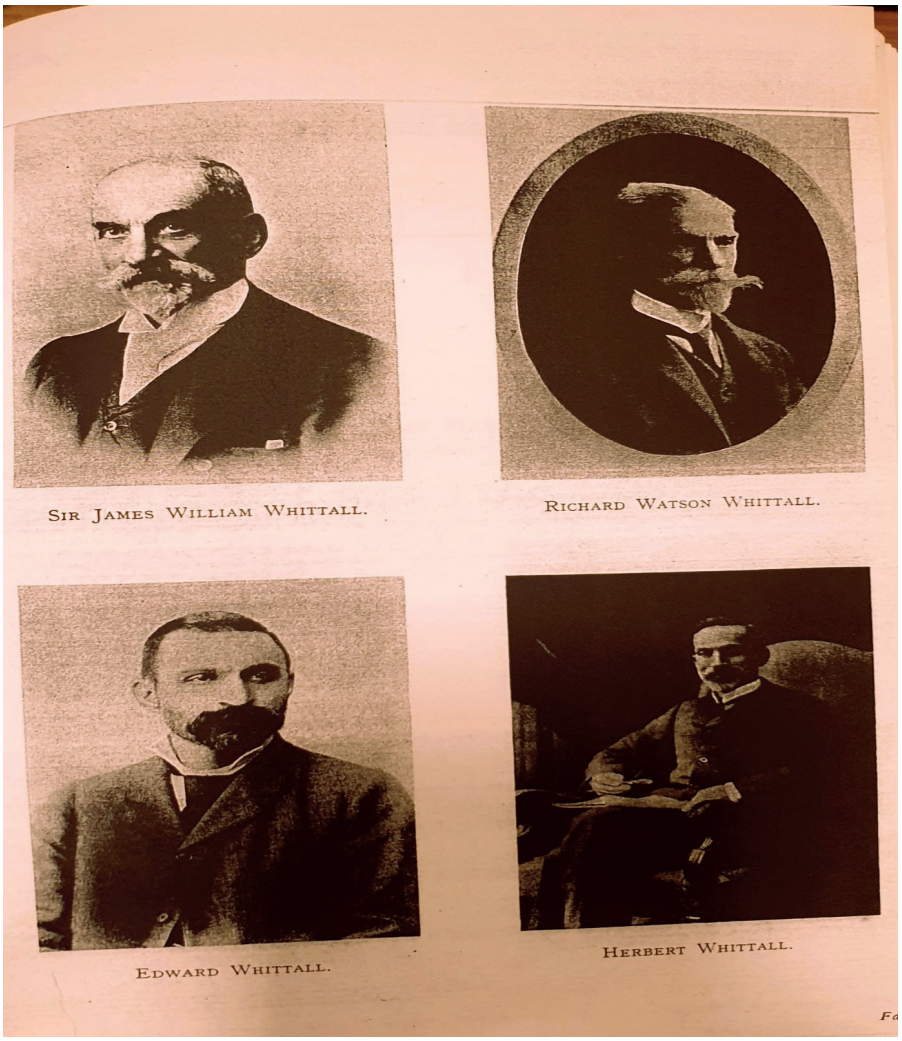

Kaynak: Edmund H. Giraud (1934). **Family Records. A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey,** Londra: Adams Bros. and Shardlow Ltd, s. 84'ten sonraki numarasız sayfa.

3. Whittall Ailesi'nden James Whittall'ın Aile Şeceresi/Soy ağacı

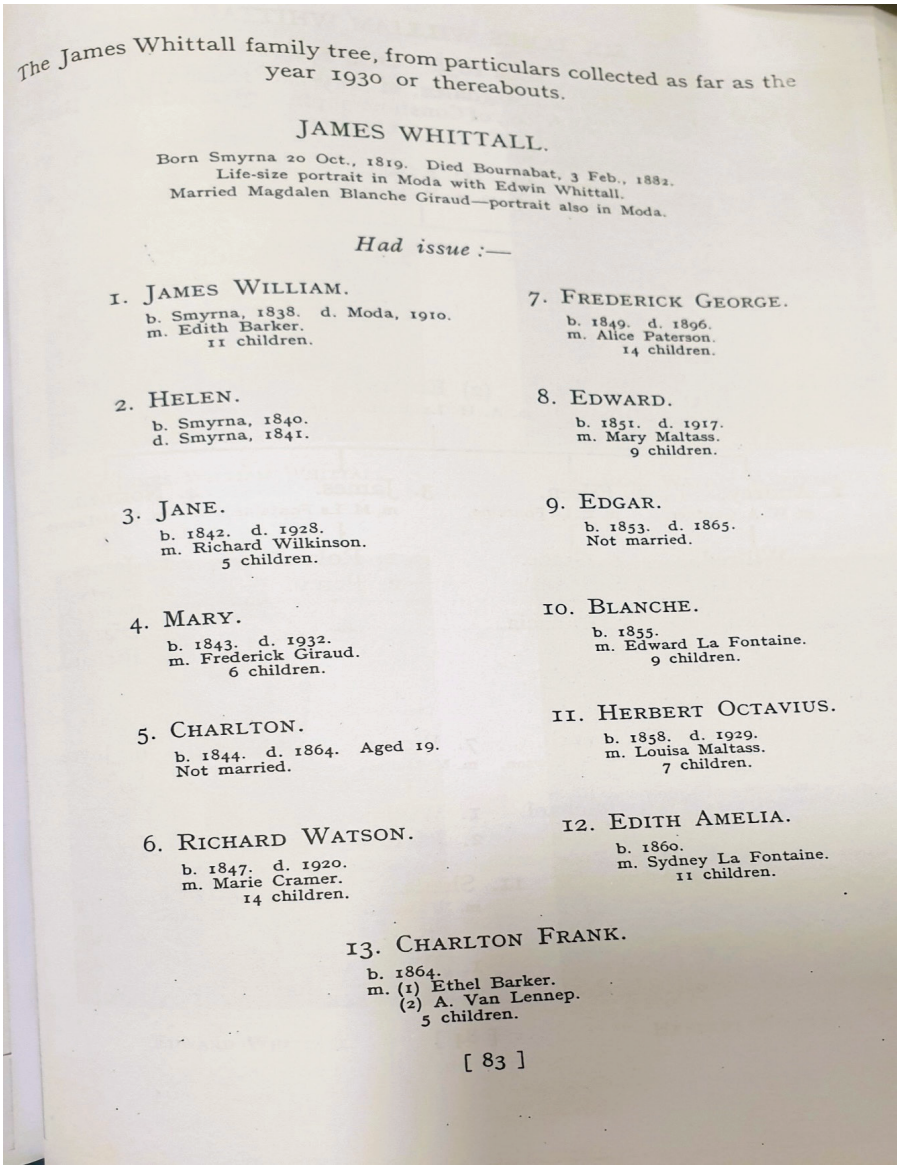

The James Whittall family tree, from particulars collected as far as the year 1930 or thereabouts.

JAMES WHITTALL.

Born Smyrna 20 Oct., 1819. Died Bournabat, 3 Feb., 1882.
Life-size portrait in Moda with Edwin Whittall.
Married Magdalen Blanche Giraud—portrait also in Moda.

Had issue :—

1. JAMES WILLIAM.
b. Smyrna, 1838. d. Moda, 1910.
m. Edith Barker.
11 children.

2. HELEN.
b. Smyrna, 1840.
d. Smyrna, 1841.

3. JANE.
b. 1842. d. 1928.
m. Richard Wilkinson.
5 children.

4. MARY.
b. 1843. d. 1932.
m. Frederick Giraud.
6 children.

5. CHARLTON.
b. 1844. d. 1864. Aged 19.
Not married.

6. RICHARD WATSON.
b. 1847. d. 1920.
m. Marie Cramer.
14 children.

7. FREDERICK GEORGE.
b. 1849. d. 1896.
m. Alice Paterson.
14 children.

8. EDWARD.
b. 1851. d. 1917.
m. Mary Maltass.
9 children.

9. EDGAR.
b. 1853. d. 1865.
Not married.

10. BLANCHE.
b. 1855.
m. Edward La Fontaine.
9 children.

11. HERBERT OCTAVIUS.
b. 1858. d. 1929.
m. Louisa Maltass.
7 children.

12. EDITH AMELIA.
b. 1860.
m. Sydney La Fontaine.
11 children.

13. CHARLTON FRANK.
b. 1864.
m. (1) Ethel Barker.
(2) A. Van Lennep.
5 children.

[83]

Kaynak: Edmund H. Giraud (1934). **Family Records. A Record of the Origin and History of the Giraud and Whittall Families of Turkey,** Londra: Adams Bros. and Shardlow Ltd, s. 83.

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLİZ SEYYAH JULİA PARDOE'NUN GÖZÜNDEN BİR OSMANLI ŞEHRİ: BURSA

[*] Fatma TOMBAK

Giriş

Seyahatnameler, geçmişe dair canlı tanıklık yapmış kişilerin kendi gözlemlerini, analizlerini ve izlenimlerini anlattığı eserlerdir. Seyahatnameleri önemli yapan özelliklerden biri, yabancı oldukları -ait olmadıkları- bir coğrafyaya ve kültüre dair gözlemler içermesidir. Böyle bir bakış açısı ile seyyahlar gittikleri toplumları, kültürleri ve coğrafyaları yerli halkın kendini görmesinden daha farklı bir şekilde aktarmaktadır. Böylece gidilen ülkeye dair zengin bir veri, bilgi kaynağı sunarak biz tarihçilere toplumsal ve tarihî coğrafya açısından kaynaklık etmektedir. Öyle ki seyahatnameler, içinde bulunulan dönemin siyasi ve ekonomik koşullarını, sosyo-kültürel yapısını ele alması bakımından faydalı bir başvuru kaynağı olurlar.

Tarih yazımında seyahatnamelere baktığımızda seyyahların notları, analizleri, gittikleri coğrafyalar ile ilgili değerlendirmeleri ve bu değerlendirmelerini yazıya aktarmaları; dönemin portresi hakkında bir resim çizebilmesi için tarihçilere önemli bir veri kaynağıdır.[1] XIX. yüzyılda "Batıdan doğuya gelen seyyahlara baktığımızda bu durumu görebiliyoruz. Özellikle doğuya on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda seyahat etmek, oldukça popülerdi. Ancak on dokuzuncu yüzyılda, ulaşımda yaşanan gelişmeler sa-

* ***Öğretim Görevlisi Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, fatma.tombak@adu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2439-0173.***

1 Arzu Etensel İldem, *Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri*, http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf

yesinde (buharlı gemilerin ve demir yollarının yaygınlaşması) hem doğuya seyahat edenlerin sayısında artış gözlemlenmiş hem de önceleri neredeyse sadece erkeklerin çoğunluk oluşturduğu yolcuların arasında kadınların oranı da artmaya başlamıştır. Kadın seyyahların sayısındaki artış, o zamana kadar erkeklerin egemen olduğu seyahatname yazıcılığına ve Batı'nın Doğu'ya bakışına yeni bir soluk getirmişti.[2] Çalışmamızda; bu gelişmeler neticesinde[3] İstanbul'a Sultan II. Mahmut zamanında gelen İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nin İstanbul'dan başlayıp Bursa'ya varışına ve Bursa'dan İstanbul'a dönene kadarki kısmı incelenecektir. Marmara Denizi'nden Mudanya'ya, Bursa çarşılarından kaplıcalarına ve Bursa'nın enfes ovalarından Uludağ'a kadar devam eden seyahatinin İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun gözünden Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısında (1835 yılında) Bursa'nın toplumsal ve kültürel hayatına dair gözlemleri paylaşılarak şehir ve toplum hayatına dair çıkarımlarda bulunulacaktır.[4]

Bu çalışmayı farklı yapan iki özellik daha bulunmaktadır. Birincisi Osmanlı topraklarına seyahat eden ve gözlemlerini yazıya döken seyyahların neredeyse tamamı erkektir. Çok az kadın seyahatlerini yazmıştır. Bundan dolayı kadın seyyahlar da daha çok Payitaht İstanbul'u ve saray-harem dedikodularını aktarmıştır. İkincisi ise Julia Pardoe'nun kadın olarak İstanbul dışında bir taşra hayatını gözlemlemesi, Julia Pardoe'yu diğer seyyahların çoğundan ayırmaktadır. Bu yüzden bir kadın seyyahın hemcinslerine ve toplum hayatına dair özellikle taşradaki gözlemleri, onun seyahat notlarını daha değerli kılmaktadır.

---

2 Filiz Barın Akman, *Batılı Seyyah Kadınların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Kopernik Yayınları, İstanbul 2017, s. 28-31.

3 Arzu Baykara, "Sultanlar Şehri İstanbul", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol XXI, N. I, Temmuz 2010, s. 379-381.

4 Mehmet Yenen, Julia Pardoe, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, s. 221-222; S. C.Hall, *A Book of Memories of Great Men and Women of the Age*, London, Virtue &Co, 1871, s. 374;

Julia Pardoe'nun Hayatı

Fotoğraf: Julia Pardoe (1806-1862)

İngiltere'nin Yorkshire eyaletinin Beverley kasabasında 1806 yılında doğan Julia Pardoe'nun babası İspanyol asıllı Thomas Pardoe olup Penisular Savaşı ve Napoléon ile Wellington arasındaki meşhur Waterloo Savaşı'nda savaşmış bir binbaşı idi. 14 yaşında yazı yazmaya ilgi duymaya başlayan Julia Pardoe'nun ilk şiir kitabı beğeni toplayınca daha sonra romanlar da yazmaya başladı. Ancak hastalığı sonucu, güneye seyahatler yapmak zorundaydı ve ilk seyahatini Portekiz'e yaptı. 14 ay Portekiz'de kalan Pardoe buranın sosyal hayatını ve geleneklerini inceleyerek 1833 yılında, Prince August'e ithaf ettiği "Traitsand Traditions of Portugal" (Portekiz'in Destanlar ve Gelenekleri) eserini kaleme aldı. Daha sonra 1835 yılının aralık ayında babası Binbaşı Thomas Pardoe ile İstanbul'a geldi. Julia Pardoe'nun amacı Yunanistan ve Türkiye'yi görmekti ancak İstanbul ona öyle cazip gelecekti ki hazırladığı seyahat planını iptal ederek dokuz ay İstanbul'da kaldığı gibi kaldığı süre zarfında Bursa'yı da ziyaret edecekti. İstanbul seyahatinin bitiminde Ferdinando de Primo vapuruyla Karadeniz ve Tuna yoluyla Kalas, Silistre, Rusçuk ve Vidin'i gördükten sonra, Avusturya-Macaristan'dan memleketine döndü. Memleketine döndükten sonra yazı hayatına devam eden Julia Pardoe 26 Aralık 1862'de Londra'da öldü. 1862'deki ölümüne dek yazmaya ara vermeyen Pardoe, iki düzine kadar kitap ile pek çok makale ve ansiklopedi maddesi kaleme almıştır. Pardoe günümüzde sadece edebiyat alanında değil, kadın erkek eşitliğinin kurulması sürecinde de önemli rol oynamıştır.[5]

---

5 Julia Pardoe, Sultanlar Şehri İstanbul, Çev.: M. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. XXIX. Metin akışını bozmamak adına alıntılardan sonra parantez içinde alıntı yapılan ya da faydalanılan sayfanın numarası paylaşılmıştır.

Pardoe'nun İstanbul hakkında yazdığı eserlerden ilki "The City of The Sultan and Domestic Manners of Turks" (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri) olup bu eser, 1837 yılında iki cilt halinde yayımlanmış; daha sonra 1838, 1845, 1854 yıllarında tekrar basılmıştır. İkinci eseri ise "The Beauties of the Bosphorus" (Boğazın Güzellikleri) olup 1839 yılında iki cilt halinde ilk baskısı yapıldıktan sonra 1854'te tekrar basılmıştır. Son baskısı ise "Picturesque Europe" (Güzel Manzaralı Avrupa) adıyla1874 yılında basılmıştır.[6]

Pardoe'nun kitabını dilimize ilk kez 1967'de Bedriye Şanda kısaltarak çevirmiş ve kitap, "Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul: Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri" adıyla yayımlanmıştır. M. Banu Büyükkal ise 1854 baskısından eksiksiz olarak çevirmiş olup bu çalışmada her iki kaynaktan da faydalanılmıştır.

Julia Pardoe'nun Bursa Seyahatinin Amacı

Çevirmen Bedriye Şanda'nın belirttiği gibi Julia Pardoe İstanbul'a özellikle bu şehri görmek, incelemek ve değerlendirmek için geldi. Dokuz ay boyunca İstanbul'da oldukça geniş bir gözlem yapan Pardoe, gördüklerini ve değerlendirmelerini kitaba aktarmıştır. Ayşen Müderrisoğlu'nun

> *"İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun Gözünden Üsküdar" çalışmasında Julia Pardoe'nun seyahat amacını "Türkiye'de kaldıkları vakti bilmeden ve bilinmeden geçiren seyyahlardan çoğunun eline geçmeyen fırsatları ve imtiyazları elde edebildiğim için, benden öncekilerin yaptığı bazı hataları düzeltmeye, fikirleri inkişaf ettirmeye ve ayrıca kendi yaşadıklarıma dayanarak hakikatleri göstermeye teşebbüs etmemin haddini bilmezlik olarak tefsir edilmeyeceği kanaatindeyim."*[7]

şeklinde dile getirmiştir. Julia Pardoe'nun Bursa seyahatinin amacı da görmek, gördüklerini tarafsız olarak değerlendirmek ve gördüğü tüm hakikati olduğu gibi aktarmaktı.[8]

---

6 Julia Pardoe, *Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri*, Çev.: Bedriye Şanda, İnkılap ve Aka Kitapevleri Koll Şti., Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1967, s. 5-7. Metin akışını bozmamak adına alıntılardan sonra parantez içinde alıntı yapılan ya da faydalanılan sayfanın numarası paylaşılmıştır.

7 Ayşen Müderrisoğlu "İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun Gözünden Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X*, 19-20-21 Ekim 2018, Bildiriler Cilt II, Editör Coşkun Yılmaz, s. 373.

8 Gülbahar Rabia Altuntaş, *The Material Culture in the İstanbul Houses Through the*

Julia Pardoe'nun İstanbul'dan Bursa'ya Yolculuğunun Başlaması

Julia Pardoe, Bursa'yı görmeye karar verdikten sonra dört kürekçisi olan bir kayık kiralayarak yanlarına birkaç palto, pelerin, bir sepet yiyecek ve birkaç cilt de Fransız klasiklerinden kitap alarak yola koyulduklarını söyler. Mayıs ayının son günü Haliç'ten babası ile yola çıkan Pardoe, İstanbul güneşinin altında poyraz rüzgârı ile Marmara'ya açılır. İki saat olmadan Marmara Denizi ve adaları da geride bıraktıktan sonra İstanbul'a gelirken Marmara Denizi'ndeki tehlikeli yolculuğa rağmen bu defa son derece rahat gittiklerini belirtir ve bir dolunay akşamında Mudanya'ya varırlar. Gece olmasına rağmen Mudanya ile ilgili

> *"Buranın evleri, denize doğru uzanmıştı. Camilerin beyaz minareleri, arkalarında yükselen loş ve sık ağaçlarla dolu dağların üzerine rahatça yaslanmıştı." (s.120) der.*

Burada Pardoe'nun dikkatini çeken ve ilk öğrendiği kelime, tezkere veya Türk pasaportlarının gösterilmesinden sonra memurun "bahşiş" demesiydi. Pardoe, bahşişin bir turistin Türkiye'de öğrendiği ilk kelime olduğunu belirtmesinin yanında bu kelimenin hediye anlamına geldiğini de söyler. Ayrıca beklenilmiyormuş gibi davranılsa da bahşiş vermeden hiçbir şey yaptırılamayacağını söylemeyi ihmal etmez. Mudanya'ya girince, Julia Pardoe hizmetçilerinin birini Bursa Rum Metropolitinin evine gönderdiklerini ancak kendisinin banyo için evde olmadığını öğrenince -Mudanya'da hiç otel olmadığı için-, bu zor durumda Julia Pardoe kayıkçılardan birinin gösterdiği konukseverliği kabul etmiştir. Onları Bursa'ya götürecek atlar bulununcaya kadar, birkaç saat orada kaldıklarını belirtmiştir.[9] Bununla birlikte kaldıkları ev ile ilgili de bilgiler vermiştir ve bu bilgilerin Mudanya'daki bir kayıkçı evi için fikir vermesi nedeniyle buraya aktarılmıştır. (Pardoe, 1967, s.119-120) Pardoe:

> *"Anadolu'daki hayatımıza, dayanıksız iki basamak merdivenle çıkılan, duvarları çamur sıvalı ve adımlarımızla sarsılan bir odada başladık. Tam uykuya dalacağım sırada kayıkçının*

Eyes of British Traveller Julia Pardoe, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2017

9 Vasil Kınçov, *Marmara'nın Öte Yakasında*, Mudanya, Bursa, Karacabey, Gönen, Bandırma (1889) Çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 72-73. Vasil Kınçov 1899'da geldiğinde burada bir otel olduğundan bahseder. Hatta sahibinin de Trendafilaki adında bir Rum olduğunu da söyler.

usulcacık içeriye giren eşinin ayak sesiyle uyandım. Kadıncağız, küçük bir sandık açarak içinden tertemiz bir yorganla kar gibi beyaz bir çarşaf çıkarıp üstüme örttü ve geldiği gibi usulcacık çıkıp gitti. Bu yorganla çarşaf, benim rahatımı kaçırdı. Çünkü muhafaza edildikleri sandık, servi ağacından yapıldığı için, ağacın bütün kokusu onların üzerine sinmişti. Yorgunluktan ve heyecandan bitap bir haldeydim. Uyuklarken gözümün önüne binlerce ölü ve mezar geldi, hiç rahat edemedim. Ne yapayım ki hastalık halinde denecek kadar kendimi hayale kaptırmak mizacında olduğum için, sonunda ölüler arasında yaşıyormuşum gibi, kendimi vehme kaptırdım. Bereket versin, bu çok sürmedi. Kendime geldim. Daha önceden Bursa'nın kaplıcaları kadar, tahtakurularının da meşhur olduğunu duymuştum. Fakat Mudanya'da bunlarla karşılaşacağımı hiç aklıma getirmemiştim. Halbuki iş, düşündüğüm gibi çıkmadı. Yatağımdan fırlamak zorunda kaldım. Bütün elbiselerimi silkeledim. Kürk mantomu kıvırıp yastık haline getirerek yerdeki seccadenin üzerine uzandım." (Pardoe, 1967, s.120-121) der.

Saat beşte atlar kapıya geldikten sonra Pardoe ve babasına ev sahibesinin kahve ikram etmesinden sonra yola çıkarlar. Pardoe burada ilginç bir bilgi vererek kendisinin Mudanya'da hiç görülmeyen Avrupa usulü ata binişinin işi gücü olmayanları başlarına topladığını ve babasının da kafilenin başına geçtiğini söyler. Pardoe bundan sonrasını şöyle anlatır:

"Babam üzerine soluk işlemeli bir örtü örtülmüş, büyük üzengili, yüksek eyerinin üzerine oturdu. Ben de kaba bir battaniyenin üzerine âdeta tünedim. Sokaktan ağır ağır akan kirli suları üstüme sıçratmamak için de elbisemi topladım. Babamın arkasından gittim. Hizmetçimiz, palto ve pelerinlerin meydana getirdiği yığının üstüne oturmuş, bir elinde çubuğunu, öteki elinde de şemsiyesini tutarak geliyordu. Onun arkasından da eşyalarımızı taşıyan seyis, bavulların ortasına yerleşmiş; bir yandan da önündeki yiyecek sepetimizi tutuyordu. Başında, koskocaman siyah bir sarık vardı. Beyaz pamukludan çok bol bir şalvar, Bursa ipeklisinden bir yelek giymişti. Kafile, atların sahipleri olan ve yaya gelen üç kişi ile tamamlandı. Böylece, Mudanya'nın dar ve kirli sokaklarından geçerek Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkentine doğru yola çıktık." (Pardoe, 1967, s.121)

Julia Pardoe; Mudanya'dan Bursa'ya giden, tepelerinde sis olan ve sisin hareketine göre çeşitli şekiller alan yolu öyle sevmişti ki bu güzelliği:

> *"Hiç böyle güzel bir memleketten geçmemiştim, bağların arkasından gelen dut ağaçları, zeytin ormanları, hıyar ekilmiş bahçeler, pancar ve karpuz tarlaları, sonsuz bir şekilde uzanan ovalar dev gibi dağların eteklerine yayılmıştı." (Pardoe, 1967, s.122)*

diyerek doğal güzellikleri aktarmıştır.

Julia Pardoe Portekiz'e yaptığı seyahat ile ilgili de bir kıyaslama yaparak Portekiz'deki yabani çiçekleri çok sevdiğini fakat buradakilerin oradakileri de geçtiğini de söyler.[10] Burada gördüğü çiçekler ile ilgili de bilgi veren Pardoe, çiçeklerin adlarını da yazmıştır. Buna göre bu çiçekler:

> *"Zarif çiçek fidanları, nefis kokulu otlar, her renk bahar açmış ağaçlar hep yolumuzun üstünde sıralanmıştı. Ortası altın sarısı benekli leylak rengi lâden ağaçların, kokulu kozası ile kar gibi beyaz kına ağaçları, yabani hatmi çiçeği, Avrupa'dakiler kadar şeffaf ve çeşitli renkte çadır çiçeği, soluk pembe ve beyaz yapraklı ebegümeci çiçeği, gök mavisi renginde ve kir papatyası büyüklüğünde firuze çiçeği, yol kenarındaki kayalıkların arasından fırlayan ve kötülükle savaşan iyilik gibi, kayalıklarla tezat halinde olduğundan iki kat güzel gözüken arı kovanı çiçeği, her yaprağı sürekli olarak titrediğinden kaynanadili denilen parlak sarı bir çiçekmiş gibi kokulu eflatun renkli nişasta çiçeği, yabani güller, hanımeli ve hepsinden üstün, Avrupa'da yetiştirildiğinden biraz küçük fakat soluk pembe rengini ve zarifliğini olduğu gibi muhafaza eden aşk çiçeği ve tanımadığım daha birçok çiçek kırları, yolları doldurmuştu." (Pardoe, 1967, s.122) der.*

Yine Julia Pardoe burada sabır otu veya yılanyastığı denen bir bitkiyi de ilk defa gördüğünü ayrıca bu bitkinin çok fena bir kokusu olduğunu ve bu kokuyu gidermek için ellerini yabanî papatyalarla ovuşturmak zorunda kaldığını da söyler. Ayrıca Pardoe gördüğü kelebekleri ve kuşları:

---

10 Julia Pardoe, *Traitsand Traditions of Portugal, Collected Durıng A Resıdence In That Country*, By Mıss Pardoe, in Two Volumes, Vol II. Phıladelphıa: Carey, Lea & Blanchard,1834.

> *"Kelebekler küçüktüler. Renkleri koyu idi ve pek çoktular. Etrafımı saran kuşların çeşidi de çoktu. Bunlar, başı taç gibi siyah, çok güzel öten bir kuş, havayı tatlı sesiyle dolduran bülbül, sarhoş gibi öten çayır kuşu, ekinlerin içinde gizlenen yahut da vadi boyunca kanatlarını vuran keklik gibi kuşlardı. Hep yakınımızda öttüler, uçuştular. Öte yandan uzun ve ince bacakları geri kıvrılmış ve uzun, ince boyunları ileri doğru uzamış, ayakları ile dümen kıvıran şahane leylekler, başlarımızın üzerinden uçuştu." (Pardoe, 1967, s.122)*

şeklinde anlatır. Bursa çevresinin bu şekilde faunası ve florası hakkında bilgi vererek sanayileşmemiş yani bozulmamış bir coğrafyanın güzelliklerini yaşamıştır.

Daha sonra geniş bir ovayı, uzun bir nehri geçtikten sonra kurumuş dallardan yapılan küçük bir kulübenin önünde durduklarını, burada iyi bir insan olduğu anlaşılan bir Türk'ün turistlere kahve ile çubuk dağıttığını söyler. Ayrıca kocası kahvede oturan bir hanıma ikram ettikleri öğle yemeğini, babası yanında olduğundan yemeği kabul ettiği halde yaşmağını çıkaramadığı için yiyemediğini de söyler. Julia Pardoe burada Türklerin karakteri ve konukseverliği hakkında

> *"Çünkü Türklerin konukseverliği o kadar fazladır ki onlara karşı minnettarlığımı hiçbir şeyle ödeyemem." (Pardoe, 1967, s.123)*

diye eklemiştir. Birçok seyyahın gözlemlerinin ortak noktası Türk misafirperverliğidir. Julia da bunu deneyimlemiş ve şaşkınlığını gizleyememiştir. Bu olumlu bakış açısı, kırsal bölgedeki insanların günlük yaşantılarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Yemek, kahve, tütün bunlar bazı farklılar olsa da yolcuya, yabancıya Türk halkının ikram ettiği ikramlardı.

Buradan ayrıldıktan sonra Bursa yoluna koyulan Julia Pardoe ve babası, tepesi karla kaplı kayalık bir dağı geçtikten sonra bir vadiye indiklerinden, burada dut ve ceviz ağaçları ile tarlalar ve bağlar gördüklerinden bahseder ve Bursa şehrine yaklaştıklarını belirtir. Burada Pardoe'nun dikkatini çeken hususlardan biri de çeşmelerdi. Çünkü Pardoe yolda çok fazla çeşme gördüğünü özellikle belirtmişti. Yine Pardoe; yolda gördüğü ovaları, keçileri ve çobanların çadırlarını da anlatmadan geçmez. Yolda gördüğü tatar asıllı binicileri ise:

> *"üzerine gümüş kaplı silâh kemer kuşanmıştır. Beline sardığı salın kıvrımları arasından yatağanının ucu gözükür. Büyük sarığı kaşlarına kadar inmiştir. Sarı çizmelerini de kürek gibi büyük üzenginin üzerine oturtmuştur. Kadife ceketi arkasında sallanır. Çubuklu ipek elbisesinin sarkık kolları, elindeki dizgine kadar düşer. Bindiği at, muhakkak ki midilli cinsinden değildir. Fakat böyle iken rüzgâr gibi hızla gider. Biçimli başı ile tosladığı zaman, heyecandan burun deliklerini açar. Uzun kuyruğunu rüzgârda sallayarak koşar durur. Hem hayvani hem de üzerine binen kimseyi gördüğünüz zaman, uzaktan da olsa, Tatar asıllı olduklarını anlarsınız. Herhalde efendisi gibi bu ata nazar değmez. Belki de başlığında küçük katır boncukları işlidir. Eyer örtüsünün eski parlaklığı kalmamış olduğu halde, yine de insanın içini karartmaz." (Pardoe, 1967, s.124)*

diye anlatır.

Bazen de bir grup Rum seyise rastlanıldığını, bunların da kiraya verdikleri at sürüleri ile Mudanya'ya dönüyor olduklarını söyler. Aynı zamanda öküzler yahut da mandaların tütün yükü çektiklerini de ekler. Buranın esas ticaretini meydana getiren ipek böceklerinin beslenmeleri için, üzerlerine yükletilen dut yapraklarını söylemeyi de ihmal etmez. Daha sonra yolda ilerlerken Azim Çeşmesi denilen yere geldiklerini, burada bir kahvenin olduğunu söyleyip burada kahve içip kiraz yediklerini belirtmiştir.

> *"Burada yolumuza mola verdiğimiz sırada, deniz kıyısına doğru giden birtakım çingene hem kendileri su içmek hem de eşeklerini sulamak için çeşmenin önünde durdular. Otuz kadar vardılar. İçlerindeki erkekler uzun boylu ve yakışıklı kimselerdi. Fakat kemerlerinin ucundan görünen tabancaları ile kamaları, onlara korkunç bir hal veriyordu. Aralarında iki üç de sakat ve çelimsiz çocuk vardı. Bu çocuklar, sıcaktan ve yol yürümekten o kadar yorulmuşlardı ki virgülü silelim ölüden farkları kalmamıştı. Bir de iskelet haline gelmiş beş altı ihtiyar kadın vardı. Bunlar sanki Macbeth'teki sihirbazların canlı örnekleri idi. O kadar çirkin, o kadar pistiler. Fakat öte yandan bu çingenelerin arasında kara gözlü, kırmızı dudaklı, on altı yaşlarında genç bir kadın vardı. Pek sevimli bir şeydi. Bir süre ötekilerden ayrı durdu. Fakat benim süvari kıyafetimle ilgilenenlerin etrafıma toplanıp beni, hiç cevaplandıramayacağım soru yağmuruna tuttukları sırada, o da cesaretlendi ve ötekilere karıştı. Bu kadının yabani ve utangaç bakışları bir benim üzerimde, bir de kendi arkadaşları üzerinde*

dolaştıktan sonra hiç değişmeden bir delikanlının üzerinde duruyordu. Bu ciddî bakışların hangi duygunun anlamını taşıdığını fark etmek hiç de zor değildi. Yanılmamıştım. Çünkü kabile yola çıktığı zaman onun dizginini, dikkatimi çeken o uzun boylu güneş yanığı delikanlı tuttu. Irmağı geçtikleri zaman, delikanlı dizlerine kadar suya battığı halde, dizgini elinden bırakmadı. Hâlbuki ayaklarını hiç ıslatmadan küçük köprüden geçebilirdi. Fakat bu fedakârlığının mükâfatını yol boyunca sevgilisinin gülümsemesini seyretmek ve benim o sevgilinin kucağına döktüğüm kirazları yemekle gördü. Bunlar uzaklaştıktan sonra, hemen bu çeşmenin resmini yaptım." (Pardoe, 1967, s.125)

Bu tasvirlerle Julia, bir kadın hassaslığı içinde Osmanlı toplumunda (tüm dünyada olduğu gibi) yaşanan bir aşk hikâyesini aktarmıştır.

Julia Pardoe daha sonra bulunduğu ovayı ve bazı çeşmeleri geçtiğini ve burada çamaşır yıkayan kadınların kendisinin yaklaştığını gördüklerinde yaşmaklarını bürünmelerinin çok hoş bulduğunu söyler. Osmanlı toplumunda ve kırsalda ya da şehir hayatında çeşmelerin çokluğu, seyyahın dikkatini çekmiş ve bunu zaman zaman yazıya dökerek göstermiştir. Bu dönemde su şebekesi kırsal hayatta ve birçok şehir merkezinde olmadığı için insanların su ihtiyacı köy meydanlarında, şehir meydanlarında çeşmeler yapılarak karşılanırdı. Ayrıca yerleşim merkezlerinin dışındaki çeşmeler vasıtasıyla hayvanların ve yolculuk yapanların düşünüldüğü görülmektedir. Mudanya'da seyyahın çamurlu yollara dikkat çekmesi; Anadolu'da kanalizasyon gibi bir altyapının o dönemde olmadığını, kırsalda ve şehirlerde (özellikle taşrada) yolların toprak olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Julia Pardoe zaman zaman anılarında, daha önce gittiği Portekiz'den bazı yerleri Bursa civarına benzettiğini de dile getirir.[11] Mesela burada dut ağacı bahçelerini, meyve bahçelerini ve bitki bolluğunu Portekiz'den başka bir yere benzetemeyeceğini söylemiştir. Julia Pardoe Bursa'ya yaklaştıkça uzakta, üzerinde otlar bitmiş, rengi griye dönmüş harabe yığınları arasından soylu bir Türk'e ait olduğu anlaşılan modern ve çok cepheli bir konağın göründüğünden bahsederken yine Yahudi ve Rum mahallelerinin olduğunu da vurgulamıştır. Kendilerini bir Ermeni tüccarı olan Mr. Z.'nin möbleli bir

11 Julia Pardoe, Traitsand Traditions of Portugal, Collected Durıng A Resıdence In That Country, By Mıss Pardoe, in Two Volumes,Vol.II. Phıladelphıa: Carey, Lea & Blanchard.1834.

eve getirdiğini, bu evin karşısında bir köşk bulunduğunu ve köşkün kafesli balkonunu ve yanındaki kubbeli mescidinin sarmaşık güllerini ve beyaz yaseminlerinin görülmeye değer olduğunu belirtir. Bu köşk ile ilgili gözlemlerinde açık penceresinin önünde, heybetli bir Türk'ün oturduğunu ve çubuğunu içtiğini yanında da çubukçusunun bulunduğunu ekler. Daha sonra yüzü sımsıkı örtülü iki cariyenin gelip kendisine baktığını belirtir. Ancak bu sırada uyuduğunu, uyandığı zaman ise ciddi yüzlü Müslümanların odasının her tarafını görebilen mescide doluştuklarını söyler ve sonra şöyle devam eder:

> *"Bu insanların ne zaman dağıldıklarını bilmiyorum. Çünkü evin öteki tarafındaki bir odaya yerleştim. Bu odanın pencereleri, yüksek ve renkli fresk duvarların kapattığı bir avluya bakıyordu. Bu avluda iki güzel çeşme vardı. Bunlardan durmadan akan suların çıkardığı ses, uyumak için bana bir ninni gibi geldi. Güzel bir ıhlamur ağacının gölgesi ta bulunduğum odaya kadar uzanıyordu ve uzakta şarkı söyleyen bir kadının sesi duyuluyordu. Kendimi divanın üzerine atıp gözlerimi kapadığım zaman, üstüme büyük bir rahatlık geldi. Hatta bu, rüyamda bile etkisini gösterdi. Pek tabii rüyamda gördüğüm şeyler, memleketime ve annelerin en iyisi olan anneme aitti. Beni kucaklamış, göğsüne bastırmıştı. Bursa'da ilk gördüğüm rüya her şeye değiyordu." (Pardoe, 1967, s.126)*

Toplumsal Yaşamda Bursa'da "Kadın" ve "Erkek"

Julia Pardoe İstanbul'dan Bursa'ya geldiğinde pırıl pırıl masa saatleri, porselen çay takımı ve vazolar satan Frenk dükkânlarının olmaması ve bir Rum kadının, süslü hotozunu kapatan bir başörtüsü örtmeden ve açık renk elbisesini gizleyen bir ferace giymeden sokakta dolaştığını görmenin mümkün olmadığını söylemesi buradaki kadınların toplumsal hayattaki duruşlarına dair bilgi vermesi bakımından önemlidir. Yine sosyo-kültürel hayat ile ilgili olarak sokaklarda pek seyrek olarak bir yabancıya rastlanılması, Bursa'nın İstanbul'dan farklı olduğuna dair izlenimini anlatması bakımından son derece önemlidir. Bursa'nın erkekleri ile ilgili yaptığı yorumda Paşa'nın konağı dışında

> *"Yüzden fazla erkeğin, fes giydiğini hiç sanmıyorum."*

diyerek buranın erkekleri, âdeta bir başka memleketin insanlarına benzerler yorumunda bulunur. Erkeklerin dış görünüşlerine dair:

> *"Paşa'nın konağı dışında, Allah'ım, ne sarıklar! Âdeta dağ gibi muslin,[12] yahut da kaşmir yığınları! Bunların burada bu kadar çok sarıldığını, Sultan Mahmut görse düşer bayılır. Bu sarıkların birçoğu, omuzlara kadar sarkar ve ağırlıkları yüzünden, adeta cep saatleri gibi iliştirilirler. Şekil itibarıyla da portakala benzerler. Beyaz pamuklu kumaştan bol şalvarlar, yollu ipekten, bol, cüppe gibi şeyler giyerler. Bellerine de yün şallar kuşanırlar." (Pardoe, 1967, s.127)*

bu bilgileri verirken Bursa'nın genellikle orta boy olan erkeklerinin İstanbul'dakilerden daha yakışıklı olduğunu da belirtmiştir. Burada toplumsal hayatta Bursa'da erkeklerin genel olarak giydiği günlük kıyafetlerin tasvirini yapması çalışmamız açısından kıymetlidir.

Bursa'nın kadınları ile ilgili bilgi verirken Pardoe, kadınlarının güzel olmadığını fakir tabakaya mensup olanlar dışında, dışarıda hemen hemen hiç kadın görülmediğini aktarmıştır. Pardoe sokakta yürürken mevki sahibi bir aile kadınına rastlamadığını da özellikle belirtmiştir. Bu durum Bursa'da sosyal statüsü iyi olan ailelerin günlük hayatta sokakta görülmediğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca belirttiği bir diğer husus da araba ile dolaşanların bunaltıcı sıcağa rağmen, arabanın kafeslerini öyle sıkıca kapadıkları, burunlarının ucunu bile görmenin mümkün olmadığı idi. Bu da hem sosyal statü hem de geleneksel tutumlarla ilgili bir durumdu.

Julia Pardoe, İstanbul ve Bursa'da hem kadınların hem de erkeklerin örtünme tarzı ile bilgi verirken aradaki farklılıkları:

> *"Kadınların yaşmak takma tarzları ile erkeklerin sarık sarmaları arasında büyük bir fark yoktur. İstanbul'da yaşmak, ağzın üstüne kadar hatta pek çok kereler, burnun ucuna çıkar ve bu yaşmaklar, omuzlarda, feracenin altında kalır. Hâlbuki Bursa'da, aksine, çoğunlukla çenenin altından bağlanır ve feracenin üzerine sarkar. Hatta sırtı, bir perde gibi örter. İstanbul'da yaşmak, çok ince muslinden yapılır. Bunun arasından renkli hotozlar, onun üstündeki pırlanta iğneler, oldukları gibi gözükebilir. Bu yaşmaklar, çok şık olur ve büyük bir ustalıkla takılır. Hâl-*

---

12 Müslin kumaş:(Alm. Musselin, Fr. mousseline, İng. mousseline; muslin fabric), bezayağı örgü yapısında, pamuk, ipek ya da çok ince yün ipliklerden, yumuşak tutumlu, ince ve seyrek dokunmuş kumaşa denir (Tekstil sayfası, 07.07.2022).). https://tekstilsayfasi.blogspot.com/2020/10/muslin-kumas-nedir-kumas-ozellikleri.html

buki Bursa'dakiler, kalın patiskadandır ve o kadar sıkı bağlanır ki, âdeta kefene benzer." (Pardoe, 1967, s.127-128)

şeklinde dile getirerek payitaht ile taşradaki farklılıkları kıyafet özelinde değerlendirmiştir.

Julia Pardoe'nun Gözünden Bursa Camileri

Julia Pardoe'nun Bursa ziyareti sırasında en fazla dikkatini çekenlerden biri de İstanbul camilerinin aksine, Bursa camilerine girişteki kolaylık olmuştur. Bursa camilerine küçük bir ücret karşılığı girilebildiğini söyleyen Pardoe, buradaki camilerin görülmeye değer olduğunu da özellikle belirtmiştir. Şehrin tam ortasındaki Ulucami'ye giden Pardoe, bu camiyi damı ve yirmi tane zarif kubbesi ile anlatırken caminin ışık girmesi için ince demir kafesle örülü olması ve bunun yanında kubbenin altında, beyaz mermerden fıskiyeli bir havuzun ve havuzun içinde sazan balıklarının olması ve fıskiyeden çıkan su sesleri yine Pardoe'yu etkileyen diğer ayrıntılardır.

Pardoe'nun fışkıran sular ile yerde serili olan seccadelerin ve duvarın koyu nakışlarının ahengi, mimberin oyma ve kakma isli tahtadan yapılmış olması ayrıca caminin zengin teferruatı ile her şeyin birbirine uygun olması unutulmaz olarak hafızasında kalmasını sağlar. Ayrıca Allah'ın, Peygamber'in ve Dört Halife'nin adları yazılı levhalar ve caminin sağ tarafındaki kemerli hücre de Pardoe'nun zevkli bulduğu kısımlardı. Bu şekilde sanat tarihi açısından ve mimari açıdan dönemin camilerinin özelliklerini aktarması önemlidir.

Resim: Bursa Ulucami

Bulunduğu Yer: The City of Sultan and Domestic Manners of Turks in 1836. London

Eserin Ressamı: Eserin sol tarafında Mis Pardoe del imzası yazılıdır. "del" şeklinde imzalar, desinatörlerin özgün resimden yola çıkarak baskı için hazırladıkları ikinci çizimi hazırlayan kişiyi belirtir. Eserin desinatörü, Mis Pardoe (Julia Pardoe) olmalıdır.

Yapım Yılı: 1837

Yapım Tekniği: Litografi (Taş baskı)

Ölçüleri: 9 x 14.2 cm. [13]

Caminin mimari özelliklerinin dışında, hocanın başındaki yeşil sarığı, yere yayılmış cüppesi ile Kur'an okuması, Pardoe'nun verdiği bilgiler arasında yer alırken hocanın okuyuşunun hep aynı tonda olması, vücudunu öne ve arkaya sallaması dikkatini çeken bir başka husus olur. Camide rahlelerde kuran okuyanları, el açıp dua edenleri de söylemeyi ihmal etmez. Julia Pardoe'nun oldukça hoşgörülü bulduğu ve dikkatini çeken bir başka özellik ise cami imamının ayakkabılarını çıkarmadan camiyi gezmelerine müsaade etmesi ve minarelerden birine çıkmak istedikleri zaman caminin kayyumunu

13 Nurten Çalışkan, *Bursa İle İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2010, s. 197.

çağırmasıdır. Pardoe, türbe yeşili sarığı alnına kadar inmiş, çarpık vücudu pamuklu bir hırkanın içine sarılmış, eğri büğrü bacaklarında kaba tozluklar olan bu kayyumu unutmayacağını da ekler. Bahşiş almaya hevesli olan bu kayyum, Pardoe'yu merdivenden müezzinin ezan okuduğu yere kadar çıkarmıştır. Pardoe, bu tecrübesinden sonra Ulucami'den çıkarken son olarak caminin mimari özelliklerinden biri olan minarelerinin dörtte birlik kısmının nakışlı olduğuna da değinir. (Pardoe, 1967, s.128-129)

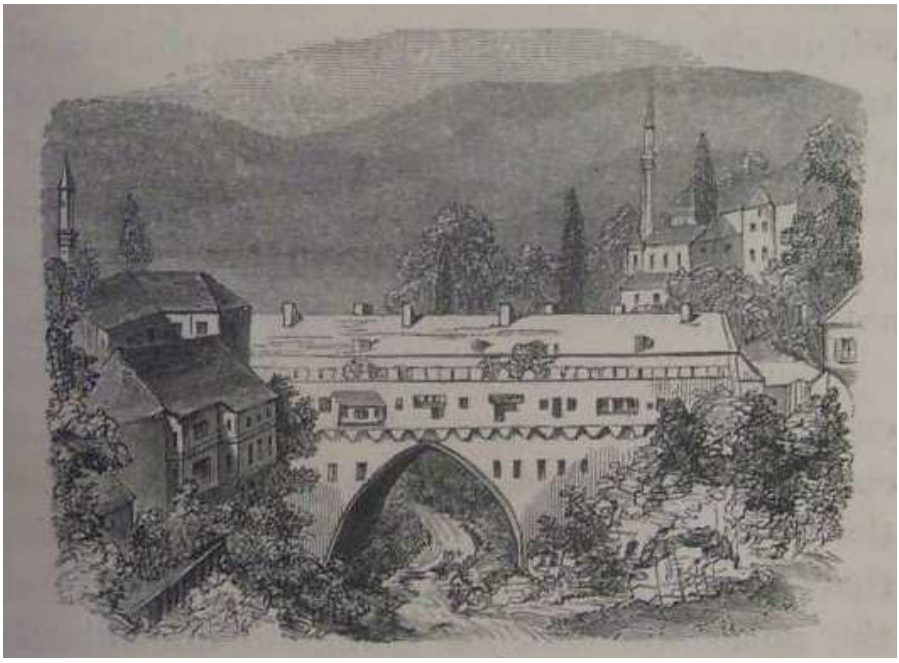

Gravür: Bursa Roma Köprüsü (Julia Pardoe)

Bulunduğu Yer: The City of Sultan and Domestic Manners of Turks in 1836. London 1837 C. 2 s. 36.

Eserin Ressamı: Gravürde sanatçı imzası yoktur. Kitabın yazarı, Julia Pardoe'dur.

Yapım Yılı: 1837

Yapım Tekniği: Gravür

Ölçüleri: 5.7 x 7.7 cm. Köşeler çok hafif yuvarlaktır.

Tanımı: Gravür, günümüzde Osmangazi ve Yıldırım ilçeleri arasında sınır durumunda olan Gökdere'nin iki yakasını birleştiren Irgandı Köprüsü'nü tanıtmaktadır. Sanatçı, eseri Setbaşı Köprüsü tarafından yüksek bir bölgeden görüntülemiştir.[14]

14 Çalışkan, *...Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, s.148.

Bursa Çarşıları

Julia Pardoe, Ulucami gezisinden sonra Bursa çarşılarına da uğrar. Ancak çarşıya gittiği gün pazar günü olduğu için Ermenilere ve Rumlara ait dükkânların çoğu kapalıdır. Ancak Müslüman satıcılar ile ilgili gözlemleri, dönemin satıcıları ile ilgili fikir vermesi açısından önemlidir.

> *"Birçok Hasan, Abdullah ve Süleyman, etrafına özenerek dizdiği satış eşyasının ortasında, yere yayılı seccadesinin üzerinde, beline kadar uzun sakal ve yanına koyduğu çubuğu ile çömelmiş, oturuyordu. Terlikleri de seccadenin kenarında duruyordu."*

diye gözlemlerini aktarırken bu çarşıda gördüklerini ise

> *"Satıcı kakmalı gümüş tabancasını, ağır işli yatağanını, kadife mahfazalı ve üzeri islemeli palalarını gösterdi. Sonra Süleyman taşından tokalı ve ilikli yassı kemerli, alnına kadar inmiş gri külahlı, cin gibi bakan bir derviş; fildişi kaplar içinde bulunan kokulardan birini bize doğru uzattı. Bu adamın mallarını gözden geçirirken bundan alınacak şeylerin, insana sonsuz ömür ve solmaz gençlik sağlayan cinsten şeyler olduğunu gördüm. Bunlar; boyalar, yıkanırken kullanılan kokular, düzgünler, pudralar, esanslar, çeşitli kokulu yağlar, tütsüler, kokulu ağaç kabukları ve koku taşımaya ait çantalar ile tespihler, Kâbe bilezikleri ve Kâbe yüzükleri gibi şeylerdi. Her biri nitelik derecelerine göre, belirli bir düzen içinde sergilenmişti. Biraz ileride, ciddî suratlı bir adam da Kâbe'nin minyatür şeklindeki biblosunun yanında duruyordu. Etrafında, mahiyet ve değerlerine göre, öbek öbek yığılı yahut da cam kavanozda saklanan baharat, karanfil çuvalları, Hindistan cevizi ve zencefil yığınları, sepetler dolusu yenibahar, karabiber, tarçın ve daha buna benzer birçok şey bulunuyordu." (Pardoe, 1967, s.130)*

diye anlatır. Bu şekilde devrin kırsal çarşılarında olan ürünlerin kadın gözüyle bir listesini vermiştir. Bunlar arasında kadınlara ait kozmetik ürünlerin ve Hac malzemelerinin dikkatini çektiği anlaşılmaktadır.

> *Julia Pardoe'nun çarşı ile ilgili bu gözlemleri içerisinde özellikle toplumsal hayat içinde dini farklılıkların giyim ve kuşama yansıdığını belirttiği gözlemi ise baharatçıların karşısındaki terlikçide eflatun, kırmızı ve sarı renkte terliklerin*

> *bulunduğunu ve bunlardan eflatunların Museviler, kırmızıların Ermeniler, sarıların da Müslümanlar için satıldığını belirtmesidir. Kendisi Müslümanlar için olan sarı renkte terliği alırken iki misli para ödediğini de vurgular. Julia Pardoe, çarşıda gezintisine devam ederken terlikçiye yakın kapalı dükkânların önünde, yüksekçe bir yerde, yanında nefis kokulu, leylak renkli çiçekler dolu, fakir halli bir Türk oturduğundan bahseder. Bu fakir halli Türk'e bu çiçeklerin nereden geldiğini ve adını sorduğunda Uludağ'da yetişen yabanî ayıkulağı çiçekleri olduğunu öğrenir. Julia Pardoe, burada çiçeklerin güzelliğini mitolojiye vurgu yaparak kendi üzerinde bıraktığı etkiyi*

"*Acaba tohumlarını Venüs kendi elleriyle mi bu dağlara serpmişti?*" (Pardoe, 1967, s.130)

şeklinde yorumlar.

Julia Pardoe İngiltere'den ayrılırken Bursa'nın şekerlemelerinin ve tatlılarının peri saraylarına benzediğini duyduğunu söylerken ancak bu tatlı ve şekerlemelerin dizilişi ve tasnifi ile hayal kırıklığına uğradığını da ihmal etmez. Bununla birlikte buradaki malların değerli olduklarını belirtirken hatta Bursa çarsısının baharat bakımından, İstanbul'dan daha zengin olduğunu da vurgulayarak İstanbul ve Bursa karşılaştırması yapmaktadır. Esans ve ipek tacirleri dışında kalanların mallarını sergilemede bir beceriksizlik içinde bulundukları da özellikle Julia Pardoe'nun Bursa çarşıları ile ilgili verdiği bir başka detaydır.

Çarşıyı gezdikten sonra ipek pazarına geçen Julia Pardoe, bu pazardaki satıcıların da dörtte üçünün Ermeni olmasından dolayı dükkânlarının kapalı olduğunu söyler ve ardından dükkânı açık olan Türk bir satıcının dükkânına girer burada kadınlarının kullandığı ipekli baş çevrelerine bakar ancak fiyatları çok yüksek olunca almaktan vazgeçer. Bu ipek baş çerçevelerinin hamamdan sonra başa bağlandığını özellikle çok açık kırmızı, çok koyu turuncu desenlilerin çok daha fazla rağbet gördüğünü, bunların çok sipariş aldığını belirtir. İpek pazarından sonra İpek Han'a giden Julia Pardoe, bu han ile ilgili gözlemlerini:

> *"Burası sağlam bir yapıydı. Avlusunun ortasında, güzel bir çeşme vardı. Burası, şehrin içindeki en güzel binalardan biriydi. Esasen, buradaki böyle binaların sayısı da ancak, yirmi*

taneden ibaretti. Hanın büyük kapısının üstündeki taşta, mozaikle açık mavi renkte çiçek demetleri işlenmişti. Bu da insanın içini açmaktaydı." (Pardoe, 1967, s.131)

şeklinde yazarak İpek Han'ın daha çok mimari özellikleri hakkında bilgi verir.

Bursa ve Çekirge

Julia Pardoe Bursa'yı genel olarak tarif ederken burada 380 cami ve mescit olduğunu, bunun iki katı kadar da çeşme olduğunu söyler. Hatta öyle ki Pardoe, bir sokaktan diğerine geçerken çeşmeye rastlamamanın, üç dört tanesini aynı zamanda görmenin Bursa için çok da olağanüstü bir hal olmadığını söyler. Bunun dışında, bütün büyük evlerin her birinin bahçesinde yahut avlusunda, bir iki çeşme bulunurken havuzu ve şadırvanı olmayan hiçbir köşkün olmadığını da belirtir. Ancak bu kadar su bolluğuna rağmen sokakların çöplerle dolu olmasını ve pislikten gözükmemesini ayıplayarak anlatır. Bu durum, Batılı bir seyyahın modern belediyeciliğin olduğu bir şehirden geldiği için dikkatini çekmiştir. Şehir/belediyecilik hizmetleri açısından Bursa'nın Avrupa şehirleri ile karşılaştırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Pardoe, Bursa'yı daha önce bulunduğu Portekiz'e benzeterek Bursa ve Portekiz arasında bir benzetmeyi:

"muhakkak ki kıyafetleriyle dilleri dışında, Bursa ve civarı, Portekiz'in ikinci bir kopyası demektir. Hemen hemen aynı pislik, aynı manda arabaları ve yük taşıyan katırlar, sabahtan akşama kadar süren araba takırtıları, aynı mavi gökyüzü, pırıl pırıl parlayan su, sık ağaçlıklar, canlı çiçekler ve yüksek ağaçlar, burada göze çarpan şeylerdir." şeklinde dile getirir. "Birisindeki altın gibi Tagüs'ün yerine, ötekinde şahane bir ova vardır." (Pardoe, 1967, s.131) der.

Kaplıcaları görmeye Çekirge köyüne giden Pardoe

"hiçbir şey, buraya giden yoldan daha güzel olamazdı." (Pardoe, 1967, s.131)

yolun güzelliği karşısında hissettiklerini böyle dile getirir. Çekirge köyünde eskiden Rum kilisesinin olduğunu fakat bu kilisenin camiye dönüştüğünü söyler ve bu camiyi:

> *"dış tarafı çok güzeldir. Önünde, beyaz mermer sütunlar vardır. Büyük giriş yerine, birkaç merdivenle çıkılır. İçerisi, âdet olduğu üzere, dinsel yazılarla doludur. Asılı kandillerle aydınlatılır. Fakat dikkati çekecek ayrı bir özelliği yoktur. Vaktiyle rahiplerin manastırlarıyla yemek yedikleri yerler, kilisenin (bugünkü cami)üst tarafına yapılmıştır. Camiye, harap olmuş taş merdivenlerden çıktık. Kopmuş basamakların birçoğunun yerine, düzletilmiş sütunlar konulmuştur." (Pardoe, 1967, s.131-132)*

diye anlatır. Bu eski manastır hücrelerinin akıl hastaları için bir barınak haline getirildiğini söyleyen Pardoe, o gün sadece çok yaşlı bir meczup gördüğünü ve önüne para attığını yazarak Anadolu'nun ruh sağlığı hizmetleri hakkında tarihi bir bilgi paylaşmıştır.

Julia Pardoe, cami avlusunu anlatırken burada şahane üç büyük palmiye ağacının olduğundan ve sütunların karşısındaki şadırvanın özelliğinden bahseder. Bu şadırvanın özelliği, havuzda soğuk su olduğu halde, musluklardan ılık su akması idi. Bunun sebebi havuza ayrı ayrı iki kaynaktan su gelmesi olurken sıcak su, havuzun altına akıtılmakta, oradan borulara sevk edilmekteydi. Soğuk su ise havuza üstten doluyor, başka bir yerden boşaltılıyordu. Bu durum Pardoe'yu oldukça şaşırtmıştı. Buradaki caminin yanında bir kapısı olan Birincisi Sultan Murat'ın türbesi olduğunu söyleyen Pardoe, bu kapının altından yapılıp demir kaplı olduğunu da belirterek halkının anlattıklarına göre:

> *"Sultan Murat ölmeden önce virgülü silelim eğer memleketi, fakruzaruret içine düşerse bu kapının eritilmesini; şayet o zamanın hükümdarı, kendisinden önce gelenlerden çok refaha kavuşursa olduğu gibi muhafaza edilmesini vasiyet etmiş. Bunun ne dereceye kadar doğru olduğu belli değil. Fakat bugün bu kapının üzerindeki motiflerin çoğu, aşınmış bir halde olmakla beraber, motiflerin yapıldığı zaman özenle işlendiği anlaşılıyor. Belki de kapının şöhreti bundan ileri geliyor." (Pardoe, 1967, s.132)*

diye açıklamada bulunur. Buna benzeyen bir söylentinin de Çekirge köyüne ait olduğunu söyleyen Pardoe onu da ekler:

> *"Bir Hristiyan kilisesinin camiye çevrildiği sırada Sultan Murat, mermer sütunların altında oturuyormuş. O sırada, üzerine bir çekirge konmuş. Padişah, hemen bu çekirgeyi yaka-*

lamış. Avucunun içinde saklamış. O sırada, yanına bir derviş yaklaşmış. Padişaha gereken saygıyı gösterdikten sonra, halkına karşı daha yumuşak davranmasını niyaz etmiş. Padişah, buna karşı verdiği cevapta, dervişin avucunun içindekinin ne olduğunu yanılmadan bildiği takdirde, istediği lütfun ihsan edileceğini söylemiş. Zeki olan derviş, dağın çekirgelerle dolu olduğunu ve bunlardan başka bir şeyin padişahın avucunda olamayacağını düşünerek hemen şöyle cevap vermiş:

-Böceği yaşadığı topraktan ışığa doğru fırlatan, içindeki ihtiras olsa bile, padişahın elinin bir kere uzanması, onu ezmeye yetebilir. Hâlbuki dünyalara hükmeden padişahın başındaki haleden nasip alan ve onun mübarek koluna konan çekirge, ezilmemiştir. Ona ne mutlu! Kudretli olduğu kadar merhametli olan padişah, avucunun içindeki böceği ezmek istemiyor. Allah'ın sevgili kulu, dünyaların hâkimi, dileğim kabul olundu mu? deyince, Padişah:

-Evet, kabul olundu, demiş; avucunu açarak çekirgeyi salıvermiş. Bundan sonra:

-Derviş! Senin, Sultan Murat'la yaptığın bu konuşmanın hatırası unutulmasın ve senin keskin zekânın ve ince buluşunun şöhreti asırlarca sürsün. Buranın adı ÇEKİRGE olsun. Kimse ona başka bir ad koymak cesaretini göstermesin! (Pardoe, 1967, s.132-133)

Böylece "çekirge" adının nereden geldiğine dair söylentiyi/bilgiyi de vermiş olur.

Julia Pardoe, Sultan Mahmut türbesini gezmek için türbedarı zor ikna ettiğini belirttikten sonra bu türbenin genel yapısı, mimari özelliklerini ve döşemesini:

"Sultan Murat tarafından yaptırılan bu türbede, her şey birbirine uygundur. Yerler, cilâlı mermer döşelidir. Bina, on iki mermer sütun üzerine oturtulmuştur. Bunların altısı, Bizans devrinden kalma, diğer altısı da Korent'ten getirilmiş sütunlardır. Bugün hepsi, parlak bir yeşil renge boyanmıştır. Altlarında da geniş, kırmızı birer kuşak vardır. Seçilen renk kutsal olduğu için, dinsel bir sebeple boyandıklarını sanarak sütunların neden bu renge boyandıklarını sordum. Fakat yanılmışım. Sadece, daha güzel göstermek için boyandıklarını öğrendim. Sandukanın başında ve ayak ucundaki büyük şamdanlar da aynı

> *düşünce ile boyanmıştı. Sultan Murat'ın türbesinde, pek çok eşinin ve çocuklarının da sandukaları bulunmaktadır. Kendisinin sandukası, şahane bir şalla örtülmüştür. Bu sandukanın başında, sarı iplikle dokunmuş, o zamanın giyiniş şekline göre sarılmış büyük bir sarık vardır. Bunu ilk defa gördüğüm için, çok dikkatle inceledim. Bu örümcek ağına benzeyen ince tülbent, nasıl olup da böyle burmalı hale getirilmişti? Buna şaşmamak kabil değildi. Sandukanın başındaki mermer bir ayağın üzerinde (ötekiler gibi boyanmış) bakır bir kap duruyordu. Üzeri gümüş kakmalarla işlenmişti. İçinde de buğday doluydu. Bu da bolluk sembolüymüş. Ayak ucuna bir sapan, sütunların arasına da kandiller ve deve kuşu yumurtaları asılmıştı." (Pardoe, 1967, s.133)*

diye anlatarak Sultan Murat'ın türbesini gördükten sonra, dünyada hiç kimsenin, ölülerinin mezarlarını şenlendirmekte Türkler kadar başarı göstermedikleri kanısına vardığını söyler.[15]

Julia Pardoe'nun burada dikkatini çeken husus ise buradaki sandukaların genel olarak otuz beş santim kadar yüksekte, taştan örüldüğüdür. Pardoe türbedara, buranın döşemesinin ve duvarlarının bile mermer olduğu halde, neden sandukalarının bu taştan yapılmadıklarını türbedara sorar. Türbedarın bunun dinsel bir inanıştan ileri geldiğini söylemesine rağmen Pardoe, türbedarın bunun neden böyle olduğunu anlatamadığını da vurgular. Sandukanın altında demir bir ızgara olduğunu söyleyen Pardoe, Sultan Murat'ın burada bu ızgaranın altındaki toprakta yattığını belirtir ve sandukanın üzerinin çuha bir kumaşla örtülü olduğunu söyler. Ayrıca bu kumaşların da üzerinin işlenmiş şallarla kaplı olduğunu belirtir. En son bu türbe ile vurguladığı husus ise bu çalışmadaki en önemli bilgiler arasında değerlendirilebilir, bu da:

> *"Yer altındaki mezara, zamanın hükümdarından başka hiç kimse giremez. (Yalnız, türbenin avlusuna açılan bir dış kapıya yaklaşılabilir.) Türkler, ölülerine karşı saygısızlık olacak hareketlerden korktukları için, bu gibi yerlerin bekçilerine bahşiş vermek suretiyle, dinsel yasa bozdurulamaz." (Pardoe, 1967, s.133-134) olduğudur.*

---

15 Petir Daskalov, *Anadolu'ya Bir Bakış*, *Bulgar Gözüyle Bursa*, Haz. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009. Petir Daskalov 1909'da Sultan Murat'ın türbesini ziyaret ettiği sırada türbenin tamir edildiğini söyler.

Bursa'nın Kaplıcaları

Türbeden ayrıldıktan sonra "Büyük Kaplıca"ya giden Julia Pardoe burası ile ilgili ilk gözlemlerini:

> *"yanımdaki erkekler, kaplıcanın avlusundaki ıhlamur ağaçlarının altında rahatça oturuyorlardı. İçerideki taşlık avlu görülecek şeydi. Balkonlu soyunma yeri, baştan başa Türk ve Rum hanımlarla doluydu. Kimi yemek yiyor, kimi uyuyor, kimi çene çalıyor yahut da tuvaletini tamamlıyordu. Öte yanda da tavanın çapraz kirişlerine bağlı salıncaklarda, çok küçük çocuklar yatıyordu. Bu körpe yaşta, bu memleketin çocuklarının nasıl olup da kaplıcanın kükürtlü ve boğucu havasına dayandıkları, şaşılacak şeydi. Hâlbuki çocukların bundan çok hoşlandıkları belliyd.i" (Pardoe, 1967, s.134)*

diye anlatır. Pardoe bu ilk gözlemlerinden sonra serinleme yerine geldiğini, buraya gelenlerin ya saçlarını ördüklerini ya da sıcak mermerlerin üzerinde uyuduklarını söyler. Asıl yıkanma yerinde ise kırk elli kadının olduğunu söyleyen Pardoe, kaplıca sularının çok sıcak olduğunu, buradaki sıcaklığa herkesin dayanamayacağını da belirtir. Zira kendisi de dayanamadığı halde sırf gözlemlemek için burada kaldığını söyler. Gözlemlerini aktaran Julia, Osmanlı toplumunun Bursa'daki rutin temizlik-hamam kültürünün özelliklerini vermiştir.

> *"Dağın bir tarafından gelen su, borularla hamamın içine gönderilir. Bu suyun en çoğu, büyük havuza boşalır. Hususi yerlerin küçük havuzlarına su vermek için de ayrı su boruları oraya çevrilir. Büyük havuzun altındaki delikten gelen suyun bir kısmı akar, gider, yerine yenisi gelir." (Pardoe, 1967, s.134-135)*

diyerek bu sıcak suların nereden geldiği hakkında da bilgi veren Pardoe, bu havuzda boğazına kadar suya girenlerin, dizlerini suya daldıranların olduğunu belirtip burada sıcak mermerler üzerinde rahat rahat uyuyan kadınları hayretler içinde izlediğini anlatır. Burada Pardoe'nun değindiği önemli hususlardan biri de burada akan suların sıcaklık farklarıdır. Hastalıkları kronik hale gelenlerin gittiği suların daha sıcak olduğunu belirtirken hepsinde çeşitli madenlerin olduğunu söylemeyi unutmayan Pardoe, daha sonra "keramet" kaplıcasına gider. Bu kaplıca için söylentileri:

> *"Ölüm derecesinde hasta olan bir kimse, hastalığı ne olursa olsun, havuzun kenarında, yalnız başına bir gece kalabilirse sabahleyin sapasağlam kalkarmış. Fakat bunu deneyen, hatta bu çeşit tedavi gören hiç kimseye rastlamadım. Yalnız, yaşlı, çirkin, kınalı saçlı bir Ermeni kadın gösterdiler. Bu kadına "doktor" diyorlardı. İstanbul'dan kendisine saf ve yaşlı bir hasta gelmiş, onu, ölmeden geri göndermeyi başarmış." (Pardoe, 1967, s.135)*

şeklinde anlatır. Çekirge semti ile ilgili olarak da Çekirge'de birçok evde kaplıca suyunun olduğunu ve bunların kaplıca mevsiminde iyi kira geliri getirdiğini dile getiren Pardoe, burayı kiralayanların daha çok durumları iyi olan Rumlar ve Avrupalılar olduğunu söyler.

Çekirgenin bulunduğu yeri olağanüstü güzel, havasını da tatlı ve yumuşak bulduğunu söyleyen Pardoe:

> *"Altında, uçsuz bucaksız uzanan bir ova vardır. Arkasını da yüksek dağlara yaslamıştır. Her tarafını, dut ve palmiyeler sarmıştır. Ovaya akan su, gürültülü sesler çıkaran birçok çeşmeyi besler. Yamaçlarda güzel köşkler görülür. Bunların bazılarından akarsu geçer. Büyük ağaçların içine, leylekler yuva yapmışlardır. Kaplumbağalar ve su kaplumbağaları, yüksek otların ve yabani çiçeklerin arasında sürünür." (Pardoe, 1967, s.135) der.*

Pardoe, bütün bunlarla birlikte Çekirge'nin bulunduğu yerden daha güzel bir yer görmediğini de ekler.

Julia Pardoe'un Gözünden Uludağ

Bursa'da bir yabancının Türkiye'de turist sayılması için Uludağ'ı mutlaka görmesi gerektiğini söyleyen Julia Pardoe, Haziran'ın 11'nde bilgili bir Rum beyefendi, hizmetkârı ve Julia Pardoe'nun rehberi "Allah'ın mekânı" dediği Uludağ'a doğru yola çıkar. Hatta Julia Pardoe, Uludağ üzerine duyduğu fıkrayı da anlatarak Uludağ'ı görmenin önemini şu fıkra ile dile getirir:

> *"Geveze bir berber üzerine bir fıkra duydum. Bir müşterisinin yüzünü tıraş ederken ona yabancı memleketlere yaptığı seyahatler hakkında sorular sormuş. Aralarında şu konuşma geçmiş:*

-Sanırım orduya mensupsunuz efendim, Mısır'da bulundunuz mu?

-Evet.

-Sahi mi? Öyleyse ehramları gördünüz değil mi?

-Evet.

-Yunanistan'da da biraz seyahat ettiniz değil mi?

-Biraz.

- Yunanistan'ın hoş bir yer olduğunu duydum. Atina ve başka yerler de çok güzelmiş. Penisula'da savaştınız, değil mi?

-Bir, iki kere.

-İspanya pek güzel yermiş. Gilblas'i okudum. Oraya ait çok iyi bilgi veriyor. Portekiz'de portakal bol, değil mi?

-Çok bol.

-Ne güzel şeydir. Benim en çok sevdiğim meyvedir. Hiç Doğu ve Batı Hindistan hizmetinde bulundunuz mu efendim?

-Her ikisinde de.

-Gerçekten siz tam bir turistsiniz. Herhalde Paris'i gördünüz, değil mi?

-Hiç görmedim.

Elleri köpük içinde kalan berber, bu cevabı alınca:

-Paris'i hiç görmediniz mi? Ya! Demek Fransız başkentini görmediniz! Öyleyse hiçbir şey görmemişsiniz, diyerek hayretler içinde kalmış. Bunun gibi, Doğu'ya seyahat eden, Avrupa'da generallerle yemekte bulunan, Asya'da beylerle pilav yiyen, sarayları gören, Boğaz'da bir kayık1a süzülüp geçen bir kimse Türkiye'nin her tarafını gördükten sonra, Uludağ'ın zirvesinde bir çubuk içmeden dönerse yerlilerce 'Hiçbir şey görmemiş.' demektir." (Pardoe, 1967, s.136-137)

Uludağ ile ilgili bu hissiyat ile yola çıkan Julia Pardoe, yolda gördüğü manzaralar ve toplumsal hayat ile ilgili bilgi vermeyi de ihmal etmez. Yolda gördüğü birkaç köylü kafilesi, kafilenin tuttuğu tırpanlar ve ipek böceği beslemek için dut yaprakları götürmesi, Bursa'nın ipek üretiminde dut yaprağının ne derece önemli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Dut yapraklarının buradaki önemini Julia Pardoe:

"Çünkü bir gün penceremizin önünden dut yaprağı yüklü geçen iki yüz at, katır ve eşek saydık. Bunların hepsi de şehrin belirli kapısından girmişti. Ovada, göz alabildiğine yetiştirilmiş

dut ağaçlarının dalları, yalnız gövdesi kalacak kadar kesildiğine göre, Bursa'da dut yaprağı tüketiciliğinin ne kadar çok olduğu kolayca anlaşılabilir." (Pardoe, 1967, s.137) şeklinde anlatır.

Gravür: Uludağ (Olimpos Dağı)

Bulunduğu Yer: Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor, London 1838, C. 1 s. 28-29 arası p. 13

Ressamı: Thomas Allom (13 Şubat 1804, Londra – 21 Ağustos 1872, Barnes) Gravür Sanatçısı: J. C. Bentley

Yapım Yılı: 1838

Yapım Tekniği: Gravür

Ölçüleri: 12.4 x 18.9 cm. Gravürün yer aldığı kitabın ölçüleri 22.1 x 28.4 cm'dir.

Tanımı: Gravürde, Nilüfer Çayı üzerinde inşa edilmiş olan, Abdal Köprü'den geçmekte olan kervan görülür.[16]

Şehirden ayrılır ayrılmaz dağa çıkışın başladığını söyleyen Pardoe, yolda bolca meşe ve fındık ormanlarının içinden geçerek tepeye çıktıkları zaman Bursa Ovası'nı ve minareleri gördüklerini söyler. Bursa için adeta haritadaki gibi bütün genişliği ile gözüküyor diyen Pardoe,

"binalarla ağaçların ahenkli bir şekilde, birbirine karışmış olmaları İstanbul'u andırıyordu. Böyle bir manzarayı başka bir yerde görmedim." (Pardoe, 1967, s.138)

16 Çalışkan, *...Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 150.

yorumunda bulunur. Ayrıca bir "Doğu" şehri olarak gördüğü Bursa'ya yukarıdan bakıldığında, Avrupa şehirleri gibi monoton olmadığını söyler. Julia Pardoe'ya göre bunun nedeni, ağaçların arasındaki evlerin sanki sık bir ormanın içindeymişler gibi gözükmesi ve gözün hiç yorulmadan bu manzaranın seyrine dalmasıdır. Burada göze çarpan en güzel yerin Ulucami olduğunu söyleyen Pardoe,

> *"alçak minareler, İstanbul'un mavi gökyüzüne doğru ok gibi fırlayan o mağrur ve çok yüksek bir hayalin yarattığı ince, uzun minarelerinin, âdeta karikatürü gibi gözüküyordu. Bu minareler, zarafetlerini lodos rüzgârına feda etmişlerdi." derken Bursa'nın lodos rüzgârının sık estiğine de değinir. Ayrıca "En küçük bir toprak parçasından, bir ağaç fışkırmıştı." (Pardoe, 1967, s.138)*

diyerek buradaki bereketli toprakları da söylemeden geçemez. Bu bereketli topraklarda Uludağ'ın suyunda Yunan şaraplarını soğutarak, burada üzeri yabanî menekşe ve yabanî sümbüllerle dolu bir yeşilliğe oturup sabah kahvaltısı yaptıklarını söylerken Pardoe, atları ile dağın zirvesine çıkmak için fazla bahşiş vererek rehberlerini razı ettiklerini de söyler.

Dağın üzerindeki her yarık ve boğazın kar ile yığılı olduğunu söyleyen Pardoe, dağın zirvesinde hiç kar olmadığını da ekliyor ve buradaki beyaz arduvaz taşların güneşin altında, insanı serseme çevirecek şekilde göz kamaştırdığını da söylüyor. Ayrıca dağın kayalık kenarlarının ardıç ağaçları ile dolu olduğunu ve bunların karın sürekli basıncı yüzünden büyümediklerini de ekler. Bu da

> *"topraktan fırlamış olmaktan çok, sanki sürünerek türemişlerdir. Meydana getirdikleri sık yığınların arasında gizlenen meyveleri, bunlara baygın bir pembe renk verir. Bu da âdeta bir sanat etkisi yapar." (Pardoe, 1967, s.142) yorumunda bulunur.*

Julia Pardoe'nun yazılarında belirttiği bir diğer husus ise haziran ayında bir kadının buraya tırmanmasının çok zor olduğunu duymasıdır. Ancak buna rağmen Pardoe, arkasından altı saatlik bir mesafeyi bırakarak dönmemekte kararlı olduğunu dile getirerek tam dokuz çay geçtikten sonra, en sonunda dikey bir vaziyette duran dağın eteğine geldiklerini söyler. Bu nokta-

ya geldiğinde henüz manzaranın fevkaladeliğine değinirken henüz zirve için yol olduğunu da söylüyordu. Maceralı ve zaman zaman da sersemletici bir yolculuktan sonra dağ zirvesine varan Julia Pardoe, Uludağ'ın zirvesindeki "Dev Mazarı'nın"[17] üstüne ayak basarak çubuk yaktıklarını söyler. Ancak Julia Pardoe, havanın kararması ve ayrıca sisin her yeri kaplamasından dolayı burada fazla durmayarak derhal iniş yoluna geçtiklerini ve vakit kaybetmemek için uçurum yolundan indiklerini söyler. Çok zorlu bir iniş gerçekleştirdiklerini söyleyen Julia Pardoe,

> *"Bunun sonunda karşımıza bir çiçek bahçesine benzeyen güzel bir yer çıktı. Burada yetişen çiçekleri saymaya kalkışsam bundan sonraki sayfa bir çiçek kataloğuna benzer. O kadar yorgun olduğum halde, bu çiçeklerden toplayıp bir buket yapmaktan kendimi alamadım." (Pardoe, 1967, s.144) der.*

Nihayet zor bir dönüş yolculuğundan sonra, atları bıraktıkları yere gelen Julia Pardoe, rehberlerine geldikleri yolu gösterince kendilerine "iki deli Frenk" dediğini söyler. Rehber ile buluştuktan sonra yeniden zor bir şekilde Uludağ'dan indiğini söyleyen Pardoe, on üç saatlik bir yolculuktan sonra Bursa'ya yağan yağmur ile sırılsıklam ve yorgun bir halde dönse de Uludağ'ın zirvesinden gördüğü o manzarayı uzun süre unutamadığını söyler. (Pardoe, 1967, s.145-146)

Rufailer

Rufai dervişleri hakkında çok şey işittiğini söyleyen Julia Pardoe, İstanbul'daki tekkelerine sızmak için pek çok başarısız teşebbüste bulunduğunu ama yabancılara karşı sırlarını büyük bir kıskançlıkla korudukları için, bu amacından ister istemez vazgeçtiğini söyler. Ancak Bursa'ya gittiğinde camilere girmenin nispeten kolay olduğunu görünce dervişlerin ayinini seyretmek için yeni bir teşebbüste bulunmaya karar verdiğini belirtir. Ancak tekke şeyhinin tanıdığı olan ve daha evvel ayinlerde hazır bulunmuş bir be-

---

17 "*Bursa, Keşiş Dağı [Uludağ] eteklerine yaslanır. Bir zamanlar bu dağda (adından da anlaşılacağı gibi) bir Yunan Manastırı varmış. Orada bir süre Aziz Kiril'in ağabeyi Aziz Metodiy de kalmıştır. Keşiş Dağı denizden 2 bin metre kadar yüksek olup yılın büyük bir kısmında karla kaplıdır. Daha önce de vurguladığım gibi Avrupa'da, Yunanistan'da, eski Yunan mitolojisine göre tanrıların yaşadığı başka bir Olympos daha vardır*." Nikola Naçov, *Bursa'ya Gidiş ve Dönüş*, Çev.: Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 57.

yefendiyle tanışınca Pardoe, bu amacına ulaşmak için talihli olduğunu da belirtmeden geçmez. Tekkeye vardığında ayinin henüz başlamamış olduğunu söyleyen Pardoe, tekkeyi ayrıntılı bir şekilde tarif eder:

> *"Merdivenle çıkılan tekkenin açık bir girişi var, sol tarafta kafesli pencereleri bu esrarlı yere bakan küçük bir oda bulunuyor; ayakkabılarımızı çıkarttırdıktan sonra bizi işte bu odaya aldılar. Tekkenin iç tarafında penceremizin önüne dikilen birkaç genç, kalabalığın görüşümüze mani olmamasını sağlayacaktı. Rufai dervişlerinin tekkesi, alçak bir balkonla çevrili kare şeklinde geniş bir salondu. Camilerde olduğu gibi, Kuran'dan ayetlerin yazıldığı levhalarla süslenmişti; duvarlarda teberler, defler ve yarım düzine kadar küçük Arap davulu[kudüm] asılıydı. Kemerli bir girintinin önü, kutsi yeşil renkli üç sancakla örtülmüştü; bunların üzerine koyu kırmızı bir kilim sarkıtılmıştı. Girintinin içinde, peygamberlerin çerçeveli levhalara yazılmış isimleri, dev bir tespih ve yeşil bir şal asılıydı. Her iki yanda balkonun ufak birer kısmı mevki sahibi kişilerin oturması için parmaklıkla çevrilmişti. Bunlardan birinde, redingot giymiş, fesli, ciddi görünüşlü bir Türk oturmaktaydı. Belli ki tarikat mensubuydu ancak tarikatının icaplarını halka açık yerlerde yerine getiremiyordu." (Pardoe, 2021, s.389-390)*

Julia Pardoe, yavaştan bir ilahi başladığını, dervişlerin ve başlarındaki şeyhlerin sırayla merdivenden çıktılarını belirtir. Beyaz kuşak takmış, yeşil sarık ve zeytin yeşili bir cüppe giymiş olan şeyhin dışında, hususi bir kıyafetleri olmadığını da söyleyen Pardoe, şeyhin yirmi bir yirmi iki yaşlarında solgun ve narin görünüşlü bir adam olduğunu belirtir. Ayrıca Pardoe'nun belirttiği bir başka husus da bütün derviş tarikatlarında şeyhliğin babadan oğula geçtiğidir.

Böyle bir zikir törenine asla şahit olmayan Pardoe, zikir töreninden bu durumu izlemesinin kolay olmadığını da belirtir. Gerek törende çıkarılan sesler gerekse de dervişlerin nöbet halleri Julia Pardoe'nin belirttiği gibi bir daha tanık olamayacağı şeylerdi. Ayrıca Pardoe'nun bir gün sonra da Mevlevi dergâhını ziyaret ettikten sonra her iki tarikatı da kıyaslaması oldukça önemlidir ki Pardoe, Mevlevi tarikatına karşı hürmet ve acıma duygularını anlamlandırmaya çalışır (Pardoe, 2021, s.389-393).

Bursa İpekçiliği

Julia Pardoe, Bursa'da ipek böceklerinin yetiştirilme tarzını inceleyecekti. Avrupa'ya ham madde ihraç eden bir Fransız'ın imalathanesini ziyarete giden Pardoe, ipeklerin kirli beyaz renginin şaşırtıcı geldiğini ve yetiştiricilerin, başka bir renk elde edemediklerini söyler. Böceklerin hiçbir ayrım yapılmaksızın hem kara hem de beyaz dut yapraklarıyla beslenmesine rağmen farklı renklerde ipek üretmediklerini de belirtir. Julia Pardoe, ipek ilk eğrildiğinde açık, gümüşi, parlak bir renkte olduğunu fakat buraların yüksek mineralli suyuna daldırılınca parıltısının söndüğünü ve kirli renge büründüğünü söyler. Yüzlerce kilo ipekten, ancak bir iki kilonun sarı renkte çıkmadığını da belirtir.

Asyalıların ipek böceği yetiştirme tarzının Avrupalılarınkinden farklı olduğunu, Asyalıların böceklere asla dokunmadıklarını, böcekler yumurtadan çıktığında zeminin sekiz on santim kalınlıkta kat kat dut yapraklarıyla kaplandığını, böceklerin bunların üzerine yatırılarak ilk uykularına dalana kadar rahatsız edilmeden yaprakları yediklerini söyler. Daha sonra üstlerine ilkine benzer tarzda taze dallar örtüldüğünü, bu işlemin böceğin her kabuk değiştirişinde olmak üzere, dört kere tekrarlandığını söyler. Pardoe, burada böceklerin yerleşip ipeklerini ürettikleri minicik bir orman meydana getirdiklerini ki odadaki her gediğin hava girmesini önlemek için itinayla tıkandığını ve gece gündüz devamlı köz halinde kömür bulundurulduğunu söyler.

Öyle ki şehirde her evin bir odasında ipek böcekçiliği için bir oda olduğunu belirtir. Bu usulle yetiştirme tarzında, ipeğin rengi üzerinde bir etki sağlayıp sağlamadığını anlayamadığını yine de bunun denemeye değer olduğunu söyler. Çünkü yetiştiricilerinin harcadığı emeğin az olmasından dolayı ipek böcekçiliğinin bu yöntemle daha kârlı olduğunu belirtir. (Pardoe, 2021, s.402-404)

Lohusa Evinde

Julia Pardoe, Çekirge kadısının hanımı ilk oğlunu doğurduktan sonra aynı akşam ondan bir davet alınca biraz da şaşkınlıkla bunu kabul ettiğini, bunun varlıklı Türklerin hanımları arasında yaygın bir âdet olduğunu öğrendiğini söyler. Bu vesileyle Pardoe, trousseau'ların [çeyizlerinin] en de-

ğerli parçalarını teşhir ettiklerini de belirtir. Kadı'nın evine akşam sekizde gittiğini, berrak sularını yaşlı bir incir ağacının gölgesine döken bir çeşmenin bulunduğu mermer avludan geçtikten sonra, hanımın dairesine gitmek üzere haremin kafesli balkonu boyunca ilerlediğini daireye varmadan çok önce, açık kapıdan taşan gürültünün kulaklarını az daha sağır edeceğini de ekler. Şarkı söyleyen kadınların sesleri, deflerin dümtekleri, misafirlerin kahkahaları, hizmet eden halayıkların bağrışları, kahve ve şerbet bardaklarının şangırtısı ile bir hasta odasına girmek üzere olduğuna inanasının gelmediğini söyler. Kapının tam karşısında hanımın yatağının durduğunu belirten Pardoe, hanımın elliden fazla şalı olduğu için, bu şalların ipek bir kordona asılarak sergilendiğini söyler.

Bebek; annesinin çarşafı gibi beyaz satenden, renkli ipeklerle süslenmiş, saçaklı bir minderin üstüne yatırılmıştı. Bebeğin kendisi de brokarlar ve elmaslarla adeta örtülmüştü. Büyük bir merasimle sedire götürüldüğünü ve hanımı selamlayıp, "Maşallah!" demek için bebeğin üzerine eğildiğinde, cicili bicili kumaşların arasında neredeyse boğulacak vaziyette olduğunu da ekler. Buradaki gözlemleri arasında Julia Pardoe; Türkiye'de, çalışan sınıftan insanların zenginlerin evlerine kolayca girebildiğini, kapının herkese açık olduğunu belirtirken dokunulmaz olan tek yerin sedir olduğunu ancak fakirlerin de şenliğin bütün eğlencelerine katılabildiklerini söyler. Kahve ve şerbet, büyük merasimle olmasa dahi onlara da aynı samimiyetle takdim ediliyor diye belirtir. (Pardoe, 2021, s.405-407)

Bursa'dan Dönüş

Bursa'nın *"görmeye değer yerlerini"* görüp bitirdikten sonra Çekirge'yi geçtiklerini burada birkaç hafta kaldıktan sonra dönüş yolu için hazırlık yaptıklarını anlatır. Burada yapılan dönüş hazırlıklarının oldukça curcunalı olduğunu, İstanbullu Türkler için dahi neredeyse tamamen anlaşılmaz bir nevi patois (taşra ağzı) olan Asya Türkçesini bilen Rum uşakların sürekli kusur bulurken hizmetçilerin ise şapka kutularına ve elbise sandıklarına zarar gelmemesi için bağrıştığını belirtir. Yolculuk başladıktan sonra Acemler Çeşmesi'ni geçtikten sonra birçok aksiliğin de başlarına geldiğini belirten Julia Pardoe, Mudanya'ya döndükten sonra burada başpiskoposun davetine icabet ederek kendilerini ziyarete gider. Kabul odasının gösterişli kalem işleri ve oymalarla kaplı olduğunu ve üç tarafı kaplayan mor ku-

maşlarla kaplı bir sedir olduğunu belirtir. Ayrıca Pardoe, kütüphanesinin oldukça fakir olduğunu ve bunun tahsilinden ziyade meziyetinin ve ferasetinin neticesi olduğunu da belirtmeden geçmez. Ayrıca burada Pardoe, Yunanca bilmediği için oldukça hayıflanırken bir tercümana gereksinim duyulmasını da konuşmanın ahengini bozduğunu ve hazırcevaplığı yok ettiği yönüyle eksiklik olarak görür. Bu davetin oldukça nazik olmasına karşın İngiliz usulü zannedilerek hazırlanan açık, sütsüz çay ve tatlı için muzdarip olduğunu da ekler.

Mudanya ahalisinin tembelliğini dile getiren Julia Pardoe, körfez kıyısında kurulmuş olmasına rağmen bu bölgenin balıkçılarını Türkiye'nin en kötü balıkçıları olarak anlatır. Ayrıca bu bölgenin çevresindeki verimli ve bereketli topraklara rağmen yapılan ziraatın verimli olmamasını, yapılan niteliksiz tarıma bağlamaktadır. Mudanya'nın zengin ovalarını, meralarını, zeytin ağaçlarını ve berrak sularını gördüğü zaman Cowper'ın *"Kırları Allah yarattı ancak şehirler insanların eseri"* cümlesini söyleyen Pardoe, zeytinyağı ticareti oldukça geniş çaplı olmasına, hemen hemen her evde ipek böcekçiliği yapılmasına ve Avrupa kıyısıyla sürekli bağlantılı olmasına rağmen yine de Mudanya'nın yıkık dökük bir şehir olduğunu söyler. Julia Pardoe, kayıkların ayrılırken sürekli gürültü çıkardığı bu kalabalık şehrin, kayıklarının ayrılmasıyla aslında enerjik olmayan bu kuru gürültünün biterek kendi kabuğuna çekildiğini söyler. (Pardoe, 2021, s.410-415)

SONUÇ

19. yüzyılın ilk yarısında Türkiye'yi ziyaret eden Julia Pardoe, bu ziyareti sırasında Bursa'ya da gelerek bu şehrin genel manzarası, kültürel dokusu, yaşam biçimi, çarşıları, mimari yapıları, kaplıcaları ve Uludağ ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Julia Pardoe'nun Bursa ile ilgili en önemli gözlemlerinden biri, Bursa ile İstanbul arasındaki yaptığı karşılaştırmada İstanbul şehri ile Bursa şehrinin karakteristik özelliklerinin son derece farklı olmasıdır. Yabancı bir gözle taşra hayatının farklılıklarını dile getirmesi ve zaman zaman çeşitli yönleriyle İstanbul'u ve Bursa'yı karşılaştırması dönemin toplumsal ve şehir hayatının daha iyi aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır.

Bir kadın seyyahın Bursa hakkında kendi gözlemlerini aktardığı seyahatnamesi; resmi kaynak ve kayıtlar dışında toplumun ekonomik, sosyal, mimari, etnik açıdan ve sanat, kıyafet açısından taşradaki görüntüsünün/durumunun ortaya çıkarılmasında önemli veriler sunan bir başvuru kaynağıdır. Seyahati boyunca Julia'nın gözlemleri incelendiğinde Osmanlı toplumunun etnik zenginliğini Tatar, Çingene, Rum, Ermeni, Yahudi gibi kimlikleri belirtmesiyle göze çarpmaktadır. Etnik unsurların birçoğuna Osmanlı Devleti'nin bütün memleketlerinde bir arada rastlamak mümkündü. Belki de bu durum, Osmanlı Devleti'nin kadim istimalet ve hoşgörü politikasının bir sonucuydu.

Gezdiği, gözlemlediği yerlerdeki bitki ve hayvan varlığı hakkında verdiği bilgiler bu alanlarda çalışan bilim adamları için, ilgili mekânların tarihi durumlarını aktarması bakımından mühimdir.

Bursa'da üretilen ipekten, şekerleme ve tatlılara, baharatların ve çeşitli ürünlerin satışına kadar verdiği bilgilerle XIX. yüzyıldaki Bursa'daki ticari hayatın ve günlük hayatın özelliklerini veren bu seyahatname; devrin resmi, ticaret, gümrük vb. kayıt ve belgelerini destekleyecek niteliktedir. Ayrıca çeşmelerin, camilerin, türbe, hamam gibi çeşitli mimari yapıların özelliklerini anlatarak bir sanat tarihçisi hassasiyeti gösterir. Bu verdiği bilgiler Osmanlı Dönemi Bursa yapılarının sanat tarihi çalışmaları için kıymetlidir.

Yine Çekirge yerleşiminin yer adı hakkında halk arasında dolaşan hikâyeyi vermesi, toponimi çalışmaları açısından oldukça önemlidir. Julia Pardoe'nun seyahatnamesi, Osmanlı taşrasındaki -Bursa'daki- insanların hamam ve temizlik geleneklerini verdiği için günlük hayattaki bazı ayrıntıların daha iyi anlaşılmasına katkı sunan bir kaynak niteliği de taşımaktadır.

Son olarak Uludağ, Bursa ve Mudanya hakkında verdiği coğrafî bilgiler; bölgenin tarihî coğrafyasının aydınlatılmasında kullanılacak niteliktedir. Özellikle yer ayırdığı Uludağ ziyareti ve kaplıca ziyareti kayak-kış turizmi çalışmalarının kökenlerinin tespitinde turizm tarihi açısından önemlidir.

Görüldüğü gibi bir yabancı seyyahın Bursa izlenimleri, XIX. yüzyılın Osmanlı taşrasındaki kent yapısı ve günlük hayatından başlamak üzere birçok alanda önemli veriler sağlayan bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu yönüyle seyyahlar ve eserleri geçmişi anlamamızda bize yardımcı olan iyi bir arkadaştır aslında.

KAYNAKLAR

Akman, Filiz Barın, Batılı Seyyah Kadınların Gözüyle Osmanlı Kadını, Kopernik Yayınları, İstanbul 2017.

Altuntaş, Gülbahar Rabia, *The Material Culture in the İstanbul Houses Through the Eyes of British Traveller Julia Pardoe*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2017;

Baykara, Arzu, *"Sultanlar Şehri İstanbul*", Tarih İncelemeleri dergisi, Vol. XXI, N..I, Temmuz, 2010, s. 379-381;

Büyüktapu, Okan, *"Julia Pardoe: Seyyahların Gözünden İstanbul"*, 3 Aylık Edebiyat Düşünce dergisi, No. 5, 2015, s. 48-65.

Çalışkan, Nurten, Bursa ile İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2010.

Daskalov, Petir, Anadolu'ya Bir Bakış, Bulgar Gözüyle Bursa, Hazırlayan: Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

İldem, Arzu Etensel, Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri, http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf

Karaca, Nesrin, Julia Pardoe'nun Bakış Açısıyla 18.yüzyıl Bursası'ndan Kesitler, Bursa Günlüğü Sayı 10, Eylül, Ekim, Kasım 2020.

Kınçov Vasil, Marmara'nın Öte Yakasında, Mudanya, Bursa, Karacabey, Gönen, Bandırma (1889) Çev.: Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

Müderrisoğlu, Ayşen, İngiliz Seyyah Julia Pardoe'nun Gözünden Üsküdar, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler Cilt II Editör Dr. Coşkun Yılmaz.

Naçov, Nikola, Bursa'ya Gidiş ve Dönüş, Bulgarcadan çeviri ve sunuş Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

Pardoe Julia, Traits and Traditions of Portugal, Collected During A Residence In That Country. By Miss Pardoe. In Two Volumes. Vol. II. Philadelphia: Carey, Lea & Blanchard,1834.

Pardoe Julia, Yabancı Gözü ile 125 Yıl Önce İstanbul Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri, Çev.: Bedriye Şanda, İnkılap ve Aka Kitapevleri Koll Şti., Tan gazetesi ve matbaası, İstanbul 1967.

Pardoe, Miss (Julia) (1837), *The City of the Sultans and Domestic Maners of the Turks in 1836,* Cilt 2, London.

Pardoe Julia, Sultanlar Şehri İstanbul, Çev.: M. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Yenen, Mehmet, Julia Pardoe, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, s. 221-222; S. C.Hall, *A Book of Memories of Great Men and Women of the Age*, London, Virtue &Co, 1871, s. 374;

İnternet Kaynakları

https://tekstilsayfasi.blogspot.com/2020/10/muslin-kumas-nedir-kumas-ozellikleri.html

2787 NUMARALI NÜFUS DEFTERİNE GÖRE KARS EYALETİ'NDEKİ CUNUKİ VE KASKANLI AŞİRETLERİ

*Ömer KUCAK

Giriş

Osmanlı Nüfus Sayımları ve Nüfus Defterinin Tavsifi

Dilimize Arapça'dan geçmiş olan nüfus; "nefs" kelimesinin çoğuludur. Nüfus kelimesi genel anlamıyla bir coğrafyada yaşayan insanları ifade etmek için kullanılmaktadır ve "nefis; ruh, can, hayat" gibi anlamlara gelmektedir.[1] Osmanlı Devleti'nde; Her ne kadar ülke genelindeki toplam nüfus sayımı yapılmamış olsa da kuruluş devrinden itibaren arazi ve nüfus tahrirleri yapıldığı görülmektedir. Özellikle cephelerde alınan kötü sonuçlar Osmanlı yönetim sisteminde değişim arayışlarını da beraberinde getirmiştir. XVIII. Yüzyılın son çeyreği ile başlayan bu süreç vergi, askerlik ve yönetim düzeninin yeniden tesisi yönünde birtakım bilgilere ihtiyaç duymaktaydı. Bu yönüyle de ülke nüfusunun tespiti noktasında nüfus sayımının yapılması zorunluluk haline gelmişti.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasıyla birlikte hem askerî hem de malî açıdan nüfusun durumunu belirlemek adına bir nüfus sayımı yapılması kararı alınsa da 1828 yılında patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle bu karar uygulanamadı. Savaşın sonunda başlayan nüfus sayımı merkez ve merkeze yakın yerlerde 1830-1831 yılları itibariyle tamamlan-

* ***Dr. Öğrt. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, omerkucak@siirt.edu.tr., ORCID:0000-0002-0425-0440.***

1 Nebi Bozkurt, "Nüfus", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 293.

dı. Van, Erzurum, Çıldır ve Kars gibi coğrafi açıdan merkeze uzak yerlerdeki sayımlar ise ancak 1836 yılında tamamlanabilmiştir.[2] Bu ilk sayımda ülke genelindeki nüfus Müslim, Gayrimüslim, Yahudi, Çingene ve Fellah olarak ayrı ayrı tasnif etmiştir. Fellah ve çingeneler dini aidiyetleri göz önüne alınmaksızın aynı deftere kaydedilmişlerdir.[3] Modern anlamda Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu ilk sayımda ülke genelindeki tüm erkek nüfus sayıma tabi tutulmuştur. Devlet, ülkedeki nüfusun sayısını ve özelliklerini bilmek amacıyla böyle bir sayıma ihtiyaç duymuştu. Bu sayım ile ülkede yaşayan Müslim ve Gayrimüslimlerin miktarını belirlemek de hedeflenmiştir.[4]

Osmanlı Devleti 1831'den 1906'ya kadar sabit olmamakla birlikte zaman zaman nüfus sayımları yapmıştır. Bu sayımlarda elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğunun Erkek Nüfusu, (1831-1906)[5]

Yıl	Anadolu'daki Erkekler			Rumeli'deki Erkekler		
	Müslüman	Müslüman Olmayan	Toplam	Müslüman	Müslüman Olmayan	Toplam
1831	1.998.027	395.849	2.383.876	513.448	856.318	1.396.766
1843	3.101.980	Bilinmiyor	Bilinmiyor	873.077	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1882	5.379.225	1.262.600	6.641.825	946.659	810.525	1.757.184
1895	6.084.419	1.221.209	7.305.628	1.237.325	1.186.615	2.432.940
1906	6.846.340	1.481.836	8.328.176	1.179.151	1.186.880	2.336.031

Çalışmamızın konusunu oluşturan Kars Eyaleti'ndeki aşiretlerin kayıtlarının tutulduğu *"Eyalet-i Kars'da Cunuki ve Kaskanlı Aşiretleri Def-*

2 Yunus Koç, "Nüfus (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 297.

3 Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İkinci Baskı, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 2010, s. 24.

4 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 84.

5 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, (İkinci Baskı), Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2006, s. 153.

teridir"[6] şeklinde adlandırılan ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin Nüfus Defterleri Fonu'nda NFS.d kodu ile ve 2787 numarada kayıtlı olan defter ciltli ve ebrusuzdur. 16x47 cm. ebadında ve toplam 84 sayfadan oluşan defterin 22-24 ve 75-84 numaralı sayfaları boştur.

Her satırda 3-4 kayıtın ve her sayfada da 8-9 satırın bulunduğu defterdeki kayıtlar Cunuki Aşireti ile başlamaktadır. 4-21 arasındaki sayfalara Cunuki Aşireti kaydedilmiştir. 25. Sayfadan itibaren ise Kaskanlı aşiretinin kayıtları tutulmuştur. Nüfus defteri rik'a hattı ile kaleme alınmıştır. Cunuki aşiretinin kayıtları siyah mürekkep ile yazılmıştır. Kaskanlı aşiretinin yazımında ise kişilerin fiziksel özellikleri ile isimleri yazılırken siyah mürekkep kullanılırken, hane numarası, sıra numarası, yaş bilgileri, engel durumları, meslekleri ve hangi köye yerleştirildikleriyle alakalı bilgiler verilirken ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Kişiler genel itibariyle fiziki özellikleri verildikten sonra kendi isimleri ve babalarının isimleri verilerek kaydedilmişler; ayrıca altlarına da "Sinn" ifadesi kullanılarak yaşları verilmiştir. Kaydedilen kişilerin üzerine meslek bilgileri, nereye yerleştirildiklerine dair de notlar düşülmüştür.

Her ne kadar nüfus defterindeki kayıtlar sırasında Nüfus Nazırı ve Mukayyidi ile alakalı bilgi verilmemişse de Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Maliye Masarifat Defterlerinden bu sayımda görevli nüfus nazırı ve mukayyidleri ile alakalı bilgiler elde etmekteyiz. Bu sayımda defter nazırı olarak aylık 1.000 Kuruş tahsisat alan 38 yaşındaki Zülfikârzade Ebubekir bin Osman görev yapmıştır. Ebubekir bin Osman gerek Kars merkezinin gerekse de köylerinin sayımında *Defter Nazırı* olarak görev yapmıştır. 52 yaşındaki Hafız Ahmed bin Mehmed Emin ise aylık 200 Kuruş tahsisatla defterlerin tutulmasında *Mukayyid-i Evvel* (Birinci Mukayyid) olarak görev yapmıştır. 50 yaşında olan Derviş Mustafa Efendi bin Mehmed ise aylık 150 Kuruş tahsisatla defterlerin tutulmasında *Mukayyid-i Sâni* (İkinci Mukayyid) olarak görev yapmıştır. Şöregel Sancağı'nın sayımına ise aylık 50 kuruş tahsisatla Zülfikârzâde Sarı Sakallı Ebubekir Efendi bin Kaya görevlendirilmiştir. Keza Zaruşad Sancağı'nın tahriri de yine Zülfikârzâde

6 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA), BOA, NFS. d. 2787.

Ebubekir Efendi'nin uhdesine ihale edilmiştir. Kağızman Sancağı'nın sayımı ise Zülfikarzade Ebubekir Efendi tarafından defter nazırı olarak vekaleten aylık 90 kuruş tahsisatla 50 yaşındaki Nuh Beğ bin Osman'a verilmiştir. Mukayyidliğine ise aylık 40 kuruş tahsisat ile 45 yaşındaki Yahya Efendi bin Ebubekir görevlendirilmiştir. Keza Keçivan ve Taht kuralarının sayımının da yine Zülfikârzâde'nin uhdesine verildiği kayıtlıdır.[7] 77 numaralı hanenin 175 numarasına kayıtlı olan Ebubekir Efendi için *"Şöregel beyi hizmetinde kâtib ve kayd-ı nüfus-ı Şöregel"* ifadesinin düşülmesinden nüfus kayıtlarını tuttuğunu anlıyoruz.[8]

Osmanlı Devleti ve Aşiretler

Arapça'daki "al-Aşira" kelimesi Türkçe'ye "aşiret" olarak geçmiştir. Kelime Arapça'da kabile teşkilat ve taksimatının en alt birimi olarak mana bulmaktadır. Türkçe'de ise Arapça'dakinden daha farklı olarak "göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan oymak veya boy" anlamında kullanılmaktadır.[9] Osmanlı kanunnamelerinde aşiretler boyun altında, cemaat teşekküllerinin ise üzerinde bir konumda bulunmaktadır. Konar-göçer veya yörük olarak adlandırılan bu yapılar yukarıdan aşağıya boy (kabile, taife), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) olarak sıralanmaktadırlar.[10] Anadolu'nun Kızılırmak nehrinin batısında kalan kısımlarında yaşayan aşiretler için kullanılan "Yörük" tabiri Türkçe'deki "Yürümek" mastarından türetilmiştir.[11]

Nil Erdoğan tarafından "Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu" ismiyle Türkçeye çevirisi yapılan eserde James C. Scott *"Premodern devlet can alıcı birçok konuda kısmen kördü; tebaası, tebaasının serveti, onların arazi sahipliği ve getirileri, konumları ve bizzat kimlikleri hakkında bilgisi çok azdı."* diyerek devletlerin konar-göçerleri iskân etmedeki temel çıkış noktalarını açıklamaktadır. İskân politikasını ise *"...toplumu daha okunaklı kılma, zorunlu askerlik, is-*

---

7 BOA. ML. MSF. d. 18892, s. 6.

8 BOA, NFS. d. 2783, s. 248. Nüfus Defterindeki kayıtta *"Molla Ebubekir bin Kaya"* olarak kaydedilmiştir.

9 Mükrimin Halil Yınanç, "Aşiret", *İslam Ansiklopedisi MEB,* Cilt 1, s. 709-710.

10 Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 4, TDV Yayınları, s. 9.

11 Faruk Söylemez, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi -Rişvan Aşireti Örneği-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 9-10.

yanın engellenmesi ve vergilendirme gibi klasik devlet fonksiyonlarını kolaylaştıracak şekilde nüfusu düzenleme çabası" olarak görmeye başladığını ifade eder.[12] Aşiretler ile ilgili devlet politikalarının teşkilinde Osmanlı Devleti'nin de bu temel kaygılarla hareket ettiği ileri sürülmektedir.[13]

Osmanlı Devleti'nde aşiretleri iskân etme çabaları kuruluş yıllarına kadar gider. Osmanlılar yeni fethettikleri yerleri şenlendirme adı altında birçok aşireti yerleşik hayata geçirmiştir. Konar-göçer yaşam tarzı süren aşiretler yerleşik halka nazaran daha savaşçı ve disiplinli bir yapıda oldukları için de Osmanlı fetihlerinin kalıcı olmasında önemli birer etken olmuşlardır.[14] İlk devirlerde fethedilen yeni yerlerin iskânında kullanılan aşiretler zaman içerisinde Osmanlılar'ın yayılma sürecinin durması ve geri çekilmeye başlamasıyla birlikte iç iskâna tabi tutulmuşlardır.[15]

1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Kırım coğrafyasından başlayan göç dalgası imparatorluk yıkılana kadar artarak devam etmiştir. Bu düzensiz göçler ile birlikte ülkede yeni bir iskân siyasetinin uygulanması elzem hale gelmişti. Bu çerçevede hem göçmenlerin hem de konar-göçerlerin yerleşik hayata geçirilmelerine dair çabalar 19. yüzyılda en önemli gündem maddelerinden birisi haline gelmiştir.[16] Esasen konar-göçer yaşam tarzı süren aşiretlerin büyüklükleri de sayım esnasındaki firarlardan dolayı uzunca bir süre tespit edilememiştir. Aşiretlerin nüfusunun sayımlar sonucu elde edilen miktardan daha büyük olduğu bir gerçektir.[17]

Aşiretlerin temel geçim kaynağı olan hayvancılık ekonomik değeri olan bir uğraştı. Devletler aşiretlerin hem ekonomik hem de potansiyel askeri güçlerinden faydalanmak maksadıyla zaman zaman komşu ülkedeki aşiretleri ülkelerine davet edebilir ve bu durum da iki ülke arasında savaşa

---

12 James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu*, Çev. Nil Erdoğan, Versus Kitap, İstanbul 2008, s. 14.

13 Serhat Bozkurt, "Son Dönem Osmanlısında Aşiretlerle İlgili Yapılan Kanuni Düzenlemelere Dair Bir Bilanço Denemesi (1909-1917)", *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*, Der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 51.

14 Yusuf Halaçoğlu, *Türkiye'nin Derin Kökleri-Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılığı Yayınları, (Üçüncü Baskı, İstanbul 2012, s. 28.

15 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 2.

16 Halaçoğlu, *...Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, s. 68.

17 Suavi Aydın-Erdal Çiftçi, *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşâir -Yorumlar ve Çeviriyazım-*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 11-12.

dahi neden olabilirdi. Örneğin 1820 yılı civarında Muş mutasarrıfı Selim Paşa İran'ın Hoy bölgesinde yaşayan Heyderan ve Sepki aşiretlerini ağaları vasıtasıyla kendi bölgesine davet etmiştir. Davet üzerine Heyderanlı aşiretinin Osmanlı topraklarına geçtiği görülmektedir. İran'daki Kaçar hanedanının Azerbaycan valisi ve aynı zamanda saltanat naibi olan Abbas Mirza ise bu durumun kendisi açısından bir prestij kaybı olduğunu düşünerek Osmanlı Devleti'ne savaş açmış, Bitlis ve Muş yörelerini ele geçirmiştir. İki ülke arasındaki savaş 1823'e kadar devam etmiş ve akabinde I. Erzurum Antlaşması yapılmıştır.[18] Anlaşmanın 3. Maddesinde Osmanlı Devleti Heyderan ve Sepki aşiretlerinin sınırı aşmayacaklarını ve İran topraklarını tehdit etmeyeceklerini taahhüt etmiştir.[19]

Konar-göçer aşiretlerin uzun menzilli seyahatleri bazen sınırları da aşmaktaydı. Bu ise komşu iki devlet arasında sınır problemlerine neden olmaktaydı. Bu sorunu aşmak adına Osmanlı Devleti ve İran arasında 1847 yılında II. Erzurum Antlaşması yapıldı.[20] Bu anlaşmanın sekizinci maddesinde sınır boylarında meydana gelen hırsızlık ve kaçakçılık olaylarının önüne geçilmesi ele alınmıştır. Hırsızlık ve kaçakçılık olaylarının en önemli failleri olarak aşiretler görüldüğü için kimliği ve uyruğu belli olan aşiretlerin ait oldukları topraklara geçirilmesi; kimlikleri belli olmayanların ise hangi devlete tabi olacaklarını aşiretin kendilerinin belirlemesi kararı alınmıştır.[21]

Kırım Savaşı sonrasında yaşanan göç dalgasını düzenli hale getirebilmek maksadıyla 1860 yılında muhacirlerin iskân edilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında meşgul olmak üzere İstanbul'da "İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu" kuruldu. Bu komisyon daha sonra diğer vilayetlerde de müdürlük olarak teşkil edildi. Faaliyetlerini yürüten bu komisyon 1914 yılında çıkarılan bir kanunla "Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi" adını almıştır.[22]

---

18 Erdal Çiftçi, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Hayali Bir Cemaat Olarak Heyderan Aşireti ve Değişimi", *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*, Der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, s. 260-261.

19 Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 54, Ankara 2013, s. 187.

20 Erdal Çiftçi, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Hayali Bir Cemaat Olarak Heyderan Aşireti ve Değişimi", s. 262.

21 Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi", s. 193.

22 Halaçoğlu, *...İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,* s. 10-11.

Kars'a Dair Kısa Tarihçe

Kars adının nereden geldiğiyle alakalı farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre Kars adı Gürcüce'de kapı anlamına gelen "Kari" kelimesinden gelmektedir ve şehrin Ermenistan ve Gürcistan arasında bulunmasından dolayı eskiden "Kapıdaki Şehir" anlamında "Kariskalaki" ismiyle anıldığı iddia edilmektedir.[23] Aynı iddiayı W. Barthold'da ileri sürmekteyse de M. Fahrettin Kırzıoğlu bu iddiayı hakikate uygun bulmamaktadır.[24] Kırzıoğlu'na göre Kars ili adını Bulgar Türkleri'nin Velentur boyunun Karsak oymağından almıştır. Karsak boyu M.Ö. 2. Yüzyılda bölgede hüküm sürmekteydi.[25]

Kars ve çevresinde yürütülen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde bölgedeki ilk yerleşimlerin Paleolitik Çağ'da Camuşlu, Ağzı Açık, Cilavuz ve Tombultepe; Neolitik Çağ'da Kurbanağa Mağarası, Kalkolitik Çağ'da Mısır Dağı ve Sazkara Köyü civarında başladığı ortaya konulmuştur.[26] Eskiçağ'da Kars'ta Hititler, Urartular ve Persler hakimiyet kurmuşlardır.[27]

7. yüzyılda bölgeye gelen ilk İslam fetihlerinde Kars coğrafyasının bir bölümünde başlayan Arap hâkimiyeti 8. Yüzyıldan itibaren şehrin tamamına yayılmıştır.[28] 11. Yüzyılın başından itibaren (1018-1021) bölgeye başlayan Selçuklu akınları neticesinde Ani şehri 1064 yılında Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir.[29] 1071 Malazgirt zaferinden sonra ise Erzurum ile birlikte Kars şehri Emir Saltuk'a ikta olarak verilmiştir. Saltuklular buradaki hâkimiyetlerini 1202 yılına kadar devam ettirmişlerdir.[30] Şehirde kısa süre-

---

23 Tufan Gündüz, "Kars", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 24, İstanbul 2001, s. 515.

24 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Kars (Tarih)", *İslam Ansiklopedisi (MEB),* Cilt 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1993, s. 361.

25 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi,* Cilt I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 15.

26 Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 8, Ankara 2011, s. 22.

27 Oktay Kızılkaya, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2011, s. 2.

28 Gündüz, "Kars", s. 515.

29 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar,(MÖ VIII–MS VI. Yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 69.

30 Kızılkaya, … *Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, s. 6.

liğine de olsa Ani emirleri olan Şeddadiler ve onların ardından da Ahlatşahlar hüküm sürmüşlerdir. Bu sırada Gürcüler tarafından istila edildiyse de Kars 1226'da Celaleddin Harizmşah tarafından yeniden fethedildi. Celaleddin Harizmşah'ın ölümünün ardından Gürcüler şehre tekrar hakim olmuşlarsa da 1239 yılında Moğollar Kars'ı alarak tahrip etmişlerdir. 1336 yılına kadar İlhanlılar'ın elinde kalan şehirde bu tarihten sonra kısa süreliğine Altın Ordu ve Celayirlilerin hâkimiyeti görülmektedir. Kars 1380 yılı itibariyle Karakoyunlular'ın idaresine girdi. Şehirdeki Karakoyunlu hâkimiyeti Timur'un bölgeye gelmesiyle bir müddet sekteye uğramış olsa da 1467 yılına kadar devam etmiştir. 1467 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Kars'ı ele geçirmiş ve Akkoyunlu hâkimiyeti devletin Safeviler tarafından yıkılış tarihi olan 1501'e kadar devam etmiştir. Akkoyunluların yıkılmasıyla birlikte bölgede kısa süreliğine Avşar Türkmenlerinden Sevündük Han Kurcibaşı hüküm sürmüştür. [31]

Kars'ın Osmanlı idaresine girdiği tarih olarak 1534 yılı öne çıkmaktadır. Bu tarihte Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Irakeyn Seferi esnasında Pasinler ve Kars'ın Yahni Dağları batısındaki kesimi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[32] Osmanlılara hizmet eden Dulkadirli Mehmed Han'ın 1537'deki seferleri neticesinde de Kars'taki Osmanlı hâkimiyetinin perçinlendiği görülmektedir.[33]

16., 17. ve 18. Yüzyıllarda şehir Osmanlı-İran mücadelelerinde defalarca yıkıma uğradı. 19. Yüzyılda ise bu sefer Osmanlı-Rus mücadelesinin ana sahalarından birisi haline geldi ve 1828, 1855 ve 1877'de olmak üzere 3 defa Rus işgaline uğradı. Şehirdeki Osmanlı hâkimiyeti 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile sonra ermiş ve bu tarihten itibaren Kars yaklaşık 40 yıl Rus egemenliğinde kalmıştır.[34]

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Batum ile birlikte Kars vilayeti de Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Ruslar şehri Ermenilere

---

31 Gündüz, "Kars", s. 515.

32 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2. Baskı), Ankara 1998, s. 136.

33 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı –Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)-,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 88-89.

34 Zeynep Önal, *2783 Numaralı Kars Merkez Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis 2020, s. 5.

teslim ettikleri için Türk ordusu ileri harekâta geçmiş ve 23 Nisan 1918'de Kars'ı Ermenilerden almıştır. Yaklaşık 6 ay şehirde kalan Osmanlı birlikleri Mondros Mütarekesi gereğince şehirden çekilince şehirde "Kars İslâm Şûrâsı" kuruldu. Kars İslâm Şûrâsı Batum'dan Nahcivan'a kadar uzanan coğrafyayı Ermeni ve Gürcülere karşı korumuştur. Kars İslâm Şûrâsı'nın ismi daha sonra "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti" olarak değiştirilmiştir. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti 12 Nisan 1919'da İngilizler tarafından dağıtılmış ve şehir Ermenilere teslim edilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa idaresindeki XV. Kolordu Ermenileri mağlup ederek 30 Ekim 1920'de Kars'ı geri almıştır. 16 Mart 1921'de Ruslarla Moskova ve 13 Ekim 1921'de Ermenilerle Kars Antlaşmaları yapılmış ve bu anlaşmalar doğrultusunda Kars yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili olmuştur.[35]

1. Aşiretlerin Demografik Yapısı

Aşiretlerin kayıtlı olduğu nüfus defterini incelediğimizde kayıtların hane esasına göre tutulduğu görülmektedir. Kars Eyaleti'ndeki diğer sayımlarda olduğu gibi aşiretlerin sayımında da sadece erkek nüfus kayıt altına alınmıştır. Defterdeki ilk kayıtlar Cunuki aşiretine aittir. Cunuki aşireti obalara ayrılarak her birine bir muhtarın atandığı 18 grupta kaydedilmişlerdir. Ardından Kaskanlı aşiretinin nüfus kayıtlarına geçilmiştir. Kaskanlı aşireti sayılırken kayıtlar bölünmeden devam etmiştir. Sadece aralarda notlar düşülerek aşiret mensuplarının hangi idari birimde kaydedildikleriyle alakalı bilgiler verilmiştir.

Nüfus sayımında sadece erkeklerin yazılmış olması aşiretlerin toplam nüfusunu belirleme noktasında araştırmacıları zorlamaktadır. Aynı zamanda hem yerleşik ahalide hem de konar-göçer yaşam tarzı süren aşiretlerde nüfuslarını olduğundan daha düşük gösterme çabası olduğu da bir gerçektir. Konar-göçer aşiretlerin nüfusunu belirlemek tam olarak mümkün olamamaktadır.

35 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Kars (Tarih)", *İslam Ansiklopedisi (MEB),* Cilt 6, s. 363.

Tablo 2: Yerleşim Yerleri, Hane Sayısı, Erkek Nüfus Sayısı ve hane Başına Düşen Erkek Nüfus Sayısı

CUNUKİ AŞİRETİ YERLEŞİMLERİ				
Sıra	**Yerleşim Birimi**	**Hane Sayısı**	**Erkek Nüfus Sayısı**	**Hane Başına Ortalama Erkek Nüfus**
1	Muhtar Mehmed'in Obası	11	27	2,45
2	Muhtar Küco'nun Obası	8	26	3,25
3	Muhtar Kaço'nun Obası	5	8	1,60
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	14	25	1,78
5	Muhtar Osman'ın Obası	5	11	2,20
6	Muhtar Abdal'ın Obası	10	22	2,20
7	Muhtar Hüso'nun Obası	10	16	1,60
8	Muhtar Musto'nun Obası	16	26	1,62
9	Muhtar Karo'nun Obası	10	19	1,90
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	8	14	1,75
11	Muhtar İbo'nun Obası	10	27	2,70
12	Muhtar Boto'nun Obası	13	23	1,76
13	Muhtar Davud'un Obası	20	40	2,00
14	Muhtar Nemo'nun Obası	11	26	2,36
15	Muhtar Hüso'nun Obası	9	21	2,33
16	Muhtar Nebi'nin Obası	17	39	2,29
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	13	40	3,07
18	Muhtar Osman'ın Obası	6	12	2,00
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		**196**[36]	**422**	**2,15**
KASKANLI AŞİRETİ		**358**[37]	**1318**[38]	**3,68**
GENEL TOPLAM		554	1740	3,14

36 Her ne kadar defterin fihrist kısmında 198 hane olarak verilmişse de defterin transkripsiyonu esnasında aşiret üyelerinin dahil olduğu 196 hane tespit edilmiştir.

37 Defter tutulurken 322 hane numarası sehven 2 defa yazılmıştır. Bundan dolayı kaydedilen son hane sayısı 356 verilmiş olmasına rağmen toplamda 357 hane olduğu görülmüştür.

38 Kayıtlar esnasında 301 ve 421 numaraları mükerrer olarak 2'şer defa yazılmıştır. 1313 numarası ise atlanmıştır. 84 numaraya ise 7 yaşındaki Hasan ve Hüseyin adlı ikiz kardeşler birlikte kaydedilmişlerdir. Her ne kadar defterdeki kayıtlar 1316 numara bitiyor olsa da toplamda 1318 kişi bulunmaktadır.

Tablo 2'deki verileri incelediğimizde Cunuki aşiretinin 18 oba şeklinde kaydedildiği ve her obaya da bir muhtar tayin dildiği görülmektedir. Cunuki aşireti obalarının hane sayısı bakımından en küçüğü 5 oba ile Muhtar Kaço'nun obasıdır. Hane sayısı bakımından en büyüğü ise 20 hane ile Muhtar Davud'un obasıdır. Nüfus sayısı bakımından en küçük oba 8 kişinin kayıtlı olduğu Muhtar Kaço'nun obasıdır. Nüfus sayısının en kalabalık olduğu obalar ise 40'ar nüfus bulunan Muhtar Davud'un obası ile Muhtar Hüseyin'in obasıdır. Hane başına düşen erkek nüfus bakımından en küçüğü 1,60 ortalamayla Muhtar Kaço'nun obası ile Muhtar Hüso'nun obasıdır. Hane başına en fazla erkek nüfusun kayıtlı olduğu birim ise 3,25 ortalama ile Muhtar Küco'nun obasıdır. Cunuki aşireti toplamda 196 hane ve 422 nüfustan oluşmaktadır. Bu nüfusun hane başına düşen erkek nüfus oranı 2,15'tir. Kaskanlı aşireti ise toplamda 358 hane ve 1318 erkek nüfustan oluşmaktadır. Kaskanlı aşiretinde hane başına düşen erkek nüfus sayısı 3,68'dir. Defterde kayıtlı olan aşiretler toplam 554 hane ve 1740 erkek nüfustan müteşekkil olup hane başına düşen erkek nüfus sayısı da 3,14'tür.

Aşiretlere ait nüfus verilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için nüfus farklı yaş gruplarına ayrılarak değerlendirilmiştir. Nüfus verilerinin değerlendirilmesinde genel olarak iki farklı yöntem kullanılmaktadır. Geniş aralıklı olarak adlandırılan yöntemde nüfus 0-19, 20-59, 60 ve üstü şeklinde tasnif edilirken, dar aralıklı olarak adlandırılan yöntemde ise 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, ……, 65 ve üstü şeklinde tasnif edilmektedir.[39] Bu çalışmada aşiretlerin nüfusunu daha ayrıntılı inceleyebilmek adına dar aralıklı yöntem tercih edilmiştir.

39 Bilge Gecekuşu, 3694 Numaralı Tarsus Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 44.

Tablo 3: Aşiretlerin Yaş Dağılımı

YAŞ ARALIKLARI															
Sıra	Yerleşim Birimi	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+
1	Muhtar Mehmed'in Obası	-	3	1	6	4	3	-	4	-	2	1	2	1	1
2	Muhtar Küco'nun Obası	7	3	1	5	1	1	4	1	1	-	1	1	-	-
3	Muhtar Kaço'nun Obası	-	1	-	-	2	1	1	-	1	1	-	-	-	1
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	3	2	3	2	-	4	5	4	-	-	1	1	-	-
5	Muhtar Osman'ın Obası	1	2	-	3	-	2	1	-	-	2	-	-	-	-
6	Muhtar Abdal'ın Obası	1	-	3	3	2	2	3	1	1	2	2	2	-	-
7	Muhtar Hüso'nun Obası	-	1	-	-	5	4	2	-	1	1	1	-	-	1
8	Muhtar Musto'nun Obası	1	5	2	3	3	3	5	1	-	-	2	-	1	-
9	Muhtar Karo'nun Obası	2	3	2	1	2	1	4	2	2	-	-	-	-	-
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	1	1	-	-	3	1	2	1	1	1	2	1	-	-
11	Muhtar İbo'nun Obası	1	3	4	4	1	3	3	4	2	1	-	-	-	1
12	Muhtar Boto'nun Obası	2	2	1	4	1	-	2	1	2	1	2	4	-	1
13	Muhtar Davud'un Obası	4	4	3	5	4	2	4	4	2	2	3	2	-	1
14	Muhtar Nemo'nun Obası	1	1	2	5	6	3	2	3	-	-	-	-	2	1
15	Muhtar Hüso'nun Obası	-	2	2	4	2	3	2	1	1	-	-	1	1	2
16	Muhtar Nebi'nin Obası	5	3	4	5	2	5	6	3	4	-	2	-	-	-
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	6	4	4	8	5	5	1	2	1	2	1	-	-	1
18	Muhtar Osman'ın Obası	2	1	-	1	2	1	-	1	1	1	1	1	-	-
Cunuki Aşireti Toplamı		37	41	32	59	45	44	47	33	20	16	19	15	5	10
Kaskanlı Aşireti		236	153	133	170	99	102	102	81	51	36	58	30	29	36
Genel Toplam		273	194	165	229	144	146	149	114	71	52	77	45	34	46

Tablo 3'deki verileri incelediğimizde Cunuki aşireti nüfusunun en kalabalık grubunu 59 kişi ile 15-19 yaş grubu oluşturmaktadır. 20-24 yaş gurubunda 45 kişi, 25-29 yaş grubunda ise 44 kişi onu takip etmektedir. En az grubu ise 5 kişi ile 60-64 yaş grubu ve 10 kişi ile 65+ grubu oluşturmaktadır. Kaskanlı aşiretinin ise en kalabalık gruplarını 236 kişi ile 0-4 yaş grubu, 170 kişi ile 15-19 yaş grubu ve 153 kişi ile 5-9 yaş grubu oluşturmaktadır. En az grubu ise 29 kişi ile 60-64 yaş grubu oluşturmaktadır. Onu 36'şar kayıt ile 45-49 yaş grubu ve 65+ yaş grubu takip etmektedir. Defterdeki aşiretler genel itibariyle değerlendirildiğinde ise aşiretlerin nüfusunun en kalabalık grubunu 273 kişi ile 0-4 yaş grubu, 229 kişi ile 15-19 yaş grubu ve 194 kişi ile 5-9 yaş grubu oluşturmaktadır. Nüfusun en az olduğu yaş grupları ise 34 kişi ile 60-64 yaş grubu, 45 kişi ile 55-59 yaş grubu ve 46 kişi ile 65+ yaş grubu oluşturmaktadır.

2. Erkek Nüfusun Eşkâli

Nüfus defterindeki kayıtlar tutulurken 15-16 yaşlarından itibaren kişilerin boy, bıyık, sakal ve ten renkleriyle kaydedildikleri görülmektedir. Bu şekilde insanlar birbirinden ayırt edilebilir hale getirilmiştir. Şahıslar boy açısından kısa, orta ve uzun olarak sınıflandırılmışlardır. Bıyık açısından ise az bıyıklı, az kara bıyıklı, az sarı bıyıklı, az ter bıyıklı, bıyıklı, kara bıyıklı, kır bıyıklı, kıranta bıyıklı, kumral bıyıklı, sarı bıyıklı ve ter bıyıklı olarak sınıflandırılmışlardır. Sakal açısından ise ak sakallı, az kır sakallı, beyaz sakallı, kaba sakallı, kara sakallı, kır sakallı, köse sakallı, kumral sakallı, sakallı, sarı sakallı, seyrek sakallı ve siyah sakallı olarak sınıflandırılmışlardır. Sakalı ve bıyığı çıkmamış gençler için ise "şâbb-ı emred" ifadesi kullanılmıştır.

Tablo 4: Aşiretlerin Boy Bilgileri

Sıra	Yerleşim Birimi	Kısa	Orta	Uzun
1	Muhtar Mehmed'in Obası	-	11	5
2	Muhtar Küco'nun Obası	-	9	-
3	Muhtar Kaço'nun Obası	-	2	3
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	2	7	5
5	Muhtar Osman'ın Obası	-	1	4
6	Muhtar Abdal'ın Obası	-	3	7
7	Muhtar Hüso'nun Obası	1	6	5
8	Muhtar Musto'nun Obası	5	9	1
9	Muhtar Karo'nun Obası	2	6	1
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	-	5	3
11	Muhtar İbo'nun Obası	1	12	-
12	Muhtar Boto'nun Obası	-	9	5
13	Muhtar Davud'un Obası	1	15	5
14	Muhtar Nemo'nun Obası	2	8	3
15	Muhtar Hüso'nun Obası	-	11	-
16	Muhtar Nebi'nin Obası	1	16	3
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	1	10	3
18	Muhtar Osman'ın Obası	-	3	3
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		**16**	**143**	**56**
KASKANLI AŞİRETİ		**16**	**370**	**133**
GENEL TOPLAM		**32**	**513**	**189**

Aşiretlerin boy bilgilerini incelediğimizde Cunuki aşiretinden 215 kişinin boy bilgileriyle kaydedildiği görülmektedir. Bunların 143'ü orta, 56'sı uzun ve 16'sı da kısa boyludur. Kaskanlı aşiretinden ise 519 kişi boy bilgileriyle kaydedilmişlerdir. Bunların da 370'i orta, 133'ü uzun ve 16'sı da kısa boyludur. Toplamda ise 734 kişi boy bilgileriyle kaydedilmiş olup bunların 513'ü orta, 189'u uzun ve 32'si de kısa boyludur.

Tablo 5: Aşiretlerin Bıyık Bilgileri

Sıra	Yerleşim Birimi	Az Bıyıklı	Az Kara Bıyıklı	Az Sarı Bıyıklı	Az Ter Bıyıklı	Bıyıklı	Kara Bıyıklı	Kır Bıyıklı	Kıranta Bıyıklı	Kumral Bıyıklı	Sarı Bıyıklı	Ter Bıyıklı	Şabb-ı Emred
1	Muhtar Mehmed'in Obası	4	-	-	-	-	6	-	1	1	1	1	4
2	Muhtar Küco'nun Obası	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	3
3	Muhtar Kaço'nun Obası	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	-	-	-	-	-	10	-	-	-	2		4
5	Muhtar Osman'ın Obası	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	3
6	Muhtar Abdal'ın Obası	1	-	-	-	-	3	-	-	-	2	-	5
7	Muhtar Hüso'nun Obası	1	-	-	-	-	3	-	-	-	2	3	1
8	Muhtar Musto'nun Obası	-	-	-	-	-	4	-	-	-	5	-	5
9	Muhtar Karo'nun Obası	-	1	-	-	-	4	-	-	-	4	-	1
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	4	-	1	-	1	1	-
11	Muhtar İbo'nun Obası	-	-	-	-	-	10	-	-	-	3	1	3
12	Muhtar Boto'nun Obası	1	-	-	-	-	2	-	-	-	1	1	5
13	Muhtar Davud'un Obası	-	-	-	-	-	9	-	2	-	3	2	9
14	Muhtar Nemo'nun Obası	-	1	-	-	-	6	-	-	-	3	2	6
15	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	7	-	1	-	-	-	9
16	Muhtar Nebi'nin Obası	-	-	1	-	-	11	-	1	-	6	-	4
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	1	-	-	-	-	6	-	1	-	2	2	9
18	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	1	2
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		9	2	1	-	-	99	-	7	1	36	15	74
KASKANLI AŞİRETİ		33	4	1	1	1	200	1	9	6	69	21	187
GENEL TOPLAM		**42**	**6**	**2**	**1**	**1**	**299**	**1**	**16**	**7**	**105**	**36**	**261**

Deftere kaydedilen şahısların önemli bir kısmı için de bıyık bilgileri verilmiştir. Tablo 5'i incelediğimizde Cunuki aşiretinden 170 kişinin bıyık bilgileriyle kaydedildiğini görmekteyiz. Bunlardan 99'u kara bıyıklı, 36'sı sarı bıyıklı ve 15'i de ter bıyıklı olarak kaydedilmiştir. Az sarı bıyıklı ve kumral bıyıklı olarak ise 1'er kişinin kaydedildiği görülmektedir. Kaskanlı aşiretinden ise 346 kişi bıyık bilgileriyle kaydedilmiştir. Bunların da 200'ü

kara bıyıklı, 69'u sarı bıyıklı ve 33'ü de az bıyıklı olarak kaydedilmiştir. Az sarı bıyıklı, az ter bıyıklı, bıyıklı ve kır bıyıklı olarak ise 1'er kişinin kaydedildiği görülmektedir. Aşiretler bütün olarak değerlendirildiklerinde ise toplamda 516 kişinin bıyık bilgilerinin verildiği ve bunların da 299'unun kara bıyıklı, 105'inin sarı bıyıklı ve 42'sinin de az bıyıklı olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Aşiret Mensuplarının Sakal Bilgileri

Sıra	Yerleşim Birimi	Ak Sakallı	Az Kır Sakallı	Beyaz Sakallı	Kaba Sakallı	Kara Sakallı	Kır Sakallı	Köse Sakallı	Kumral Sakallı	Sakallı	Sarı Sakallı	Seyrek Sakallı	Siyah Sakallı
1	Muhtar Mehmed'in Obası	2	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-
2	Muhtar Küco'nun Obası	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
3	Muhtar Kaço'nun Obası	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
5	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
6	Muhtar Abdal'ın Obası	1	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-
7	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
8	Muhtar Musto'nun Obası	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-
9	Muhtar Karo'nun Obası	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
11	Muhtar İbo'nun Obası	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Muhtar Boto'nun Obası	1	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-
13	Muhtar Davud'un Obası	-	-	-	-	2	4	-	-	-	-	-	-
14	Muhtar Nemo'nun Obası	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sıra	Yerleşim Birimi	Ak Sakallı	Az Kır Sakallı	Beyaz Sakallı	Kaba Sakallı	Kara Sakallı	Kır Sakallı	Köse Sakallı	Kumral Sakallı	Sakallı	Sarı Sakallı	Seyrek Sakallı	Siyah Sakallı
15	Muhtar Hüso'nun Obası	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Muhtar Nebi'nin Obası	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	-	-
18	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		12	-	-	-	19	31	-	-	-	-	-	-
KASKANLI AŞİRETİ		36	1	10	1	57	101	2	1	1	10	1	1
GENEL TOPLAM		48	1	10	1	76	132	2	1	1	10	1	1

Deftere kaydedilen şahısların bir kısmı için ise sakal bilgileri verilmiştir. Tablo 6'yı incelediğimizde Cunuki aşiretinden 62 kişinin sakal bilgileriyle kaydedildiğini görmekteyiz. Bunlardan 31'i kır sakallı, 19'u kara sakallı ve 12'si de ak sakallıdır.

Kaskanlı aşiretinden ise 222 kişi sakal bilgileriyle kaydedilmiştir. Bunların da 101'i kır sakallı, 57'si kara sakallı, 36'sı ak sakallıdır. Ayrıca 10'ar tane de beyaz sakallı ve sarı sakallı kaydı bulunmaktadır. Nadiren de olsa az kır sakallı, kaba sakallı, köse sakallı, kumral sakallı, sakallı, seyrek sakallı ve siyah sakallı kayıtlarına da rastlamaktayız.

Aşiretler bütün olarak değerlendirildiklerinde ise toplamda 284 kişinin sakal bilgilerinin verildiği ve bunların da 132'sinin kır sakallı, 76'sının kara sakallı ve 48'inin de ak sakallı oldukları görülmektedir.

Sakal ve bıyık bilgileri haricinde de bilgilere rastlamaktayız. Sakalı ve bıyığı çıkmamış olanları nitelemek için kullanılan şabb-ı emred ifadesi 187 kişi için kullanılmıştır. Ayrıca; Bir kişi için ten rengini ifade etmek maksadıyla kara benizli, bir kişi için de sarı ifadesi kullanılmıştır.

3) Nüfusun Sosyal Durumu

A) Akrabalık Durumları

Mezkûr nüfus defterine işlenen verilerden birisi de haneye kaydedilen kişilerin hane reisiyle olan akrabalık bağlarıdır. Kişilerin hane reisiyle olan bağını ifade etmek maksadıyla babası, dayısı oğlu, emmisi, emmisi oğlu, eniştesi, karındaşı, karındaşı oğlu, kayın babası, kayın biraderi, oğlu, oğulluğu, torunu, yeğeni gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca ikiz olanlar için tev'em, babası ölmüş olanlar için ise yetim ifadesi kullanılmıştır. Cunuki aşireti üyelerinden 247 kişi için hane reisiyle olan bağları açısından tabirler kullanılmıştır. Bunlardan 188'i için oğlu, 34'ü için karındaşı, 8'i için de emmisi oğlu ifadesi kullanılmıştır. Kaskanlı aşireti üyelerinden ise 913 kişi için hane reisiyle olan bağları açısından tabirler kullanılmıştır. Bunlardan 574'ü için oğlu, 189'u için karındaşı, 39'u için karındaşı oğlu, 37'si için emmisi oğlu ve 35'i için de torunu tabiri kullanılmıştır. Aşiretlerin toplam nüfusu baz alındığında ise 1160 kişi için akrabalık bağını ifade eden terimler kullanılmıştır. Bunların 762'si için oğlu, 223'ü için karındaşı ve 45'i için de emmisi oğlu ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca deftere kayıtlı 1 ikiz, 7'de yetim kaydı bulunmaktadır. (Aşiret üyelerinin hane reisleriyle olan akrabalık bağlarının tamamını görmek için bkz. Tablo 7.)

Tablo 7: Akrabalık Durumları

Sıra	Yerleşim Birimi	Babası	Dayısı oğlu	Emmisi	Emmisi oğlu	Enişte si	Karındaşı	Karındaşı oğlu	Kayın Babası	Kayın Biraderi	Oğlu	Oğulluğu (Üvey ile birlikte)	Tev'em (İkiz)	Torunu	Yeğeni	Yetim
1	Muhtar Mehmed'in Obası	1	-	-	-	-	2	1	-	-	13	-	-	-	-	-
2	Muhtar Küco'nun Obası	-	-	-	-	-	3	-	-	-	15	-	-	-	-	-
3	Muhtar Kaço'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	-	-	-	-	-	2	-	-	-	11	-	-	-	-	-
5	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	-	3	-	-	-	6	-	-	-	-	-
6	Muhtar Abdal'ın Obası	-	-	3	6	-	1	-	-	-	9	-	-	-	-	-
7	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	2	-	-	-	4	-	-	-	-	-
8	Muhtar Musto'nun Obası	-	-	-	-	-	1	-	-	-	9	-	-	-	-	1
9	Muhtar Karo'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-
11	Muhtar İbo'nun Obası	-	-	-	-	-	1	-	-	-	16	-	-	-	-	-
12	Muhtar Boto'nun Obası	-	-	4	1	-	1	-	-	-	7	-	-	-	-	-
13	Muhtar Davud'un Obası	-	-	-	-	-	2	-	1	-	17	-	-	-	-	1
14	Muhtar Nemo'nun Obası	-	-	-	-	-	2	-	-	-	13	-	-	-	-	-
15	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-
16	Muhtar Nebi'nin Obası	-	-	-	-	1	5	-	-	1	14	-	-	-	-	-
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	1	-	-	-	-	8	-	-	-	17	-	-	1	-	-
18	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	-	1	-	-	-	6	-	-	-	-	-
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		2	-	7	8	1	34	1	1	1	188	1	-	1	-	2
KASKANLI AŞİRETİ		17	1	6	37	3	189	39	-	-	574	3	1	35	3	5
GENEL TOPLAM		19	1	13	45	4	223	40	1	1	762	4	1	36	3	7

B) Meslek Grupları

Kars Eyaleti dahilinde bulunan Cunuki ve Kaskanlı aşiretleri deftere kaydedilirken verilen bilgilerden birisi de kaydedilen kişinin hangi mesleği icra ettiğidir. Bu çerçevede aşiret mensuplarının ağalık, muhtarlık, çavuşluk, çobanlık, hedemelik, hizmetkarlık, imamlık, kahvecilik, ve askerî görevler gibi farklı meslek dallarını icra ettikleri görülmektedir.

a) Muhtarlar

Sözlüklerde kelime anlamı "seçilmiş" olarak açıklanan muhtar; "mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış/seçilmiş idareci" anlamlarında kullanılmıştır. Osmanlı Devletinde muhtarlık teşkilâtının kurulduğu 1829 yılından önce de Muhtar kelimesi bulunuyordu ve mahalle, köy ya da kasabanın önde gelen güvenilir kişileriyle esnafın ileri gelenleri için kullanılıyordu.[40] 1829 öncesinde ise mahallelerde ve köylerde idareden imamlar sorumlulardı ve muhtarın yapmış olduğu görevleri yapmaktaydılar.[41] İmamların yanısıra köylerde hükümetle halk arasındaki irtibatın kurulmasını sağlayan ve muhtarlarla aynı işi yapan memurlar da bulunmaktaydı. Bunlara Köy Kethüdası adı verilmekteydi. Muhtarlık teşkilatı kurulduktan sonra ise halk arasında bu görevlilere Kâhya ya da Köy Kâhyası denildiği de oluyordu.[42]

Muhtarlık teşkilatı ilk olarak 1829 yılında İstanbul'un Üsküdar, Galata ve Eyüp beldelerinde kurulmuştur. Teşkilatın kuruluş amacı İstanbul'a olan göçü kontrol altında tutmak, mahallelerdeki güvenliği sağlamak ve yönetim aleyhine yapılan dedikoduları önlemektir.[43] Taşrada ise ilk defa 1833 yılında Kastamonu ile başlamış ve 1836 yılına kadar da birçok yerde muhtarlık teşkilatı hayata geçirilmiştir.[44]

---

40 Ali Akyıldız, "Muhtar", *TDV İslamAnsiklopedisi,* Cilt XXXI, TDV Yayınları, Ankara 2006, s. 51.

41 Mehmet Güneş, *"Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 7.

42 Mehmet Zeki Pakalın, "Köy Kethüdası", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Cilt II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 305.

43 Akyıldız, "Muhtar", s. 52.

44 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 38.

Mezkûr defteri incelediğimizde Cunuki aşiretinde 18, Kaskanlı aşiretinde ise 3 kişinin muhtar olarak kaydedildiği görülmektedir. Cunuki aşiretinde en yaşlı muhtar 69 yaşındaki Ak Sakallı Orta Boylu İbo bin Şahin'dir. En genç muhtar ise 25 yaşındaki Kara Sakallı Orta Boylu Musto'dur. Cunuki aşiretine mensup muhtarların yaş ortalaması 46,66'dır. Bu yönüyle muhtarların orta yaş grubuna mensup kişiler oldukları söylenilebilir. Kaskanlı aşiretinde ise 3 muhtar kaydına rastlanmıştır. Bunların içinde en yaşlısı 52 yaşındaki Ak Sakallı Orta Boylu Ali bin Cemal'dir. En genci ise 36 yaşındaki Kara Bıyıklı Orta Boylu Alo bin Osman'dır. Kaskanlı aşiretine mensup muhtarların yaş ortalaması 42,66'dır. Aşiretler bütün olarak baz alındığında ise 21 muhtarın yaş ortalaması 46,09'dur. (Cunuki ve Kaskanlı aşireti muhtarlarının isim, eşkal ve yaş bilgileri için bkz. Tablo 8)

Tablo 8: Cunuki ve Kaskanlı Aşireti Muhtarları

CUNUKİ AŞİRETİ MUHTARLARI		
	Muhtarın Adı ve Eşkali	**Yaşı**
1	Ak Sakallı Uzun Boylu Mehmed bin Ali	60
2	Kara Sakallı Orta Boylu Küco bin Topo	55
3	Ak Sakallı Uzun Boylu Kaço bin Mirza	65
4	Kır Sakallı Orta Bolyu Mehmed bin Zodu?	50
5	Kara Sakallı Uzun Boylu Osman bin Keleş	49
6	Kır Sakallı Uzun Boylu Abdal bin Şavo	58
7	Kır Sakallı Uzun Boylu Hüso bin Porto	50
8	Kara Sakallı Orta Boylu Musto	25
9	Kara Bıyıklı Orta Boylu Karo bin Keleş	40
10	Kır Sakallı Orta Boylu Hüso bin Mehmed	50
11	Ak Sakallı Orta Boylu İbo bin Şahin	69
12	Orta Boylu Sarı Bıyıklı Boto bin Ömer	35
13	Kara Sakallı Uzun Boylu Davud bin Abbas	58
14	Kara Bıyıklı Uzun Boylu Temo bin Mamo	35
15	Kara Bıyıklı Orta Boylu Hüso bin Hüseyin	40
16	Orta Boylu Kara Bıyıklı Nebi bin Lalo	40
17	Uzun Boylu Kara Bıyıklı Hüseyin bin Porto	26
18	Kara Bıyıklı Uzun Boylu Osman bin Timur	35
	Cunuki Aşireti Muhtarlarının Yaş Ortalaması	**46,66**
	KASKANLI AŞİRETİ MUHTARLARI	
19	Kara Bıyıklı Orta Boylu Alo bin Osman	36
20	Sarı Bıyıklı Orta Boylu Mehmed bin Ali	40
21	Ak Sakallı Orta Boylu Ali bin Cemal	52
	Kaskanlı Aşireti Muhtarlarının Yaş Ortalamaları	**42,66**
	Tüm Muhtarların Yaş Ortalaması	**46,09**

b) Diğer Meslek Grupları

Aşiret mensuplarının meslekleriyle alakalı verilen bilgiler incelendiğinde Cunuki aşiretinden 2 kişinin çobanlık, 2 kişinin de hizmetkârlık yaptığı görülmektedir. Kaskanlı aşiretinden ise 47 kişi çoban, 9 kişi hademe, 9 kişi hizmetkâr, 2 kişi dilenci, 2 kişi imam, 2 kişi köle, 1 kişi de kahveci olarak kaydedilmiştir. Kaskanlı aşiretinden 123 numaralı hanenin 451 numaralı kaydında bulunan 60 yaşındaki Kır Sakallı Uzun Boylu Ateş Beğ bin Mustafa *"Karye Ağası"* olarak kaydedilmiştir. 1 numaralı hanenin 1 numaralı kaydında bulunan 27 yaşındaki Uzun Boylu kara Bıyıklı Hasan bin Hacı Mehmed *"Sipahi-i Karye",* 4 numaralı kaydında bulunan 19 yaşındaki kardeşi Abdullah bin Mehmed *"Süvari-i Asakir-i Mansure'de Üçüncü bölükte Mülazım-ı Sani"* ve 5 numarada kayıtlı diğer kardeşi 17 yaşındaki Yakub bin Mehmed ise *"süvaride üçüncü bölükte çavuş"* olarak kaydedilmiş askerî görevlilerdir. (Cunuki ve Kaskanlı aşiretlerinin meslek bilgileriyle alakalı bilgiler için bkz. Tablo 9)

Tablo 9: Aşiret Mensuplarına Dair Diğer Meslek Grupları

YERLEŞİM BİRİMİ	Ağa	Çavuş	Çoban (Nahırcı)	Hademe	Hizmetkâr	İmam
CUNUKİ AŞİRETİ	-	-	2	-	2	-
KASKANLI AŞİRETİ	1	1	47	9	9	2
GENEL TOPLAM	**1**	**1**	**49**	**9**	**11**	**2**
YERLEŞİM BİRİMİ	**Kahveci**	**Köle**	**Sipahi**	**Asker**	**Sail (Dilenci)**	**Timar Sahibi**
CUNUKİ AŞİRETİ	-	-	-	-	-	-
KASKANLI AŞİRETİ	1	2	12	3	2	1
GENEL TOPLAM	**1**	**2**	**12**	**3**	**2**	**1**

c) Aşiret Mensuplarının Engellilik Durumları

Mezkûr defter incelendiğinde defterden elde edilen bilgilerden birisi de kaydedilen nüfustaki engelli bireylerin engel durumlarıdır. Hastalığı ya da engellilik durumu olanlar için "Körlük" anlamında "A'ma"[45]; "Bir kolu sakat

45 Şemseddin Sami, "A'ma", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* İdeal Kültür Yayıncılık (7. Baskı), İstanbul 2021, s. 739.

veya eksik olan" anlamında "Çolak"[46]; Aşk müptelasına düşmüş olanlar için "Deli, meczub" anlamında "Dîvâne"[47]; "hastalıklı" anlamına gelen "maraz" kelimesinin çoğulu olan ve hastalıklar anlamına gelen "Emraz"[48]; "bedenindeki uzuvlarından birisi nakıs olan, işlevini tam manasıyla yerine getiremeyen" anlamında "Sakat"[49]; "ihtiyarlıktan veya felç vesair bir ârızadan dolayı ayağa kalkamayan veya yürüyemeyen, oturak, sakat" anlamında "kötürüm"[50]; duyma yetisi olmayanlar için "İşitmeyen, kulağı duymayan" anlamında "Sağır"[51]; Aksayanlar için "Bir ayağı sakat" anlamında "Topal"[52]; Bir gözü kör olanlar için "Bir gözlü, bir gözden kör, a'ver" anlamında "Yek-çeşm"[53]; ifadeleri düşülerek kişilerin engel durumları kayıt altına alınmıştır.

Cunuki aşiretinden çolak olarak 3 kişi, topal ve yek-çeşm olarak 2'şer kişi, A'ma, sağır ve iki parmağı eksik olarak ise 1'er kişi kaydedilmiştir. Cunuki aşiretinde toplamda 10 kişi engelli olarak kaydedilmiştir. Kaskanlı aşiretinde ise topal olarak 5 kişi, yek-çeşm olarak 4 kişi, a'ma, çolak ve divane olarak 3'er kişi, emrazlı, kötürüm ve sağır olarak 2'şer kişi; eli sakat, iki parmağı yok ve sakat olarak da 1'er kişi engelli olarak kaydedilmiştir. Kaskanlı aşiretindeki engelli kişi sayısı 27'dir. Aşiretlerin toplamında ise 37 engelli kaydı vardır. En sık görülen engel durumları ise 7 kayıt ile topal, 6'şar kayıt ile de çolak ve yek-çeşmdir. (Aşiret mensuplarının engel durumları için bkz. Tablo 10)

46 Sami, "Çolak", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 411.
47 Sami, "Dîvâne", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 506.
48 Sami, "Emraz", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 135.
49 Sami, "Sakat", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 569.
50 Sami, "Kötürüm", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 918.
51 Sami, "Sağır", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),*s. 630.
52 Sami, "Topal", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 692.
53 Sami, "Yek-çeşm", *Kâmûs-ı Türkî (Lâtin Harfleriyle),* s. 1199.

Tablo 10: Aşiretlerdeki Bireylerin Engellilik Durumları

Sıra	Yerleşim Birimi	A'ma (Kör)	Çolak	Divane	Eli Sakat	Emrazlı	2 parmağı yok	Köstürüm	Sağır	Sakat	Topal	Yek-çeşm	2 parmağı nakıs
1	Muhtar Mehmed'in Obası	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
2	Muhtar Küco'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Muhtar Kaço'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Muhtar (Diğer) Mehmed'in Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Muhtar Abdal'ın Obası	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
7	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Muhtar Musto'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Muhtar Karo'nun Obası	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Muhtar (Diğer) Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Muhtar İbo'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Muhtar Boto'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Muhtar Davud'un Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
14	Muhtar Nemo'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Muhtar Hüso'nun Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Muhtar Nebi'nin Obası	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Muhtar Hüseyin'in Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Muhtar Osman'ın Obası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1
CUNUKİ AŞİRETİ TOPLAMI		**1**	**3**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**1**	**-**	**2**	**2**	**1**
KASKANLI AŞİRETİ		3	3	3	1	2	1	2	2	1	5	4	-
GENEL TOPLAM		**4**	**6**	**3**	**1**	**2**	**1**	**2**	**3**	**1**	**7**	**6**	**1**

4) Aşiret Mensuplarının İskânı

Mezkûr defter Cunuki aşiretinin kaydıyla başlamaktadır. Bu kaydın hemen üzerinde tahrir sırasında Kars dâhilinde bulunan Cunuki aşireti mensuplarının oba oba kaydedildikleri ve fakat daha sonra Davud ve diğer bazılarının isyan ederek, bazı hanelerini de yanlarına alarak firar ettikleri kayıtlıdır. Bu kişiler; daha önce gitmiş olan Zilan aşireti ağası Hüseyin adlı kişiyle birleşip Hoy Eyaletinde Mekkî Han yanına yerleşmişlerdir. Defterde kaydedilmiş ve isimleri üzerine şerh düşülmüş olan haneler itaat etmişler ve boyun eğerek Kars'ta kalmışlardır. Bunlar şimdilik Kars'a bağlı Kağızman Kasabası yakınlarındaki Köroğlu adlı mahalde kışlamaktadırlar ve yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte irade-i seniyye-i şâhane gereğince iskân olunmaları tasavvur edilmektedir.[54] Bu bilgilerden Cunuki aşiretinin bazı mensuplarının İran'a geçtikleri ve orada yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Kaskanlı aşireti mensuplarının ise önemli bir kısmının iskân edildiği görülmektedir. Kayıtlardan anladığımıza göre 1-403 kayıtları arasındakiler "Taht Karyelerinde" kaydedilmişlerdir. 404-630 arasındakiler ise "Zaruşad Karyelerinde" kaydedilmişlerdir. 631-658 arasındakiler ise "Şöregel Karyelerinde" kaydedilmişlerdir. 659-705 kayıtları arasındakiler "Meto Beyin yanında haymede bulunan" olarak kaydedilmişler ve hala çadırlarında yaşadıkları vurgulanmıştır. 706-816 kayıtları arasındakiler ise "Abdo Beyin yanında haymede" bulunmaktadırlar ve bunlar da hala çadırda ikamet etmektedirler. 817-1152 kayıtları arasındakiler ise "Delikanlı[55] Alo'nun yanında haymede" bulunmaktadırlar ve bunlar da çadırlarında kalmaktadırlar. 1153-1240 kayıtları arasındakiler Taht kuralarında, 1241-1301 kayıtları arasındakiler Zaruşad kuralarında ve 1302-1316 kayıtları arasındakiler ise Şöregel Kuralarında kaydedilmişlerdir. Ayrıca 1 kişi diyar-ı gurbette şeklinde kayıt edilmiş ama gittiği yer hakkında bilgi verilmemiştir. 1 kişi için ise kayıp anlamına gelen "mefkud" notu düşülmüştür.

54 BOA, NFS. d. 2787, s. 4.

55 Burada bahsedilen Delkî/Delikî aşiretidir.

Kaskanlı aşireti mensuplarından Kağızman köylerinden 2 tanesine 2 hane; Şöregel[56] köylerinden 17 tanesine 17 hane; Taht Düzü[57] köylerinden 54 tanesine 64 hane ve Zaruşad'a[58] bağlı 29 köye 39 hane iskân edilmiştir. İskân edilen aşiret mensuplarının iskân edildikleri köyler ile iskân edilen hane sayısı için bkz. Tablo 11.

Tablo 11: Aşiret mensuplarından Kars Eyaletine bağlı Kağızman, Şöregel, Taht (Merkez Karyeler) ve Zaruşad Sancakları Köylerinde Bulunanlar

KAĞIZMAN KÖYLERİNDE BULUNAN HANELER					
Sıra	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**	**Sıra**	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**
1	Karye-i Böcüklü	1	2	Karye-i Kozlu tabi-i Kağızman	1
ŞÖREGEL KÖYLERİNDE BULUNAN HANELER					
Sıra	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**	**Sıra**	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**
3	Karye-i Aşağı Gedik	1	12	Karye-i Karahan	1
4	Karye-i Bacalı	1	13	Karye-i Kızılçakçak	1
5	Karye-i Cala	1	14	Karye-i Küçük Pergid	1
6	Karye-i Cebelü	1	15	Karye-i Okçuoğlu	1
7	Karye-i Delavir	1	16	Karye-i Subatan	1
8	Karye-i Digor	1	17	Karye-i Möküz	1
9	Karye-i Ekrek	1	18	Karye-i Teknis	1
10	Karye-i Gedik Satılmış	1	19	Karye-i Tiknis	1
11	Karye-i Hamzagerek	1			

56 Günümüzde Türkiye sınırları içinde kalan Şüregel bölgesi "Batı Şüregel"olup, doğu cephesinde Arpaçay, batıda Yahnılar ve Koçköyü ile güneyde Alacadağ ve Mağazbert Deresi boyunca uzanan, sularını Arpaçay'a döken dağlık bir bölgenin geçmişteki adıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Kılınç, *2785 Numaralı Kars Vilayeti Şüregel Sancağı Şüregel Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis 2021, s. 5.

57 Bugün ilçe merkezi Sarıkamış'tan başlayarak Kars'a kadar uzanan düzlük alan 10'uncu yüzyıldan itibaren Taht -Düzü diye anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürsoy Solmaz-Kerra Altuğ, "Taht-Düzü neresidir? Bu Coğrafyadaki Tarihi İzler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 61, s. 59.

58 Zaruşad günümüzde Kars ilinin Arpaçay ve Susuz ilçeleri içine alan bölgenin adıdır. Eskiden; Arpaçay ilçe merkezi Zaruşad, Susuz ilçe merkezi ise Cilavuz olarak isimlendirilmekteydi.. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adalet Kılınç, *2786 Numaralı Kars Vilayeti Zaruşad (Arpaçay) Sancağı Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt 2018, s. 16.

TAHT (MERKEZ KARYELER) KÖYLERİNDE BULUNAN HANELER					
Sıra	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**	**Sıra**	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**
20	Karye-i Ağcakale	1	47	Karye-i Kamışlı	1
21	Karye-i Aynalı	1	48	Karye-i Karaçayır	1
22	Karye-i Azad	1	49	Karye-i Karahac	1
23	Karye-i Başköy	3	50	Karye-i Karahamza	1
24	Karye-i Bayburt	1	51	Karye-i Karakilise	1
25	Karye-i Baykara	1	52	Karye-i Karcık	1
26	Karye-i Benli Ahmed	1	53	Karye-i Karnıkaz	1
27	Karye-i Beyköy	2	54	Karye-i Katranlı	2
28	Karye-i Boyalı	1	55	Karye-i Kekeç	1
29	Karye-i Bozkuş	1	56	Karye-i Kırkpınar	3
30	Karye-i Bölükbaşı	1	57	Karye-i Koşapınar	2
31	Karye-i Büyük Dikme	1	58	Karye-i Laloğlu	1
32	Karye-i Çağırgan	1	59	Karye-i Mağaracık	1
33	Karye-i Çalgavur	1	60	Karye-i Masad	1
34	Karye-i Çermeli	1	61	Karye-i Parsadan	1
35	Karye-i Çıplaklı	1	62	Karye-i Salud	1
36	Karye-i Çiftlik Dede	1	63	Karye-i Selim	1
37	Karye-i Çöplükaya	1	64	Karye-i Semavat	1
38	Karye-i Eski Kadı	1	65	Karye-i Sorhun	1
39	Karye-i Ganiköy	2	66	Karye-i Şah Ali çavuş	2
40	Karye-i Gelicek	1	67	Karye-İ Tatlıca	1
41	Karye-i Hapanlı	1	68	Karye-i Tigen?	1
42	Karye-i Harmadoğlu	1	69	Karye-i Tomra	1
43	Karye-i Hasçiftlik	1	70	Karye-i Tuygun	1
44	Karye-i Hınzırik	1	71	Karye-i Tuzluca	1
45	Karye-i İğdir	1	72	Karye-i Vaiz	1
46	Karye-i İslamsor	1	73	Karye-i Zellici	2
ZARUŞAD KARYELERİNDE BULUNAN HANELER					
Sıra	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**	**Sıra**	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**
74	Karye-i Ağzıaçık	1	89	Karye-i Meydancık	1
75	Karye-i Bendivan	1	90	Karye-i Muradbey	2
76	Karye-i Berdik	1	91	Karye-i Nefs-i Zaruşad	2
77	Karye-i Cedere	1	92	Karye-i Orta Kilise	1
78	Karye-i Cilavuz	2	93	Karye-i Porsuklu	2
79	Karye-i Çamçavuş	1	94	Karye-i Seydican	1
80	Karye-i Demurcilik	1	95	Karye-i Söğütlü	1
81	Karye-i Güğercin	1	96	Karye-i Susuz	1
82	Karye-i İncesu	1	97	Karye-i Tepecik	2

ZARUŞAD KARYELERİNDE BULUNAN HANELER					
Sıra	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**	**Sıra**	**Yerleşim Yeri**	**Hane Sayısı**
83	Karye-i Kara Ali	2	98	Karye-i Tepecik-i Süfla	1
84	Karye-i Kızılkilise	1	99	Karye-i Uzun Ahmed	2
85	Karye-i Koçköyü	1	100	Karye-i Vataza	1
86	Karye-i Küçük	1	101	Karye-i Zaim	1
87	Karye-i Mahmudcuk	3	102	Karye-i Zöhreb	2
88	Karye-i Mamaç	1			

SONUÇ

Çok eski bir geçmişe sahip olan Kars şehri jeopolitik konumu dolayısıyla Kuzey-Güney ve Doğu-Batı ekseninde geçiş güzergâhı olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. Bu özelliğinden dolayı farklı kültürlere ev sahipliği yapma noktasında zenginlik yaşarken, bir çok defa istilaya uğraması nedeniyle de yıkımlar yaşamıştır.

Nüfusları kontrol edebilen ve bir amaç doğrultusunda yönlendirebilen devletler gücünü korurken, bunu başaramayanlar tarih sahnesinden silinmiştir. Bu açıdan nüfusu kontrol edebilmek devletlerin öncelikli hedeflerinden birisi olagelmiştir. Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren yeni fethettikleri yerleri elinde tutabilmek ve o coğrafyalarda kalıcı olabilmek adına iskân faaliyetlerini yürütmüştür. Kuruluş yıllarından itibaren birçok konar-göçer aşiret yerleşik hayata geçirilmiş; bu vesileyle de hem iktisadi hem de askeri anlamda aşiretlerin nüfus gücünden faydalanılmıştır. Geniş Osmanlı coğrafyasında aşiretlerin önemli bir kısmı yerleşik hayata geçirilip iskân edilmişlerse de özellikle merkeze uzak coğrafyalarda bunun başarılamadığı görülmektedir.

İran ve Rusya sınırına yakın olan aşiretlerin yaylak ve kışlakları arasında gidip gelmeleri sırasında çeşitli sınır ihlallerine karıştıkları arşiv belgelerine yansımaktadır. Aşiretlerin uzun menzilli yolculuklarından hem Osmanlı Devleti hem İran hem de Rusya rahatsızdır. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti aşiretleri iskan etme adına adımlar atmıştır. Bu çerçevede 1835 yılında Kars'taki Cunuki ve Kaskanlı aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilmesi noktasında bir çalışma yapılmış ve Kaskanlı aşireti Kars merkez, Şöregel, Zaruşad ve Kağızman Sancakları köylerine iskan edilmişlerdir. Cunuki aşireti ise bir sonraki bahar iskan çalışmalarının yapılması için Kağızman'ın Köroğlu adlı muhitinde çadırlarında

bekletilmektedir. Bunların da yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte iskan edilmeleri planlanmaktadır.

Aşiretlerin demografik yapısına baktığımızda Cunuki aşireti obalara ayrılmış ve her obaya da bir muhtar tayin edilerek sayımları yapılmıştır. Bu sayımda cunuki aşireti 196 hane ve 422 erkek nüfustan oluşmaktadır. Kaskanlı aşiretinin hane sayımı ise toplu halde yapılmıştır. Aşiret üyelerinin önemli bir kısmı Kars merkez, Zaruşad, Şöregel ve Kağızman sancaklarının köylerine iskan edilmişlerdir. Halen iskan edilmemiş, çadırda kalanlar için ise notlar düşülmüştür. Bu sayımda Kaskanlı aşireti 358 hane ve 1318 erkek nüfustan oluşmaktadır. İki aşiretin toplamı ise 554 hane ve 1740 erkek nüfus sayısına ulaşmaktadır.

Aşiretlerin yaş skalasına baktığımızda nüfusun çoğunluğunu 20 yaş altı nüfus oluşturmaktadır. 20-35 yaş arasındaki nüfus da orta yoğunluktadır. 35 yaşın üzerindeki nüfusun oranı ise yaş ilerledikçe azalmaktadır. Bu açıdan aşiretlerdeki genç nüfus oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Boy bakımından ise aşiret nüfusunun yarıdan fazlası orta boyludur. Orta boylu 513, uzun boylu 189 ve kısa boylu olarak 32 kişi kaydedilmiştir. Bıyık açısından kara bıyıklılar, sakal açısından da kır sakallılar diğerlerine göre sayılarının fazlalığıyla ön plana çıkmaktadır.

Aşiretleri akrabalık bağları açısından da tasnife tabi tuttuk. Bu çerçevede hane reisiyle bağı açısından en çok "oğlu" ve "karındaşı" akrabalık bağları ön plana çıkmıştır.

Aşiret mensuplarının mesleklerine baktığımızda muhtarlık, çobanlık, hademelik, hizmetkarlık, imamlık ve askerlik gibi farklı mesleklerin aşiret mensuplarınca icra edildiğini gözlemledik. Cunuki aşiretinden 10 kişi, Kaskanlı aşiretinden de 27 kişi olmak üzere toplam 37 kişi engelli olarak kaydedilmiştir. Yek-çeşm, a'ma, çolak, topal ve divane en çok görülen engel durumlarıdır.

Cunuki aşireti Kağızman'ın Köroğlu muhitinde çadırlarında kalmaktadır ve yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte iskan edilmeleri planlanmaktadır. Kaskanlı aşiretinin ise önemli bir kısmının Kars Eyaletine bağlı Taht, Zaruşad, Şöregel ve Kağızman Sancaklarına bağlı 102 köyde iskan edildikleri görülmektedir. Başköy ve Kırkpınar köylerine 3'er hane iskan edilirken diğer köylere 2 ve 1'er hane yerleştirildiği görülmektedir. Buradaki amacın ise hem aşiretlerin yerel halk ile entegrasyonunu hızlıca sağlamak hem de köylerdeki sosyal ve iktisadi yapıyı çok da bozmamak olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Maliye Nezareti Masarifat Defterleri, BOA. ML. MSF. d. 18892.

Nüfus Defterleri BOA, NFS. d. 2783, 2787.

Kitap, Tez ve Makaleler

Akyıldız, Ali, "Muhtar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXI, TDV Yayınları, İstanbul-2006, (s. 51-53).

Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı -Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)-*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Aydın, Suavi-Çiftçi, Erdal*, İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşâir -Yorumlar ve Çeviriyazım-,* İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

Bingöl, Akın, "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt 1, Sayı 8, Ankara 2011, (s. 21-41).

Bozkurt, Nebi, "Nüfus", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul-2007, (s. 293-294).

Bozkurt, Serhat, "Son Dönem Osmanlısında Aşiretlerle İlgili Yapılan Kanuni Düzenlemelere Dair Bir Bilanço Denemesi (1909-1917)", *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri,* Derleyenler: Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul 2022. (s. 51-73).

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Çiftçi, Erdal, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Hayali Bir Cemaat Olarak Heyderan Aşireti ve Değişimi", *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*, Derleyenler: Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul 2022. (s. 257-272).

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İkinci Baskı, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 2010.

Gecekuşu, Bilge, *3694 Numaralı Tarsus Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Hatay 2022.

Gündüz, Tufan, "Kars", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, TDV Yayınları, İstanbul-2001, (s. 515-518).

Güneş, Mehmet, *Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871),* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

Halaçoğlu, Yusuf, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, TDV Yayınları İstanbul-1991, (s. 9).

Halaçoğlu, Yusuf, *Türkiye'nin Derin Kökleri-Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılığı Yayınları, (Üçüncü Baskı), İstanbul 2012.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kılınç Adalet, *2786 Numaralı Kars Vilayeti Zaruşad (Arpaçay) Sancağı Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt 2018.

Kılınç Dilek, *2785 Numaralı Kars Vilayeti Şüregel Sancağı Şüregel Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2021.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I,* Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar,(MÖ VIII–MS VI. Yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "Kars (Tarih)", *İslam Ansiklopedisi (MEB),* Cilt 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1993, ss. 360-363.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Kızılkaya, Oktay, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877),* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2011.

Koç, Yunus, "Nüfus (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, (s. 294-299).

Önal, Zeynep, *2783 Numaralı Kars Merkez Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bitlis 2020.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Scott, James C., *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu,* Çev. Nil Erdoğan, Versus Kitap, İstanbul 2008.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, (İkinci Baskı), (Çev: Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul 2006.

Solmaz Gürsoy - Altuğ Kerra, "Taht-Düzü neresidir? Bu Coğrafyadaki Tarihi İzler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 61, Erzurum 2018, (s. 59-78).

Soofizadeh, Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 54, Ankara 2013, (s. 183-194).

Söylemez, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi -Rişvan Aşireti Örneği-,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle),* Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2012.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Aşiret", *İslam Ansiklopedisi (MEB),* Cilt 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1993, (s. 709-710).

OSMANLI DEVLETİ'NDE BEKTAŞİLİK ÖZELİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Mustafa ASLAN

Giriş

İnsanlık tarihinde inançların rolü her zaman çok önemli olmuştur. Başlangıçta daha çok mitoslar ve büyüsel bir davranış şekli olarak etkisini gösterirken ilerleyen süreçte bu inanışlar artık "din" olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygar toplumların toplumsal örgütlenmesinde din önemli bir etkiye sahip olup insanı, birey olmaktan ziyade "kul" olarak tanımlamıştır.[1] Bu noktada, toplumsal tarihin şekillenmesinde "din-devlet-insan" olmak üzere üç temel öğe karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kavramların birbirleriyle ilişkisi, uygar toplumların şekillenmesinde önemli birer etken olduğu gibi devletlerin kuruluş felsefesini de şekillendirmişlerdir. Bu etkiyi Yunan, Mısır, Roma gibi uygarlıklarda açık olarak görmemiz mümkündür. Hatta bu etkilenme sadece devletlerin ortaya çıkışıyla sınırlı kalmamış, tarih boyunca toplumsal hareketlerin ve dönemlerin başlamasında da kendini göstermiştir.

Dünya tarihinin en önemli dönemlerinden biri olan feodal dönemin başlaması hakkında anlatılan rivayet, sonrasında yaşanan süreci göz önünde bulundurduğumuzda gerçekliği konusunda şüphelerimizi azaltmaktadır. Şöyle ki, Feodalizmin ortaya çıkış yeri olan Fransa'da, Frank krallığını yö-

* ***Dr. Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, aslnmstf88@yahoo.com, ORCID:0000-0002-4158-2364.***

1 Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.248-251.

neten (786-814) Şarlman, papa ile bir görüşmesinde; Frankların yaşadığı her yere papazlar gönderip halkı başlarındaki idarecilere itaat ettikleri ölçüde cenneti kazanacakları konusunda ikna etmeleri için görevlendirmesini istediği söylenmektedir. Bu olayın gerçekliği bir tarafa, feodal dönemin din-devlet-insan ilişkisini anlatmak açısından oldukça güzel bir örnektir.[2]

Din-Devlet İlişkisi Nasıl Olmalı?

Egemenliğe (Herrschaft) sahip olan her oluşum -devlet gibi- sahip olduğu yönetim erkini devam ettirebilmesi için çeşitli dayanaklara ihtiyacı vardır. Max Weber'e göre; söz konusu bu dayanaklardan biri, en yaygın ve en ilkel bir durum olan inanca dayalı olanıdır. Dinlerin dayanak olarak kullanıldığı bu yönetim düzenlerinde topluma, yöneticilere karşı gelmenin Tanrı tarafından cezalandırılabilme korkusu yerleştirilmişti. Bu yönetim düzeninde sisteme getirilen yeni kurallar ise yine bu korku temelinde, Tanrıdan gelen buyruklara bağlanmaktaydı.[3] Bunun ilk örneklerini; devlet teşekküllerinin oluşmaya başladığı eski çağlardaki siyasi yapılarda oldukça yaygın bir şekilde görebiliriz. Öyle ki, ilk çağ devletlerinin birçoğunda yöneticiler başrahip olarak rahipler sınıfının bir üyesiydi. Bunun yanında bu yöneticilere çoğu zaman tanrısal nitelikler de veriliyordu. Bunu o dönemlerde sık kullanılan Tanrı-Kral unvanı iyi açıklamaktadır.[4] Zamanla devletlerin gelişim süreciyle birlikte yönetici sınıf ve din adamları sınıfı birbirinden ayrılmaya başlamasıyla, din adamları tarafından yönetilen devlet sistemleri ortadan kalkmış oldu. Ancak teokratik yönetim tam olarak ortadan kalkmadı. Yüzyıllar boyunca din; devlet ve yönetim sisteminde etkili bir unsur olarak varlığını

---

2 Ye. Agibalova-G. Donskoy, *Orta çağ Tarihi*, Çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s.27.

3 Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, Cem yayınevi, İstanbul 2014, s. 68. Tanrıdan gelen buyruklar olarak kastettiğimiz, dinin yönetim sistemlerini etkilemeye başladığı ilkel dönemlerde bu buyruklar, kâhin denilen din adamlarının faaliyetleriyle gerçekleşirken yönetim sistemlerinin daha kurumsal ve gelişmiş bir yapıya doğru ilerlemesiyle tek tanrılı dinlerin etkisi altına girmesidir.

4 Robert N. Bellah, *İnsan Evriminde Din*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s.250. Pagan devletlerinin ilk kurucularının amaçları halkı barış ve refah içinde tutmaktı ve bunun için koydukları hükümlerin kendi oluşturdukları icatlardan değil, bir yaratıcının emirlerinden kaynaklandığı inancını oluşturmaya çalışmışlardır. Böylece koydukları yasaların daha kolay bir şekilde kabul edilmesini amaçlamışlardır. Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.88.

sürdürdü. Bu noktada, XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar İbn-i Haldun'dan Machiavelli'e dahası Gramsci'ye değin süren "devletin mi dine, dinin mi devlete hâkim olması" konusundaki tartışmalara değinmek gerekmektedir.

Devleti yaşayan bir organizmaya benzeten İbni Haldun, bu konuda ilk akla gelen devlet teorisyenlerinden biridir.[5] İbn-i Haldun'un görüşlerini din-devlet ilişkileri açısından biraz daha detaylandırmak gerekirse; ona göre, başlangıçta egemenliğin güç ve baskıyla sağlanabileceğini düşünür. Çünkü diğerlerinden üstün gelen kabile, gücünü ve egemenliğini bu iki yolla kabul ettirebilir. Zamanla da devlet yönetimi tek bir kabilenin elinde toplanıp, onlar gücünü devam ettirdiği sürece insanlar devletin kuruluş aşamasını ve baskıyı unutur, böylece o yönetici aileyi benimsemeye başlar. Sonrasında ise toplumda hükümdar ailesinin yönetme hakkının, o gruptan birine ait olduğu doğal bir hak olarak görülür ve onlara itaat etmenin dini bir vecibe olduğuna inanılır. Ancak genişleyen devlet için bu iki unsur yerine başka bir bağ koymak gerekir. Çünkü devlete itaat eden toplum nüfusu arttıkça, ilk baştaki fikre bağlı olmayanlar dışlanmış olur. Bu aradaki farklılıkları ortadan kaldırıp, toplumsal yaşamı ve dayanışmayı güçlendirecek kuvvet ise dindir. Böylelikle devlete tabii olan tüm bireyleri ortak bir noktada buluşturup, bu yeni düzen ile devletin sınırlarını genişletmek mümkün olacaktır. Burada dinin önemi, toplumsal dayanışmayı güçlendirerek sadece mevcut düzeni korumak değil, aynı zamanda başka toplumları da itaat altına alacak bir güç olmasıdır.[6]

İbni Haldun'dan farklı olarak hem din adamı hem de teolog olan Luther, Calvin ve Bossuet gibi düşünürler, *din olmadan devletin de olamayacağı* düşüncesini savunmaktadırlar. Buna göre devlet, dinden doğan normlar ve ilkeler gereğince vücut bulan bir kurumdur. Onun için devletin dinden bağımsız bir yapı olduğu düşünülemezdi. Devlet, meşruiyetini din ile sağladığı sürece var olabilirdi. Ayrıca din ve devlet birbirinden ayrılamaz organik bir yapıydı. O halde devlet, bir kilise devleti olmalıydı ve Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan hükümdara karşı gelmek, Tanrı'ya karşı gelmekti.[7]

---

5 Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019), s.64-72.

6 Waleed Jaafar Ibrahim Blbas, İbn-i Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2018), s.42-43.

7 Nur Vergin, Din Toplum ve Siyasal Sistem, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000), s.66-80.

Diğer bir görüş; dinin devlete hâkim olmasına karşı çıkan Machiavelli, Rousseau, Hobbes ve Montequieu gibi düşünürlerin görüşleriydi. Bu düşünürler, yukarıda söz ettiğimiz teologlar kadar dinin kendisiyle ilgilenmeyip Orta Çağ düşünce yapısına tümden karşı çıkıyorlardı. Ancak Machiavelli dinin tümden reddedilmesi yerine dinin devletin hizmetinde bir araç olarak kullanılmasını istiyordu.[8] Bunu Hükümdar adlı eserinde Duka Valentino olarak anılan Cesare Borgia örneği üzerinden açıklamıştı. Machiavelli'ye göre, İtalya'da güçlü bir egemenliğin sağlamanın yolu; dinin iyi bir şekilde kullanılmasıyla gerçekleşeceği idi. Dinin bu şekilde kullanılması için de devletin dini öteleyen bir yapı değil, onun yerine dini, bir 'devlet dini' olarak kapsamalıydı.[9] Hobbes da benzer bir şekilde pagan devletler döneminden beri siyasetin dini kullandığını açıklıyor ve dinin toplumlara olduğu kadar devlet için de gerekli olduğunu belirtiyordu. Yine ona göre, din ile devlet arasında kaynaşma olmalıydı ve tarihte bunu en iyi yapan İsrailoğulları idi.[10] O halde, İsrailoğulları'ndaki gibi din işleri ile devlet işleri birbirinden ayrılmamalıydı. Eğer bu kaynaşma gerçekleşmez ise dünyadaki savaş, çatışma ve bölünmeler durmayacaktı. Bu minvalde Hobbes, İsrailoğulları örneğinden hareketle devlet Hıristiyan bir devlet olmalı ve Hıristiyanlık da tek bir devlete bağlı olmalıdır. Yani devletin hizmetinde milli bir kilise kurulmalıdır. Ancak bu durumda devlet için din bir tehdit olmaktan çıkar ve ona faydalı bir hale gelirdi.[11]

Fikirleriyle Fransız Devrimi'ni etkileyen önemli düşünürlerden biri olan J.J. Rousseau da devlet ile din konusundaki görüşlerini Toplum Sözleşmesi'nde açıklamıştı. Rousseau, bu eserinde, din-devlet ilişkilerini İslamiyet ve Hristiyanlık dininin devlete bakışını karşılaştırarak yapmaktadır. Buna göre, pagan devletlerde her devletin kendine özgü bir hükümeti ve bir dini olduğu için Tanrılarını yasalarından ayırmazlardı. Bu yüzden devlet ile din birbiriyle çatışmıyordu. Ancak İsa'nın yeryüzüne gelip bir din krallığı kur-

---

8 Alban G. Widgery, *Tarih Boyunca Büyük Öğretiler*, Çev. Gülçiçek Soytürk, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s.170.

9 Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, Çev. Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara 1955, s.28. Duka Valentino'nun İtalya'da egemenliğini meşrulaştırmak için karşısında büyük güç olarak gördüğü Papa'yı denetimine almaya çalışması ve papayı dizginlemek için de kardinaller heyetinden birçoğunu yanına çekmeye çalışmıştı.

10 Hobbes, *Leviathan*, s.326-332.

11 Hobbes, *Leviathan*, s.275.

duğunda din, politik sistemden ayrılarak devleti tek güç olmaktan çıkarmış oldu. Muhammed, İslam'ı yaymaya başladığında İsa gibi politik güç ile dini gücü birbirinden ayırmadı. Politik sistemini iyi kurdu ve kendinden sonraki halifeler döneminde bu biçimini sürdürdüğü sürece tam bir birlik içinde kaldı. Bu birlik, Arapların Türkler tarafından egemenlik altına alınmaları sonucu iki güç yeniden birbirinden ayrılmış oldu. Böylece her iki dinde de sonu gelmez bölünmeler yaşandı. O halde, din ile devlet arasındaki egemenlik sorununun çözümü politik birlikti. Politik birlik olmadan ne devlet iyi bir şekilde kurulabilir ne de hükümet kurulabilirdi. Bunun sağlanması için ise devletin gereksinimlerine göre uyarlanmış ve devlete bağlı bir sivil dinin oluşturulması gerekiyordu.[12]

Rousseau'nun da belirttiği gibi İslamiyet, başlangıçta siyasi ve dini gücü bir arada tutuyordu.[13] Yani İslam dini, Hristiyanlık da olduğu gibi ayrı bir kilise kurumuna sahip değildi. Avrupa toplumlarında yukarıda bahsettiğimiz gibi devlet ve din derin bir ayrılık üzerine kurulu iken, İslam'da devlet ve din tek bir vücut olup, dini otoritenin başı ile devletin başı aynı kişiydi.[14] İslam'ın devlet düşüncesini biraz daha açacak olursak; İslam'da devlet ve hükümet kuralları dinsel niteliklidir. Bu kurallar her dönemde ve her yerde yürürlüğü sürdürülebilir ve kaynağını Tanrı'nın iradesinde bulan ilkelerdir. Böylece herhangi bir zamana, yere ve koşullara göre oluşturulacak siyasi bir düzen, belirtilen ilkelere dayanacak şekilde oluşabilir. İslam'da kabul edilen "insanların maslahatları var oldukları toplumun dönem ve durumunun değişmesine bağlıdır" düsturu, önceden belirlenmiş bir siyasi yapıyı şart koşmaz. Böylece İslam, toplumsal gelişmelere ve bu gelişimlerin yeni şartlarına uygun düzenlerin şekillenmesine olanak sağlamaktadır. İslam'ın politik iktidar düzeni açısından temel ve değişmez ilkesi, toplumsal ve politik düzeni kapsayan tüm kuralları belirleyenin Allah olduğu görüşüdür. Allah'ın belirlediği kuralların -ki bu kurallar Kur'an'da belirlenmiştir- dışında sünnet, icma ve kıyas ile birlikte hakkında herhangi bir kural olmayan konularda içtihat ehli kişilere kural koyma yetkisi verilmiştir. Bu noktada İslam'ın Hristiyanlık-

12 Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.125-128.

13 Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.128.

14 Ira M. Lapidus, "State and Religion In Islamic Societies", JSTOR, Volume 151, Issue 1, Oxford: Past&Present, 1996, s.3.

tan farkı, iktidarın Allah'a ait olmasıdır. Hristiyanlıkta ise yönetici, iktidarı doğrudan doğruya ya da Papalık aracılığıyla Tanrı'dan aldığıdır. İslam'da Allah ile iktidar ortağı durumu şeriata aykırıdır. Yani bu durumda Hristiyanlıkta genellikle siyasal iktidarın sınırsızlığı gibi bir sonuca yol açılmışken İslam'da iktidarın Allah tarafından ve belirli şartlarla tanınmış olması, politik iktidarın sınırlılığı kuralını doğurmaktadır.[15] Ayrıca halifelik, papanın veya iktidarını Tanrı'dan aldığını iddia eden hükümdarın iktidarından farklı bir nitelikteydi. Seçimle gerçekleştirilen bu görevin Tanrı adına kural koyma, dinsel ilke yaratma ve Tanrı adına birini affetme yetkisi olmadığı için iktidarı sınırlıdır ve görevden alınabilme ihtimali de vardır.[16]

Buraya kadar din-devlet ilişkilerinin teorisi konusunda bazı görüşleri ve sonrasında İslamiyet ile Hristiyanlığın devlet kavramına bakışını karşılaştırarak çalışmamızın hangi teorik altyapı üzerine oturması gerektiğini ifade etmeye çalıştık. Buradan hareketle, çalışmamızın esas inceleme konusu olan Osmanlı ve Bektaşilik ilişkisinin hangi zeminde başlayıp nasıl bir ilerleme kaydettiği ve Osmanlı'nın son döneminde hangi noktaya geldiği hususu din-devlet ilişkilerinin zeminin hangi minvalde ilerlemesi gerektiğinin güzel bir örneğini teşkil ettiği açıktır. Ancak buraya gelmeden önce yukarıda ifade ettiğimiz İslamiyet'te var olan dini güç ile siyasi gücün birlikteliğinin ne zaman değiştiğinin ifade edilmesi gerekir. Bu bağlamda, İslamiyet'teki bu birliktelik konusundaki ortak düşünce, İslam coğrafyasında Türklerin öne

15 Çetin Özek, *Devlet ve Din*, (İstanbul: Ada Yayınları, 1982), s.234-236. Belirtilen egemenlik ve politik iktidar düzeni, iktidarların meşruiyetinin Tanrısal nitelikte olması sonucu yarattığı gibi, toplumun Tanrı tarafından Tanrı için yönetilmesi anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, devletin niteliği açısından tek koşul şeriata uygunluk olduğuna göre, bu uygunluğu belirleyecek nitelikte tüm politik oluşumlar, İslam'ın devlet anlayışına aykırı gelmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi İslam, belirli bir politik biçim belirlememiş ve sadece şeriata uygun yönetimi yeterli görmüştür. Bu durum, iki toplum içindeki kişi özgürlük ve eşitliğini de belirlemiştir. Hristiyanlık ilkel dinler ile ilgilidir ve partiarkal bir aile dini niteliğindedir. Müslümanlık ise bu ilişkiyi tümden yok saymıştır. İslam'da insan ile Allah arasında büyük bir mesafe vardır. Peygamber bile Allah'ın bir kuludur. Tanrı doğmaz ve doğurmazdır. Hiçbir simge ile simgelendirilemez ve tüm sıfatlardan arındırılmış, tek ve evrenseldir. Bu durum, insanın Allah'a kulluk bilincini yaratır. Tanrı ile Hristiyanlar arasında, dinsel nitelikte olan kilise vardır. İslam'da ise ümmetle, Allah arasında aracı yoktur. Bu nedenledir ki İslam toplumcu bir din iken Hristiyanlık bireycidir. İslam'da toplumun oluşumu yukarıdan aşağıya, Hristiyanlıkta ise aşağıdan yukarıyadır.

16 Özek, *Devlet ve Din*, s.239.

çıkması ile değişmeye başlamıştır.[17] Ancak konuyu fazla uzatmamak ve konumuz dışına fazla çıkmamak adına burada sadece Türk tarihinde böyle bir değişimin yaşandığını ifade etmekle yetineceğiz. Şimdi yukarıda da belirttiğimiz gibi esas konumuz olan Osmanlı-Bektaşi ilişkisine dönecek olursak bu ilişkinin tanımlanmasında ve ortaya konulmasında belirli bir teorik temel üzerinden gitmekte fayda olduğunu ve işimizi daha da kolaylaştıracağını düşünmekteyiz. Dolayısıyla, şu sorunun cevabını arayarak konu hakkında kafamızdaki soru işaretlerine cevap bulmaya çalışacağız: İbn-i Haldun ve Machiavelli'nin ideal devlet anlayışındaki gibi devletin kontrolünde bir din görüşünü Osmanlı benimsemiş miydi?

Osmanlı Devleti Teokratik Bir Devlet Midir?

Osmanlı Devleti, Türklerin İslam'ı benimsemesinden çok sonra kurulan en güçlü ve en etkin siyasi iktidar düzenini kuran bir Müslüman Türk devleti olarak görülmektedir. Osmanlıların din adına verdiği savaş görüntüsüyle de uzun bir süre İslam teokrasisi modelinde bir devlet olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda padişahın egemenliğini Allah adına kullandığını ve yasal düzenin şeriata dayandığı genellikle savunulmuştur.[18] İslam devleti olmanın şeriatın uygulanmasını ve teokrasinin varlığını zaruri kılacağı düşün-

17 Karen Barkey, "Political Legitimacy and Islam in the Ottoman Empire: Lessons Learned", Reset Dialogues, 2016, https://www.resetdoc.org/story/political-legitimacy-and-islam-in-the-ottoman-empire-lessons-learned/ Türklerin devlet yönetimi özelinde İslam dinine bakış açıları, Araplar tarafından sıkça eleştirilmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti dönemi boyunca uygulanan güçlerin ayrılık ilkesi, dini kurallarının tam anlamıyla uygulanmadığı için İslam toplumunun geri kaldığını Araplara düşündürtmüştür. Birçok Arap isyanı da bu düşünce doğrultusunda başlamış ve bağımsızlık elde edilerek gerçek İslam'a göre bir yönetim anlayışı hedeflenmiştir.

18 Osmanlı'nın teokratik bir devlet olduğu konusunda başı çeken yazarlardan biri İlhan Arsel'dir. Ona göre; Osmanlı Devleti daha XIII. yüzyılda kurulurken bir şeriat devleti olarak ortaya çıkmış ve ömrü boyunca bu özelliğini korumuştur. Bunu da Osman Gazi'nin son nefesini verirken veliahttı Orhan'a söylediği şu sözleri iddia etmektedir: birincisi "devlet ve toplum yaşamları itibariyle şeriata harfiyen uymak, ikincisi "devletin ileri gelenlerine ve halka mertebelerine göre ikram ve itibar etmek", üçüncüsü de "Tanrı adına ve İslam dinini yayma uğruna savaşlar yapmaktır." Bu sözlere göre Arsel, Osmanlı'nın devlet örgütü, şeriat ve cihad öğelerinin bir araya gelmesiyle kurulduğunu iddia etmektedir. Ayrıca İslam'da devletin ilk kurulduğu dönemlerde hilafet ve saltanat birlikteyken Abbasiler döneminde bunun ayrıştığını ve Rousseau'dan farklı olarak Osmanlı ile birlikte İslam Devleti'nin ilk döneminde olduğu gibi tekrar hilafet ile saltanatın buluşarak eski halini aldığını söylemektedir. İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1993, s.18.

cesinden yola çıkan bu görüşler, Osmanlının kuruluşundan yıkılışına kadar değişmeyen bir siyasal yapı olarak varsayılmıştır. Özek'e göre; Osmanlı'nın şeriat düzenine dayandığı iddiası, tek tip İslam anlayışının bir sonucudur. Realitede İslam'ın bir ülkenin yönetiminde gerekli kanuni, toplumsal, politik bütün düzenleri ve biçimleri belirlemiş olduğu görüşü doğrudur. Bu minvalde, İslam toplumlarında kılık-kıyafetten gündelik davranışlara kadar öngörülen biçimlerin şeriata sokulması da İslam'ın tutucu bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Bununla birlikte şeriatın farklı coğrafyalardaki İslam devletlerinde hiç değişmeden aynı şekilde uygulandığını iddia etmek pek doğru olmayacaktır. Zaten hukukun uygulandığı toplumların kültürleriyle etkileşime girmeden tek tip bir şekilde yüzyıllar boyunca uygulanacağı bir sistem, tarihi ve sosyolojik türlü nedenlerle kabul edilemez. Keza Osmanlı Devleti, İslam devleti olmanın yanı sıra Arap dünyası dışında kalan, Orta Asya ve İran gibi uygarlıklarının da kültürlerini miras edinmiş; Selçuklular, İlhanlılar vb. Türk devletlerinin de kültürlerini içerisine katarak İslam dini ve Arap kültürü dışındaki bu unsurları da kendi yapısıyla sentezlemiştir. Bu durum, daha başlangıcından itibaren Osmanlı'nın klasik bir İslam şeriatı olmamasının nedenlerinden biri olmuştur.[19] Vergin de Osmanlı'nın teokratik bir devlet yapısı olduğu hakkındaki görüşlere karşı çıkmaktadır. Ona göre; resmi bir devlet dininin olması, o devletin teokratik bir devlet olduğu anlamına gelmemektedir. Kanun-i Esasi'deki "devlet-i Osmaniyenin dini, din-i İslam'dır" şeklindeki maddesine bakarak böyle bir yorumlamaya varmak; 1924 Anayasası'ndaki "devletin dini İslam'dır" maddesiyle de Türkiye Cumhuriyeti, teokratik bir devlettir yorumunu yapmaya benzer.

Bu itibarla, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki kilise devletlerine benzer bir yapıda olmadığını söyleyebiliriz. Bunun paralelinde Machiavelli, Rousseau ve Hobbes'un kendi devletleri için istediği devletin kontrolünde resmi bir din önermesini, Osmanlı'nın gerçekleştirdiği sonucuna varabiliriz.[20] Bu noktada Köprülü, Barkan ve İnalcık gibi Türk tarihçiliğinde ekol sahibi kişilerin görüşlerine baktığımızda Türklerin Avrupa'daki ilk mutlakiyetçi devlet modelini oluşturduklarını söylüyorlar. Köprülü'nün fikirlerini biraz daha açacak olursak; İslam hukuk sistemi olan fıkhın menşeini dinden

19 Özek, *Devlet ve Din*, s.362-363.

20 Vergin, *Din Toplum ve Siyasal Sistem*, s.109.

almakla birlikte, İslamiyet'in yayıldığı yerlerdeki mahalli hukuk ananelerinin de tesirinde kalarak sosyo-ekonomik zorunluluklara göre gelişmiştir. Üstelik bu sadece Osmanlı Devleti'nde değil, Gazneli gibi Müslüman Türk devletlerinde de kendini göstermiştir. Gazneli Hükümdarları gibi Osmanlı hükümdarları da İslami siyaset yapmalarına rağmen, devlet otoritelerini daima kullanmışlardır. İktisadi siyasetlerinde fıkhın sınırlamalarına aldırmayarak örfi tekâlif koymuşlardır. Kısacası Müslüman Türk devletlerinde şer'i değil örfi hukukun hâkim olduğunu belirtmektedir.[21]

Barkan'da öncelikle Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olması hasebiyle onun diğer İslam devletleri ile aynı olması gerektiği ve bu nedenle kendisine özel bir hukuk yapısının olmadığını savunan görüşlerin tarihi gerçeklere uymayacağını belirtmektedir. Barkan'ın da belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin özellikle ilk dönemlerinde devlet yönetiminde âlimane ve dindarâne bir zihniyet yerine, daha ziyade deneyim ve göreneklere dayalı bir duygu hâkim olmuştu. Bununla birlikte İslami renk ve söylemlerle çeşitli devlet ananelerinin devam ettirilmesi mümkün olmuştur. Özellikle bu Hristiyan bölgelerindeki fetihlerde İslamiyet'in kutsal cihat anlayışı benimsemiş gözükmelerine rağmen, dünya işlerinde dini fikirlerin tesiri altında kalacak kadar mutaassıp davranmadıkları gözükmektedir. Ancak ileriki dönemlerde şeyhülislamlık gibi İslam kurumlarının varlığında bile herhangi bir işte fetva verilirken; "Şer'i maslahat değildir, nasıl emredilmiş ise öyle hareket edilmek lazım gelir" şeklindeki bir ifade tarzıyla devlet otoritesinin din otoritesinin üstünde olduğunu göstermektedir.[22]

---

21 Fuad Köprülü, "Orta Zaman Türk Müesseseleri", *Belleten*, Cilt 2, Sayı 5-6, Ankara 1938, s.51-71.

22 Ö. Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, TTK, Ankara 1975, s.51-54. Barkan'ın belirttiğine göre; XV. yüzyıla ait tımar defterlerine bakıldığında, Osmanlıların fethettikleri bölgelerdeki askeri sınıf mensuplarından bir kısmını, Müslüman olmalarını gerekli görmeden hizmete almış ve yerlerinde bırakmıştır. İlk fetihler döneminde Osmanlı ordularında bu çeşit Hristiyan beylerin görev almış bulunmasını ve fetihlerin Batı'da Hristiyan bölgeler üzerinde olduğu kadar ve hatta bazen daha da büyük bir şiddetle, Türk ve İslam bölgelerinde de yürütüldüğünü, devrin taassuptan arınmış bir zihniyetinin örnekleri olarak verilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda dünya ve devlet işlerini idarede dini düşünce ve emirlere büyük ölçüde bir yer ayırmak zorunluluğu ancak zamanla hissedilmeye başlanmıştı. Bilhassa ekonomik ve siyasi konjonktürün müsait olarak geliştiği uzun yüzyıllar boyunca ve sultanların mutlak iktidarı sarsılmaz gözüktüğü müddetçe herhangi bir taassup gücünü ve bu güce dayanan din otoritelerinin devlet işlerine istikamet verecek şekilde karışması söz konusu olmamıştır. Her şeyi şeklen de olsa, şer'ileştirme

Osmanlı Devleti'nin teokratik bir devlet olmadığını düşünen önemli tarihçiler arasında İnalcık da yer almaktadır. Ona göre yukarıdaki görüşlerde belirtildiği gibi bir İslam ülkesi olan Osmanlı'nın özel şartlar altında gelişen yapısıyla şeriatı aşan bir hukuk düzeni geliştirmişti. Aslında bu Osmanlı'ya özgü bir şey olmayıp, kendinden önceki Türk-Müslüman devletlerinin benimsedikleri bir İslami prensipti. Söz konusu bu prensip ise İslami bir ilke olan örftü; yani padişahın kendi iradesine dayanarak şeriatın alanına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisiydi. Ancak Örfi hukuk Osmanlı'dan önce var olan bir uygulama olsa da, Osmanlı Devleti bunu kullanmada çok ileri gitmişti. İnalcık, buna ek olarak, özellikle Fatih Sultan Mehmed'in İslam devletleri içerisinde tamamen hükümdar otoritesine dayalı bir hukuk yapısı oluşturan ilk padişah olduğunu açıklamaktadır. Kanuni döneminde şeriatın devlet hukuku üzerindeki denetimi öne çıkarılmaya çalışılsa da örfi hukukun bağımsızlığını korumaya devam ettiğini eklemektedir.[23]

Sonuç olarak Osmanlı Devleti özelinde din mi devlete hâkimdi, yoksa devlet mi dine hâkimdi sorusuna yukarıdaki görüşler doğrultusunda rahatlıkla Machiavelli ve Hobbes gibi düşünürlerin kendi devletleri için öngördükleri din ile devletin iç içeliğini öngören güçlü bir devlet olgusunu Osmanlı'nın gerçekleştirdiğini söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Bunu da yukarıda söz ettiğimiz gibi İslam öncesi dönemlerden beri Türklerdeki devlet algısında

kaygı ve temayülünün, özellikle eski İslam halifelerini unvan ve salahiyetleri ile bütün İslam dünyasına hükmetmek imkânı hâsıl olduktan ve uzun bir zaman aşımı geçtikten sonra artmış olduğu söylenebilir. Ancak bu dönemde halife-sultanlar tarafından kurulmuş olan medreselerde İslam âleminin müşterek ilim ve hukuk dili olan Arapça'nın ve İslam hukuk nazariyelerinin öğretilmesine geniş ölçüde yer verilmiş olması ve bu medreselerde yetişmiş memurların devlet idaresinde daha fazla yer almaya başlaması ile İslami hukuk sistemlerinin ruh ve metod hususiyetleri ile terminolojilerinin devlet dairelerindeki işlemlere daha fazla sokulmuş bulunması mümkün olmuştur.

23 Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2016, s.57-61. Aslında örfi hukukun önem kazanması, İslam tarihinde Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlamaktadır. Bu konuda çalışma yapan Gibb, Becker, Barthold ve Köprülü gibi âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile İslam devlet anlayışı ve devlet hukuku alanlarında büyük bir değişiklik geçirdiğini belirtmişlerdir. İslam devletinin dini-politik ümmet anlayışı karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Moğollarda, devletin yarar ve ihtiyaçlarını gözeten bir örfi hukuk üstün geldi. Bu yeni durumu, Ravendi'nin kaleme aldığı Râhatu's-Sudur'daki (1203) bir parçada şu şekilde ifade etmektedir: "İmamın vazifesi hutbe ve dua ile meşgul olmak… padişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havale etmek ve dünyevi saltanatı onların eline bırakmaktır." Burada anlatıldığı gibi İslam kisvesi altındaki Türk hükümdarları, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterlerini korumuşlardır.

aramak ya da bunun sebeplerinden biri olarak görmek mümkündür. Bir başka neden ise İslam'ın Hristiyanlığa göre yönetim biçimleri için daha göreceli bir yaklaşım benimsediği açıktır.[24] Gerçekten de Abbasi hilafetinden beri fıkıh bilginleri Şeriatın açıklık getirmediği veya yeni konularda yöneticilerin koyduğu irade ile norm geliştirmenin mümkün olduğunu belirtmişlerdi. Bu durum meşruiyetten ziyade zorunluluk ilkesine dayandırılan bir hak idi.[25]

Osmanlı Devleti'nin Resmi Din İnşası

Machiavelli ve Hobbes'in siyasi tasarımlarını şekillendiren türden bir din ve siyaset politikasını Avrupa devletleri yerine Osmanlılar oluşturmuştu. Lakin bu resmi dinin oluşması bir anda gerçekleşmemişti. Daha önce zikrettiğimiz gibi Osmanlılar, kuruluş aşamasında gaziler ve savaşçı dervişler gibi göçebe aşiretler üzerinde nüfuzu olan yapılara dayanıyordu. Aşiretin ve ordugâhın Osmanlı devlet yapısından çıkıp onların yerini şehirler almaya başlamıştı. Bu yeni yaşam tarzlarını tanımlamaları için de aşiret mensuplarının ve sınır boylarının Sufi baba dervişlerinin yerine Şer'i ulema başvurmak gittikçe yaygınlaşmıştı. Görünüşe göre gazilerin soyundan gelen Osmanlılar, daha fazla Şeriat taraftarı tarikatları ve Sünni ulemayı izleyen şehirli üst sınıfların liderliğini tercih etmişlerdi. Eski gazi ruhunun kalıntıları ise devşirme olmalarına rağmen Yeniçeri birlikleri arasında varlığını korumaya devam etti. Yani devletin yönetim noktasında söz sahibi iken orduyla sınırlı bir yapı içerisine itilmişlerdi. Böylelikle Yeniçeriler, uğruna savaştıkları İslam dinini, varlıklarının sonuna kadar ilişki içinde oldukları ve Şeriat yanlılığının her türlüsüne karşı koyan Bektaşilerin görüşleri üzerinden tanıdılar.[26]

---

24 Kur'an, (7,199) "Sen benimsenmesi ve yapılması kolay olanı tercih et. Mallarından gönül rızalarıyla ihtiyaç fazlasını al. Kur'ân'ın ve sünnetin hükümlerini, meşru olanı, İslâmî kurallarla örtüşen örfü, ilmî verileri, mü'minlerin tasvip ettiği, icrasında hayır gördüğü planları, programları, adâleti uygulayarak kamu düzenini sağla, iyiliği emret. Bilgiden, muhakemeden uzak, tutarsız davranışlarda bulunan cahillerin faaliyetlerine karşı tedbir al." Ahmet Tekin Meali, https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=7&ayet=199 erişim tarihi ve saati: 01.12.2022 / 00:07.

25 Vergin, *Din Toplum ve Siyasal Sistem*, s.112.

26 Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix, Ankara 2017, s.132. Ricaut, Osmanlı uleması için Yeniçerilerin Müslümanlığı tartışmalı olduğunu ve onların kâfir oldukları hakkında fetvalar verildiğini söylemektedir. Buna göre; önemli Osmanlı şeyhülislamlarından biri olan Ebu Suud Efendi'ye Yeniçerilere kâfir diyenin ne ceza alması gerektiği sorulmuştu; müftü de fetvasında, bir yeniçerinin gerçek mümin olduğuna inananın asıl kâfir olduğu cevabını vermişti. Ricaut, Türklerin Siyasi Düsturları, (Ankara: Elips Yayınevi, 2004), s.153.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi gittikçe devlet, ulemaya daha fazla itibar gösterse de yine de bir bütün olarak Müslüman cemaati anlayışındaydı. Ancak Sultan I. Selim'in tahta çıkmasıyla birlikte genel bir İslam yerine, iç ayrımcılığa yol açan daha katı bir Sünni anlayışa meyletmişlerdi. Buna göre; Osmanlılar sadece Müslüman olamazlardı, bunun yanında Hanefi Müslüman da olmak zorundaydılar. Sultan I. Selim'in Alevi-Türkmenlere karşı katı politikası ise bu gayreti pekiştirdi.[27] Fakat Sultanın bu gayreti tam olarak başarılı olamadı, çünkü Bektaşiler ile gönül bağı olan Yeniçeriler bunun önünde bir engeldi. Sultan I. Selim dönemindeki bu Sünni cemaat anlayışı, yerine tahta çıkan Kanuni Sultan Süleyman döneminde daha da güçlendirilerek devam ettiği bir dönem oldu. Bu itibarla Osmanlı uleması büyük bir saygıya kavuşmuş oldu ve toplumda önemli bir otorite halini aldı. Böylece ulema Sünni Hanefi anlayışının en güçlü kurumu oldu.

Osmanlı uleması, devletin resmi din anlayışını oluşturan bir yapı olması hasebiyle Sünni ve genel olarak Hanefi fıkhı ekolüne bağlı din adamlarının oluşturduğu bir kurumdu. Böyle bir yapı içerisinde genel olarak Aleviler özel olarak ise Bektaşiler kurum içinde temsil edilmiyorlardı. Bu gayri sünni gruplar, İslam'ın hak yolundan sapmış ve özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda Kızılbaş Safevi devleti ile yapılan uzun savaşlar boyunca güvenilmez yapılar olarak görülüyorlardı.[28] Bunun bir nedeni tarihi literatürde Yavuz döneminde başlayan Kanuni döneminin ilk on yılını alan "Celali İsyanları" olarak bilinen tarihi vakalardı. Bu olaylar bazı araştırmalarda Kızılbaş isyanları veya tımarlı sipahilerin hükümete karşı giriştikleri ayaklanma olarak geçse de Akdağ'a göre bu değerlendirmeler yanlıştı. Bunların dini yönlü gözükmesinin nedeni; devletin koyduğu ağır vergiler sonucu çiftçi ayaklanmalarının liderleri olan Şeyh Celal, Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender, Seydi gibilerin genel olarak hareket nok-

---

27 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.117. Yavuz Sultan Selim'in Alevi Türkmenlere karşı olan bu katı tutumunun ardında kendisi Trabzon valisi iken Alevi Türkmen liderlerinin çoğunun Şah İsmail'e hizmet etmeyi tercih etmeleri sonucu idi. Ayrıca bunların belirli bölgelerde çıkardıkları isyanlar ve payitahttaki bazı yöneticiler Anadolu'da çıkan her isyana -levent ve tımarlı karışıklıkları gibi- Alevi isyanı demeleri, padişahı bu gruba karşı daha fazla cezalandırma isteği doğurmuştu.

28 Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap yayınevi, İstanbul 2013, s.13.

talarının Bektaşilik ve Kızılbaşlık olmasıydı. Kendileri ve ayaklanmaya katılan toplumsal gruplar da Osmanlı düzenine karşı çıkmakla birlikte; ayaklanma bölgelerinin nüfusu, çoğunlukla Kızılbaş-Türkmen kökenlilerdi.[29] Tam bu noktada Celali İsyanları ekonomik bir temelde olmakla birlikte; isyanlara katılan halkın, Osmanlı Hanefi-Sünni anlayışında bir yer bulamamaları onları bu türlü faaliyetlerin içerisine sürüklemişti. Ayrıca isyan hareketlerinde bulunan Türkmen halk kitleleri çok saygı duydukları Bektaşi babalarını kendilerine lider olarak seçmeleri, onların devletin Sünni-Hanefi söyleminden dolayı kendilerini devlete karşı savunması için Bektaşi babalarına sığınmışlardı.

Görüldüğü gibi devletin oluşturduğu resmi bir din anlayışının karşısında, bir halk dini olarak adlandırabileceğimiz Alevi- Bektaşi inancının karşı durması bir merkez/çevre modelini yani bir çift kutupluluğu ortaya çıkarmıştı. Yukarıda zikrettiğimiz gibi merkez, Sünniliğin evrensel ilkelerini temel istikamet olarak tercih etmiş ve bu da onların hayat tarzlarının Arap-Fars modeline yakın olmasını sağlamıştı. Hâlbuki Anadolu'nun çevre toplumunu oluşturan göçebe ve köylü gruplar merkezin yeni hayat tarzlarını yadsıyarak İslamiyet'ten önceki dönemlere ait kültür öğelerinin mayalandığı Türk kültürüne sığınıyordu. Böylelikle merkez; vergiden muaf, askeri ve yöneticilik konusunda uzmanlaşan ancak dili gittikçe Arap-Fars kültür dünyasının nüfuzuna giren bir "yüksek kültür" inşa ediyordu. Diğer yandan ötekileşen Türk kültür ve dilinin taşıyıcıları olan Türkmen aşiret ve köylülerin ise Alevilik ile Bektaşiliğin ilham kaynağı olan Ahmet Ye-

---

29 Akdağ, ... *Celali İsyanları*, s.13-15. Kanuni döneminde çıkan bu önemli isyanlardan biri de Bektaşi şeyhi olan Kalender Çelebi idi. Akdağ'a göre; onun ve yoldaşlarının büyük çoğunluğu çiftçi-Türkmenlerden oluşuyordu. İsyanın ilk başlatıcıları bu gruplar oldukları ve Sünniliğin din kurallarına pek olumlu bakmadıkları doğruydu. Ancak bunların hareket noktası mezhep veya tarikat bağnazlığı olmadığı, Enderun iktidarı yardakçısı yazarların kayıtlarından bile anlaşılmaktaydı. Örneğin, malları yağma için hareket edenler genelde hükümet mensubu kişilerdi. Eğer bu Sünniliğe karşı bir Alevi-Kızılbaşlık ayaklanması olsaydı, çoğunlukta olan Sünni halk da karşı koymaya kalkışırdı. Buna dair hiçbir belgeye rastlanılmadığı gibi olayı bir Kızılbaş hareketi olarak gören araştırmacılar da böyle bir ifade de bulunmuyorlardı. O halde, Alevilik-Kızılbaşlık, rafizilik-mülhidlik isyanı denen olayda bir mezhep kavgası olmamakla birlikte, isyan çıkaranlar Alevi-Kızılbaş Türkmenler olsa bile, isyan mezhep ayrılığı değildi. İsyana sonradan katılan tımarlı sipahilerin de sayılarının az olmaması ve resmi görevliler olmaları yine bunu kanıtlamaktadır. İsyanlara katılan Bektaşi babaları ise kendilerine çok saygı duyan çiftçi halk kitleleri tarafından isyanın başına geçirilmişlerdi. s.122.

sevi'nin yoluna devam ediyor, Bektaşi tarikatı aracılığıyla din ve kültürü bütünleştiriyordu.[30]

Çalışmanın girişinde sorulan "devlet mi dine hâkim olmalı yoksa din mi devlete?" sorusuna dönülürse; yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti, Avrupalı birçok devletten önce -Machiavelli ve Rousseau'nun kendi devletleri için hayallerini kurdukları- devletin kontrolünde resmi bir din modelini oluşturduğunu gördük. Ancak devlet bu modeli oluşturmayı başarmış olsa bile, yine daha önce bahsettiğimiz gibi kurucu unsur olarak yer alan birçok grubun devletin resmi dininde karşılıklarının bulunmuyordu. Her ne kadar bu modelin oluşturulmasında basit bir tercihten öte, ekonomik ve politik etkenlere dayanarak oluşturulması göz ardı edilmemelidir. Ancak kurucu unsur olarak devlete katkı sağlayan Bektaşi tarikatı başta olmak üzere ona bağlı grupların merkezden itilmesi yadsınamaz bir gerçektir. Bu noktada Osmanlıların oluşturduğu bütünleştirici Sünni İslam'ın işlevi, toplumu bütünleştirmekten ziyade bütünleştirmeye karşı güçlü bir engel olarak gözükmektedir. Bununla beraber başlangıçta Osmanlı iktidarı kendisine tabii olan sosyal grupların genel sistem ile bütünleşmeyi sağlayacak özel bir proje ortaya koyamadığı gibi amacın tam tersine farklılıkları öne çıkaran bir ayrılık politikası oluşturduğu söylenebilir.

Devlet, bu noktada daha önce bahsettiğimiz gibi İbn-i Haldun'un öngördüğü devlet büyüdükçe ortak değerlerin artırılması, devlete tabii unsurların ötekileştirilmesini engelleyeceğini belirtiyordu. Osmanlı yöneticileri de

---

30 Vergin, *Din Toplum ve Siyasal Sistem*, s.66-80. Çevreyi oluşturan göçer Türkmen kitleler genellikle Alevi-Bektaşi inancı çizgisindeydi ve göçebe bir yaşam tarzı halinde olmalarından dolayı ekonomik faaliyetleri daha çok hayvancılıkla sınırlıydı. Başlıca uğraşları sürüleri ile birlikte bir süre konaklayacakları uygun alanlar bulmaktı. Bu noktada Türkmenlerin göç hareketleri yerleşik köylü-kentli için bir tehlike arz ediyordu ve bu iki grup arasında büyük sorunlara yol açıyordu. Böylelikle yerleşik Türklerle göçebe Türkmenler arasındaki bu ayrışma merkez ile çevre arasındaki karşıtlığı da pekiştiriyordu. Kentli Türkler, İslam öncesi geleneklerini koruyan bu göçebe Türkmenleri "yabanın Türkü" ve "etrak-ı bi idrak" gibi hor görücü sözlerle anmaktan çekinmez iken Türkmenler ise onlara "yatuk" olarak isimlendirerek miskinlikle suçlamaktan geri kalmıyorlardı. Yerleşik Türkler, göçebe Türkler ile inanç çizgisinde de ayrışıyordu. Kentliler resmi dini benimsemekte ve medreselerde öğretilen Sünni-Hanefi çizgisini savunmakta zorluk çekmiyorlardı. Sonuç olarak Devletin oluşturduğu resmi din anlayışında Bektaşiler ve Bektaşilerin temsil ettiği kitleler için yer olmamakla birlikte giderek yerleşik hayata geçen kitleler ile hâlâ göçebe halde yaşayan gruplar arasında da uçurum genişleyecekti. Selçuklu devirlerinde başlayan bu ayrım, Osmanlı döneminde doruğa çıkarak devletin son günlerine kadar devam edecektir.

bu doğrultuda projeler ortaya koymaya çalışmıştı. Bu projelerden biri olarak düşünebileceğimiz bir sistem aslında oluşturulmuştu. Ancak devletin kendi unsurları için bu sistem yeterli olmuş muydu?

II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra ortaya atılan millet sistemi, imparatorluk dâhilindeki halkların farklılıkları ortadan kaldırılmadan bir arada yaşama olanağı sunan ve sadece sadakati ön koşul tutan bir sistem olarak vardı. Bu sisteme göre halklar dini nitelikleri ile sınıflandırmış ve kendi ruhani liderleri yönetiminde kendi cemaatlerine göre yönetiliyorlardı.[31] Buna göre Müslümanlar da şeyhülislam idaresinde tek bir millet olarak kabul ediliyorlardı. Şeyhülislam da devlet içindeki Sünni-Hanefi halkın bir temsilcisi olduğunu bildiğimize göre yine Müslümanların arasındaki gayri Sünni gruplara özel bir örgütlenme yapısına sahip olma hakkı verilmemişti. Bu durumda devlet, Sünni olmayan yapılara karşı nasıl bir tutum almıştı?

Devletin Sünni olmayan bu gruplara karşı tercih ettiği tutum ise bunların dönüşümü olmuştu. Çünkü bu gruplar devlete göre dinsiz, mülhid veya dinden sapmış gruplar olarak görülüyorlardı. Bu minvalde dönemsel olarak atılan adımlar olduğu gibi en köklü çözüm Bektaşiliğin yasaklanmasıydı.[32] Bu açıdan düşünüldüğünde Bektaşiliğin yasaklanması sadece II. Mahmud döneminde alınan bir karar olarak görmek kanaatimizce çok doğru değildir. Bu, uygun şartların oluşmasıyla önceden alınan bir kararın uygulanmasıydı.[33] Bu minvalde devletin resmi dini gereği, Müslüman halkın dinsel olarak Sünni-Hanefilik adı altında birleştirilmesi için en önemli adım atılmış oldu. Bu önemli adımla Bektaşiler, güçlü oldukları ordu ve toplum arasında nüfuzları kırılarak etkisiz hale getirilmeye çalışıldı.[34]

---

31 İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 87-89.

32 BOA, C.ADL. 29-1734. Mehmed Esad Efendi, Üss-i Zafer, Dersaadet, H.1241(M.1826).

33 Gülay Tulasoğlu, "Türk-Sünnî Kimlik İnşâsının II. Mahmud Dönemindeki Kökenleri Üzerine", *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik (Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel)*, Der: Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 165-183.

34 BOA, MVL. 1017-43. Bektaşi dervişleri imparatorluk genelinde çok yönlü soruşturmaların hedefi oldu. Onların yaptıkları dini faaliyetler toplum için bir tehdit olarak görülüp, sorgulanmalarına yol açtı. Buna örnek olarak Yanya civarındaki Akçahisar'da Hüseyin Yaşar Baba, Üçüncü Ordu Kumandanı Mustafa Paşa emriyle tutuklanarak sorguya çekildi. Sorgusunda daha çok dervişin yaptığı dini faaliyetlere ve bölgede yaptığı Bektaşi teşkilatlanmasına dikkat çekilmişti. Buna benzer Bektaşilere yönelik birçok takibatlarda Bektaşilerin toplum ve ordu içinde nüfuzları kırılmaya çalışıldı. BOA, Y.PRK.UM. 46-44, DH.MKT. 1154-35, Y.A.HUS. 462-44. Yine benzer olaylar Sivas, Niğde ve Sinop'ta da yaşanmaktaydı. Bölgedeki devlet görevlileri Bektaşilerin bu böl-

Söz konusu kırılmalara yönelik uygulamaları, özellikle II. Mahmud[35] ve II. Abdülhamid dönemlerinde ayrıntılı olarak görmek mümkündür. Buna göre 1826 yılı süreci ve II. Abdülhamid döneminde Bektaşi tekkeleri ve bunlara tabii halk, kendi kimlikleri ile kabul edilmediği gibi dinden sapmış kişiler olarak bunların ıslahı için birçok yaptırım uygulanmaya çalışılmıştır. Bu yaptırımlardan en çok kullanılanın II. Mahmud dönemi ile başlayıp, zaman zaman uygulamaya devam edildiği belgelerde görülen Bektaşi tekkelerinin kapatılmasıydı.[36] Ancak devlet Bektaşi tekkelerinin kapatılmasının yeterli bir çözüm olmadığını fark etmişti. Bunu Galata (Beyoğlu) Mevlevihanesi şeyhi Ahmed Celal Efendi'nin şu sözleri çok iyi açıklamaktadır:[37] "Sultan Mahmud silahlı yeniçeriliği bir hamlede kaldırabildi de silahsız Bektaşiliği otuz sene uğraştı kaldıramadı." Kapatılmanın bir çözüm olmadığını gören devlet, yine II. Mahmud döneminde uygulanan ve sonrasında devam eden bir uygulama olan Bektaşi tekkelerine Sünni tarikatlardan şeyh atama yoluna gitmiştir.[38] Bu da Bektaşilerin faaliyetlerine engel olamadığından özellikle II. Abdülhamit döneminde Bektaşilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde mektepler kurularak eğitim yoluyla Sünnileştirme politikası uygulamaya çalışmıştır.

gelerde bir yapılanma içinde oldukları ve sayılarının hızla yayıldığını bildirmekteydi. Bunların bir an önce engellenmemesi halinde bölgedeki Sünni ahaliye de dinen farklı yollara çekeceği bildirilmekteydi. Bektaşilerin her ne kadar Yeniçeriliğin ilgası sonrası ordu içinde nüfuzları azalsa da özellikle Yanya bölgesinde yeniden ordu içinde nüfuzlarının arttığı ve bunun engellenmesi istenmekteydi. Y.PRK.ASK. 89-52. Söz konusu olaylardan biri Hüseyin Yaşar Baba'nın sorguya çekildiği Üçüncü Ordu merkezinde yaşanmıştı. Bölgedeki ilgili görevliler ordu içindeki Fazıl Paşa gibi Bektaşi meşrepli askerlerin görevde olmalarının sakıncalı olduğunu ihbar ediyordu.

35 İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), s.194. 1811 yılında II. Mahmud'un yayınladığı bir fermanda tarikatlarda merkezileştirilerek denetim altında tutulmuştur.

36 BOA, DH. MKT. 1983-15, DH. MKT. 1975-31, Y.A.HUS. 263-6.

37 Elif Naime Arslanoğlu, Ahmet Süheyl Ünver'in Süleymaniye Kütüphanesi'ne Bağışladığı Defterlerde İstanbul Notları, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.159.

38 BOA, C. EV, 216-10776. Bu uygulama ilk olarak Bektaşi tarikatının merkezi olan Hacı Bektaş-ı Veli Asitânesi'nde uygulanmaya konmuştu. 1834 yılında Nakşi şeyhi Mehmed Said'in Hacı Bektaş-ı Veli Asitânesi'ne şeyh tayiniyle Nakşi şeyhler yönetimi başlamış oldu. C.EV. 70-3468, C.EV.441-22348.

SONUÇ

Din-devlet ilişkisi ya da dini güç ile politik güç ilişkisi de diyebileceğimiz bu ilişkinin kökeni insanlık tarihi kadar geriye gitmektedir. Dinin güçlü olduğu bu ilkel dönemlerde, henüz dini güç ile politik güç arasında bir ayrım olmadığı gibi birbirini tamamlayıcı bir yapı olarak duruyordu. Ancak zamanla toplumlar siyasal örgütlenmelerini sağlamaları sonucu devlet gibi yapıların ortaya çıkmasıyla politik güç, dini güçten ayrılmaya başladı. Bu ayrılıkla birlikte XIV. yüzyıldan günümüze değin, din-devlet ilişkisinin nasıl olması gerektiği konusu tartışılan bir olgu olmuştur. Özellikle Batı toplumları, bu iki gücün zaman zaman rekabete girmeleri sonucu yüzyıllarca süren savaşlar yaşamış ve neticesinde nüfus, ekonomik vb. kaynakların tükenmesinin yanı sıra, toplumda derin izler bırakan travmalara maruz kalmışlardır. Bu iki gücün rekabetinin olumsuzluklarını kendi toplumlarında gören Machiavelli, Rouseau gibi düşünürler de aslında İbni Haldun'un onlardan seneler önce ortaya koyduğu; devletin kontrolünde resmi bir din olması gerekliliğini görmüşlerdir. Bu savundukları görüş ise her ne kadar kendi devletleri için isteseler de bunu Avrupalı devletlerden önce Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği görülmektedir.

Osmanlı yöneticileri, devletin gelişimini sürdürmesiyle birlikte resmi bir dinin gerekliliğini gerek İbni Haldun'un görüşlerinden gerekse Anadolu'daki birçok tarikatın siyasette söz sahibi olmalarından anlamıştı. Aynı zamanda XVI. ve XVII. yüzyıllarda devlet içinde her alanda yaşanan değişim ve dönüşümler, dini alanlarda da kendini göstermiştir. Bu açıdan devlet, merkezileşme çalışmalarına dini alanları da katmıştır. Söz konusu dinde merkezileşme için de medreseyi ve devletin politikalarına karşı gelmeyen Mevlevilik, Nakşibendilik gibi Sünni tarikatları desteklemiştir.

Devlet, her ne kadar devletleşme sürecinde heteredoks zümrelerden destek alarak onlardan faydalanmış olsa da bu zümrelerin Babai Ayaklanmasındaki yıkıcı etkilerini görmüştü. Yine de Bektaşilik gibi heteredoks zümreleri devlet yararına kullanmaya devam eden Osmanlı yöneticileri, Şah İsmail'in ortaya çıkmasıyla bu zümreleri tehdit olarak görmeye başlamıştır. Şah İsmail'in heteredoks zümrelerle iş birliğinden itibaren ise tek din anlayışının gerekliliği, zorunluluğa dönüşmüştür. Bu meyanda Osmanlı yöneticileri, Sünni-Hanefi resmi din anlayışını devletin çıkarları açısından uygun bulmuştur. Ne var ki Osmanlı Yeniçeri Ordusunun bağlı olduğu Bektaşilik ortadayken bunu tam anlamıyla gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Bektaşiliğin kaldırılmasının bu fırsatı doğurduğu kanaatindeyiz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı (BOA), C.ADL. 29-1734.

BOA, C. EV, 216-10776.

BOA, C.EV. 70-3468,

BOA, C.EV.441-22348.

BOA, DH.MKT. 1154-35,

BOA, DH. MKT. 1983-15,

BOA, DH. MKT. 1975-31,

BOA, MVL. 1017-43.

BOA, Y.PRK.ASK. 89-52.

BOA, Y.A.HUS. 263-6.

BOA, Y.PRK.UM. 46-44, Y.A.HUS. 462-44.

Tetkik Eserler

Agibalova Ye.-Donskoy G., *Orta çağ Tarihi*, Çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul 2017.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Arsel, İlhan, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1993.

Arslanoğlu, Elif Naime, *Ahmet Süheyl Ünver'in Süleymaniye Kütüphanesi'ne Bağışladığı Defterlerde İstanbul Notları*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Barkan, Ö. Lütfi, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, TTK, Ankara 1975, (s. 51-54).

Barkey, Karen, "Political Legitimacy and Islam in the Ottoman Empire: Lessons Learned", Reset Dialogues, 2016. https://www.resetdoc.org/story/political-legitimacy-and-islam-in-the-ottoman-empire-lessons-learned/.

Bein, Amit, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Bellah, Robert N., *İnsan Evriminde Din*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Blbas, *Waleed Jaafar Ibrahim, İbn-i Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2018.

Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Hodgson, Marshall G.S., *İslam'ın Serüveni*, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix, Ankara 2017.

İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019.

Köprülü, Fuad, "Orta Zaman Türk Müesseseleri" Belleten, Cilt 2, Sayı 5-6, Ankara 1938, (s.51-71).

Lapıdus, Ira M., "State and Religion In Islamic Societies", *JSTOR*, Volume 151, Issue 1, Oxford: Past&Present, 1996.

Machıavellı, Niccolo, *Hükümdar*, Çev. Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara1955.

Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, Dersaadet, H.1241(M.1826).

Ortaylı, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.

Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları İstanbul 1982.

Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Elips Yayınevi, Ankara, 2004.

Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul:, 2009.

Şenel, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Tulasoğlu, Gülay, "Türk-Sünnî Kimlik İnşâsının II. Mahmud Dönemindeki Kökenleri Üzerine", *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik (Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel)*, Der: Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, (s.165-183).

Vergin, Nur, *Din Toplum ve Siyasal Sistem*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000.

Weber, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi İstanbul 2014.

Widgery, Alban G., *Tarih Boyunca Büyük Öğretiler*, Çev. Gülçiçek Soytürk, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

Kur'an, A'raf, 7/199. Ayet. Ahmet Tekin Meali, Erişim 1.12.2022.

https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=7&ayet=199

1 NUMARALI SİCİLL-İ AHVÂL KAYITLARINA GÖRE HAZÎNE-İ HÂSSA'DA GÖREV YAPAN MEMURLAR*

** Erkan IŞIKTAŞ

Giriş

Osmanlı Devleti, teşekkül sürecinden beri devlet kademesinin oluşum safhasına ve yöneticilerin maharetli kişiler arasından seçilmesine azami ölçüde hassasiyet göstermiştir. Ayrıca klasik süreçte devşirme usulüyle bürokratik yapılanmasını güçlü ve fonksiyonel bir yapıda organize etme başarısı göstermiştir. Ne var ki değişen şartlar ve kurumların süreç içerisinde ihtiyaca cevap verebilecek nitelikten uzak oluşları Osmanlı Devleti'ni yeniden yapılanma safhasına itmiştir. Tanzimat'la birlikte daha modern idari birimlerin oluşturulması ve güçlü merkeziyetçi bir bürokrasinin sağlanabilmesi için devlet kademesinde köklü değişiklikler yapılmıştır[1]. Bu değişikliklerde yalnızca idari birimlerin işleyişi değil aynı zamanda buralarda istihdam edilen

* *Bu kitap bölümü; Macaristan'ın Budapeşte kentinde 27-29 Nisana 2019 tarihinde düzenlenen IV. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresinde sunulan "Bir Numaralı Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Hazine-i Hâssa'da Görev Yapan Gayrimüslimler" başlıklı özet bildiri metninin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.*

** *Dr. Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, erkanisiktas@siirt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0316-8074.*

1 Osmanlı idari yapılanmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbıâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitapevi, Ankara 2017, Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Derin Yayınları, İstanbul 2004; Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, Çev. Ali Reşad-Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

kişilerin liyakatli olmasına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda ilmiye, kalemiye ve seyfiye alanında istihdam edilecek kişilerin gerekli becerileri ve eğitimlerini geliştirmek maksadıyla çeşitli mektepler vücuda getirilmiştir. Bununla birlikte memurların idari kademeye alınmasında dikkate alınan eski usul ve kaideler değiştirilmiş, yerine imtihana dayalı yeni usuller getirilmiştir[2].

İdari kademeye alınacak memurların tespiti noktasında 1879 yılında Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun oluşturulması memurin bürokrasinin kurumsallaşması açısından bir dönem noktası olmuştur[3]. İlgili komisyon, devletin farklı birimlerinde görev yapan memurların sicillerini kayıt altına almıştır. Hatta bu kayıtların ilki dönemin önemli devlet adamları arasında yer alan Ahmed Cevdet Paşa tarafından hazırlanmıştır. Ancak bu komisyon yedi yıl görev yaptıktan sonra Me'mûrîn-i Mülkiye Komisyonu adını alarak çalışmalarını yürütmeye devam etmiştir[4]. Bu mülkiye idaresi, 1879-1909 tarihlerini içeren ve devlet kademesinde görev alan memurların sicillerini tutmuştur[5]. Akabinde Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olacak şekilde 1908'de Sicill-i Ahvâl Dairesi adı altında çalışmalarını yürütmüştür. Bundan sonraki süreçte devlet yapısında görev yapan tüm idari personelin sicilleri mezkûr daire tarafından kayda alınmasına devam edilmiştir[6].

İlgili kayıtlar, "Sicill-i Ahvâl Defterleri" olarak bilinmektedir. Kayıtlar; Müslim ve gayrimüslim memurların isimleri, baba adları, doğum yerleri, doğum ve vefat tarihleri, eğitim durumları, yabancı dil durumları, görev yaptıkları idari makamlar ve göreve başlama yaşları, aldıkları maaşlar, görevlerinden istifa edip etmedikleri, herhangi bir neden ötürü mahkeme edilip edilmedikleri ve aldıkları nişanlara ilgili çeşitli verileri ihtiva etmektedir[7]. Bu bilgi çeşitliliği sicill-i ahvâl defterlerinin ehemmiyetini ve araştırmacıla-

---

2 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

3 Atilla Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 29, Ankara 2005, s. 89-90.

4 Talip Mert, "Sicil-i Ahval Defteri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2001, s.45.

5 Gülden Sarıyıldız, "Sicil-i Ahval Defterleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009, s.134.

6 Ahmet Gündüz, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kırşehir Doğumlu Memurlar (1879-1909)", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s.133.

7 Mübahat S. Kütükoglu, "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 0, Sayı 12, 1998, s.141.

rın bunlara olan ilgisini arttırmaktadır. Hakeza son yıllarda siciller üzerinden yapılan çalışmaların bir hayli fazla olması bu düşünceyi destekler niteliktedir[8]. Yapılan çalışmaların ekseriyeti birbirini tamamlar nitelikte olup çalışmalar, benzer yöntemler çerçevesinde ortaya konulmuştur. Söz konusu bu çalışmada, literatürde var olan bilgileri destekleyecek ve alana katkı sunacak maksadıyla kaleme alınmıştır.

Araştırmada kullanılan arşiv kaydı, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının Osmanlı Arşivleri Fonunun Hazine-i Hassa[9] kataloğunda bulunmaktadır[10]. İlgili katalogda 11 adet sicill-i ahvâl defteri bulunmaktadır. Tespit edildiği ölçüde bu kayıtlar, araştırmacılar tarafından irdelenmemiştir. Bundan dolayı bu çalışmanın bir amacı da araştırmacıların dikkati ve ilgisini bunlara çekmektir.

Çalışmada kullanılan kayıt, varak usulünde toplamda 147 memurun sicillini içermektedir. Arşiv kayıtları, rika yazısıyla kaleme alınmış olup oldukça okunaklı bir haldedir. Metot safhasında ilk olarak Osmanlı Türkçe'sindeki sicillerin günümüz harflerine transkripsiyonu yapılmıştır. Elde edilen bilgiler, araştırmanın amacı doğrultusunda kullanılmıştır. Bu araştırmayla Hazîne-i Hassa'da görev yapan memurların nüfus kayıtları, eğitim durumları, hangi millet oldukları, merkez ve hangi birimlerde görev yaptıklarına dair muhtelif veriler ortaya konulmuştur.

Memurların Şecerelerine İlişkin Temel Bilgiler

Soy kütüğünün korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması noktasında şecereler büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü şecereler, bireyin kim olduğu, sahip olduğu şan ve lakapların neler olduğu konusunda kıymetli bilgiler içermektedir. Bundan dolayıdır ki devletler, tabiiyetlerindeki nüfusun kayıtlarını dönemin şartlarına bağlı olarak kayıt altına almışlardır. Osmanlı Devleti de çeşitli usul ve yöntemlerle şecere kayıtlarını tutmuştur. Klasik dönemde tahrir, avarız, vakıf ve mühimme sonraki süreçlerde şer'iyye sicilleri,

8 Sicill-i Ahvâl çalışmalarıyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki Sicill-i Osmanî'dir. Bkz. Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*, Cilt 1-4, nşr. Nuri Akbayar, Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

9 Hazine-i Hassa'nın kuruluşu ve gelişimiyle ilgili bkz. Arzu Terzi*, Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

10 TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), HH_SAİD., Defter No: 01.

nüfus, temettuat ve sicill-i ahvâl gibi muhtelif kayıtlarda şecereler kayıt altına alınmıştır. Son dönem biyografi araştırmalarında sıkça kullanılan sicill-i ahvâller, bu alandaki önemli bir boşluğu bir nebze de olsa kapatır özelliktedir. Sicill-i ahvâllerde; kişi isimleri, doğum tarihi, doğum yeri, baba adları, lakaplar, eğitim durumu, meslek, terfi ve rütbeler gibi belli başlı bilgilere yer verilmektedir. Bunlardan hareketle kısmen de olsa kişisel ve ailevi bilgilere ulaşılabilir. İncelenen arşiv kaynağında da Hazine-i Hassa'nın farklı birimlerinde görev yapan memurlara ilişkin bu tür verilere rastlanılmıştır (Bk. Tablo 1).

Tablo 1: Hazine-i Hassa'da Görev Yapan Memurlar Kişisel Verileri

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Hüseyin Fikri Efendi	1837-1838	19 Ekim 1904	Batum	Osman Ağa	(?)
Süreyya Paşa	1845-1846	25 Kasım 1894	Dersaadet	Mustafa Efendi	Asakîr-i Şahane'de Yüzbaşı
Mustafa Nuri Bey	1843-1844	17 Temmuz 1906	Maraş	Veziriazam Yusuf Paşa	Irgat
Nikola Paşa Efendi	1846-1847	(?)	Dersaadet	Mihaliç Ağa	Dülger
Mahmud Reşad Bey	25 Ekim 1847	29 Ekim 1908	Dersaadet	Mehmed Raşid Bey	Muhasebeci
Mehmed Asaf Bey	1853-1854	(?)	Dersaadet	İbrahim Edip Efendi	Rüsumat Emini
Ali Rıza Efendi	1839-1840	20 Eylül 1895	Burdur	Hacı Ahmed	Müftü
Hafız İbrahim Edhem	18 Mart 1848	(?)	Dersaadet	Abdullah Efendi	Tüccar
Mühürdârzade Süleyman Efendi	12 Nisan 1843	16 Ocak 1900	Dersaadet	Edhem Efendi	İkinci Ordu-yı Hümâyun Nizamiye Yoklamacısı
Hacı Osman Bey	1839-1840	29 Aralık 1899	Bartın	Mehmed	Tersane-i Amire Memuru
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	1835-1836	3 Şaban 1894	Dersaadet	Tatarcılardan Sofu Ahmed Efendi	(?)
Artin	12 Şubat 1851	(?)	Kala-i sultaniye	Manok	Esnaf

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Migerdiç Hegiyan	1846-1847	(?)	Dersaadet	Krikor	Kürkçü Tüccarı
Mehmed Cemil	19 Ağustos 1844	(?)	Dersaadet	Seyyid Hafız Ali Atıf Efendi	Mümeyyiz
Salih Tevfik Efendi	15 Nisan 1843	12 Eylül 1891	Dersaadet	Müderris Mustafa Efendi	Serhademe
Hafız Halil Efendi	1843-1844	(?)	Kastomunu	Yusufzade Halil Ağa	Şekerci Esnafı
Trifon Baver	17 Şubat 1822	20 Mayıs 1902	Dersaadet	İğneli Petrekzade Mita (?)	Sarraf
Ali Efendi	22 Eylül 1846	(?)	Dersaadet	Amasyalı Ahmed Efendi	Asker
Espapyo Moroni Efendi	1817-1818	(?)	Trablus	Efendizade Moroni	(?)
Mehmed Nuri Efendi	1839-1840	(?)	Harput	İsmail Kemal Efendi	Kaymakam
Abdülhamid Hamdi Bey	1858-1859	(?)	Bağdad	Baban Hanedanından Süleyman Paşazade Emin Bey	(?)
Bekir Sadık Bey	23 Ekim 1869	(?)	Dersaadet	Abbasiye Sülalesinden Ali Efendi	Kaymakam
Hüseyin Hilmi Efendi	22 Kasım 1855	(?)	Kütahya	Kütahyalızade Mustafa Efendi	Tüccar
Mikail Efendi	Eylül/Ekim 1842	18 Ekim 1897	Dersaadet	Portakaloğlu Osib Efendi	(?)
Hasan Faik Bey	16 Eylül 1870	(?)	Dersaadet	Lütfü Efendi	Memur
Agaton Edvant Efendi	1861-1862	18 Kasım 1897	Dersaadet	Agaton Krikor	Telgraf Nezaretinde bulunmuş.
Hafız Mehmed Feyzi Efendi	1850-1851	(?)	Dersaadet	Hacı Ali Efendi	Memur
Mehmed Bedri Bey	23 Şubat 1841	1 Eylül 1904	Dersaadet	Sarı Hakkızade Mehmed Arif Efendi	(?)
Süleyman Sadık Efendi	11 Şubat 1254	26 Temmuz 1900	Dersaadet	Süleyman Efendi	Topçu Asakîr-i Şahane Yüzbaşısı

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
İbrahim Edhem Bey	1 Şubat 1859	(?)	Dersaadet	Hacı Mehmed Efendi	Tütüncü Esnafı
Mehmed Rıfat Efendi	22 Aralık 1848	(?)	Dersaadet	İbrahim Raci Efendi	Başkâtip
Hasan Tahsin Efendi	1849-1850	11 Aralık 1898	Dersaadet	Seyyid Ali Efendi	Kâtip
Kigorok Torkomiyan Efendi	8 Ekim 1859	(?)	Dersaadet	Artin	Berber
El-seyyid Hafız Ahmed Sabit Bey	12 Şubat 1255	23 Aralık 1898	Dersaadet	Ali Atıf Efendi	Mümeyyiz
Hacı Mehmed Akif Bey	1852-1853	(?)	Dersaadet	Hacı Mustafa Efendi	Hademe
Mustafa Hilmi Efendi	19 Şubat 1855	(?)	Adapazarı	Abdulkadir Efendi	(?)
Mehmed Aziz Efendi	4 Ağustos 1832	6 Haziran 1898	Erzincan	Battalzade Halid Efendi	Tüccar
Yusuf Ziya Efendi	1839-1840	(?)	Kerkük	Hızır Ağa	Tüccar
Pişişyan Kigorok Efendi	1860-1861	(?)	Dersaadet	Simon	(?)
Mehmed İzzet Efendi	Ocak 1862	(?)	Dersaadet	Seyyid Mehmed Eşref	Nazır
Mehmed Sadullah Efendi	1835-1836	1 Ocak 1906	Dersaadet	Hacı Haşim Efendi	Kâtip
Ahmed Arif Bey	30 Aralık 1857	(?)	Dersaadet	Emin Nihad Bey	Aza
Hüseyin Galib Efendi	8 Ocak 1848	(?)	Dersaadet	İbrahim Edhem Efendi	Tophane-i Amire Muhasebe Müdürü
Abdullah Efendi	1843	26 Mayıs 1895	Niğde	Sofuzade Eyüb	(?)
Kasım Efendi	28 Ağustos 1847	(?)	Edirne	Rafael Efendi	Tüccar
Ali Rıza	1871-1872	(?)	Dersaadet	Osman Efendi	(?)
Mehmed Hulusi Efendi	1856-1857	(?)	Dersaadet	Abdullah Efendi	Arapça Muallimi
Hacı Mehmed Efendi	1831-1832	(?)	Dersaadet	Mehmed Ağa	Üsküdar Pazarbaşı

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Parnisyan	1840-1841	(?)	Arapgir	Parnisyan Bey	(?)
Mustafa Hüdayi Efendi	15 Mayıs 1839	(?)	Dersaadet	Mehmed Nazif Efendi	Çukadâr
Hacı Ahmed Yaver Efendi	1849-1850	(?)	Bağdad	Abdülvahab Efendi	İmam
Mehmed Nuri Efendi	16 Eylül 1871	(?)	Dersaadet	Hacı Ahmed	(?)
Mehmed Fuad Efendi	25 Mart 1852	(?)	Bağdad	Abdulkadir Efendi	Basra Evkaf Muhasebecisi
Süleyman Müfid Efendi	1832-1833	21 Eylül 1897	Dersaadet	Mustafa Efendi	Tüccar
Mehmed Rıfat Efendi	1839-1840	(?)	Edirne	Mustafa Tevfik Efendi	Bedesten Kethüdası
Mehmed Diyaddin Bey	6 Aralık 1831	19 Nisan 1906	Dersaadet	İsmail Zühtü Bey	Maden-i Hümâyun Müdür
İbrahim Edhem Efendi	1828-1829	(?)	Dersaadet	Mehmed Selim Ağa	Kethüda
Mehmed Edib Bey	1851-1852	(?)	Selanik	Abdullah Efendi	Tüccar
Mehmed Said Efendi	15 Kasım 1850	(?)	Niğde	Abdulkadir Ağa	(?)
Osman Nureddin Efendi	1846-1847	23 Temmuz 1903	Macaristan	Aleksandır	(?)
Hasan Sırrı Bey	1860-1861	(?)	Dersaadet	Ahmed Nafiz Efendi	Erzurum Adliye Müfettişi
İsmail Asaf Bey	1858-1859	(?)	Dersaadet	Hüseyin Halid Efendi	Meclis-i Maliye Azası
Agob Haniyan Efendi	1857-1858	(?)	Dersaadet	Pedros Ağa	Esnaf
Yusuf Efendi	1849-1850	(?)	Şam	George	Heykeltıraş
Yorgaki Efendi	13 Haziran 1829	26 Mart 1897	Dersaadet	Todori	Terzi
Mahmud Münir Paşa	1844-1845	(?)	Dersaadet	Bilal Efendi	Kethüda
Hüseyin Hüsnü Efendi	1857-1858	(?)	Gelibolu	Mehmed Emin Efendi	(?)
İbrahim Edhem Efendi	1852-1853	23 Aralık 1900	Dersaadet	Ahmed Efendi	Kethüda

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Osman Bey	1835-1836	1 Mart 1906	Kastamonu	Osman Efendi	(?)
Miranzade Ali Bey	1842-1843	(?)	Konya	Mehmed Efendi	(?)
Osman Nuri Efendi	1851-1852	(?)	Dersaadet	Küçük Hacı Mustafa	Türbedâr
Ahmed Şükrü Efendi	1856-1857	(?)	Bağdad	Abdülhamid Efendi	(?)
Abdülvahab Efendi	1854-1855	(?)	Bağdad	Abdurrahman Efendi	Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azası
Mehmed Vehbi Efendi	1860-1861	(?)	Kayseri	Mehmed Ağa	Bağcı
Avadis Efendi	1862-1863	(?)	Dersaadet	Aspanyan Ağa	(?)
Agob Efendi	1858-1859	(?)	Tekfurdağı	Zaçador	Rençber
El-seyyid Ebubekir Efendi	1840-1841	15 Mayıs 1901	Kayseri	İbrahim Efendi	Müftü
Tatiris Romacan (?) Efendi	1841-1842	7 Mart 1896	Dersaadet	Pedros Efendi	Tüccar
Paşilyan Krikor Efendi	24 Ağustos 1840	(?)	Dersaadet	Nikol	(?)
Ahmed Bey	1840-1841	22 Mayıs 1896	Dersaadet	Şakir Efendi	(?)
Mehmed Tevfik Efendi	1850-1851	19 Şubat 1906	Dersaadet	Reşid Paşa	Ordu-yı Hümâyun Müşiri
Mustafa Mazhar Bey	1847-1848	(?)	Dersaadet	Mehmed Salih Bey	Maliye Hazinesi Masarifat Muhasebesi
Zekeriya Efendi	1851-1852	(?)	Bahçesaray	Hacı Murad Ağa	Kâtip
Ahmed Selim Bey	1862-1863	(?)	Dersaadet	Hasan Tahsin Bey	Aşçıbaşı
Hacı Hüseyin Efendi	1839-1840	(?)	Edirne	Arnavud Hasan Ağa	(?)
Hacı Salih Mustafa Bey	1858-1859	(?)	Edirne	Hacı Raşid Efendi	Edirne Ceza Mahkemesi Azası

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
İbrahim Edhem Bey	1839-1840	(?)	Dersaadet	Hüseyin Bey	Asakîr-i Şahane Binbaşısı
Ahmed Receb Bey	1840-1841	(?)	Batum	Osman Ağa	(?)
Hasan Fahri Efendi	1862-1863	(?)	İzmir	Kerim Ağa	Esnaf
Mehmed İrfan Efendi	1848-1849	(?)	Yenişehir	Ahmed Ziya Paşa	Aydın Redif Kumandanı
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	1837-1838	(?)	Kastamonu	Numan Ağa	(?)
İbrahim Edhem Efendi	1863-1864	(?)	Sofya	Yaşar	Aşar Mültezimi
Karabet Efendi	1859-1860	(?)	Bursa	Nigor Ağa	(?)
Mehmed Halid Bey	1846-1847	(?)	Çürüksu	Bayraktar Mehmed Bey	(?)
Ahmed Rauf Bey	1848-1849	(?)	Dersaadet	İsmail Efendi	Hazine-i Hassa-i Şahane Yüzbaşısı
Balyan Simon Bey	1847-1848	2 Ocak 1895	Dersaadet	Karabet	Sermimar
Eyüb Nuri Efendi	1835-1836	(?)	Dersaadet	Mehmed Ali Efendi	Aşar Mültezimi
Mehmed Esad Efendi	1842-1843	(?)	Karahisar	Mustafa Tufan	(?)
Hüseyin Galib Efendi	1846-1847	12 Şubat 1900	Ürgüb	Musa Efendi	Timar
Ali Hıdır Efendi	1845	6 Mayıs 1902	Dersaadet	Hacı Osman Efendi	(?)
Hasan Tahsin	1858-1859	(?)	Dersaadet	Suud Efendi	(?)
Mehmed Halid Bey	1862-1863	(?)	Bağdad	İbrahim Derviş Rüşdi Bey	Bağdad Arazi-yi Seniyye Müdürü
Mehmed İzzet Efendi	1851-1852	(?)	Kastamonu	Kaltooğlu Receb Ağa	(?)
Bekir Sadık Bey	1850-1851	(?)	Berat	Ali Bey	Berat Sancağı Rüsumat Müdürü
Hüseyin Mazhar Efendi	1855-1856	(?)	Kafkasya	Abdullah Ağa	(?)

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Josef Efendi	1848-1849	13 Ramazan 1322	Atina	Estarver (?)	(?)
Simon (?) Efendi	1849-1850	(?)	Dersaadet	Ohannes Efendi	(?)
Hüseyin Hüsnü Sadık Efendi	1858-1859	(?)	Haleb	Alaaddin Bey	Asakîr-i Şahane Kul Ağası
Mustafa Hulusi Efendi	1857-1858	(?)	Trabzon	Arif Efendi	Terzi
Abdulgani Efendi	1838-1839	8 Kasım 1896	Bağdad	Mustafa Efendi	(?)
Kigorok Arselan	1847-1848	(?)	Dersaadet	Manok Efendi	Tüccar
Mustafa Raci Efendi	1849-1850	(?)	Kastamonu	Mehmed Efendi	Basmacı
Hüseyin Efendi	1860-1861	(?)	Bursa	Ali Ağa	Berber
Hacı Süleyman Efendi	1859-1860	2 Temmuz 1899	Konya	Mehmed Said Efendi	Konya Müftüsü
Abdülfettah Efendi	1853-1854	(?)	Süleymaniye	Hacı İbrahim Bey	(?)
Mehmed Maksud Efendi	15 Temmuz 1861	(?)	Konya	Hüseyin Hüsnü Efendi	(?)
Ahmed Lütfi Efendi	3 Aralık 1854	(?)	Erzurum	Hüseyin Bey	Tüccar
Hüseyin Hüsnü Efendi	1843-1844	(?)	Kütahya	Ali Bey	(?)
Mustafa İzzet Bey	1835-1836	6 Eylül 1904	Dersaadet	Seyyid Abdülkerim Ağa	Galata Gümrüğü Başkâtibi Muavini
Mehmed Hulusi Bey	1853-1854	(?)	Bosna	Hasan Efendi	(?)
Abdülhamid Bey	1856-1857	(?)	İzmir	Mehmed Efendi	Esnaf
Mehmed Şahadettin Efendi	1859-1860	(?)	Hayrabolu	Ahmed Efendi	Sandık Emini
Osman Efendi	1853-1854	(?)	İzmir	Kırımlı İbrahim Efendi	(?)
Ahmed Hilmi Efendi	1842-1843	(?)	Dersaadet	Hacı Hasan Efendi	Kağıtçıbaşı

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Mustafa Asım Efendi	1849-1850	(?)	Dersaadet	Yakub Hilmi Efendi	Kâtip
Hafız Ahmed Süleyman Efendi	1835-1836	27 Şubat 1899	Dersaadet	Hacı Ahmed Efendi	(?)
Veliüddin Efendi	1822-1823	30 Temmuz 1904	Harput	Hacı Yusuf Efendi	(?)
İlyas Sırrı Bey	1856-1857	(?)	Kafkasya	Hacı Abuzer	(?)
Ohannes Efendi	1841-1842		Sakız	Artin Efendi	
Ömer Memduh Efendi	1868-1869	(?)	Dersaadet	Süleyman Faik Bey	Kâtip
Ahmed İzzet Bey	1851-1852	(?)	Şam	Hulusi Paşa	(?)
Mehmed Şevket Bey	1843-1844	(?)	Dersaadet	Ahmed Efendi	Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Müdür-i Evvelliği
Mehmed Emin Paşa	1847-1848	(?)	Dersaadet	Halil Ağa	(?)
İsmail Cevad Bey	1856-1857		Dersaadet	(?)	Kâtip
Mehmed Said Bey	1871-1872	(?)	Dersaadet	İsmail Hakkı Paşa	Evkaf-ı Hümâyun Nazırı
İbrahim Faik Bey	1851-1852	(?)	Dersaadet	Mehmed Efendi	Bahriye Yoklamacısı
Ali Cevad Bey	28 Kasım 1846	(?)	Dersaadet	Mehmed Arif Paşa	Zaptiye Nazırı
Mehmed Faik Paşa	1860-1861	(?)	Kafkasya	Hüseyin Efendi	(?)
Mehmed Ferid Efendi	1853-1854	(?)	Manastır	Abdülkerim Efendi	(?)
Tevfik Bey	1865-1866	(?)	Dersaadet	Hacı Hüsnü Bey	Kâtip
Hacı Mahmud Efendi	1849-1850	(?)	Basra	Abdülvahid Bey	(?)
Said Raci Efendi	1862-1863	(?)	Bağdad	Abbas Efendi	Basra Redif Binbaşısı
George Kamil Efendi	1849-1850	(?)	Haleb	Nemom Efendi	(?)
Hasan Fehmi Efendi	1848-1849	28 Ocak 1908	Eğin Kazası	Mustafa Nuri Bey	Tüccar

Memur	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi	Memleket	Baba Adı	Baba Mesleği
Ali Mansur Bey	1845-1846	(?)	Dersaadet	Ahmed Ağa	(?)
Ali Rıza Efendi	1860-1861	(?)	Bağdad	Hacı Derviş Ağa	Bağdad Serimamı

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

İlgili tabloda Hazine-i Hassa'da görev yapan memurların isimleri, doğum ve vefat tarihleri, memleketleri, baba adları ve babalarının meslek durumlarına ilişkin bilgiler verilmiştir. Buna göre; isimlerle ilgili olarak dikkat çeken ilk husus efendi, bey ve paşa sıfatlarının sıklıkla kullanılmasıdır. Efendi tabirinin diğerlerine kıyasla daha çok kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Buradan hareketle isimlerin din ve tabiiyete bağlı olarak konulduğu anlaşılmaktadır.

Memurların doğum ve vefat tarihlerinin aktarıldığı sütunlarda iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki doğum tarihlerinin net olarak verilmemesidir. Bir başka ifadeyle memurların doğum tarihleri ay ve gün bazında yazılmamıştır. Kayıtların çoğunluğunda *"... sene-i hicriyesi- sene-i maliye ..."* ibaresi bulunmaktaydı. Bu nedenledir ki yalnızca hicri yılın kullanıldığı doğum tarihleri miladiye dönüştürül iken art arda iki yıl verilmiştir. Örneğin hicri 1267 senesinde doğan Mehmed Vehbi Efendi'nin miladi takvime göre doğumu 1860 ilâ 1861 yılına tekabül etmektedir. Haddizatında memurların ekseriyetinin vefat tarihlerine ilişkin sicillerde bir veri bulmadığından sütunda soru işareti gösterilmiştir.

İncelenen 147 sicilin 73'ü Dersaadet, geriye kalanları Adapazarı, Arapgir, Atina, Haleb, Bağdad, Bahçesaray, Bartın, Basra, Batum, Berat, Bosna, Burdur, Bursa, Çürüksu, Edirne, Erzincam, Erzurum, Gelibolu, Halep, Harput, Hayranbolu, İzmir, Kafkasya, Kala-i Sultaniye, Karahisar, Kastamonu, Kayseri, Kerkük, Konya, Kütahya, Macaristan, Manastır, Maraş, Niğde, Sakız, Selanik, Sofya, Süleymaniye, Şam, Tekfurdağı, Trablus, Trabzon, Ürgüp ve Yenişehir doğumlulardan oluşmaktadır. Bu sonuçtan hareketle Hazine- Hassa'da görev yapan memurların Osmanlı'nın muhtelif şehirlerinden olduğu görülmektedir. Hazine-i Hassa'da görev yapan memurların babalarının meslek durumları hakkında bilgi veren bu tabloya istinaden müftü, imam, nâib, müderris, kaymakam, kâtip, sandık emini, yüzbaşı, binbaşı, mu-

hasebecisi, meclis azalığı ve hademe gibi idari görevlerin yanı sıra tüccar ve esnaf sınıfından çalışanların oğulları da ilgili nezarette istihdam edilmiştir.

Tabiiyet ve Din Bakımından Memurlar

Teşekkül safhasından beri devlet kademesinde farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, adaleti, hoşgörüsü, intizamı ve güçlü müessis yapılarıyla tarih sahnesindeki yerini almıştır. Osmanlı kimliği altında hayatlarını idame ettiren farklı milletlerin tebaası, devletin idari birimlerinde istihdam ettirilerek fonksiyonel bir bürokratik yapılanmanın oluşmasına imkân tanımıştır. Klasik dönemde devşirme usulüyle devlet kademesinin farklı birimlerinde görevlendirilen gayrimüslimler, Tanzimat ve Islahat'la birlikte memuriyet hakları genişletilmiş, devletin farklı kademlerinde istihdam edilmişlerdir[11]. Bu kademelerden biri olan Hazine-i Hassa biriminde Müslüman tebaayla birlikte gayrimüslim tebaanın da görev aldığı incelenen arşiv kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Ancak gayrimüslim memurların Müslimlere oranlara daha az sayıda oldukları söylenebilir (Bk. Grafik 1).

Grafik 1: Hazîne-i Hassa'da Görev Yapan Memurların Tabiiyetlerine Göre Dağılımı

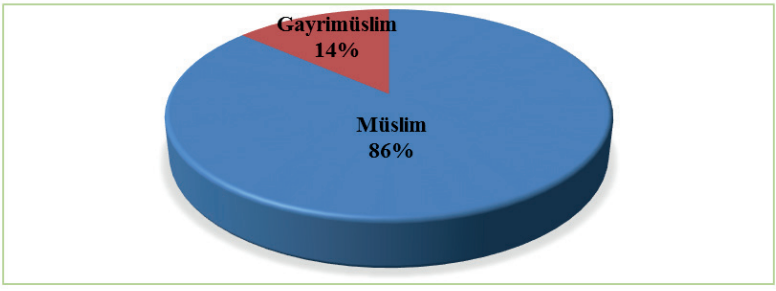

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

11 Gayrimüslimlere tanınan haklarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2010; Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, ÖKM Yayınları Konya 2013; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012; Abdullah Saydam, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000; Carter V. Findley, *Kalemiyyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

İlgili grafikte görüldüğü üzere incelenen 147 sicilin % 14'nü (21 kişi) gayrimüslim, % 86'sını (126 kişi) Müslüman memurlar oluşturmaktadır. Hazine-i Hassa'da görev yapan Gayrimüslim memurlarının sayısı azımsanmayacak bir miktara tekabül ettiği ileri sürülebilir. Ne var ki Osmanlı arşivlerinde bulunan diğer sicill-i ahval kayıtları[12] incelendiğinde gayrimüslimlerin oranının daha fazla olduğu ortaya çıkacaktır. Diğer yandan Hazine-i Hassa görev yapan gayrimüslim tebaanın Ermeni ve Rum milletinden olduğu görülmüştür (Bk. Tablo 2). Bu durumunun altında Osmanlı'da gayrimüslimlerin nüfus bakımından dağılımları dikkate alındığında Ermeni ve Rumların çoğunlukta olması yatmaktadır. Haddizatında sicill-i ahval kayıtlarından gayrimüslimlerin din bağlamında mezhepsel durumlarına ulaşmak mümkündür (bk. Tablo 2).

Tablo 2: Hazine-i Hassa Görev Yapan Gayrimüslim Memurların Mezhep Dağılımı

Gayrimüslim Memurlar	Ermeni	Mezhep		Rum	Mezhep	
		Katolik	Ortodoks		Katolik	Ortodoks
Artin	✓					
Trifon Baver				✓		
Moroni Efendi	✓					
Mihail Efendi	✓					
Agaton Edvant Efendi	✓					
Kigorok Torkomiyan Efendi	✓					
Pişişyan Kigorok	✓					
Parnisyan	✓					
Agob Haniyan Efendi	✓	✓				
Yorgaki Efendi				✓		
Avadis Efendi	✓					
Agob Efendi	✓					
Tatiris Romacan (?) Efendi	✓					
Paşilyan Krikor Efendi	✓					
Karabet Efendi	✓					
Balyan Simon Bey	✓					

12 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinin Hazina-i Hassa fonunun HH.SAİD.d.. kataloğunda 10 adet sicill-i ahval defteri bulunmaktadır. Bunların ekseriyeti çalışılmamıştır. Bkz. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/

Gayrimüslim Memurlar	Ermeni	Mezhep		Rum	Mezhep	
		Katolik	Ortodoks		Katolik	Ortodoks
Meun (?) Efendi	✓					
Josef Efendi	✓					
Kigorok Arselan	✓	✓				
Ohannes Efendi	✓	✓				
George Kamil				✓	✓	

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

Tablo 2'ye bakıldığında gayrimüslim memurların Ermeni ve Rum milletinden oldukları, bunlardan çok azının hangi mezhebe bağlı olduğu belirtilmiştir. Mesela Ermeni milletinden Agob Haniyan Efendi, Kigorok Arselan ve Ohannes Efendi; Rum milletinden George Kamil'in katolik mezheplerine bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Diğerlerine ilişkin herhangi bir veri bulunmadığından tabloda yansıtılamamıştır.

Eğitim Durumları

Klasik dönemden Tanzimat'a kadar Osmanlı eğitim sisteminin temelini medreseler oluşturmaktaydı. Bunun yanında sıbyan, rüşdiye ve idadî mektepleri, Enderun mektebi, askerî mektepler ve yabancı mektepler gibi farklı eğitim kurumları bulunmakta idi. Tanzimat süreciyle modern eğitim kurumlarının çeşitliliği artmış, ilgili alanda ihtisaslaşma -*tıbbi, askeri, ziraat, baytar okulları vs*.- noktasında pek çok yeni eğitim kurumu vücuda getirilmiştir[13]. Osmanlı tebaası, eğitim-öğretimlerini bu ve benzer okullarda yürütmüşlerdir (Bk. Tablo 3).

13 Osmanlı eğitim sistemiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ülker Akkutay, "Osmanlı eğitim sisteminde Enderun Mektebi", Osmanlı, Cilt: 5, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, (s.187-193); Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 11, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, (s.446-462); Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Cilt I-II, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003; Ahmet Cihan, O*smanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul 2007.

Tablo 3: Hazine-i Hassa Görev Yapan Gayrimüslim Memurları Dil ve Eğitim Durumları

Memurlar	Okur-Yazar										Konuşur										Okullar
	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	
Hüseyin Fikri Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ile Mekteb-i Maârif-i Adliye
Süreyya Paşa	✓											✓	✓								Sıbyan Mektebi ve Dârülfünun
Mustafa Nuri Bey	✓					✓															Sıbyan Mektebi, Bayezid Rüşdiye Mektebi
Nikola Paşa Efendi	✓			✓		✓									✓						Rum Mektebi
Mahmud Reşad Bey	✓																				Muallim-i Mahsus
Mehmed Asaf Bey	✓																				Muallim-i mahsustan mukaddema-i ulum-ı diniye ile arabî ve farsi okumuştur.
Ali Rıza Efendi	✓	✓																			Sıbyan Mektebi ve Medrese
Hafız İbrahim Edhem	✓											✓	✓								Sıbyan Mektebi ve Valide Sultan Rüşdiye Mektebi
Mühürdârzade Süleyman Efendi	✓																				Beylerbeyi Mektebi İbtidai ve Bayezid Rüşdiye Mektebi
Hacı Osman Bey	✓																				Bartın Sıbyan Mektebi
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Artin	✓			✓																	Kala-i Sultaniye ve İzmir Ermeni Mektebi

Migerdiç Hegiyan	✓			✓		✓		✓												Beyoğlu Ermeni Katoliği ve Orman Mektebi
Mehmed Cemil	✓											✓	✓							Sıbyan Mektebi ve Valide Sultan Rüşdiye Mektebi
Salih Tevfik Efendi	✓																			Laleli Mekteb-i İbtidaiye ve Bayezid Rüşdiye Mektebi
Hafız Halil Efendi	✓																			Gedik Paşa Mekteb-i İbtidaiye ve Kaptan İbrahim Paşa Mekteb-i Rüştiye
Trifon Baver	✓	✓		✓	✓			✓												Mekâtib-i İbtidaiye ve Rum Mektebi
Ali Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi
Espapyo Moroni Efendi	✓					✓			✓	✓	✓					✓			✓	✓	Dârülfünun
Mehmed Nuri Efendi	✓	✓	✓																	Sıbyan Mektebi ve Medrese
Abdülhamid Hamdi Bey	✓	✓	✓			✓					✓	✓	✓			✓				Mekâtib-i İbtidaiye ve Mekâtib-i Rüşdiye
Bekir Sadık Bey	✓					✓														Sıbyan Mektebi ve Üsküdar Tophanelioğlu Rüşdiye Mektebi
Hüseyin Hilmi Efendi	✓											✓				✓				Sıbyan Mektebi ve Medrese
Mikail Efendi	✓			✓		✓	✓				✓			✓		✓	✓			Ortaköy Sıbyan Ermeni Mektebi
Hasan Faik Bey	✓					✓					✓					✓				Beyazıt Sıbyan Mektebi ve Çukurçeşme Mekteb-î Rüşdiye-i Askeri
Agaton Edvant Efendi	✓			✓		✓								✓			✓			Ermeni Mekteb-i İbtidaiyye, Mektebi Sultani ve Paris'te Ziraat Mektebi
Hafız Mehmed Feyzi Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
Mehmed Bedri Bey	✓		✓																	Sıbyan Mektebi, Rüşdiye Mektebi ve Enderun-ı Hümâyun Mektebi
Süleyman Sadık Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi

Memurlar	Okur-Yazar										Konuşur										Okullar
	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	
İbrahim Edhem Bey	✓																				Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
Mehmed Rıfat Efendi	✓																				Hafız Paşa Sıbyan Mektebi ve Beyazıd Rüşdiye Mektebi
Hasan Tahsin Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
Kigorok Torkomiyan Efendi	✓			✓		✓	✓														Ermeni Mektebi ve Mekâtib-i Mülkiye-i Şahane
El-seyyid Hafız Ahmed Sabit Bey	✓	✓	✓																		Sıbyan Mektebi, Rüşdiye Mektebi ve Beyazıd Camii Şerif
Hacı Mehmed Akif Bey	✓																				Sıbyan Mektebi ve Enderun-ı Hümâyun Mektebi
Mustafa Hacı Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Fatih Camii Şerif Medreseleri
Mehmed Aziz Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Yusuf Ziya Efendi	✓	✓	✓								✓	✓	✓								Sıbyan Mektebi ve Süleymaniye Medresesi
Pişişyan Kigorok	✓			✓		✓					✓			✓		✓					Sıbyan Mektebi, Orman ve Maden Mektepleri
Mehmed İzzet Efendi	✓																				Enderun-ı Hümâyun Mektebi ve İdare-i seniyye Mekteb-i İdadi-i Asakîr-i Şahane
Mehmed Sadullah Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi, Rüşdiye Mektebi ve Valide Sultan Mektebi

Ahmed Arif Bey	✓																			Üsküdar İbtidai ve Rüşdiye Mektepleri ve Mekteb-i Hazine-i Şahane
Hüseyin Galib Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Mekteb-i Maarifi Adliye
Abdullah Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi
Kasım Efendi	✓							✓							✓					Edirne Sıbyan Mektebi ve Telgraf Mektebi
Ali Rıza	✓															✓				Hamidiye Mekteb-i İbtidaiyye ve Mektebi Rüşdiye-i Asakîr
Mehmed Hulusi Efendi	✓	✓	✓								✓	✓	✓							Sıbyan Mektebi ve Mekatib-i Rüşdiye
Hacı Mehmed Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Enderun-ı Hümâyun Mektebi
Parnisyan	✓			✓		✓	✓				✓			✓		✓	✓			Muallim-i Mahsus ve Beyoğlu İngiliz Mektebi
Mustafa Hüdayi Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Beyazıd Mektebi Rüşdiye
Hacı Ahmed Yaver Efendi	✓	✓																		Bağdad Sıbyan Mektebi
Mehmed Nuri Efendi	✓																			Mekteb-i İbtidaiyye, Mustafa Paşa Rüşdiye-i Asakîriye ve Orman ve Maden Mektebi
Mehmed Fuad Efendi	✓	✓	✓																	Bağdad Mekâtib-i (…)
Süleyman Müfid Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Saraçhane Mekteb-i Rüşdiye
Mehmed Rıfat Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi
Mehmed Diyaddin Bey	✓											✓	✓							Sıbyan Mektebi ve Beyazıd Mekteb-i Rüşdiye
İbrahim Edhem Efendi	✓																			Hazine-i Enderun-ı Hümâyun Mektebi

Memurlar	Okur-Yazar										Konuşur										Okullar
	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	
Mehmed Edib Bey	✓																				Muallim-i Mahsus
Mehmed Said Efendi	✓																				Mekteb-i İbtidâiyye
Osman Nureddin Efendi	✓					✓	✓		✓						✓			✓			Muallim-i Mahsus ve Viyana'da eğitim görmüş.
Hasan Sırrı Bey	✓					✓	✓														Sıbyan Mektebi, Sultan Beyazıd Rüşdiye Mektebi, Erzurum Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane
İsmail Asaf Bey	✓					✓						✓	✓								Sıbyan Mektebi, Şehzade Sultan Mehmed Hazretleri Rüşdiye Mektebi, Mahrec-i Aklam ve Mekteb-i Mülkiye
Agob Haniyan Efendi	✓					✓	✓				✓			✓							Ortaköy Ermeni Katolik Mektebi
Yusuf Efendi	✓	✓									✓	✓									Şam Rum Katolik Mektebi,
Yorgaki Efendi	✓				✓	✓		✓							✓						Rum Mekteb-i İbtidâiyye, Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane
Mahmud Münir Paşa	✓					✓															Sıbyan Mektebi, Rüşdiye Mektebi ve Paris'te Mekteb-i Osmanî
Hüseyin Hüsnü Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
İbrahim Edhem Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Selanik Rüşdiye Mektebi
Osman Bey	✓																				Dersaadet Mekteb-i İdadi
Miranzade Ali Bey	✓																				Mekteb-i İdadi

Osman Nuri Efendi	✓																			Mekteb-i İbtidai ve Mekteb-i Rüşdiye
Ahmed Şükrü Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Medrese
Abdulvahab Efendi	✓	✓	✓																	Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
Mehmed Vehbi Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi
Avadis Efendi	✓			✓		✓							✓	✓			✓			Millet Mektebleri ve Muallim-i Mahsus
Agob Efendi	✓			✓						✓			✓							Tekfurdağı Ermeni Mektebi
El-seyyid Ebubekir Efendi	✓	✓										✓								Mekteb-i Sıbyan ve Medrese
(…) Efendi	✓			✓										✓						(?)
Paşilyan Krikor Efendi	✓			✓		✓				✓			✓		✓					Ermeni Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Ahmed Bey	✓																			Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Mehmed Tevfik Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Mekteb-i Masarif
Mustafa Mazhar Bey	✓																			Mekatib-i İbtidâiyye ve Ayasofya Camii Şerif'de Hüsnü Efendi tarafından dersler almıştır.
Zekeriya Efendi	✓	✓				✓				✓	✓				✓					Sıbyan Mektebi, Muallim-i Mahsus ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane
Ahmed Selim Bey	✓																			Sıbyan Mektebi
Hacı Hüseyin Efendi	✓										✓	✓								Mekteb-i İbtidâiyye ve Fatih Camii Şerif
Hacı Salih Mustafa Bey	✓																			Edirne Mekatib-i Rüşdiye
İbrahim Edhem Bey	✓																			Sıbyan Mektebi, Enderun-ı Hümâyun Mektebi
Ahmed Receb Bey	✓																			Sıbyan Mektebi
Hasan Fahri Efendi	✓													✓						Sıbyan Mektebi

Memurlar	Okur-Yazar										Konuşur										Okullar
	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	
Mehmed İrfan Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Yenişehir Mekteb-i Rüşdiye
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
İbrahim Edhem Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Rüşdiye Mektebi
Karabet Efendi	✓			✓		✓					✓			✓		✓					Muallim-i Mahsus
Mehmed Halid Bey	✓																				Sıbyan Mektebi
Ahmed Rauf Bey						✓															Sıbyan Mektebi, Mekatib-i İdadi Asakîr ve Mekatib-i Harbiye-i Şahane
Balyan Simon Bey	✓			✓		✓															Ermenice ve Fransızca tahsil eylemiştir.
Eyüb Nuri Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Mehmed Esad Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Hüseyin Galib Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Ali Hıdır Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi
Hasan Tahsin	✓																				Mekatib-i İbtidâiyye ve Mekatib-i Rüşdiye
Mehmed Halid Bey	✓					✓						✓									Muallim-i Mahsus, Aksaray Taş Mektebi, Serkapudan İbrahim Paşa Rüşdiyesi ve Fatih Mekteb-i Rüşdiye
Mehmed İzzet Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi

Bekir Sadık Bey	✓																			Sıbyan Mektebi, Mekatib-i Rüşdiye ve Enderun-ı Hümâyun
Josef Efendi	✓				✓	✓					✓				✓	✓				Atina'da Rum ve Fransız Mektebleri
Hüseyin Mazhar Efendi	✓																			Enderun-ı Hümâyun
Meun (?) Efendi	✓			✓	✓	✓								✓		✓				Ermeni Mekatib-i İbtidâiyye, Ziraat Mektebi
Hüseyin Hüsnü Sadık Efendi	✓											✓								Sıbyan Mektebi
Mustafa Hulusi Efendi	✓	✓																		Mekatib-i Rüşdiye
Abdulgani Efendi	✓	✓										✓	✓							Sıbyan Mektebi
Kigorok Arselan	✓			✓		✓										✓				Paris'te eğitim almıştır.
Mustafa Raci Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Enderun-ı Hümâyun
Hüseyin Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Mekatib-i Rüşdiye
Hacı Süleyman Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Konya Mekteb-i Rüşdiye
Abdülfettah Efendi	✓	✓									✓	✓								Sıbyan Mektebi
Mehmed Maksud Efendi	✓	✓																		Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Ahmed Lütfi Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Hüseyin Hüsnü Efendi	✓																			Sıbyan Mektebi, Bursa Mekteb-i İdadi-i Asakîrî
Mustafa İzzet Bey	✓																			Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Mehmed Hulusi Bey	✓																			Sıbyan Mektebi ve Bosna Mekteb-i Rüşdiye
Abdülhamid Bey	✓											✓				✓				Sıbyan Mektebi, İzmir Mekteb-i Rüşdiye ve Mekteb-i İdadi-i Asakîri

Memurlar	Okur-Yazar										Konuşur										Okullar
	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	Türkçe	Arapça	Farsça	Ermenice	Rumca	Fransızca	İngilizce	İtalyanca	Almanca	Yunanca	
Mehmed Taceddin Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Osman Efendi	✓											✓	✓			✓					Sıbyan Mektebi ve Mekatib-i Rüşdiye
Ahmed Hilmi Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Muallim-i Mahsus
Mustafa Asım Efendi	✓																				Üsküdar Mekteb-i İbtidâiyye ve Toptaş Mekteb-i Rüşdiye
Hafız Ahmed Süleyman Efendi	✓	✓	✓																		Sıbyan Mektebi ve Davud Paşa İskelesi Rüşdiye Mektebi
Veliüddin Efendi	✓																				Arapça ve Farsça okumuştur.
İlyas Sırrı Bey	✓																				Mekteb-i İbtidâiyye ve Mekteb-i Rüşdiye
Ohannes Efendi	✓			✓		✓	✓				✓			✓		✓	✓				Paris'te Venedik Ermeni Katoliği Ruhban Mektebi
Ömer Memduh Efendi	✓					✓															Sıbyan Mektebi ve Mekteb-i Sultanî
Ahmed İzzet Bey	✓	✓														✓	✓				Sıbyan Mektebi
Mehmed Şevket Bey	✓																				Üsküdar Rum Mehmed Paşa Mektebi, Enderun-ı Hümâyun ve Dârülfünun
Mehmed Emin Paşa	✓										✓	✓				✓					Mekteb-i İbtidâiyye, Muallim-i Mahsus ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane
İsmail Cevad Bey	✓					✓					✓					✓					Mekatib-i İbtidâiyye, Mekatib-i Rüşdiye, Mekteb-i Sultani

Mehmed Said Bey	✓					✓	✓				✓					✓					Beylerbeyi Mekteb-i İbtidâiyye ve Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i Sultani
İbrahim Faik Bey	✓					✓					✓					✓					Mekteb-i Rüşdiye ve Mahrec-i Aklâm
Ali Cevad Bey	✓																				Mekteb-i İbtidâiyye, Üsküdar Mekteb-i Rüşdiye ve Muallim-i Mahsus
Mehmed Faik Paşa	✓																				Bursa Mekteb-i İbtidâiyye, Mekteb-i Rüşdiye ve Mekteb-i İdadi-i Asakîri
Mehmed Ferid Efendi	✓																				Sıbyan Mektebi ve Medrese
Tevfik Bey	✓	✓	✓			✓	✓	✓			✓	✓	✓			✓	✓				Sıbyan Mektebi, Darülmaarif, Muallim-i Mahsus ve Gülhane Mekteb-i Rüşdiye ve Asakîri
Hacı Mahmud Efendi	✓	✓										✓									Basra Mekatib-i İbtidâiyye
Said Raci Efendi	✓	✓									✓	✓									Sıbyan Mektebi
George Kamil	✓	✓									✓	✓									Haleb Mekatib-i İbtidâiyye ve Basra Millet Mektebleri
Hasan Fehmi Efendi	✓											✓	✓								Sıbyan ve Rüşdiye Mektebleri
Ali Mansur Bey	✓	✓									✓	✓			✓						Sıbyan Mektebi, Şam Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane
Ali Rıza Efendi	✓	✓									✓	✓									Sıbyan ve Rüşdiye Mektebleri
Ahmed Muhtar Bey	✓	✓																			Sıbyan ve Rüşdiye Mektebleri

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

İncelenen sicill-i ahvâl kayıtlarına göre -*yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere*- Hazine-i Hassa'da görev yapan memurların birçoğu ilk, orta, lise ve yükseköğretim kademelerinde olmak üzere eğitim-öğretim hayatlarını devam ettirmişlerdir. Memurlar, ilköğretim hayatlarına doğdukları ve çocukluk dönemlerini geçirdikleri yerlerde bulunan sıbyan mektebi veya medresede öğrenimlerini almışlardır. Memurlar, sıbyan mekteplerinde "mukaddemât-ı ulûm-ı diniye veya ilmiye" şeklindeki muhtelif dersleri okumuşlardır. Memurlar, sıbyan mektebi sonrasında rüşdi ve idadi mekteplerinde aklî ve dini dersler alarak eğitim süreçlerine devam etmişlerdir. Eğitim-öğretimlerini başarılı bitiren bu memurlara "şahadetname" adında bir diplomanın verildiği anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde Dârülfünun'da eğitim faaliyetlerini devam ettirenler olmuştur. Hakeza gayrimüslim memurlarında kendi okullarında eğitim gördüklerini söylemek mümkündür.

Öte yandan "muallim-i mahsus" olarak adlandırılan özel hocalardan ders almak suretiyle eğitim durumlarını devam ettiren ve mesleki kariyerlerine geliştiren memurların olduğu görülmüştür. Özel hocalardan ders alan memurlar, Arapça ve Farsça derslerine rağbet gösterdikleri, bunların yanı sıra tarih, coğrafya, cebir, mantık ve hesab gibi bilimleri de okudukları tespit edilmiştir. Memurlar, eğitim-öğretim süreçlerini başarıyla eda ettikleri, disiplinsizlik ya da mektep kurallarına aykırı bir fiiliyatta bulunmadıkları sicillerinden açıkça anlaşılmaktadır. Az olmakla birlikte memurların bir kısmı Fransa ve Yunanistan'da öğrenim görmeleri dikkatleri celp etmektedir.

Eğitim durumlarına paralel olarak lisans becerilerini geliştiren memurlar, ekseriyetle Arapça ve Farsça dillerine hâkim oldukları kanaatine varılmıştır. Bunların yanında Ermenice, Rumca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Almanca ve Yunanca gibi Avrupa dillerine hâkim olan memurların da bir hayli fazla olduğu görülmüştür. Memurların lisanlara olan yatkınlıkları konuşur, okur-yazar ya da aşinalık derecesinde olduğu söylenebilir. Osmanlı'da memur olabilmenin temel şartlarından biri Türkçe okur-yazar bilmekti. Bu bağlamda Hazine-i Hassa'da görev yapan Müslim ve gayrimüslim memurların hepsi Türkçe'ye hâkimdi. Müslüman memurların ekseriyeti Arapça ve Farsça dillerine olan hâkimiyetleriyle dikkat çekmiştir. Bunun yanında Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice dillerine aşina olan Müslüman memurlar bulunmaktaydı. Hakeza gayrimüslim memurların çeşitli dillere vakıf oldukları söylenebilir.

Memurların Hazine-i Hassa'da Görev Yaptıkları Birimler

Hazine-i Hassa Nezareti, 1850 tarihinde teşekkül ettirilmiş olup, Osmanlı sultanlarının gelir-gider kalemlerini kontrol eden Ceyb-i Hümâyun[14] müessesinin devamı niteliğindedir. Nezaret, bünyesinde birçok kalem ve birimlerle müessis yapısını oluşturmuştur. Tanzimat'tan nezaretin kuruluş safhasına kadar Zimmet Kalemi, Varidat Kalemi, Tahrirat Kalemi ve Darphane Muhasebiciliğiyle faaliyetlerini yürütmüştür. Sultan Abdülhamid döneminde nezaretin teşkilat yapısında değişiklikler yapılmıştır. Bu kalemlere ek olarak Yoklama ve Kuyudat Kalemi, Evrak Kalemi ve Sicill-i Ahvâl Kalemi gibi muhtelif kalemler eklenmiştir. Bununlarla birlikte ebniye-i seniyye, erzak, hatab, hubûbât, Istabl-ı Âmire, Kârhane, Matbah-ı Âmire gibi birimleri bünyesinde barındırmıştır. Bunlardan Sicill-i Ahvâl Kalemi, nezarete bağlı birimlerde görev yapan personelin her türlü özlük işlerini yapmakla vazifeliydi[15]. Bilhassa memur sicillerinin nüshaları bu kalemce tutulmuştur. Bundan dolayı incelenen sicill-i ahvâl defteri de ilgili kalemce kayıt altına alınmıştır. İlgili kayıtlar nazarınca Hazine-i Hassa'nın kalem ve birimlerinde görev yapan personele ilişkin veriler aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

---

14 Ceyb-i Hümayun Hazinesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Ceyb-i Hümâyun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1993, (s.465-467); Erkan Işıktaş, *R.1287 / M. 1871 yılı Ceyb-i Hümâyûn (Ceyb ve Harc-ı Hâssa-i Şahane) Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013; Muhammet Nuri Tunç, *Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi ve H. 1288 (R. 1872) tarihli Ceyb ve Harc-ı Hâssa Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013.

15 Terzi, *...Hassa Nezareti*, s.60.

Tablo 4: Hazine-i Hassa Personelerinin Görev Yapıkları Kalem ve Birimler

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Hüseyin Fikri Efendi	1 Şubat 1854	17	Maliye Kitabeti Odası Hademesi, Maliye Kitabeti Odası Mektubçu Kalemi Hademesi, Tuna Vilayeti Tahrirat-ı Nüfus ve Emlak Başkitabeti, Mahkeme-i Ticaret Birinci Meclis Mümeyyizliği, Hazine-i Hassa-i Şahane Devai Vekâleti, Emlak-ı Hümâyun Sermüfettişliği.
Süreyya Paşa	1859-1860	15	Meclis-i Vala Mazbata Odası, Nafia Nezareti Mektubçuluğu, Mabeyn-i Hümâyun İkinci Kitabeti, Virgü Emaneti Meclis Riyaseti, Mabeyn-i Hümâyun Başkitabeti.
Mustafa Nuri Bey	1852-1853	18	Meclis-i Vala Evrak Odası Çırağı, Meclis-i Vala Mazbata Odası, Meclis-i Vala Kavânîn Dairesi, Meclis-i Vala Tercüme Odası, Anlara Vilayeti Mektubçuluğu, Mabeyn-i Hümâyun Kitabeti, Reji Komisyonluğu Memurluğu
Nikola Paşa Efendi	1862-1863	16	Daire-i Belediye Evrak Kalemi ve Hazine-i Hassa-i Şahane Evrak Kalemi
Mahmud Reşad Bey	8 Mart 1857	13	Maliye Nezareti Masarifat Muhasebesi, Istabl-ı Amire Kitabeti, Hazine-i Celile-i Maliye Muhasebesi Müdür Muavinliği, Hazine-i Hassa-i Şahane Kuyudat Kalemi Müdürlüğü.
Mehmed Asaf Bey	1864-1865	12	Tuna Vilayeti Muhasebe Kalemi, Tuna Vilayeti Masarifat-ı Umumiye Muhasebesi, Bosna Vilayeti Mukayyidliği, Drama Sancağı duhan aşar Memuriyeti, İzmir Sancağı Hayvanat-ı aşar Memuriyeti, Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı, (…) Bahr-i sefid Aşar ve Ağnam Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti Aşar ve Ağnam Nezareti.
Ali Rıza Efendi	1869-1870	30	Vergi Emaneti Mektubi Kalemi, Erzurum Sancağı Defter-i Hakani Müdüriyeti, Bosna Vilayeti Beypazarı Sancağı Defter-i Hakani Memuriyeti, Yanya Vilayeti Piroze Sancağı Defter-i Hakanî Memuriyeti ve Şehrizor Sancağı Defter-i Hakanî Memuriyeti.
Hafız İbrahim Edhem	Eylül 1863	16	Defter-i Hakanî Muhasebesi, Maliye Hazinesi Varidat Muhasebesi, Midüllü Cizyesi Muhasebe Kalemi Refik-i Evveliğine Memur, Biga Kazası Kitabet Muavinliğine, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Mefruşat-ı Hümâyun Başkitabeti, Hazine-i Hassa Şahane Heyet İdaresi Azalığı.

Mühürdârzade Süleyman Efendi	20 Şubat 1860	18	Hazine-i Hassa-i Şahane Mektubçu Kalemi, Saray-ı Hümâyun Ebniye Kitabeti, Mabeyn-i Hümâyun Islahat Kitabeti Memurluğu, Çiftlikât-ı Hümâyun Kitabeti, Emlak-ı Hümâyun Orman Mümeyyizliği, Edirne'deki Emlak-ı Seniyye Tahakkuk ve Teftiş Memurluğu, Emlak-ı Hümâyun Müfettişliği ve Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı, Emlak-ı Hümâyun Dairesi Muavinliği ve Dersaadet Birinci Şube Müdürlüğü.
Hacı Osman Bey	9 Mayıs 1872	39	Tersane-i Amire Memurluğu, Asakîr-i Bahriye-i Şahane, Ebniye-i Seniyye Asar Müdüriyeti, Göksu Kasr-ı Hümâyun Keşf ve Muayenesi, Saray-ı Hümâyun Hattab Anbarı Müdüriyeti ve Muavinliği, Surre-i Hümâyun Emaneti ve pek çok cami, mektep ve köprünün inşaatında görev almıştır.
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	14 Mart 1863	28	Matbah-ı Amire.
Artin	13 Aralık 1868	18	Cezayir bahr-i sefid vilayeti Mektubçu Kalemi, Muhasebe Kalemi, Rodos Sancağı Masarifat Kitabeti Refaketi, Mesalih-i Cariye Kitabeti, Rumeli Vilayeti Umur-ı Maliye Müfettişliği, Aşar Memuriyeti, Ağnam Memuriyeti, Bursa, Konya ve Ankara vilayetleri umur-ı maliye sınıf-ı salis müfettişliği, Edremit Rüsumat Müdürlüğü, Edremit Reji Müdürlüğü.
Migerdiç Hegiyan	14 Aralık 1868	22	Galata Gümrüğü Tercümanlığı, Emlak-ı Hümâyun Orman Müfettişliği,
Mehmed Cemil	14 Ekim 1868	18	Hazine-i Hassa-i Şahane Mülga Sergi Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Kalemi Müdürlüğü,
Salih Tevfik Efendi	18 Mayıs 1859	16	Hazine-i Hassa-i Şahane Mülga Maaş Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Köycegiz civarındaki Çiftlikat-ı Hümâyun Memuriyeti, Hazine-i Hassa-i Şahane Kapudan Kalemi.
Hafız Halil Efendi	23 Ağustos 1871	19	Hazine-i Hassa-i Şahane Mülga Sergi Kalemi, Tahsilat Kalemi, Vezne Kitabeti,
Trifon Baver	1842	21	Zabtiye Müşirliği, Bab-ı Zabtiye İstintak Dairesi Tercüman Ve Mülazımlığı, Bab-ı Zabtiye Hafiyeler Müdüriyetine Memur, Galata Kaimakamlık, Beyoğlu Mutasarrıflığı Tahkik Komisyonu Riyaseti, Zabtiye Nezareti Komisyonu, Tırhala ve Yenişehir Çiflikât-ı Hümâyun İdaresi.

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Ali Efendi	1861	15	Defteri Hakanî Tapu-Tahrir Kalemi, Maliye Hazinesi Anadolu Masarifat Muhasebesi, Rüsumat Emaneti Muhasebesi Sason Rüsumat Nezareti Muhasebe Refik Saniliği, Bağdad Muhasebesinde Hesab Cari Kitabeti, Şehrizor Sancağı Muhasebeciliği, Edirne Rüsumat Nezareti Muhasebe Baş Kitabeti, Manastır Sancağı Aşar Müdürlüğü ve Müfettişliği,
Espapyo Moroni Efendi	1850-1851	27	Tobhane-i Amire Hastanesi, (…) Paşa Hastanesi Sertababet Memurluğu, Maltepe Hastanesi Tababetliği, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Beyoğlu Meclis-i Temyiz Azalığı, Saray-ı Hümâyun Tababeti,
Mehmed Nuri Efendi	1855-1856	17	Harput Eyaleti Mal Kalemi, Harput Eyaleti Tapu Memuru, Diyarbakır Kalemi Müsveddeliği, Diyarbakır Muhasebesi Varidat Kitabeti, Trabzon'a bağlı İcareteyn Kazası Kaimakanlığı, Trabzon vilayeti Muhasebe Mümeyyizliği, Suriye Teftiş-i Muhasebat Memuriyeti, Suriye Vilayeti Aşar Nezareti Memurluğu.
Abdülhamid Hamdi Bey	28 Eylül 1874	16	Bağdad Vilayeti Divan-ı Temyiz İstinaf-ı Hukuk Mukayyitliği, Bağdad Vilayeti Mektub Kalemi, Basra Vilayeti Mektub Muavinliği, Bab-ı Âlî Tercüme Odası, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükane Evrak Arabi ve Farsi Mütercimliği.
Bekir Sadık Bey	18 Kasım 1887	18	Hariciye Nezareti İstişare Odası, Divan-ı İdare-i Umumiye, Maliye Kalemi ve Mabeyni Hümâyun Başkitabeti.
Hüseyin Hilmi Efendi	1874-1875	19	Midilli Sancağı Tahrirat Kalemi, Tahrir-i Emlak Fırka-yı Seyyare Mukayyitliği, Tahrirat Emlak Kalemi Vukuat Kitabetine, Tahrirat Emlak Kalemi Vukuat Başkitabeti, Midilli Sancağı Tahrirat Müdürü, Aydın Mektubçuluğu Suriye Vilayet Mektubçuluğu, Çeltikçi Çiftlikât-ı Hümâyûn ve Bağdad Arazi-i seniyye Müdürü.
Mikail Efendi	1861-1862	20	Bab-ı Alî Tercüme Odası, Şura-yı Devlet Nafia İdaresi Mülazımlığı, Mekteb-i Mülkiye Muallimliği, Cemiyet-i Rusumiye Riyasetine, Hazine-i Celile Maliye Müsteşarlığı.
Hasan Faik Bey	28 Ağustos 1886	17	Tahrirat-ı Hariciye Kalemi, Bursa Müderrisliği, Tahrirat-ı Hariciye Odası ve Mabeyni Hümâyun.

Agaton Edvant Efendi	3 Haziran 1884	24	Karesi Vilayeti Teftiş Memuru, Edirne Vilayeti Ziraat Müfettişliği, Çatalca ve İzmid Sancakları Ziraat Müfettişliği, Nafia Nezareti Dersaadet ve civarı ziraat müfettişliği, Dersaadet ve civarındaki Çiftlikât-ı Hümâyûn Müfettişliği.
Hafız Mehmed Feyzi Efendi	1870	20	Hazine-i Hassa-i Şahane Nezareti Sergi Kalemi, Muhasebe Kalemi, Muhasebe Kalemi Mümeyyizliği, Muhasebe Kalemi Müdüriyeti.
Mehmed Bedri Bey	18 Temmuz 1856	15	Enderun-ı Hümâyun Hademesi, Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Meclis Hülefalığı, Hazine-i Hassa-i Şahane Heyet-i İdare Zabıt Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Heyet-i İdare Başkitabeti.
Süleyman Sadık Efendi	1870-1871	17	Zabtiye Nezareti, Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Nezareti Tahrirat Kalemi.
İbrahim Edhem Bey	4 Ağustos 1879	21	Hassa-yı Ordu-yı Hümâyun Sınıf-ı Piyade On sekizinci alayın üçüncü taburunun Birinci Bölüğü, Hazine-i Hassa-i Şahane Emlak-ı Hümâyun Hendese Hastanesi, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyun Müdürlüğü, Emlak-ı Hümâyun Hendeshane Mühendis-i Saniliği Tokat Çiftlik-i Hümâyun.
Mehmed Rıfat Efendi	3 Mart 1866	17	Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Kuyudat Kalemi, Hattab İdaresi Başkitabeti.
Hasan Tahsin Efendi	13 Eylül 1866	17	Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi.
Kigorok Torkomiyan Efendi	13 Nisan 1883	24	Rumeli'deki Çiftlikât-ı Hümâyun'un teftişatına memur.
El-seyyid Hafız Ahmed Sabit Bey	14 Temmuz 1887	16	Hazine-i Hassa-i Şahane Sergi Kalemi, Adliye Nezareti Muhasebe Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Kuyudat Kalemi, Ebniye-i Seniyye Anbarı Başkitabeti.
Hacı Mehmed Akif Bey	7 Haziran 1865	13	Enderun-ı Hümâyun Hademesi, Hazine-i Hassa-i Şahane Dairesi, Mefruşat-ı Hümâyun Müdüriyeti, Hereke Kumaş Fabrikası Müdüriyeti.
Mustafa Hilmi Efendi	8 Ekim 1875	21	Istabl-ı Amire Şa'îr Ambarı Kâtibi ve Hazine-i Hassa-i Şahane Memurluğu.
Mehmed Aziz Efendi	10 Ağustos 1859	18	Saray-ı Hümâyun Hattab Anbarı, Beşiktaş Saray-ı Hümâyun Kömür Anbarı Kitabeti, Matbah-ı Amire Başkitabeti.

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Yusuf Ziya Efendi	1861-1862	24	Bağdad Merkez Telgrafhanesi, Bağdad Merkez Telgraf ve Posta Müdüriyeti, Musul Merkez Telgraf ve Posta Müdüriyeti, Musul Vilayeti Emlak-ı Hümâyun Müdüriyeti, Bağdat ve Basra Arazi-yi Seniyye Müfettişliği, Bingazi Arazi-yi Seniyye İdaresi Müdüriyetleri, Halep Emlak-ı Hümâyun Müdüriyeti.
Pişişyan Kigorok	14 Haziran 1871	21	Aydın vilayeti ikinci Sınıf Orman Müfettişliği, Biga Sancağı Orman Müfettişliği, Adana vilayeti Orman Müfettişliği.
Mehmed İzzet Efendi	25 Aralık 1845	23	Enderun- Hümâyun Hademesi.
Mehmed Sadullah Efendi	10 Temmuz 1853	18	Hazine-i Hassa Muhasebe Kalemi, Eregli Kömü Madenleri Kumpanyasının Umur-ı Tahrir ve Hesab İşleri Memuriyeti.
Ahmed Arif Bey	4 Ağustos 1879	22	Hazine-i Hassa-i Şahane Emlak-ı Hümâyun Mühendisliği, (…) Emlak-ı Hümâyun Müfettişliği.
Hüseyin Galib Efendi	1863-1864	17	İşkodra Meclis-i Tahkikat Başkitabeti, Divan-ı Muhakemat Maliye Mazbata Odası, Dırama Sancağı Duhan ve Aşar Müdüriyeti, Varidat-ı Umumiye Tahrirat Odası, Çatalca Sancağı Aşar Müdüriyeti, Bağdad Araziyi Seniyye Müdüriyeti.
Abdullah Efendi	13 Mart 1859	17	Saray-ı Cedid Matbah-ı Kiler Hademesi, Saray-ı Cedid Matbah-ı Kiler Kâtibi, Matbah-ı Amire Müdür Muavinliği, Matbah-ı Amire Müdürlüğü, Surre-i Hümâyun Emaneti
Kasım Efendi	13 Aralık 1863	(?)	Tırhala ve Kala-i sultaniye Telgraf ve Muhabere Memuriyetleri, Telgraf ve Posta Nezareti Muhasebe Kalemi, Rodos Telgraf ve Posta Müdüriyeti, Yanya Telgraf ve Posta Müdüriyeti, Filibe Komisyon Telgraf Memuriyeti, Beyoğlu Telgraf Merkezi Muhabere Memuriyeti, Telgraf ve Posta Nezareti Muhasebe Kalemi Cedvel Tetkik Memuriyeti, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi.
Ali Rıza	5 Ağustos 1884	19	Şura-yı Devlet Fihrist Odası Çırağı, Şura-yı Devlet Evrak Odası ve Mabeyn-i Hümâyun Mütercimliği

Mehmed Hulusi Efendi	1873-1874	17	Şura-yı Askeri Topçu Dairesi Tahrirat Kalemi, Harbiye Dairesi, Piyade Dairesi Tahrirat Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Müdüriyeti, Bahriye Nezareti Mektubçuluğu, Şura-yı Devlet Azalığı.
Hacı Mehmed Efendi	20 Haziran 1846	15	Hazine-i Enderun-ı Hümâyun Hademesi, Mabeyn-i Hümâyun Hademesi, Teşrif-i Hümâyun Müdüriyeti.
Parnisyan	1867-1868	28	Matbuat Kalemi, Sadaret Tercümnlığı, Islahat-ı Maliye Komisyonu Mütercimliği, Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi, Osmanlı Gazetesi Fransızca Muharrirlik ve Mütercimlik Memuriyeti, Mabeyn-i Hümâyun Mütercimliği.
Mustafa Hüdai Efendi	1853-1854	15	Malye Hazinesi Varidat Muhasebesi, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Sultan Abdülmecid Vakıfları Kâtibi, Evkâf-ı Hümâyun Hazinesi, Kuyudat Kalemi Hülefalığı.
Hacı Ahmed Yaver Efendi	17 Şubat 1866	15	Bağdad Vilayeti Muhasebe Kalemi, Bağdad Merkez Muhasebe Mıkayyidliği, Varidat Kitabeti, Varidat Başkitabeti, Hazine-i Celile Maliye Varidat-ı Umumiyesi, Debre, Berat Sancakları Muhasebecilikleri.
Mehmed Nuri Efendi	31 Ağustos 1884	13	Orman ve Maden Tahrirat Kalemi.
Mehmed Fuad Efendi	16 Nisan 1864	13	Altıncı Ordu-yı Hümâyun Ruznamçe Kalemi, Bağdad Vilayeti Amare Mukayyidliği, Bağdad Vilayeti Varidat-ı Umumiye Kitabeti Muavinliği, Bağdad Tahsilat Komisyonu Başkitabeti, Kerbela Sancağı Mukayyidliği, Bağdat Varidat ve Masarifat Kitabeti, Heyet-i Tefiş Maliye'den Altıncı Daire Müfettiş Muavinliği, Kerbela Sancağı Aşar ve Ağnam Müdüriyeti
Süleyman Müfid Efendi	17 Ocak 1851	19	Vergi Emaneti Tapu Kalemi, Niş Eyaleti Arazi Memuriyeti, Silistre, Denizli, Tıhala Kaimakamlıkları, Edirne Vilayeti Defteri Hakani Müdüriyeti.
Mehmed Rıfat Efendi	1856-1857	19	Defter-i Hakani Tapu Kalemi, Defterhane Kitabeti, İslimye Kazası Umum-i Arazi Yoklaması, Filibe ve Edirne Sancakları Yoklaması Memuriyetleri, Edirne Sancağı Tapu Kitabeti, Felibe Sancağı Tapu Mukayyidliği, Gelibolu Sancağı Defter-i Hakani Memuriyeti, Gümülcine Sancağı Defter-i Hakani Memuriyeti.
Mehmed Diyaddin Bey	11 Mart 1852	21	Hazine-i Hassa-i Şahane Sergi Kalemi, Harem-i Hümâyun Maaş Kitabeti, Kuyudat Kalemi.

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
İbrahim Edhem Efendi	1842-1843	14	Hazine-i Hümâyun Çıraklığı, Hazine-i Hümâyun Başkitabetliği, Hazine-i Hümâyun Çırağı Kethüdalığı ve Ceyb-i Hümâyun Memurluğu.
Mehmed Edib Bey	8 Mart 1871	19	Selanik Vilayeti Muhasebe Kalemi, Rüsumat Emaneti İnhisar İdaresi Muhasebe Kalemi, İdare-i Mezkure Mamulat Anbarı Mukayyidliği, Suriye Vilayeti Muhasebe Kalemi, Ceyb-i Hümâyun Mülükâne Kalemi, Ceyb-i Hümâyun Kitâbeti.
Mehmed Said Efendi	14 Mayıs 1870	20	Saray Kethüdalığı.
Osman Nureddin Efendi	14 Haziran 1881	30	Trablusgarb Vilayeti Tercümanlığı, Hazine-i Hassa Nezareti Mütercimliği.
Hasan Sırrı Bey	7 Kasım 1882	22	Tahrirat-ı Hariciye Kalemi, DArülmuallimin Coğrafya Muallimliği, Mabeyn-i Hümâyun Mütercimliği, Maarif Nezaret-i Sicill-i Ahval Şubesi.
İsmail Asaf Bey	24 Aralık 1881	24	Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Muavinliği, Emlak-ı Hümâyun Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Zabıt Kitabeti, Saray-ı Hümâyun Hattab ve Kömür Anbarı Müdüriyeti.
Agob Haniyan Efendi	21 Nisan 1875	18	Altıncı Daire-i Belediye Tahrirat Kalemi, Muhasebe Kalemi, Varidat Kalemi.
Yusuf Efendi	1868-1869	19	Suriye Vilayeti Muhasebe Kalemi, Beyrut Vilayeti Hira Kazası Meclis İdaresi Kitabeti, Rüsumat Emaneti Muhasebe Kalemi, Saray-ı Hümâyun Erzak Anbarı İdaresi, Emlak-ı Hümâyun Kalemi.
Yorgaki Efendi	1845-1846	18	Saray-ı Hümâyun Eczacılığı.
Mahmud Münir Paşa	1856-1857	13	Maliye Mektubi Odası, Bab-ı Alî Tahrirat-ı Ecnebiye Odası, Meclis-i Cezaiyet Mütercimliği, Meclis-i Vala Tercüme Odası, Sefaret-i Seniyye Üçüncü ve İkinci Kitabetleri Sefaret-i Seniyye Maslahatgüzarlığı, Bab-ı Alî Tahrirat-ı Ecnebiye Müdürü, Divan-ı Hümâyun Tercümanlığı, Mabeyn-i Hümâyun Tahrirat-ı Ecnebiye Başkitabeti,
Hüseyin Hüsnü Efendi	1877-1878	(?)	Edirne Vilayeti İpsala Aşar ve Ağnam Başkitabeti, İpsala Emlak-ı Hümâyun Şubesi Katib-i Evveli, Emlak-ı Hümâyun Komisyonu Tahrirat Kitabeti Baba-yı Atik Emlak-ı Hümâyun Kitabeti, Çatalca Emlak-ı Hümâyun Kitabeti, Malkara Emlak-ı Hümâyun Şubesi Memuriyeti, Gelibolu Mahkeme-i Şeriyye Kalemi, Gelibolu Aşar ve Ağnam İdaresi,

İbrahim Edhem Efendi	1871-1872	19	Maliye Hazine-i Celiliyesi Masarifat Kısmının Dersaadet Odası Maaş Kâtibi, Nafia Nezaret-i Celiliyesi Muhasebe Kalemi, Bursa Anbar Kitabeti, Ceyb-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Kalemi.
Osman Bey	11 Temmuz 1847	(?)	Saray-ı Hümâyun Cenab-ı Mülükane Bekçisi Hademeliği, Hazret-i Şehinşahi İbrikdârlığı Hademeliği, Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Hademesi,
Miranzade Ali Bey	1854-1855	(?)	Daire-i Hümâyun Odacılık Hidmeti, Saray-ı Hümâyun-ı Mülükâne Hademesi, Velinimatimiz Efendimiz Hazretlerinin İbrikdâr Hıdmet-i Seniyye-i Mülükâne.
Osman Nuri Efendi	1 Ekim 1870	(?)	Zabtiye Nezareti Mektubi Kalemi, Dersaadet Zabtiye alayı Üçüncü Sınıf Teftiş Memuriyeti, Çatalca Emlak-ı Hümâyun İdaresi Kitabeti.
Ahmed Şükrü Efendi	1873-1874	17	Basra Vilayeti Evkaf Kalemi, Basra Vilayeti Mektubi Kalemi, Basra Vilayeti Evrak Müdürü,
Abdülvahab Efendi	1875-1876	21	Bağdad Vilayeti Mektubi Kalemi, Suriye Vilayeti Arazi-i Seniyye Komisyonu Tahrirat Başkitabeti, Musul Vilayeti Arazi-i Seniyye Komisyonu Tahrirat Başkitabeti,
Mehmed Vehbi Efendi	16 Aralık 1869	19	Dersaadet Asakîrî Zabtiye, Konya Vilayeti Zabtiye Alayı Çavuşluğu, Konya Vilayeti Zabtiye Alayı Merkez Birinci Taburunun Piyade Birinci Bölüğünün Dokuzuncu Kol Vekâleti, Tokat, Hekim ve Çavuşbaşı Çiftlikat-ı Hümâyun Memuriyeti, Alemdağı Çiftlikat-ı Hümâyun Orman Memuriyeti, Emlak-ı Hümâyun Üçüncü Şube Müdür Muavinliği.
Avadis Efendi	25 Mart 1880	28	Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Emlak-ı Hümâyun Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Kalemi Mümeyyizliği, Edirne Emlak-ı Hümâyun Muhasebe Başkitabeti, Haleb Emlak-ı Hümâyun Muhasebeciliği.
Agob Efendi	29 Aralık 1876	18	Tekfurdağı Sancağı Meclis-i Temyiz Kalemi, Tekfurdağı Sancağı Temyiz-i Hukuk Meclis Mübeyyizliği, Tekfurdağı Sancağı Emlak-ı Hümâyun Şubesi Memur Muavinliği.
El-Seyyid Ebubekir Efendi	25 Haziran 1864	25	Zor Sancağı Merkez İdaresi, Van Vilayeti Mahmudiye Kazası (...) Şeriyyesi, Gevaş Kazası Kaimakanlık Vekâleti, Van Aşar Müdüriyeti, Muş Sancağı Bedayet Mahkemesi Ceza Riyaseti, Hakkâri Bedayet Mahkemesi Ceza Riyaseti, Süleymaniye Bedayet Mahkemesi Ceza Riyaseti, Sivas Vilayeti Bedayet Mahkemesi Ceza Riyaseti, Hazret-i Şehriyari (…).

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Tatiris Romacan (?) Efendi	(?)	(?)	Hüdavebdigar Vilayeti Karahisar Sancağı Aşar Müdüriyeti, Bursa Aşar Müdüriyeti, Gümülcine Şubesi Aşar Müfettişliği, Rumeli Çiftlikât-ı Hümâyun, Edirne Emlak-ı Hümâyun Müfettişliği, Edirne Emlak-ı Hümâyun Müdüriyeti.
Paşilyan Krikor Efendi	6 Kasım 1887	49	Selanik Vilayeti Emlak-ı Hümâyun Müdüriyeti.
Ahmed Bey	14 Eylül 1871	(?)	Mefruşat-ı Hümâyun Kitabeti, Emlak-ı Hümâyun Kalemi, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyun'un Memuriyeti, Emlak-ı Hümâyun Memuriyetliği, Mefruşat-ı Hümâyun Başkitabeti.
Mehmed Tevfik Efendi	1867-1868	17	Hazine-i Celile-i Maliye Masarifat Muhasebesi, Adana Vilayeti Muhasebe Kalemi Payas Sancağı Mukayyid Muavinliği, İçel Sancağı Mukayyidliği, Kastamonu Vilayeti Muhasebe Kalemi, İtfaiye İkinci Alayının Üçüncü Taburu, İkinci Ordu-yı Hümâyun Piyade Dördüncü Fırkasının Nişan Taburu Kâtibi, Istabl-ı Amire, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebeb Kalemi.
Mustafa Mazhar Bey	13 Şubat 1867	19	Maliye Nezareti Kitabet Odasında Çırağ, Masarifat Muhasebesi, Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebeb Kalemi, Hazine-i Hassa Meclis Kalemi, Hereke Fabrika-yı Hümâyun Muhasebe Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Kalemi, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyun Müdüriyeti, Saray-ı Hümâyun Hububat Anbarı Müdüriyeti.
Zekeriya Efendi	20 Eylül 1881	30	Topkapı Nüviyyet (?) Mahalli Tababetliği, Trablusgarb Fırka-i Askeriye Yüz Elli Yedinci Alayı, Yüzbaşılık, Kolağalık, Gümüşsuyu Hastahanesi, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Eczahane Memuriyetliği,
Ahmed Selim Bey	18 Haziran 1872	10	Müzika-i Hümâyun Neferliği, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne (…) Saniliği.
Hacı Hüseyin Efendi	14 Kasım 1859	(?)	Çorlu Kazası Mekteb-i Rüşdiye Muallim-i Saniliği, Çorlu Kazası Mekteb-i Rüşdiye Muallim-i Sülüs, Malkara Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Sani, Çorlu Emlak-ı Hümâyun Şubesi Memuriyeti, Emlak-ı Hümâyun Şubesi Müdür Muavinliği.
Hacı Salih Mustafa Bey	1884-1885	(?)	Edirne İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Azalığı, Edirne Vilayeti Emlak-ı Hümâyun Komisyonu Azalığı

İbrahim Edhem Bey	15 Haziran 1847	(?)	Enderun-ı Hümâyun Hademesi, Hazine-i Hümâyun Beşinci Kitabeti, Hazine-i Hümâyun Dördüncü Kitabeti, Hazine-i Hümâyun Üçüncü Kitabeti, Hazine-i Hümâyun İkinci Kitabeti, Hazine-i Hümâyun Başkitabeti,
Ahmed Receb Bey	1855-1856	16	Duhan Gümrüğü Emini Müteveffa Salim Bey Hıdmeti, Sadrazam Müteveffa Saffet Paşa İdaresinde Kaftan Ağalığı, Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Hademeliği, Lalalık, Mabeyn-i Hümâyun-ı Cenab-ı Mülükâne Müdür Saniliği
Hasan Fahri Efendi	29 Mart 1892	(?)	İzmir Mevlevi Dergâh-ı Şerif İnşaatına Memur, Aydın Emlak-ı Hümâyun İdaresi Merkez Aşar Anbarı Memurluğu, Subaşı Çiflikât-ı Hümâyun Memurluğu, Koldere Çiflikât-ı Hümâyun Memurluğu,
Mehmed İrfan Efendi	16 Şubat 1881	(?)	Kavala Kazası Tahrirat Kitabeti ve Selanik Vilayeti Emlak-ı Hümâyun İdaresi.
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	7 Eylül 1876	(?)	Mabeyn-i Hümâyun-ı Şahane Hademeliği, Mabeyn-i Hümâyun Kahveciliği, Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Müdür-i Saniliği ve Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Müdür-i Evvelliği.
İbrahim Edhem Efendi	1877-1878	15	Mustafa Fazıl paşa Konağı Hastane Muayene Kitabeti, Hüdavendigar Aşar ve Ağnam Nezareti Mukayyidliği, Hüdavendigar Aşar ve Ağnam Nezareti Mümeyyizliği, Hüdavendigar Aşar ve Ağnam Nezareti Muhasebe Refik Saniliği, Hüdavendigar Aşar ve Ağnam Nezareti Muhasebe Refik Evvelliği, Edirne Emlak-ı Hümâyun İdaresi Muhasebe Refik Evvelliği ve Emlak-ı Hümâyun Şubesi Başkitabeti.
Karabet Efendi	25 Ekim 1880	(?)	Gemlik Kazası Rüsum Müdüriyeti Duhan Fabrikası Memurluğu, Mihaliç Kazası Ağnam ve Aşar Başkitabeti, Gemlik Kazası Aşar-ı Anbar Memuriyeti, Emlâk-ı Hümâyun Şubesi Müdür Muavinliği, Hereke Fabrika-yı Hümâyun Müdüriyeti, Gemlik Kazası Dördüncü kol Aşar Memurluğu
Mehmed Halid Bey	18 Nisan 1868	21	Istabl-ı Amire, Ceyb-i Hümayın Hazinesi Hademeliği, Cennet-mekân Şehzade Mahmud Celaleddin Hazretlerinin Fayton Fayton Hademeliği, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Hademeliği, Ebniye-i Seniyye Tamirat Nezareti Memurluğu
Ahmed Rauf Bey	1 Mart 1868	(?)	Baytar Mülazım-ı Saniliğiyle Beşinci Ordu-yı Hümâyun Süvari İkinci Alayı, Hassa-i Ordu-yı Hümâyun Süvari İkinci Alayı Baytar Mülazım-ı Evveliği, Ordu-yı Hümâyun Süvari İkinci Alay Baytar Yüzbaşılığı, Sağkol Ağalığı, Binbaşılık, Çatalca Emlak-ı Hümâyun dâhilinde Hayvanat Hastalığı Muayene ve Tedavi Memurluğu.

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Balyan Simon Bey	16 Kasım 1874	(?)	Şehr-i Emanet-i Hendeshane Kalemi, Hazine-i Hassa-i Şahane Emlak-ı Hümâyun Reisi.
Eyüb Nuri Efendi	15 Nisan 1847	12	Harem-i Hümâyun Cenab-ı Mülükane Hademeliği, Devletlü, Necabetlü İbrahim Tevfik Efendi Hazretlerinin Hademeliği,
Mehmed Esad Efendi	13 Mart 1860	(?)	Istabl-ı Amire Hademeliği, Cennet-mekân Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin Dördüncü İkbalerinin Arabacısı Refakati, Devletlü Azametlü Meryem Sultan Aliyetü'l-şan Hazretlerinin Hademeliği, Devletlü Necabetlü Celaleddin Efendi Hazretlerinin Esb Hademeliği Refakati, Devletlü Necabetlü Celaleddin Efendi Hazretlerinin Esb SerHademeliği, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Hademeliği, Celaleddin Efendi Hazretlerinin Lalalığı.
Hüseyin Galib Efendi	1860-1861	(?)	Kahvecilik Sıfatıyla Hıdmet-i Seniyye Hazret-i Padişahi, İbrikdâr-ı Sanî Hazret-i Şehriyari, Seribrikdâr Hazret-i Şehriyari Hademeliği,
Ali Hıdır Efendi	2 Ağustos 1855	(?)	Enderun-ı Hümâyun Hademeliği, İbrikdâr Hazret-i Şehriyari Hademeliği, Teşrif-i Hümâyun Müdrülüğünde Memur, Devletlü ve Necabetlü Seyfeddin Efendi Hazretlerinin Lalalıkları Hıdmeti,
Hasan Tahsin	12 Haziran 1870	13	Sadr-ı âlî Mektubi Kalemi, Dahliye Nezareti Mektubi Kalemi, Kalem-i Mezkûr Başkitabeti, Mabeyn-i Hümâyun Başkitabeti.
Mehmed Halid Bey	1880-1881	19	Bağdad vilayeti Mektubi Kalemi, Bağdad Arazi-i Seniyye Komisyonu Tahrirat Başkitabeti, Emlak-ı Hümâyun Senedat Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Zabıt Başkitabeti, Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu Tahrirat Başkitabeti.
Mehmed İzzet Efendi	6 Haziran 1883	32	Mabeyn-i Hümâyun Hademesi.
Bekir Sadık Bey	28 Eylül 1875	15	Enderun-ı Hümâyun Hademeliği, Hazine-i Hassa İkinci ve Üçüncü Kitabetleri.
Hüseyin Mazhar Efendi	14 Haziran 1870	(?)	Enderun-ı Hümâyun Hademeliği, Mabeyn-i Hümâyun Hademesi.
Josef Efendi	14 Kasım 1883	(?)	Torbalı Çiftlikât-ı Hümâyun Müdürlüğü, Aydın Emlak-ı Hümâyun İdaresi Müfettişliği, Çiftlikât-ı Hümâyun Memurluğu.

Simon (?) Efendi	1877	(?)	Uzunköprü Has-ı Ordu-yı Hümâyun Müşiri Rauf Paşa'nın Çiftliklerine Memur, İzmir'deki İsmail Paşa Çiftliği, Tire Kazası Çiftlikât-ı Hümâyun Müdürlüğü, Aydın Emlak-ı Hümâyun Müdür Muavinliği, Dersaadet Civarındaki Üçüncü Şube Müdürlüğü.
Hüseyin Hüsnü Sadık Efendi	1878-1879	(?)	Suriye Vilayeti (…)aziz Kazası Bedayet Mahkemesi, Trablusşam Rüsum-ı Seniyye Anbarcılığı, Trablusşam Rüsum-ı Sitte Muhasebe Başkitabeti, Beyrut Rüsum-ı Sitte Muhasebe Refik Sanisliği, Şam Rüsum-ı Sitte Kâtib Müdüriyeti Kâtip Salisliği, Suriye Aşar ve Ağnam Nezareti Muhasebe Refik Salisliği, Suriye Araziyi Seniyye Komisyonu Muhasebe Kitâbeti.
Mustafa Hulusi Efendi	1880-1881	(?)	Bartın Kazası Duhan Fabrikası Memurluğu, Suriye Arazi-yi Seniyye Komisyonuna bağlı (…) Şubesi Memurluğu.
Abdulgani Efendi	14 Haziran 1863	25	Aziziye Kazası Arabi ve Türki Tahrirat Kitabeti, Çeşitli Kazalarda Mal Müdüriyetleri, Basra Arazi-yi Seniyye Komisyonu Mülhakatında Amare Mukataası Vekâleti.
Kigorok Arselan	6 Ocak 1872	24	Sofya-Üsküp Demiryolu Keşif Mühendisliği, Hersek Vilayeti Sermühendislik, İzmir Emlak-ı Şahane Azalığı.
Mustafa Raci Efendi	21 Ağustos 1865	(?)	Hazine-i Enderun-ı Hümâyun Hademeliği.
Hüseyin Efendi	1877-1878	18	Bursa Aşar İdaresi, Harmancık Nahiyesi Aşar ve Ağnam Kitabetleri, Harmancık Nahiyesi Emanet-i Aşar Kitabeti, Mihaliç Kazası Çiftlikât-ı Hümâyun Ağnam Kitabeti, Türbedere Emlak-ı Hümâyun Muhasebe Başkitabeti, Edirne Emlak-ı Hümâyun Muhasebe Mümeyyizliği, Suriye-Araziyi Seniyye Emlak-ı Hümâyun İdaresi Muhasebe Başkitabeti.
Hacı Süleyman Efendi	23 Eylül 1888	(?)	İzmir Mektebi İdadi Muhabirliği, Aydın'daki Çiftlikât-ı Hümâyun Teftiş Memurluğu, Çiftlikât-ı Hümâyun Tahsildar Memurluğu.
Abdülfettah Efendi	1870-1871	(?)	Süleymaniye Sancağı Tahrirat Kalemi, Süleymaniye Sancağı Nüfus Mukayyidliği, Musul Emlak-ı Hümâyun Komisyonu.
Mehmed Maksud Efendi	1875-1876	15	Hazine-i Celile Ruznamçe Kalemi, Hazine-i Celile Tahrirat Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Memuriyeti.

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Ahmed Lütfi Efendi	1861-1862	17	Erzurum Vilayeti Asakîr-i Zabtiye Kalemi, Erzurum Vilayeti Asakîr-i Zabtiye Kalemi Muavinliği, Erzurum Vilayeti Tahrir-i Emlak Dairesi Mukayyidliği, Erzurum Vilayeti Tahrir-i Emlak Dairesi Mühür Mukayyidliği, Heyet-i Tahrir Beşinci Fırkası Başmuharrirliği, Ankara Vilayet-i Emlak Başmuharrirliği, Van Tahrir Memurluğu, Musul Tahrir ve Vergi Müdürlüğü,
Hüseyin Hüsnü Efendi	15 Aralık 1867	25	Ordu-yı Hümâyun (…) Taburunun Birinci Bölüğü Mülazım-ı Evveliği, Ordu-yı Hümâyun Redif Altıncı Alayının Birinci Taburunun Sekizinci Bölüğü Yüzbaşılığı, Emlak-ı Hümâyun Komisyonu.
Mustafa İzzet Bey	22 Ocak 1848	(?)	Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Kalemi, Alibey Çiftlik-i Hümâyun Kitabeti, Alemdağı Çiftlik-i Hümâyun Kitabeti, Emlak-ı Hümâyun Kitabeti.
Mehmed Hulusi Bey	1869-1870	18	Bosna Tahrirat Emlak Kalemi, (…) Sancağı Seyyare Fırkası Mukayyidliği, Hersek Sancağı Vukuat Kitabeti, Bosna Meclis-i İdare Kalemi Üçüncü Kitabeti, Bosna Meclis-i İdare Kalemi İkinci Kitabeti, Silivri Kazası Tahrirat Kitabeti, Silivri Kazası Mektebi Rüşdi ve İdadi'de Rika Muallimlikleri
Abdülhamid Bey	22 Haziran 1878	(?)	Mekteb-i idadi ve Harbiye-i Şahane Riyazi Muallimlikleri, Erkân-ı Harbiye Kolağalığı, Beşinci Ordu-yı Hümâyun, Hükümet-i Senniyye ile Fransız Konsoluluğu arasında çıkan arazi anlaşmazlıkları çözmek üzere Şam'ın Bakîül-aziz kazasına memur edilmiştir. Yine Suriye bölgesinde bulunan arazi ve emlak-ı seniyyenin devri ve tespit için görevlendirilmiştir. Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu Azalığı, Haleb Emlak-ı Hümâyun Müfettişliği
Mehmed Taceddin Efendi	23 Ocak 1875	15	Safranbolu Kazası Mal Kalemi, Safranbolu Kazası Mal Müdürü, Safranbolu Kazası Tahrirat Kitabeti, Safranbolu Kazası Sandık Kitabeti, Safranbolu Kazası Tapu ve Yoklama Kitabeti ve Safranbolu Kazası Evkaf Müdüriyeti Vekâleti.
Osman Efendi	17 Mayıs 1875	(?)	Şam Mekteb-i İdadi Coğrafya Muallimliği, Ordu-yı Hümâyun Erkân-ı Harbiye Dairesi Birinci Şubesi Jurnal Memurluğu, Emlak-ı Hümâyun Sermühendisliği,

Ahmed Hilmi Efendi	13 Haziran 1857	(?)	Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi, Çırağan Ebniye-i Seniyye Kitabeti, Mefruşat-ı Hümâyun Kitabeti, Mefruşat- ı Hümâyun İdaresi Müdüriyeti, Matbah-ı Amire Muayene Kalemi, Emlak-ı Hümâyun Muavinliği,
Mustafa Asım Efendi	14 Ekim 1870	(?)	Evkaf-ı Hümâyun Muhasebe Kalemi, Hazine-i Hassa-i Hümâyun Tahrirat Kalemi Hülefalığı, Istabl-ı Amire Kalemi, Istabl-ı Amire Kalemi Başkitabeti.
Hafız Ahmed Süleyman Efendi	13 Aralık 1850	17	Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Kalemi, Çiftlikât Müfettişliği, Edirne Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı Başkitabeti,
Veliüddin Efendi	1851-1852	(?)	Dördüncü Ordu-yı Hümâyun Tahrirat Kalemi Çırağı, Divan-ı Hümâyun Hocalığı, Şehrizor Eyaleti Kaimakamı Müteveffa Aladdin Paşa'nın Kethüdalığı, Kozan Sancağı Merkez Kaimakamlığı, Haleb Merkez Kaimakamlığı, Haleb Vilayetine Bağlı İdlib Kazası Kaimakamlığı, Haleb Tahrirat Müdürlüğü, Maraş Çiftlikât-ı Hümâyun Müdürlüğü, Halep Emlak-ı Hümâyun İdaresi Tahrirat Başkitabeti, Halep Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı, Suriye Arazi-yi Seniyye Komisyonuna Merbut Çiftlikât-ı Hümâyun Müdür Muavinliği Selanik Emlak-ı Hümâyun İdaresine Merbut Çiftlikât-ı Hümâyun Müdürlüğü.
İlyas Sırrı Bey	16 Mart 1873	(?)	Müzika-yı Hümâyun-ı Mülükâne Neferi, Mabeyn-i Hümâyun Mülükâne Hademeliği, Esvâb-ı hazret-i şehriyâri Hademeliği.
Ohannes Efendi	1853-1854	(?)	Bab-ı Âlî Tercüme Odası, Matbuat Müdürlüğü, Şura-yı Devlet Adliye Dairesi Başmuavinliği, Şura-yı Devlet Azalığı, Altıncı Daire Belediye Riyaseti, Mahkeme-i İstinaf Ticaret Kısmı Riyaseti, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Muallimliği, Hazine-i Hassa-i Şahane.
Ömer Memduh Efendi	1 Nisan 1888	19	Ceyb-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Mütercimliği.
Ahmed İzzet Bey	1865-1866	14	Suriye Vilayeti Mektubi Kalemi, Suriye Vilayeti Mektubi Kalemi Serkitabeti, Vilayet Gazetesi Muharrirliği, Suriye Vilayeti İdare Başkitabeti, Suriye Vilayeti Mektubi Kalemi Mümeyyizliği, Suriye Merkez Mutasarrıflığı Tahrirat Müdürü, Şam Bidayet Mahkemesi Riyaset-i Evveli, Suriye Vilayet-i Adliye Müfettişliği, Konya Vileyeti Adliye Müfettişliği, Dersaadet İstinaf Mahkemesi Ceza Kısmı Riyasetliği, Mahkeme-i Ticaret Birinci Meclis Riyasetliği,

Memur	Göreve Başlama Tarihi	Atama Yaşı	Görev Yapılan Birimler
Mehmed Şevket Bey	14 Haziran 1857	(?)	Hazine-i Enderun-ı Hümâyun Hademeliği, Üsküdar (…) Rüşdiyesi Riyaziye Muallimliği, Üsküdar Atik Mekteb-i Rüşdiyesi Riyaziye Muallimliği, Enderun-ı Hümâyun Gulam Saniliği, Sergulamlık, Hazine-i Hümâyun Haftancılığı
Mehmed Emin Paşa	(?)	(?)	Hıdır Paşa Hastanesi, Beyrut Hastanesi, Beyrut Beşinci Ordu-yı Hümâyun
İsmail Cevad Bey	28 Haziran 1880	(?)	Mektub-i Seraskeri Kalemi, Mektub-i Sadaret Kalemi, Saray-ı Hümâyun Mübayaa ve Masarifat İdareleri Müfettişliği.
Mehmed Said Bey	13 Haziran 1883	(?)	Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Üçüncü Sınıf Zabıt Kitabeti, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Mütercimliği, Mektub-i Sultanî Lisan-i Osmani ve İnşa dersleri Muallimliği, Mektub-i (…) Tercüme Muallimliği, Meclis-i Sıhhiye Azalığı
İbrahim Faik Bey	1871-1872	(?)	Mektub-i Sadr-ı âlî Kalemi, Mektub-i Hariciye Kalemi, Mabeyn-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Kitabeti.
Ali Cevad Bey	1861-1862	16	Mektub-i Seraskeri Kalemi, Mektubi Sadaret Kalemi, Cevdet Paşa Riyasetleri Tahtında Rumeli Demiryolları için oluşturulan Komisyonun Kitabeti.
Mehmed Faik Paşa	6 Ocak 1882	(?)	Süvari Mülazım Saniliği, Yedinci Süvari Alayının Birinci Bölüğü Mülazım-ı Evveliği, Süvari Dördüncü Alayı Muallimliği, Mektebi Harbiye-i Şahane Süvari Muallimi.
Mehmed Ferid Efendi	13 Mayıs 1871	(?)	Florina Kazası Mal ve Tahrirat Kalemi, Florina Kazası Tapı Kitabeti, Florina Kazası Maarif Komisyonu Kitabeti, Meclis-i İdare Kaza Azalığı, Rumeli'de bulunan Çiftlikât-ı Hümâyun Memurluğu, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyun Teftiş Memurluğu, Akköprü Koru-yı Hümâyun Teftiş Memurluğu, Aydın Emlak-ı Hümâyun İdare Müdüriyeti,
Tevfik Bey	27 Haziran 1880	(?)	Haleb Vilayeti'ne tabi Ayıntab Kazası Mekteb-i Rüşdiye Fransızca Muallimliği, Haleb Vilayeti Mektebi Kalemi, Haleb Vilayeti Vergi İdaresi Başkitabeti, Haleb Çiftlikât-ı Hümâyun İdaresi Tahrirat Kalemi Mukayyid Saniliği, Selanik Emlak-ı Hümâyun İdaresi Memuriyeti, Suriye Vilayeti Emlak-ı Hümâyun Komisyonu.

Hacı Mahmud Efendi	13 Mart 1872	(?)	Basra Vilayeti Mülga Meclis-i Temyiz Mümeyyizliği, Basra Vilayeti Meclis-i İdare Azalığı, Şattü'l-arab Mukataasındaki Arazinin Keşf-i Memuriyeti, Basra Vilayeti Sandık Muhasebesi Komisyon Azalığı.
Said Raci Efendi	13 Temmuz 1880	(?)	Altıncı Ordu-yı Hümâyun Tahrirat Kalemi, Bağdat Vilayet-i Mektubi Kalemi, Bağdad İstinaf Mahkemesi Zabıt Kitabeti, Bağdad Üçüncü Daire-i Belediye Başkitabeti, Bağdad Zabıta-i Merkez Kitabeti, Bağdad Arazi-yi Seniyye Komisyonu.
George Kamil	1867-1868	(?)	Haleb Sancağı Muhasebe Kalemi, Haleb Mülga İkinci Dairesi Belediye Sandık Eminliği, Bidayet Mahkemesi Ceza İdaresi Azalığı, Haleb Emlak-ı Hümâyun İdaresi Muhasebe Kitabeti, Emlak-ı Hümâyun Fahri Azalığı,
Hasan Fehmi Efendi	13 Hazrian 1878	(?)	(…) Sancağı Orman Süvari Memurluğu, Biga Sancağı Orman Müfettişliği İnegöl Orman Müfettişliği, Ba-İrade-i Seniyye İnegöl (…) Emlak-ı Hümâyun Memuriyeti Orman Müfettişliği, Akköprü Koru-yı Hümâyun Müdüriyeti, (…) Çiftlik-i Hümâyun Memurluğu, Musul Emlak-ı Hümâyun Komisyonu Azalığı ile Orman Müfettişliği.
Ali Mansur Bey	17 Temmuz 1873	(?)	Erkân-ı Harbiye Mülazım-ı Saniliği, Erkân-ı Harbiye Mülazım-ı Evvelliği, Ordu-yı Hümâyun Erkân-ı Harbiye Memuru, (…) Arazi-yi Seniyye İdaresi Müdüriyeti, (…) Çiftlik-i Hümâyun Müdüriyeti,
Ali Rıza Efendi	11 Ağustos 1877	(?)	Basra Vilayeti Evkaf Muhasebe Kalemi, Kuttülamara Aşar Başkitabeti, Basra Vilayeti Evkaf Muhasebe Kalemi Başkitabeti, Emlak-ı Hümâyun Komisyonu Başkitabeti.
Ahmed Muhtar Bey	1853-1854	(?)	Hazine-i Hassa Muhasebe Memurluğu, Hazine-i Hassa-i Şahane Sergi Kalemi, Topkapı Saray-ı Hümâyun Ebniye-i Seniyye Kitabeti, Hereke Fabrika-yı Hümâyun Muhasebe Memurluğu.

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

Tablo 4'te Hazine-i Hassa'da görev yapan memurların göreve başlama seneleri, yaşları ve görev yaptıkları birimlere ilişkin veriler sunulmuştur. İlgili tablodan da anlaşılacağı üzere memurların ekseriyeti farklı birimlerde görev yaptıktan sonra Hazine-i Hassa'ya tayin edilmişlerdir. Muhtemeldir ki Hazine-i Hassa Nezareti'nin kurulması ve çalışma organlarının çoğaltılması üzerine memur ihtiyacı artmış, buna bağlı olarak farklı birimlerde bulunan tecrübeli memurlar nezaret bünyesine dâhil edilmiştir. Örneğin 1877-1878 yılında 18 yaşında Bursa Aşar İdaresi'nde göreve başlayan Hüseyin Efendi, Harmancık Nahiyesi Aşar ve Ağnam Kitabetlerinde bulunduktan sonra Mihaliç Kazası Çiftlikât-ı Hümâyun Ağnam Kitabeti'ne tayin edilmiştir. Yine 18 Kasım 1887 tarihinde 18 yaşında Hariciye Nezareti İstişare Odası'nda göreve başlayan Bekir Sadık Bey, Divan-ı İdare-i Umumiye ve Maliye Kalemi'nde görev yaptıktan sonra ve Mabeyni Hümâyun Başkitabetliği'nde vazifesini icra etmiştir. Bunlara benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Öte yandan memuriyet hayatına Hazine- Hassa ile başlayan memurlar da bulunmaktadır. Örneğin Hasan Tahsin Efendi, 13 Eylül 1866 tarihinde 17 yaşında Hazine-i Hassa-i Şahane Muhasebe Kalemi'de katib olarak göreve başlamıştır. Yine Hafız Ahmed Süleyman Efendi, 13 Aralık 1850 senesinde 17 yaşında Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Kalemi'nde kâtip olarak göreve başladıktan sonra Çiftlikât Müfettişliği ile Edirne Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı Başkitabetliği vazifelerini icra etmiştir.

Hazine-i Hassa'da görev yapan memurların sicilleri incelendiğinde terfiler ve görevden feragat ettirilme mevzularının dikkat çekici boyutlara ulaştığını söylemek gerekmektedir. Bu bağlamda kamu hizmetine hademelikle başlayan memurların yüksek mevkilere geldikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi, 7 Eylül 1876 Mabeyn-i Hümâyun'da hademe olarak göreve başladıktan sonra Mabeyn-i Hümâyun Kahveciliği, Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Müdür-i Saniliği ve Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Müdür-i Evvelliği'ne getirilmiştir. Yine Ahmed Receb Bey, 1855-1856 yılında 16 yaşında Duhan Gümrüğü Emini Müteveffa Salim Bey'in hizmetinde göreve başlamıştır. Akabinde Sadrazam Müteveffa Saffet Paşa İdaresinde Kaftan Ağalığı, Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülükâne Hademeliği ve Lalalık görevini icra ettikten sonra Mabeyn-i Hümâyun Müdür Saniliği'ne terfi ettirilmiştir.

Memurların atama yaşlarına bakıldığında 10 ilâ 49 yaş aralığında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Yaşları tespit edilen memurların atama yaşı

grafiğinin 10-28 yaş aralığında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Küçük yaşta yapılan atamalar iki şekilde yapılmıştır. Bunlardan ilki herhangi bir birime çırak olarak tayin edilmeleridir. Diğeri ise çeşitli nedenlerden ötürü ebeveynlerini kaybeden sabilerin sarayda himaye edilmeleri ve cüzi miktarda maaşa bağlanmalarıdır. Ki bunlarda daha sonra eğitim durumlarına göre farklı birimlerde istihdam edilmişlerdir. Diğer yandan eğitim hayatlarını başarıyla tamamlayan memur adaylarının idari hizmete doğrudan atandıkları anlaşılmıştır.

Maaşlar

Osmanlı idari teşkilatı içerisinde en dikkat çeken ve merak edilen mevzuların başında memurlara ödenen maaşlar olsa gerektir. Bilindiği üzere sicill-i ahvâl kayıtları öncesinde memurlara tahsis edilen miktarların seyrini düzenli olarak takip etmek çok zordu. Ancak kısıtlı veriler doğrultusunda memur maaşları hakkında değerlendirmeler yapılabiliyordu. Nitekim Tanzimat süreciyle başlayan idari yapılanma ve yenileşme hareketleri neticesinde memurların maaş usulüne göre istihdam edilmeleri meselenin daha iyi anlaşılmasına kapı aralamıştır. Bilhassa memur sicillerinin müessis bir yapı tarafından tutulmaya başlanmasıyla birlikte memurların şeceresi, görev yaptıkları birimler, aldıkları nişan ve rütbeler ile maaşları ortaya konulabilmiştir.

Osmanlı'da memur maaşları dönemsel şartlara bağlı olarak ayni veya nakdî olarak verilmiştir. Klasik dönem Osmanlı idari teşkilatı içerisinde görev yapan bir timarlı, vazifesinin karşılığını aynî olarak almıştır. Hakeza kadılık vazifesini icra eden kadıya da nakdî olarak tayinatların yapıldığı aşikârdır. Nakdî ödemelerin de erken dönemlerde akçe, sonrasında kuruş ve lira cinsinden yapıldığı bilinmektedir[16].

İncelenen arşiv kaydında göre de Hazine-i Hassa'da görev yapan memurlar maaş esasına göre göreve alınmıştır. Maaşlar, ekseriyetle şehri -yani aylık- olarak verilmekle beraber az da olsa yevmiye ve maktu usullerine göre de ödemeler yapılmıştır. Memurlara ödenen maaşlar kuruş cinsindendir. İrdelenen sicil kaydında maaşlar izah edilirken kesintiler "tenzil", artışlar "iblağ" olarak ifade edilmiştir. Ayrıca maaşsız olarak işe alınanlar ya bilâ-maaş ya da mülâzemet olarak adlandırılmıştır (Bk. Tablo 4).

16 Osmanlı para sistemiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018,

Tablo 5: Hazine-i Hassa'da Görev Yapan Memurların Maaş Dağılımları (Kuruş)

Memur	İlk Maaş	Son Maaş	Memur	İlk Maaş	Son Maaş
Hüseyin Fikri Efendi	Mülâzemet	6650	Avadis Efendi	1200	2025
Süreyya Paşa	Mülâzemet	10000	Agob Efendi	Mülâzemet	1000
Mustafa Nuri Bey	Mülâzemet	11000	El-seyyid Ebubekir Efendi	1500	1000
Nikola Paşa Efendi	400	2400	Tatiris Romacan (?) Efendi	Mülâzemet	2500
Mahmud Reşad Bey	Mülâzemet	4000	Paşilyan Krikor Efendi	2000	2250
Mehmed Asaf Bey	50	4300	Ahmed Bey	300	1500
Ali Rıza Efendi	Mülâzemet	2000	Mehmed Tevfik Efendi	Mülâzemet	1400
Hafız İbrahim Edhem	Mülâzemet	9700	Mustafa Mazhar Bey	15	4200
Mühürdârzade Süleyman Efendi	Mülâzemet	3300	Zekeriya Efendi	479	300
Hacı Osman Bey	150	3000	Ahmed Selim Bey	83	1144
Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	Mülâzemet	150	Hacı Hüseyin Efendi	400	1500
Artin	Mülâzemet	1200	Hacı Salih Mustafa Bey	-	-
Migerdiç Hegiyan	680	1390	İbrahim Edhem Bey	100	5000
Mehmed Cemil	66	2750	Ahmed Receb Bey	800	1600
Salih Tevfik Efendi	Mülâzemet	1200	Hasan Fahri Efendi	400	800
Hafız Halil Efendi	Mülâzemet	4250	Mehmed İrfan Efendi	400	1842
Trifon Baver	500	2500	Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	60	2500
Ali Efendi	Mülâzemet	2000	İbrahim Edhem Efendi	180	1500
Espapyo Moroni Efendi	750	15000	Karabet Efendi	250	1820
Mehmed Nuri Efendi	200	2880	Mehmed Halid Bey	500	2000
Abdülhamid Hamdi Bey	150	1500	Ahmed Rauf Bey	400	2096
Bekir Sadık Bey	600	1500	Balyan Simon Bey	2500	-
Hüseyin Hilmi Efendi	Mülâzemet	3500	Eyüb Nuri Efendi	50	2000
Mikail Efendi	Mülâzemet	7500	Mehmed Esad Efendi	40	600

Hasan Faik Bey	Mülâzemet	2500	Hüseyin Galib Efendi	1000	2500
Agaton Edvant Efendi	2500	1500	Ali Hıdır Efendi	500	2400
Hafiz Mehmed	Mülâzemet	4000	Hasan Tahsin	Mülâzemet	6000
Mehmed Bedri Bey	100	1900	Mehmed Halid Bey	Mülâzemet	1800
Süleyman Sadık Efendi	Mülâzemet	3300	Mehmed İzzet Efendi	800	4000
İbrahim Edhem Bey	Mülâzemet	1200	Bekir Sadık Bey	500	3000
Mehmed Rıfat Efendi	Mülâzemet	1700	Hüseyin Mazhar Efendi	83	2500
Hasan Tahsin Efendi	Mülâzemet	1500	Josef Efendi	2500	2500
Kigorok Torkomiyan Efendi	500	(?)	Simon (?) Efendi	2000	1900
Hafız Ahmed Sabit Bey	100	2400	Hüseyin Hüsnü Sadık Efendi	180	3000
Hacı Mehmed Akif Bey	83	5500	Mustafa Hulusi Efendi	300	700
Mustafa Hilmi Efendi	150	1350	Abdulgani Efendi	500	2000
Mehmed Aziz Efendi	Mülâzemet	1500	Kigorok Arselan	2850	2500
Yusuf Ziya Efendi	Mülâzemet	5500	Mustafa Raci Efendi	100	3000
Pişişyan Kigorok	1200	2500	Hüseyin Efendi	Mülâzemet	2200
Mehmed İzzet Efendi	100	15.000	Hacı Süleyman Efendi	250	1200
Mehmed Sadullah Efendi	50	1400	Abdülfettah Efendi	Mülâzemet	600
Ahmed Arif Bey	200	2600	Mehmed Maksud Efendi	Mülâzemet	250
Hüseyin Galib Efendi	100	4300	Ahmed Lütfi Efendi	Mülâzemet	1600
Abdullah Efendi	50	3000	Hüseyin Hüsnü Efendi	Mülâzemet	1000
Kasım Efendi	480	2400	Mustafa İzzet Bey	50	2000
Ali Rıza	Mülâzemet	3590	Mehmed Hulusi Bey	Mülâzemet	600
Mehmed Hulusi Efendi	Mülâzemet	6000	Abdülhamid Bey	50	4000
Hacı Mehmed Efendi	100	4500	Mehmed Taceddin Efendi	Mülâzemet	700
Parnisyan	400	1000	Osman Efendi	Mülâzemet	1250
Mustafa Hüdai Efendi	20	1675	Ahmed Hilmi Efendi	67,5	1000
Hacı Ahmed Yaver Efendi	Mülâzemet	3600	Mustafa Asım Efendi	25	750
Mehmed Nuri Efendi	Mülâzemet	1750	Ahmed Süleyman Efendi	20	1500

Memur	İlk Maaş	Son Maaş	Memur	İlk Maaş	Son Maaş
Mehmed Fuad Efendi	Mülâzemet	4000	Veliüddin Efendi	Mülâzemet	1200
Süleyman Müfid Efendi	Mülâzemet	500	İlyas Sırrı Bey	100	3000
Mehmed Rıfat Efendi	Mülâzemet	1200	Ohannes Efendi	500	20.000
Mehmed Diyaddin Bey	Mülâzemet	2775	Ömer Memduh Efendi	2000	2166
İbrahim Edhem Efendi	100	10.000	Ahmed İzzet Bey	Mülâzemet	7500
Mehmed Edib Bey	50	3000	Mehmed Şevket Bey	100	2500
Mehmed Said Efendi	200	3000	Mehmed Emin Paşa	400	1200
Osman Nureddin Efendi	1200	3000	İsmail Cevad Bey	Mülâzemet	10.000
Hasan Sırrı Bey	Mülâzemet	4000	Mehmed Said Bey	50	2500
İsmail Asaf Bey	300	3000	İbrahim Faik Bey	Mülâzemet	12000
Agob Haniyan Efendi	Mülâzemet	2500	Ali Cevad Bey	Mülâzemet	3150
Yusuf Efendi	Mülâzemet	1700	Mehmed Faik Paşa	Mülâzemet	4000
Yorgaki Efendi	250	7500	Mehmed Ferid Efendi	Mülâzemet	3000
Mahmud Münir Paşa	Mülâzemet	14.000	Tevfik Bey	400	2000
Hüseyin Hüsnü Efendi	450	1350	Hacı Mahmud Efendi	(?)	(?)
İbrahim Edhem Efendi	Mülâzemet	3000	Said Raci Efendi	Mülâzemet	1200
Osman Bey	100	7000	George Kamil	Mülâzemet	1250
Miranzade Ali Bey	150	4600	Hasan Fehmi Efendi	600	1500
Osman Nuri Efendi	Mülâzemet	1500	Ali Mansur Bey	Mülâzemet	2000
Ahmed Şükrü Efendi	125	1500	Ali Rıza Efendi	250	1200
Abdülvahab Efendi	Mülâzemet	1700	Ahmed Muhtar Bey	Mülâzemet	1750
Mehmed Vehbi Efendi	130	900	-	-	-

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

İlgili tabloda Hazine-i Hassa'ya bağlı muhtelif birimlerde görev yapan memurların ilk ve son görevlerinde almış oldukları maaşların dağılımları verilmiştir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki sicillerde maaşlarla ilgili veriler -*yani maaşlarda artış ve azalış hareketleri*- bir hayli fazla olduğundan böyle bir tercihe gidilmiştir. Bundan dolayıdır ki memurların istihdam edildikleri vazifeleri boyunca maaşlarında yaşanan artış ve azalışları eksiksiz bir şekilde ortaya konulamamıştır. Bu duruma rağmen memurların göreve başlama ile son görevde iken almış oldukları maaşlar üzerinden bir takım çıkarımlara varmak mümkündür.

Memurların maaş aralıklarının gösterildiği bu tabloda dikkat çeken ilk husus maaşlarının düzensizliğiyle maaşlar arasındaki kayda değer bir farkın olduğudur. Bu farkın nedenlerinin başında görev yapılan birimin ehemmiyeti etkili olduğu düşünülmektedir. Bir başka değişle müdür, kethüda, meclis azalığı gibi üst dereceli memurlara bir hayli yüksek maaşlar verilmiştir. Haddizatında çırak, kâtip, odacı ve hademe gibi alt dereceli memurlara düşük aylıklar tahsis edilmiştir. Öte yandan memurların almış oldukları eğitimler, görev yaptıkları dairelerle terfi durumları maaşlarının niceliğini tayin etmiştir. Ayrıca düşük aylıklarla göreve tahsis edilen memurlukların ilerleyen safhada önemli mevkilere geldiği ve maaşlarında ciddi artışların yapıldığı görülmüştür. Örneğin 50 kuruş maaşla Saray-ı Cedid Matbah-ı Kiler Hademeliğine atanan Abdullah Efendi, Saray-ı Cedid Matbah-ı Kiler Kâtibi, Matbah-ı Amire Müdür Muavinliği, Matbah-ı Amire Müdürlüğü ve son olarak 18 Mart 1888 tarihinde 2500 kuruş maaşla Surre-i Hümâyun Emanetliğine tayin edilmiştir[17]. Mülâzemetle Florina Kazası Mal ve Tahrirat Kalemi'nde göreve başlayan Mehmed Ferid Efendi, Florina Kazası Tapu Kitabeti, Florina Kazası Maarif Komisyonu Kitabeti, Meclis-i İdare Kaza Azalığı, Rumeli'de bulunan Çiftlikât-ı Hümâyun Memurluğu, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyun Teftiş Memurluğu ve Akköprü Koru-yı Hümâyun Teftiş Memurluğu görevlerine icra ettikten sonra 8 Aralık 1887 yılında 3000 kuruş maaşla Aydın Emlak-ı Hümâyun İdare Müdüriyeti'ne görevlendirilmiştir[18]. 20 kuruş maaşla Hazine-i Hassa-i Şahane Tahrirat Kaleminde göreve başlayan Ahmed Süleyman Efendi; Çiftlikât Müfettişliği ve 1500 kuruş maaşla Edirne Emlak-ı Hümâyun Komisyon Azalığı Başkitâbe-

17 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.87.

18 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.277.

ti'nde görev almıştır[19]. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere memurların görev yaptıkları mevkiler yükseldikçe maaşları da artış göstermiştir.

Memurların maaş artışları ya da kesintileri iş değişiklikler sırasında yaşandığı görülmüştür. Örneğin Mühürdârzade Süleyman Efendi mülâzemetle Hazine-i Hassa Mektubçu Kalemi'ne tayin edilmiş akabinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 17 Ekim 1876 tarihinde 1300 kuruş maaşla Edirne ki Emlâk-ı Hümâyun Teftiş Memuriyeti'ne atanmıştır[20]. Mustafa Hüdai Efendi 20 kuruş maaşla Maliye Hazinesi İradat Muhasebesinde göreve başlamış, muhtelif görevleri icra ettikten sonra 13 Aralık 1889 tarihinde 1500 kuruş maaşla Karhâne-i Âmire'ye memur olarak tayin edilmiştir[21]. Mahmud Münir Paşa mülâzemetle göreve başladığı Mektub-i Maliye Odasında bir müddet görev yaptıktan sonra 5000 kuruş maaşla Mabeyni Hümâyun Tahrirat-ı Ecnebiye Başkitâbeti'nde bulunmuştur. 27 Şubat 1871 tarihinde de 29.000 kuruş maaşla Teşrifat-ı Umumiye Nezareti'ne nakledilmiştir. 14 Mart 1880 tarihinde maaşı 14.000'e düşürülmüştür[22]. Bu ve benzer örneklerde de görüldüğü üzere görev tayinatların gerçekleştiği safhada maaşlarda artış ve azalışlar görülmüştür. Söz konusu bu durum diğer memurlar için de geçerlidir.

Tabloda dikkat çeken bir diğer husus memurların göreve başlama durumlarıdır. Buna göre mülâzemetle göreve başlayan memurların sayısı 61'dir. Yani memurların bir hayli yüksek sayıda aylıksız bir şekilde göreve tahsis edildiği veya aday memur statüsünde göreve alındığı anlaşılmıştır. Ancak bu memurlara sonraki süreçlerde kayda değer miktarlarda maaşların bağlandığı görülmüştür. Örneğin mülâzemet ile Maliye Mektubi Odasında göreve başlayan Mahmud Münir Paşa, Bab-ı Âlî Tahrirat-ı Ecnebiye Odası, Meclis-i Cezaiyet Mütercimliği, Meclis-i Vala Tercüme Odası, Sefaret-i Seniyye Üçüncü ve İkinci Kitabetleri Sefaret-i Seniyye Maslahatgüzarlığı, Bab-ı Âlî Tahrirat-ı Ecnebiye Müdürü, Divan-ı Hümâyun Tercümanlığı ve Mabeyn-i Hümâyun Tahrirat-ı Ecnebiye Başkitâbeti'nde memurluk yapmıştır. Bu memuriyet safhasında en yüksek maaşının 14.000 kuruşa tekabül ettiği anlaşılmıştır[23]. Mülâ-

19 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.251.
20 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.18.
21 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.99.
22 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.131.
23 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.131.

zemetle Maliye Hazine-i Celiliyesi Masarifat Kısmının Dersaadet Odası Maaş Kâtipliğine memuriyet hayatı başlayan İbrahim Edhem Efendi, Nafia Nezaret-i Celiliyesi Muhasebe Kalemi, Bursa Ambar Kitabeti ve Ceyb-i Hümâyun Cenab-ı Mülükâne Kalemi'nde 3000 kuruş maaşla görev yapmıştır[24].

Memurlara tahsis edilen aylıkların dışında ekstra verilen görevlerde yolluk ve harcırahların sıklıkla verildiği görülmüştür. Bilhassa asli görevlerine ek olarak başka birimlerin idaresini de geçici bir süreliğine yürüttükleri tespit edilmiştir. Son olarak maaşların dağılımları noktasında da gayrimüslim memurların Müslüman memurlara kıyasla daha yüksek meblağlarda çalıştıklarını ifade etmek yanlış olmazsa gerektir.

Rütbe, Nişan ve Madalyalar

Osmanlı Devleti, bürokratik yapılanması ve işleyişinde devlet adamlarına rütbelerin verilmesine, onları çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirilmesine azami ölçüde dikkat etmiştir. Klasik süreçte askerî sınıfa mensup idarecilerine ya timar verme ya da bir bölgenin idaresine memur etmeyle başlayan rütbe geleneği, daha sonraları mülkiye ve Kanuni döneminde ulema sınıfında devam ettirilmiştir. Bu süreçte rütbeler hocalık, kapıcıbaşılık, mirimiranlık ve vezirlikten müteşekkildi. Ancak sonraki dönemler de -*bilhassa 19. yüzyıl*- rütbelerle ilgili düzenleme yapılmıştır[25]. Yapılan düzenlemeler çerçevesinde mülkiye sınıfına ait rütbeler sırasıyla vezir, bâlâ, ûlâ evveli, ûlâ sanisi, saniye sınıf-ı mütemayizi, saniye, sâlise, râbia, hâcegânlık ve hâmise olarak belirlenmiştir[26].

Öte yandan nişan ve madalyalar, Osmanlı Devleti'nde daha sonradan kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ilk madalya Ferahi adıyla bilinen ve 1730 senesinde Sultan I. Mahmud zamanında çıkartılan altın madalyadır. Akabinde sikke-i cedid (1754) ve vaka-i mısriyye (1801) madalyaları çıkartılmıştır[27]. Haddizatında nişanın örneği de Sultan Abdülmecid zamanında tab'

---

24 BOA, HH_SAİD., Defter No:01, s.135.

25 Ortaylı, *...Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, s.90.

26 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 69.

27 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, .s. 378

edilmiş olup mecidi nişanı olarak bilinmektedir[28]. Rütbe, nişan ve madalyanın ortak özellikleri devlet kademesinde görev yapmış ve yararlılığı, üstün hizmetiyle dikkat çekmiş kişilere takdim edilmiş olmalarıdır. İncelenen sicill-i ahval kayıtlarında bunların çeşitlerine rastlamak mümkündür (Bk. Örnek Tablo 6).

Tablo 6 Hazine-i Hassa'da Görev Yapan Memurlara Verilen Rütbe, Nişan ve Madalyalar

Memur	Rütbe	Nişan	Madalya
Yusuf Ziya Efendi	Rütbe-i evvel sınıf-ı sani, Rumeli Beylerbeyliği	Birinci, ikinci, üçüncü rütbeden mecidi nişan	Gümüş liyakat madalyası
Pişişyan Kigorok Efendi	Rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi, rütbe-i evvel sınıf-ı sanisi	Üçüncü ve dördüncü rütbeden nişan-ı Âlî Osmanî	Gümüş liyakat madalyası
Mehmed Sadullah Efendi	Rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi	Dördüncü rütbeden nişan ve mecidi nişan	-
Ahmed Arif Bey	Mülazım-ı sani, mülazım-ı evvel, Binbaşılık, Kaimakam.	Üçüncü rütbeden mecidi nişan, birinci, ikinci ve üçüncü rütbeden nişan-ı Âlî Osmanî	Altın ve Gümüş imtiyaz madalyası, Altın liyakat madalyası, Gümüş Yunan Muharebesi Madalyası
Abdullah Efendi	Rütbe-i evvel sınıf-ı evvel,	İkinci rütbeden mecidi nişan	Gümüş liyakat madalyası
Yusuf Efendi	Rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi	Dördüncü rütbeden mecidi ve Osmanî nişanları, üçüncü üçüncü rütbeden mecidi nişan	Altın liyakat madalyası
Mehmed Tevfik Efendi	Kaimakamlık, Miralaylık	Dördüncü, üçüncü ve ikinci rütbeden mecidi nişan, ikinci ve üçüncü rütbeden nişan-ı Âlî Osmanî	Gümüş imtiyaz madalyası ve Yunan muharebesi madalyası,
Mustafa Mazhar Efendi	Rütbe-i evvel	İkinci rütbeden mecidi ve Osmanî nişanları, birinci rütbeden mecidi nişan	Gümüş liyakat ve imtiyaz madalyaları.

Kaynak: BOA, HH_SAİD., Defter No:01.

28 *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Ed. Eldem Edhem, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul 2004, s.176.

İlgili tablo, incelenen sicill-i ahvâl defterinde yer alan memurlar arasından seçilen çok az bir kısmını kapsamaktadır. Meselenin anlaşılması ve memur isimlerini arka arkaya tekrardan sıralamamak maksadıyla örneklem yoluna gidilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere memurlara verilen rütbe, nişan ve madalyalar derece ve tür bakımından benzerlik göstermektedir. Rütbeler, derece ve mevkilerine göre sınıflandırılmıştır. Nişanlar, mecidi ve Osmanî şeklinde memurlara takdim edilmiştir. Madalyalar, gümüş ve altın ayrımına tabi tutulmakla birlikte mahiyetine göre memurlara verildiği anlaşılmıştır.

Suç, Ceza ve Aziller

Memurların mesleklerine karşı olan tutumları, hangi gerekçelerle yargılandıkları, aldıkları cezalar ve görevden azledildiklerine ilişki veriler sicillerin ehemmiyetini arttıran ve muhtevasını çeşitlendiren hususlar arasında yer almaktadır. Bu durumlar sicillerde genellikle şu ifadelerle izah edilmiştir: *"...yazılan mülahazalarda mumaileyhin vazifesini hüsn-i ifada ikdam ve gayreti tasdik...", "...taht-ı mahkemeye alın(ma)dığı..." ya da "...hüsn-i ifa ve ibraz asar-ı liyakad eylediği..."*. Sicillerde bunlara benzer pek çok ifade örneğine rastlamak mümkündür. İncelenen sicillerin ekseriyeti meslekleri-ni hakkıyla eda ettikleri görülmüştür. Haddizatında çok olmamakla birlikte mahkeme edilen birkaç memura rastlamak mümkündür. Mesela Mehmed Cemil Bey ismindeki memur, zimmetine para geçirmesinden dolayı, taht-ı mahkemeye alınmış, suçu tespit edildikten sonra işinden el çektirilmiş ve maaşı kesilmiştir.

SONUÇ

Tarihin kadim ve güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı'nın siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ve idari yapısı her devir de ilgi konusu olmaya devam edecek, yeni arşiv kayıtları ortaya çıktıkça pek çok mesele yeniden irdelenecektir. Bugün Osmanlı arşivlerinde mevcut ve araştırmacıların hizmetine sunulan belgeler ışığında Osmanlı Devleti'ne ilişkin muhtelif hususlar ortaya konulmuştur. Bu belge çeşitliliğinden biri olan ve son dönem tarih araştırmalarında sıklıkla başvurulan sicill-i ahvâl kayıtlarında yer alan bilgilerle devletin bürokratik yapılanmasına hizmet eden devlet adamları hakkında kıymetli veriler tespit edilmiştir. Devlet adamlarının soy kütükleri, nasıl bir eğitim sürecinden geçtikleri, idari yapılanmanın hangi kademesinde görev aldıkları ve maaşları gibi çeşitli soruların cevaplarına bu verilerden ulaşmak mümkündür. Bu itibarladır ki çalışmada ortaya konulan bilgiler daha önce yapılan çalışmaları destekler niteliktedir. Ancak Hazine-i Hassa'ya ait sicill-i ahval kayıtlarının incelenmemiş olunması ve araştırmacıların ilgisini celp etmesi bakımından çalışma farklılık arz etmektedir. Çalışmanın önemli sonuçları arasında ilk olarak bu tespiti göstermek doğru olsa gerektir.

İncelenen arşiv kaydında 147 kişinin sicilline ulaşılmıştır. Bunların ekseriyetinin Müslim tebaadan oldukları çok azının gayrimüslim olduğu anlaşılmıştır. Soy ve itibar bakımından oldukça köklü ailelere mensup oldukları kanaatine varılmıştır. Dönemin eğitim anlayışına uygun eğitim kurumlarında yetiştikleri ve devlet kademesinin farklı birimlerinde görevlendirildikleri anlaşılmıştır. Hatta incelenen sicillerin büyük bir kısmında memurlar, bürokratik yapılanmanın farklı noktalarında görev yaptıktan Hazine-i Hassa Nezareti'ne nakledildikleri görülmüştür. Bu durumda nezaretin iş yükünün süreç içerisinde arttığı, bunu azaltmak için nezarete bağlı olarak farklı alt birimlerin oluşturulduğu ve bu birimlerde istihdam edilen memurların deneyimli kişiler arasından seçildiğini göstermektedir. Öte yandan mesleki hayatına Hazine-i Hassa ile başlayan kişiler de olmuştur. Devlet kademesinin çeşitli birimlerinde görev yapan bu kişilerin mesleklerini hakkıyla icra ettikleri, görevlerini kötüye kullanmadıkları hatta bu tutumlarından ötürü çeşitli rütbe, nişan ve madalyalarla ödüllendirildikleri sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), HH_SAİD., Defter No: 01.

Tetkik Eserler

Akkutay, Ülker, "Osmanlı eğitim sisteminde Enderun Mektebi", Osmanlı, Cilt 5, Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, (s.187-193).

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul2012.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Baltacı, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 11, Hasan Celal GÜZEL vd. (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, (s.446-462).

Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Cilt I-II, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları İstanbul 2005.

Cihan, Ahmet, O*smanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul 2007.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitapevi, Ankara 2017.

Çetin, Atilla, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 29, Ankara 2005, (s.87-104).

Engelhardt, Eduard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat*, Çev. Ali Reşad-Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2010.

Findley, Carter, V. *Kalemiyyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Findley, Carter, V., *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbıâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonunun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Derin Yayınları, İstanbul 2004.

Gündüz, Ahmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kırşehir Doğumlu Memurlar (1879-1909)", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, (s.131-154).

Işıktaş, Erkan, *R.1287 / M. 1871 yılı Ceyb-i Hümâyûn (Ceyb ve Harc-ı Hâssa-i Şahane) Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013.

İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi, Ed. Eldem Edhem, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi İstanbul 2004.

İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Kütükoğlu Mübahat S., "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 0, Sayı 12, 1998, (s.141-157).

Mert, Talip, "Sicil-i Ahval Defteri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2001, (s.41-52).

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Özdemir, Hüseyin, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, ÖKM Yayınları, Konya 2013.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt: II-III, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Sahillioğlu, Halil, "Ceyb-i Hümâyun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul 1993, (s.465-467).

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2003.

Sarıyıldız, Gülten, "Sicil-i Ahval Defterleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009, (s.134-136).

Saydam, Abdullah, "Tanzimat'ın Memurları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, (s. 668-677).

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 1-4, Nşr. Nuri Akbayar, Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Terzi, Arzu*, Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Tunç, Muhammet Nuri, Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi ve H. 1288 (R. 1872) tarihli Ceyb ve Harc-ı Hâssa Defterlerinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013.

YEREL EĞİTİM TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK YEREL GAZETELERİN KULLANIMI: GAZİANTEP GAZETESİ VE GAZİANTEP'TE EĞİTİM*

*** Eyüp CÜCÜK*

**** Ayhan DOĞAN*

Giriş

Yerel tarih; yaşanılan bir çevre, mahalle, köy, ilçe veya ilin tarihini yerel kaynakları temel alarak inceleyen tarih alanının belli başlı bir araştırma alanıdır[1]. Bir diğer ifadeyle belli bir zaman ve mekândaki insanların bilgisi yerel tarihin konusunu oluşturmaktadır[2]. Fransız Annales ekolü tarihçilerinin mikro tarih anlayışının bir tezahürü olarak ortaya çıkan yerel tarih yaklaşımı, günümüzde de popülerliğini sürdürmektedir[3]. Bu noktadan hareketle eğitim tarihi araştırmalarının mühim bir yönü olarak "yerel eğitim tarihi" konu alanı-

---

* ***Bu çalışma 25-27 Aralık 2017 tarihinde Gaziantep'te düzenlenen Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuş olan araştırmanın genişletilmiş halidir.***

** ***Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, cucukeyup@gmail.com ORCID: 0000-0003-2660-8009.***

*** ***Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Gaziantep Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, ayhandogan@gantep.edu.tr ORCID: 0000-0002-3835-0124.***

1 Ümmügülsüm Candeğer, "Yerel Tarih Çalışmasında Kaynakların Önemi: Burdur Örneği", *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* Cilt 10, Sayı, XXX, 2017, s. 241-255.

2 Yurdal Demirel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler". XVIII. *Türk Tarih Kongresi: Hatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler, Tarihçilik*. Cilt VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 672.

3 John Tosh, *Tarihin Peşinde (Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular)*, 2. Baskı. Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 102-103.

nın ve araştırma kaynaklarının net bir şekilde açıklanarak tanımlanması; eğitim tarihi alanı ve bu alanda çalışan araştırmacılar için önemli görülmektedir.

Yerel eğitim tarihi kavramı, belli bir yöreye/bölgeye has olmak üzere o bölgenin eğitim kurumlarını ve bu kurumlardaki eğitim durumlarını inceleyen araştırmaları bir araya getiren, eğitim tarihi disiplini içerisindeki bir konu alanını ifade etmektedir. Bununla birlikte yerel eğitim tarihi; eğitim olgusunun, bir bütünün parçası olan belirli bir bölgeye nasıl bir katkı yaptığı, oradaki eğitim-toplum ilişkisinin nasıl şekillendiği, eğitim kurumlarındaki idareci/öğretmen/öğrenci potansiyeli ve sorunlarının neler olduğu gibi sorulara özel olarak cevap arayan araştırmalardan oluşan bir konu alanıdır[4]. Diğer yandan, yerel eğitim tarihi araştırmaları, -metodolojik olarak- makro ölçekli ve tümden gelimi temel alan bütüncül bir yaklaşımın aksine mikro ölçekli ve tüme varımı esas alan bir yaklaşıma sahiptir. Söz gelimi; tarihin belli bir döneminde bir ülkede uygulanmakta olan eğitim programlarının incelenmesini amaçlayan bir çalışma, makro ölçekli bir eğitim tarihi araştırması iken; o ülkenin idari taksimatındaki küçük bir yöre/mahalle/bölgeyi inceleyen bir çalışma ise yerel eğitim tarihi kapsamına girmektedir.

Öte yandan, yerel eğitim tarihi araştırmaları, bir ülkedeki minimal bir bölgeye has eğitim durumlarını araştırmakla birlikte; bu kapsamda elde edilecek tarihi bilgilere dayalı yorum ve değerlendirmeler, genele teşmil edilebilecek türden olabilir. Yani küçük bir bölgedeki eğitim durumlarına ilişkin veriler, geniş ölçekten bakıldığında bir ülkenin genel eğitim durumu hakkında bilgi içeren mikro örnekler olarak da düşünülebilir. Ancak bu düşüncede dikkat edilmesi gereken husus, bunun yorum ve değerlendirmeyle sınırlı oluşudur. Sonuçta tarihteki her bir olay ve olgunun -her ne kadar neden-sonuç ilişkisi bağlamı göz ardı edilmese de- kendine özgü nitelikler taşıyan eşsiz ve özgün (nev-i cinsine münhasır) bir özelliğe sahip olduğu varsayımından/genel görüşünden hareketle; yerel eğitim tarihine ilişkin olay ve olgular da her zaman genele teşmil edilememektedir. Dolayısıyla bu durumda yerel eğitim tarihi araştırmaları, özellikle veri kaynakları bakımından düşünüldü-

4 Eyüp Cücük, *Türkiye'de 'Eğitim Tarihi' Alanında Yapılmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2017. Ayrıca bkz. Eyüp Cücük ve Ayhan Doğan, "Türkiye'de "Eğitim Tarihi" Alanında Hazırlanmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 20, 2018, s. 129-166.

günde "yerellik" özelliği kazanır. Bir tarih araştırmasını yerel yapan unsur, araştırmanın veri kaynaklarının yerel bir özellik taşımasıyla ilgilidir. Bu düşünceden hareketle, bu tür araştırmaların; küçük çaplı bir bölgedeki eğitim durumlarına ilişkin tarihi veri kaynaklarını temel almak suretiyle gerçekleştirmiş olması gerekir.

Yerel tarih araştırması yapmak, bir anlamda toplumsal tarih araştırması yapmak demektir. Toplumsal yaşamın her yönünü ve ayrıntısını kendine araştırma nesnesi yapabilen toplumsal tarihin bir yönü, kaçınılmaz olarak yerel olmak durumundadır. Selçuk Akşin SOMEL'in belirtmiş olduğu üzere; *yerel tarih denildiğinde yanıbaşımızdaki tarih* anlaşılmaktadır[5]. Bir mahalledeki tarihî çeşme, eski bir kitabe, köhne bir bina, bir camii, kapalı çarşı vb. yerler yerel tarihin nesnesi konumundadır. Bu bağlamda belli bir yerdeki bir mahalle mektebi, medrese, rüştiye, idadi, sultani, darülmuallimin vb. okullar ile bu okullardaki eğitim öğretim uygulamaları, sosyal ve kültürel faaliyetler; bir öğretmen veya öğrencinin eğitim yaşamı gibi –kısacası- belirli bir yerdeki maarif hayatına yönelik tüm olay ve olgular yerel eğitim tarihinin araştırma konuları arasına girmektedir.

Yerel tarih araştırmaları için *kitaplar, haritalar, jeolojik ve coğrafi faktörler, yer isimleri, arkeolojik kalıntılar, yapılar, arşivler, resimli kayıtlar ve insanlar*[6] ile birlikte *mahkeme kayıtları, vergi listeleri, kilise kayıtları, kişilere ait el yazmaları, okul kayıtları, hastane kayıtları, nüfus kayıtları, basılı yerel tarihler, soyağaçları, atlaslar, gazeteler, yerel rehberler*[7] vb. önemli bilgiler sağlayan araştırma kaynaklarıdır. Bu kaynaklar; bir yerin eğitim ve kültür tarihini çeşitli açılardan ele alan bir yerel eğitim tarihi araştırmasında da kullanılabilir. Bu noktada temel husus; araştırmaya veri sağlayacak kaynakların yerel bir gözle incelenerek seçilmesidir. Bu çerçevede örneğin; belli bir yerde öğrenme-öğretme ortamını tecrübe eden öğretmen veya öğrencilerin hatıratı ile bir okuldaki faaliyetlere ilişkin muhtelif gündelik kayıtlar

---

5 Selçuk Akşin Somel, *Yerel Tarih Araştırmaları İçin Kılavuz,* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

6 Robert Douch, *Local History and the Teacher*. London: Routledge and Kegan, 1967, s. 15'ten Akt: Aslı Avcı Akçalı, *Yerel Tarih ve Tarih Eğitimine Katkısı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 67.

7 Allan J. Lichtman and Valerie French, *Historians and the Living Past: The Theory and Practice of Historical Study*. Illinois: Harlan Davidson, 1978, s. 175.

yerel eğitim tarihine kaynak olabileceği gibi ele alınan süreçte çıkarılan yerel gazeteler de zengin veriler içeren bir araştırma kaynağı olabilir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile başlatılan yeni idari yapılanma faaliyetleri çerçevesinde kararlaştırılarak yayımlanmaya başlayan vilayet gazeteleri, Türk eğitim tarihinin modern dönem yerel veri kaynakları için oldukça önemli bir temel oluşturmuştur.

Günümüzde teknolojinin inanılmaz bir hızla ilerleyen gelişimi sayesinde -bilimin her alanında olduğu gibi- yerel tarih ve yerel eğitim tarihinin veri kaynakları olarak gazetelere erişim imkânlarında 20 yıl öncesine oranla büyük farklılıklar olmuştur. Gazete koleksiyonlarında kaynak tarama, erişim ve temin etme süreçlerinde geçmişte yaşanan zorluklar artık geride kalmıştır. Bugün bilişim teknolojilerinin gelişimiyle tarihsel araştırmalar için gerekli pek çok dokümana ve bu münasebetle gazete koleksiyonlarına internet üzerinden kolaylıkla ulaşılabilmektedir. Uluslararası ölçekte bu konu ele alındığında *Fransa Ulusal Kütüphanesinin (Bibliothèque Nationale de France)* internet sitesi üzerinden zengin bir dijital arşive[8] ulaşmak mümkündür. Ayrıca *İngiltere Kütüphanesinde (The British Library)*[9] bulunan *İngiliz Gazete Arşivi (The British Newspaper Archive)*[10] koleksiyonunda yer alan İngiltere, İskoçya ve İrlanda'ya ait yayımlanmış tüm gazeteler dijital ortamda çevrimiçi araştırmaya sunulmuş durumdadır. Uluslararası ölçekteki bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Öte yandan Türkiye ölçeğinde bakıldığında ise Osmanlı'da ilk gazetenin yayımlanmaya başladığı 19. yüzyılın ilk yarısından günümüze kadarki süreçte yayımlanmış ulusal-yerel gazeteler bazı kurum ve kuruluşların çalışmalarıyla çevrim içi erişime açılmıştır. Bu gazete koleksiyonları arasında ilk sırada Hakkı Tarık Us Koleksiyonunun adını zikretmek gerekir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye coğrafyasında yayımlanmış çok sayıdaki gazete ve dergi arşivine 2010 yılından bu yana çevrimiçi erişim imkânı sunan bu kıymetli koleksiyon tarihçiler için adeta bir hazinedir[11]. Milli Kü-

---

8 Bibliothèque Nationale de France, "Bnf", https://www.bnf.fr/fr (Erişim: 10 Eylül 2022).

9 The British Library, "Search the Main Catalogue", https://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vid=BLVU1 (Erişim: 10 Eylül 2022).

10 The British Newspaper Archive, "Discover History As It Happened", https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/ (Erişim: 10 Eylül 2022).

11 Hakkı Tarık Us Collection, "Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection", http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/ (Erişim: 10 Eylül 2022).

tüphane (Ankara)'nin 2012 yılı itibariyle erişime açtığı gazete koleksiyonları da ilk akla gelenler arasındadır. Türkiye'nin birçok ilinde il müzesi, kütüphanesi gibi yerlerde bulunan gazete arşivleri son dönemlerde gerçekleştirilen çalışmalarla Milli Kütüphaneye taşınmış ve burada açık erişime açılmıştır[12]. Bir diğer dijital gazete koleksiyonuna Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi üzerinden ulaşılabilmekte olup Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesinde bulunan gazetelerin tüm sayıları bilgisayar ortamında tam sayfa açık erişime sunulmuştur[13]. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphane Koleksiyonunda bulunan 1928-1942 yılları arasındaki ulusal-yerel gazeteler "Gazeteden Tarihe Bakış Projesi" kapsamında dijital ortama aktarılmış olup araştırmacıların erişimine açılmıştır[14]. Bunlara ek olarak açık erişim sağlayan başka dijital gazete koleksiyonları da bulunmaktadır: *Gaste Arşivi*[15], *Osmanlıca Mahalli Gazeteler*[16], *Wikilala*[17]. Bunların yanı sıra bazı ulusal gazetelerin arşivleri müstakil olarak çevrim içi erişime açıktır: 1950-2007 yılları arasında yayımlanmış *Milliyet gazetesi*[18] ve 1930 yılından günümüze kadar yayımlanmış *Cumhuriyet gazetesi*[19] nüshalarına tam erişim sağlanabilmektedir. Şüphesiz ulusal-yerel tarihi gazetelere çevrim içi erişim sağlayan dijital platformlar bunlarla sınırlı değildir.

Yerel eğitim tarihinin tanımı, konusu ve kaynakları hakkında yapılan yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde; bir Anadolu şehrinin, tarihin belli bir kesitindeki maarif hayatına ışık tutmaya yönelik, yerel gazetelerden yola çıkılarak yapılacak çalışmaların önemli olduğu ileri sürülebilir. Böylesi bir bağlama sahip olan bu araştırma kapsamında; özellikle Tanzimat Dönemi'nden itibaren hareketli bir basın hayatına sahip olan Gaziantep'in Cumhuriyet

---

12 Milli Kütüphane. "Kaşif", https://kasif.mkutup.gov.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

13 Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi. "Gazeteler", https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/60 (Erişim: 22 Ekim 2022).

14 İstanbul Üniversitesi. "İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihe Bakış Projesi", http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/index.php (Erişim: 22 Ekim 2022).

15 Gaste Arşivi. "Arşivdeki Gazeteler" https://www.gastearsivi.com/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

16 Osmanlıca Mahalli Gazeteler. "Osmanlıca Mahalli Gazeteler". http://www.osmanlica-gazeteler.org/ (22 Ekim 2022).

17 Wikilala. "Wikilala", https://www.wikilala.com/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

18 Milliyet Gazetesi. "Milliyet Gazete Arşivi", http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

19 Cumhuriyet Gazetesi. "Cumhuriyet e-gazete" https://egazete.cumhuriyet.com.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

Dönemi'ndeki eğitim ve kültür hayatının belirli bir kesiti dönemin gazetelerinde yer alan veriler çerçevesinde incelenmiştir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Gaziantep'te Basın ve Gaziantep Gazetesi

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki en büyük şehirlerden biri olan Gaziantep'in Milli Mücadele Dönemi (1919-1922) sonrasındaki basın yayın hayatına bakıldığında, bu kentte yerel kültür hayatını şekillendiren pek çok gazete çıkarıldığı bilinmektedir[20]. Bu çerçevede Cumhuriyet Dönemi'nin 1950 yılına kadarki döneminde yayımlanan gazeteler şu şekilde sıralanabilir: Gazisancak 1922-1925, Armağan 1922, Halkdili 1924-1950, Havadis 1925-1929, "**Gazi Ayıntap/Gaziantep 1930-1948**", Balo 1937, Şeytan 1940, Yeni Gaziantep 1940-1946, Güney Postası 1946-1949, Halk Dostu 1947-1948, Hış Hışı Hançer 1948, Gaziyurt 1948-1953, Akyol 1949-1950. Gaziantep İl Halk Kütüphanesi ve Gaziantep Kent Arşivindeki gazete koleksiyonlarında yapılan kaynak taramaları neticesinde elde edilen bu bilgiler, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Gaziantep'in eğitim ve kültür hayatında basının aktif bir rolü olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Söz konusu gazeteler arasından içerik bakımından zengin, ulaşılabilir nitelikte ve aralıksız bir dönem boyunca yayımlanmış bir gazete serisini seçmek üzere gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde; Gaziantep gazetesinin 1930-1938 yılları arasında yayımlanmış tüm sayılarına erişim sağlanabildiği ve zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmüştür. Yerel eğitim tarihi araştırmalarında kaynak olarak yerel gazetelerin kullanımını tartışmayı hedefleyen bu araştırmada Gaziantep gazetesi örnek olarak seçilerek incelemeye alınmıştır.

1930 yılında Ferit Arsan sahipliğinde yayın hayatına başlayan Gaziantep gazetesi, Gaziantep'te yerel siyasi ve iktisadi konularda yayın yapmış bir gazetedir. Öne çıkan kimliği yerel siyasi ve iktisadi konular olmakla birlikte aynı zamanda şehrin eğitim ve kültür hayatına dair konularda da yayın yapmıştır. Başlangıçta haftada üç gün yayımlanan bu gazete, 1932-40 yılları arasında Ali Nadi Ünler öncülüğünde çıkarılmıştır. 1940 yılında Hüseyin Bayaz tarafından satın alınarak kapatıldığı tarih olan 1948'e kadar aynı kişi

20 Uğurol Barlas, *Gaziantep Basın Tarihi 100.Yıl*, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep 1972.

yönetiminde kalmıştır. Uzun süre Numune Basımevinde haftada üç gün basılan gazetenin; son zamanlarda haftalık olarak da basıldığı ve önceleri 28x40, sonraları 29x41 boyutlarında çıkarılmış olduğu bilinmektedir[21].

Gaziantep Gazetesi ve Gaziantep'te Eğitim (1930-1938)

Bu çalışma kapsamında Gaziantep Münif Paşa İl Halk Kütüphanesindeki gazete koleksiyonu üzerinde yapılan taramalar neticesinde, Gaziantep gazetesinin 1930-1938 yılları arasında yayımlanmış olan tüm sayılarına ulaşılmıştır. Akabinde, erişilen tüm haberler incelenerek şehrin eğitim tarihini ilgilendiren konularla ilgili haberler bir araya getirilmiştir. Daha sonra bu haberler, konu bütünlüğü içerisinde yeniden bir okuma ve incelemeye tabi tutularak tasnif edilmiştir. Yapılan kodlama işlemi neticesinde maarife dair haberler analiz edilmiş olup belirli tema başlıkları altında sunulmuştur. Böylelikle Gaziantep'in Atatürk Dönemi eğitim tarihinin aydınlatılmasına yönelik söz konusu gazetenin içerik analizi yapılarak ehemmiyeti haiz ne tür bilgiler içerdiği, haber başlıklarının en çok hangi konular üzerinde yoğunlaştığı araştırılmıştır. Söz konusu gazeteden elde edilen veriler ışığında Gaziantep'in eğitim tarihine dair önemli ipuçları yakalamak ve şehirdeki eğitim hayatının tarihsel gelişimini izlemek mümkündür.

Gaziantep gazetesinin 1930-1938 yılları arasında yayımlanan sayıları incelendiğinde, gazetede yaklaşık olarak 3000 haberin yayımlandığı ve bunlar arasından net olarak 277 haberin (yaklaşık %10) maarifle alakalı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu haberler üzerinden gerçekleştirilen içerik analizi sonucunda, Gaziantep gazetesinde çıkan eğitime ilişkin haberlerin tematik dağılımı frekans ve yüzde hesaplamalarıyla belirlenmiştir. Temalar ve temalara dair istatistiki bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuş ve akabinde Gaziantep'in yerel eğitim tarihine ışık tutması açısından öne çıkan bazı temalar ayrıntılı bir şekilde ele alınarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

21 Barlas, *...Basın Tarihi 100.Yıl*.

Tablo 1: Gaziantep Gazetesinde Çıkan Eğitime İlişkin Haberlerin Tematik Dağılımı

Tema	f	%
1. Halkevi	40	14,4
2. Okullardaki sosyal ve kültürel faaliyetler	38	13,7
3. Genel eğitim faaliyetleri	32	11,5
4. Eğitimin teftiş ve denetimi	23	8,3
5. Öğrenci sınavları	19	6,8
6. Eğitim kurumları	16	5,7
7. Yükseköğretim faaliyetleri	15	5,4
8. Diğer şehirlerdeki eğitim durumları	11	3,9
9. Öğretmen özlük hakları	9	3,2
10. Millet mektepleri	8	2,8
11. Eğitim mevzuatı	8	2,8
12. Türk Tarih Kongresi	8	2,8
13. Şehirde eğitim alanında öne çıkan şahsiyetler	8	2,8
14. Kırsal kesimdeki eğitim durumları	7	2,5
15. Türkiye çapında genel eğitim durumu	7	2,5
16. Türk dilinin sadeleşmesi	6	2,1
17. Eğitim ihtiyaçları	6	2,1
18. Kayıp diploma ilanı	4	1,4
19. Yurt dışı eğitimi	4	1,4
20. Türk Ocağı	4	1,4
21. Kitap ve dergi tanıtımları	3	1
22. Eğitimle ilgili köşe yazıları	2	0,7
Toplam	***277***	***100***

1930-1938 yılları arasında Gaziantep gazetesinde çıkan eğitime ilişkin haberlerin tematik dağılımını gösteren yukarıdaki tablo incelendiğinde; en yüksek frekans değerine sahip olan haber temasının *halkeviyle ilgili haberler* olduğu görülmektedir (f=40;%14,4). Bu haberler Gaziantep'te halkevinin kuruluşunu ilan eden, vatandaşı halkevine teşvik eden, halkevinin amaç ve yapısına uygun olarak halkevinde gerçekleştirilen konferans, söyleşi, sergi, kitap okuma günü gibi çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerle ilgilidir. Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi halk eğitiminde hayata geçirilen önemli bir maarif hamlesi olarak addedilebilecek olan halkevleri, kurulduğu tarihten itibaren Gaziantep gazetesinde çıkan haberlerde sıkça anılmıştır. Bunda halkevlerinin bir toplum mühendisliği projesi olarak dönemin eğitim politika-

ları bağlamında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Hükümeti'nin Anadolu'nun her tarafına yaygınlaştırmaya çalıştığı bir eğitim hamlesi olmasının önemli etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca söz konusu gazetenin CHP hamiliğinde basılan yerel bir yayın organı olduğu durumu göz önüne alındığında anlaşılır bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Halkeviyle ilgili haberlerde halkevinin siyasi bir müessese olmadığı, ilim ve hars ocağı olarak kapılarının tüm vatandaşlara açık olduğu defaatle vurgulanmıştır. Şehir insanına halkevinin amaç, gerekçe ve faaliyetleri tanıtılarak insanların burayı benimsemesi sağlanmaya çalışılmıştır: "Halkevi senin evindir. Orada aradığını bulacaksın. Hem şahsen yükselecek hem millî birliği yükselteceksin. Çünkü milletimiz cemiyetleşmeye muhtaçtır. Halkevinin dokuz şubesinden birine intisap et!".

Gaziantep gazetesinde halkeviyle ilgili yer alan haberler arasında, şehrin maarif yaşamına dair ipuçları barındıran birçok haber bulunmaktadır. Şehirde daha önceleri Katolik Kilisesi binası olan ve bir süredir Gazi Mustafa Kemal Mektebi olarak faaliyet gösteren bina; *Halkevi ittihaz edilmek üzere Halk Fırkası'nca (CHP) 16.100 lira bedelle emlâk-ı milliyeden satın alınmıştır*[22]. Sonrasında Gaziantep Halkevi'nin 24 Haziran 1932 tarihinde açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık 1000 katılımcının bulunduğu bu törende salon bayraklarla donatılmış olup göz kamaştırıcı bir kutlama için gerekli tüm tertibat alınmıştır. Merasime İstiklâl Marşı ile başlanmış; *İstiklâl Marşı, piyano ve birkaç kemanın refakat ettiği mektepli bir grup tarafından pek güzel teganni* edilmiş ve çok alkışlanmıştır. Akabinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün gençliğe hitabesi sahnede okunmuştur. Davetlilerin arkasına yerleştirilmiş olan ve gençliği temsil eden mektep talebelerinden oluşan bir grup tarafından bu hitabeye aynı şekilde *Türk istiklâlinin, Türk Cumhuriyeti'nin dünya durdukça muhafaza edileceği* cevabı verilmiştir. Etkinliklerin sürdürüldüğü sahnenin bir yanında, Türk bayrağını *tanzir eden elbiseler giyinmiş, kanat takınmış minimini çocuklar kollarını açmış* bir halde beklemekteyken; diğer yanda *kanatlı beyazlar geyinmiş, elinde* "mefkûre: en medenî millet olmak" *yazısını havi süslü bir levha tutan yine mini mini güzel bir kızcağıza kavuşmak iştiyakını* göstermişlerdir. Davetlilere çeşitli ikramların da yapıldığı programın sonrasında, Fırka Reisi Ömer Asım Bey'in *Halkev-*

22 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 2, Sayı: 166, 26 Mayıs 1932, s. 1.

lerinin sebeb-i teşkilini, mana ve mahiyetini çok veciz bir surette ifade eden ve yaklaşık bir saat süren açılış nutku yer almıştır. Açılış konuşmalarının akabinde tebrik telgraflarının okunması ve şiir dinletisi ile program devam etmiştir[23]. Belirtilen tüm hususları yeni kurulan Cumhuriyet ideolojisinin eğitim ve kültür politikaları bağlamındaki *eğitim ritüelleri*[24] olarak görüp değerlendirmek mümkündür.

Gazetede çıkan eğitimle ilgili haberler arasında en yüksek orana sahip ikinci tema, *okullardaki sosyal ve kültürel faaliyetlere ilişkin haberler*in bir araya getirildiği temadır. Bu tema dahilindeki 38 haberin (%13,7) içeriğine bakıldığında müsamereler, öğrenci kampları, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamaları gibi okullarda gerçekleştirilen sosyal ve kültürel etkinliklere dair çeşitli bilgiler içeren haberler olduğu anlaşılmaktadır. Gazetedeki mektep müsamereleri ve musahabeleriyle ilgili haberlere bakıldığında Gaziantep'in eğitim ve kültür hayatına dair ince detaylar ve başka kaynaklarda rastlanması güç önemli ipuçları bulunduğu görülmüştür. Bu kapsamdaki haberlerin bir çeşidi de okullardaki veli toplantılarına ilişkin haberlerdir. Örneğin gazetenin 16 Nisan 1931 tarihli nüshasında, Kurtuluş Mektebinde gerçekleştirilen bir veli toplantısına dair dikkat çekici bir haber yer almaktadır. Bu habere göre 10 Nisan 1931 Cuma günü saat 10'da Kurtuluş Mektebinde öğrenci velileriyle bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Muallim Vehbi Daî Bey tarafından 'Çocuk Terbiyesinde Ailenin Vazifesi' hakkında bir konferans verilmiştir:

> *"Bunu müteakip talebe velileri arasında çocuk terbiyesi hakkında çok samimî hasbihaller yapılmış ve haziruna şeker ikram edilmiştir. İçtimada üçüncü sınıf muallimi Fuat ve kıymetli gençlerimizden Ahmet Beyler tarafından ut ve kemanla çok ahenktar iki parça çalınmıştır.*
>
> *Geçen ay da böyle bir içtima, muallim hanımları tarafından hanım velilerle yapılmış, aynı mevzular üzerinde birçok hasbihallerde bulunulmuş ve çocukları evde nasıl okutmak ve nasıl terbiye etmek lâzım geldiği hakkında irşatkâr ve samimî musahabeler yapılmıştır.*
>
> *Yeni mektepçilik cereyanlarının tezahürlerinden olan bu hareketleri candan alkışlarız."*

---

23 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 2, Sayı: 175, 27 Haziran 1932, s. 1-2.

24 Filiz Meşeci Giorgetti, *Eğitim Ritüelleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2016.

Yukarıda yer verilen haberde ilk dikkat çeken nokta söz konusu konferansın içeriği itibariyle, velilere yönelik önleyici rehberlik çalışmasının yapılmış olmasıdır. Yani ergenlik dönemi öncesinde çocukların gelişimi hakkında velilere ön bilgilendirme yapılmıştır. İkinci olarak, müzik eşliğinde samimi bir atmosferde bu toplantının yapılması velilerin kendilerini sıcak ve kendilerinden olan bir ortamda hissetmelerini sağlamak için önemlidir. Şeker ikramı ve hoşsohbet havası veliye kendini değerli hissettirmek, eğitim-öğretim sürecine veliyi (aileyi) dahil etmek için akıllıca bir çözüm olmuştur. Diğer yandan hem annelerin hem de babaların söz konusu toplantılara dahil edilmesi, çocuğun eğitiminde ebeveynlerin sürece ortak olması ve bu süreci birlikte yürütmeleri açısından önemli görünmektedir. Bununla birlikte; okulda görev yapan öğretmenlerin hanım eşlerinin, öğrencilerin hanım velileriyle birlikte benzeri bir toplantı gerçekleştirmesi, öğrencilerin ergenlik dönemi gibi gelişim sürecini de ilgilendiren özel ve hassas konuların rahat bir şekilde ele alınabilmesi veya toplumsal kültürün gereği olarak düşünülmüş olabilir.

Öte yandan şehirdeki genel maarif haberleri temasında yer alan toplam 32 haber bulunmaktadır (%11,5). Bu haberler çok çeşitli ve farklı konu başlıklarından oluşmakla birlikte Gaziantep şehrinde eğitim öğretim durumları, maarife yönelik çeşitli uygulamalar, yaşanan sorunlar vs. hakkında önemli bilgiler içermektedir. "Vilayetimizde Maarif Faaliyeti" başlıklı bir haberde; 1931-1932 eğitim öğretim yılı zarfında ilk mekteplerin beşinci sınıflarından 108'i merkez kaza, 54'ü Kilis, 18'i Besni ve 17'si Nizip kazası mekteplerinden olmak üzere toplamda 197 talebenin mezun olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber mevcut mekteplerin iyileştirilmesi ve *muallimi bulunduğu halde mektep binası mevcut olmayan on beş kadar köyde mektep binası yaptırılması için* il maarif idaresince yoğun mesai sarf edildiği ifade edilmiştir. [25] Dolayısıyla şehirdeki eğitim öğretim durumuna ilişkin istatistikler, gazete haberlerinden takip edilebilmektedir.

Yine bu doğrultudaki 9 Mart 1933 tarihli haberde; Gaziantep'te 17'si merkezde, 53'ü köylerde olmak üzere 70 ilk mektep bulunduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu mekteplerde 107'si muallim mektebi mezunu olan toplam 153 muallim vazife görmektedir. Muallim muavini kalmamıştır. Söz konusu 70 mektepte öğrenim gören toplam *4743 talebe var, kadro aynı olduğu halde* bu sene geçen

25 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 2, Sayı: 181, 21 Temmuz 1932, s. 2.

seneye oranla *616 talebe fazla okutuyoruz, mektep binalarında bazı değişikler yaparak aynı hoca ile daha fazla talebe okutmaya çalışmaktayız*. 1933 yılında ilk mekteplerden mezun olan öğrenci sayısı: 55'i kız olmak üzere toplam 320'dir[26]. Mekteplere yapılan teftişlerden olumlu neticeler alınmış, genel olarak talebelerin *zekâsı, gayreti, malûmatı, millî ülküye uygun; terbiyeleri ve bina şeraitince birçok yoksulluklara karşı sıhhî ve bedeni bakımları iyidir*.

25 Mayıs 1933 tarihinde Maarif Vekâletinin mühim bir tamimi olarak gazetede yer alan haberde; "öğrenci andı"nın *her sabah ilk mekteplerin her sınıfında; derslere başlarken, muallimleri tarafından gayet dürüst ve ciddî bir tavır ile bir ağızdan söylettirilmesi Maarif Vekâleti tarafından emr olunmuştur.* Görülüğü üzere bir eğitim ritüeli olarak 1933 yılından itibaren okullarda okutulmaya başlanan (2013 yılında yürürlükten kaldırılmıştır) öğrenci andının ülke genelinde uygulanmasına yönelik haberleri yerel ölçekte takip etmek mümkündür.

Eğitimin yönetimi ve denetimine dair haberler teması kapsamında toplamda 23 haberin yer aldığı görülmektedir (%8,3). Bu kapsamdaki haberler eğitim yöneticileri, müfettişler vs. eğitim personelleri tarafından merkezden Gaziantep şehrine gerçekleştirilen ziyaretlerle ilgili çıkan haberlerdir. Bu haberlere bakıldığında; *Maarif-i umumî müfettişlerinden Bedri Besim, Reşat Nuri liseyi ve maarif işlerini teftiş etmek* üzere Gaziantep'e geldiklerine dair haberler olduğu gibi farklı zamanlarda merkezden gönderilen müfettişlerle ilgili de haberler yer almaktadır[27]. Bu yöndeki 22 Mayıs 1936 tarihli gazete nüshasında yer alan haberde detaylı bilgi mevcuttur: *Liselerde hem idari hem tedrisat yönünden sıkı bir teftişte bulunmak üzere Kültür Bakanlığınca gönderilen altı umumi müfettiş Adana'dan şehrimize gelmişler, lisedeki teftişlerine başlamışlardır.* Teftiş heyeti Nesim, Reşat Nuri, Hilmi Necmettin, Ekrem, Refik'ten müretteptir. Mevcut talebe sayısı yedi yüze varan Gaziantep Lisesi'nin binalarının ihtiyaca kâfi olmadığı gibi *pansiyonu da mektepten uzak ve çok dardır.* Yatılı öğrenci müracaatının fazla olması durumunda birçok talebe yer bulamamaktadır. *Müfettişlerin bilhassa bu nokta üzerinde de lisemiz için hayırlı kararlar almaları şayan-ı temennidir.*[28]

---

26 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 3, Sayı: 220, 9 Mart 1933, s. 4.

27 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 7, No: 430, 4 Kanun-i evvel 1936, s. 2.

28 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 6, No: 401, 22 Mayıs 1936, s. 1.

Şehirdeki öğrenci sınavlarıyla ilgili haberler teması dahilinde toplamda 19 farklı haberin yayımlandığı anlaşılmaktadır (%6,8). Bu haberlerin içeriğine bakıldığında şehirdeki ilkokul, ortaokul ve lisedeki öğrenci giriş sınavları, mezuniyet sınavları ve olgunluk sınavlarına dair duyuru niteliğinde haberler yer almaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: *İlkokulların son sınıf imtihanları 5 Haziran'dan beri devam etmektedir. Bu imtihanlar 15 Haziran'da bitecektir*[29]*. Şehrimiz orta mektebinde imtihanlar Haziran'ın otuzuncu günü bitmiş ve 33 mevcutlu son sınıf talebesinden 17 efendi, şahadetname alarak 18 efendi ikmale kalmıştır*[30].

Gazetede şehrin eğitim kurumlarıyla ilgili çıkan haberler temasında ise toplamda 16 habere rastlanılmıştır (%5,7). Bu haberlerde Gaziantep'te ilgili dönemde faaliyet gösteren okullarla ilgili öğretmen- öğrenci sayıları ile öğretmen ihtiyacı ve bina yetersizliği gibi yaşanan çeşitli olumsuzluklara ilişkin bilgiler içeren muhtelif konular ele alınmıştır.

Gaziantep gazetesinde çıkan eğitime ilişkin haberlerin tematik dağılımını gösteren tablodaki diğer temalara bakıldığında ise; Dârülfünunun yeniden kuruluşu ve öğrenci alımları gibi Türkiye'deki yükseköğretim faaliyetlerine dair haberler (f=15;%5,4); Gaziantep dışında öncelikle Güney doğu Anadolu bölgesinin diğer şehirleri olmak üzere Türkiye'nin bazı şehirlerindeki eğitimle ilgili haberler (f=11;%3,9); Gaziantep'te ilgili dönemde görev yapan öğretmen ve idareci gibi eğitim personelinin özlük hakları (maaş ve terfileri) ile ilgili haberler (f=9;%3,2); vatandaşlara genel olarak okuma-yazma ve yeni Latin alfabesinin öğretimi amacıyla kurulan Millet Mekteplerinin şehirdeki faaliyetlerine dair haberler (f=8;%2,8); eğitimle ilgili ülkede yeni çıkan kanun, yönetmelik vb. resmi metinlerin yani eğitim mevzuatının şehirdeki yansımasına dair haberler (f=8;%2,8); Türk Tarih Kurumu tarafından ilki 1932 yılında düzenlenen ve ilk ikisine Mustafa Kemal Atatürk'ün önderlik ederek katıldığı Büyük Tarih Kongresi'ne dair haberler (f=8; %2,8); Ömer Asım Aksoy başta olmak üzere Gaziantep eğitim tarihine hizmet etmiş bazı şahsiyetlerle ilgili çıkan gözlem, öneri, eleştiri türündeki haberler (f=8;%2,8); Gaziantep'in kırsal kesimindeki eğitim durumlarını konu alan haberler (f=7;%2,5); genel olarak ülkedeki bazı önemli maarif haberleri (f=7;%2,5); Türk Dili Tetkik Cemiyeti faaliyetlerinin

29 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 6, No: 404, 12 Haziran 1936, s. 2.

30 Gaziantep Gazetesi, Yıl: 1, Sayı: 82, 2 Temmuz 1931, s. 1.

Gaziantep'e yansımalarına yönelik haberler (f=6;%2,1); şehrin eğitimsel ihtiyaçlarıyla ilgili haberler (f=6;%2,1); kayıp diploma ilanı haberleri (f=4;%1,4); yurt dışı eğitimi ve yurtdışına öğrenci gönderme ile ilgili haberler (f=4;%1,4); Türk Ocağı sosyal ve kültürel etkinliklerini konu alan haberler (f=4;1,4); yeni basılan kitap ve dergi tanıtımlarına ilişkin haberler (f=3;%1); eğitimsel fıkra deneme türündeki yazılardan (f=2;%0,7) oluştuğu görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yerel eğitim tarihi araştırmalarında yerel gazete, dergi gibi kaynaklardan istifade edilmesi, resmi tarih yaklaşımının dışında bir bakış açısı ortaya çıkarabilir. Gazeteler bu açıdan değerlendirildiğinde bir şehirdeki eğitim ve kültür hayatına dair ipuçlarını, maarife yönelik uygulamaları, halkın uygulamalara tepkisini, yazarların gazete ve dergilerde çıkan yazılarında kimi zaman eleştirel kimi zaman ezber bozan yorumlarını içinde barındırabilir. Dolayısıyla konuya farklı bir pencereden bakmak için eşsiz veriler sunar. Diğer yandan bu kaynak grubunun ihtiyatla ele alınması gereken birtakım sınırlıkları da bulunmaktadır. Nitekim gazete ve dergi gibi süreli yayınlar devlet eliyle çıkarılabildiği gibi şahıs mülkiyeti olarak da çıkarılabilmektedir. Dolayısıyla gazetelerde bazı hamasî duyguları ön plana çıkaran yazılar, taraflı bir düşüncenin ürünü olarak olay ve olgulara dair çarpıtılmış-yalan-yanlış haberlerin yayımlanması da söz konusu olabilmektedir.

İhtiyatla yaklaşılması gereken bir yanı olmakla birlikte; yerel gazeteler tarihçiye araştırdığı tarihi olay, olgu ve/veya karaktere yönelik olarak çoğu zaman başka bir yerde bulamayacağı eşsiz veriler sağlayan, bir iz ve ipucu sunan kaynaklar olma özelliği taşımaktadır. Gaziantep gazetesinin 1930-1938 yılları arasında çıkarılan tüm sayılarının incelenmesi yoluyla bir eğitim tarihi okuması yapmayı hedefleyen bu araştırmada ele alınan kaynak grubu; muhteviyatında, Gaziantep eğitim tarihi açısından önemli verileri barındırmaktadır. Gazetede toplamda (ortalama) 3000 haberin yayımlandığı ve bunlar arasından net olarak 277 haberin eğitim tarihiyle alakalı olduğu tespit edilmiştir. Yapılan tematik inceleme sonucunda; bu haberlerin 22 farklı konu başlığı altında tasnif edilebildiği, dolayısıyla incelenen haberlerin çok yönlü bir özelliğe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Gaziantep'in eğitim ve kültür hayatına dair ince detaylar ve başka kaynaklarda rastlanması güç önemli ipuçları içerdiği görülmüştür.

Gazetenin CHP'ye ait olan bir matbaada ve CHP hamiliğinde çıkarıldığı göz önüne alındığında; bu durum, "hükümet politikalarının Gaziantep'in maarif hayatına yansıması" olarak düşünülebilir. Söz konusu gazetedeki haberler de dönemin hükümetlerinin politika ve uygulamalarını şehir insanına hissettirmeyi amaçlamıştır. Nitekim gazetede; Millet Mektepleri ve halkevleri ile Türk Tarih Kurumu ve Türk Dili Kurumunun çalışmalarına yönelik haberlerin sıkça yer alması bu iddiayı destekler mahiyettedir. Diğer yandan, Atatürk dönemi eğitim ve kültür politikaları çerçevesinde, taşrada maarifi canlandırmaya ve yaygınlaştırmaya yönelik büyük çaba gösterildiği bilinmektedir. Gazeteden elde edilen veriler bu minvalde değerlendirildiğinde; 1930-1938 yılları arasında Gaziantep'in eğitim ve kültür hayatında büyük bir canlılık olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak söz konusu Gazetenin; Gaziantep'in eğitim ve kültür tarihine yönelik olarak yapılacak diğer araştırmalar için de oldukça faydalı ve istifade edilebilir nitelikte verilere sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla -bu araştırmada olduğu gibi- yerel eğitim tarihi araştırmalarında yerel gazeteler, araştırmacıya önemli emareler sağlayan ve zengin veriler içeren bir araştırma kaynağı olarak kullanılabilir.

Kaynaklar

Tetkik Eserler

Avcı Akçalı, Aslı, *Yerel Tarih ve Tarih Eğitimine Katkısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2007.

Barlas, Uğurol, *Gaziantep Basın Tarihi 100.Yıl.* Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep 1972.

Candeğer, Ümmügülsüm. Yerel Tarih Çalışmasında Kaynakların Önemi: Burdur Örneği, *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* Cilt 10, Sayı XXX, 2017, (s. 241-255).

Cücük, Eyüp, *Türkiye'de "Eğitim Tarihi" Alanında Yapılmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Cücük, Eyüp ve Doğan, Ayhan, "Türkiye'de "Eğitim Tarihi" Alanında Hazırlanmış Doktora Tezlerinin İncelenmesi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı 20, 2018, (s. 139 - 176).

Demirel, Yurdal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Hatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler, Tarihçilik*, Cilt VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, (s. 645-683).

Douch, Robert, *Local History and the Teacher*, London: Routledge and Kegan, 1967.

Litchman, Alan J. and FRENCH, Valerie, *Historians and the Living Past: The Theory and Practice of Historical Study*, Illinois: Harlan Davidson, 1978.

Meşeci Giorgetti, Filiz, *Eğitim Ritüelleri*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2016.

Somel, Selçuk Akşin, *Yerel Tarih Araştırmaları İçin Kılavuz*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde (Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular)*, 2. Baskı. Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

İnternet Kaynakları

Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi, "Gazeteler", https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/60 (Erişim: 22 Ekim 2022).

Bibliothèque Nationale De France, "Bnf", https://www.bnf.fr/fr (Erişim: 10 Eylül 2022).

Cumhuriyet Gazetesi, "Cumhuriyet e-gazete" https://egazete.cumhuriyet.com.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

Gaste Arşivi, "Arşivdeki Gazeteler" https://www.gastearsivi.com/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

Gaziantep Gazetesi, (Yıl, sayı ve tarih bilgileri dipnotta verilmiştir.)

Hakkı Tarık Us Collection, "Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection", http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/ (Erişim: 10 Eylül 2022).

İstanbul Üniversitesi, "İstanbul Üniversitesi Gazeteden Tarihe Bakış Projesi", http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/index.php (Erişim: 22 Ekim 2022).

Milli Kütüphane, "Kaşif", https://kasif.mkutup.gov.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

Milliyet Gazetesi, "Milliyet Gazete Arşivi", http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

Osmanlıca Mahalli Gazeteler, "Osmanlıca Mahalli Gazeteler". http://www.osmanlicagazeteler.org/ (22 Ekim 2022).

The British Library, "Search the Main Catalogue", https://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/search.do?vid=BLVU1 (Erişim: 10 Eylül 2022).

The British Newspaper Archive, "Discover History As It Happened", https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/ (Erişim: 10 Eylül 2022).

Wikilala, "Wikilala", https://www.wikilala.com/ (Erişim: 22 Ekim 2022).

OSMANLI ERMENİLERİNDEN HAGOP BARONYAN'IN İSTANBUL'UN ŞEHİR VE TOPLUM HAYATINDA ERMENİLERE DAİR GÖZLEMLERİ (1850-1900)

** Fatma TOMBAK*

Giriş

Bulunduğu konumu, coğrafî şartları tarih boyunca farklı toplumlara, kültürlere, dillere ve dinlere ev sahipliği yapmış İstanbul; bu özelliği ile çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu gibi İstanbul'un sahip olduğu bu eşi benzeri bulunmayan dokusu, tarih boyunca hem "Doğu" için hem de "Batı" için bir cazibe merkezi olmuştur. Bu da yüzyıllar içerisinde farklı etnik kökene, dine, dile sahip toplumların ve "insanların" İstanbul'a yerleşmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin engin hoşgörüsü, farklı kültürel dokuya sahip milletlerin yaşaması için uygun şartlara sahip olması; İstanbul'un renginin, dokusunun, yaşam tarzının ve kültürel mirasının daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Bu zengin kültürel miras içinde Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar İstanbul'da şehir hayatının ve Osmanlı toplumunun önemli bir kısmını oluşturmuştur. Öyle ki İstanbul'daki bütün gayrimüslim cemaatler, şehir hayatının gelişmesinde ve toplumun şekillenmesinde kendi sahip oldukları gelenek ve kültürleri ile şehir-toplum-kent inşa sürecinde en az Müslümanlar kadar önemli rol oynamıştır.

Bu gayrimüslim cemaatler içinde Ermenilerin yaşayış biçimleri, dini ritüelleri, bayramları, ticaret hayatları ve İstanbul'da bulundukları semtler,

* ***Öğretim Görevlisi Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, fatma.tombak@adu.edu.tr 05321206686, ORCID: 0000-0003-2439-0173.***

mahalleler, köyler; İstanbul'un şekillenmesine en az diğer gayrimüslim cemaatler kadar etkili olmuştu ki Edirne doğumlu Ermeni gayrimüslim Hagop Baronyan, 1864'te İstanbul'a yerleşmesinden sonra "İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti" isimli eserinde İstanbul'un 34 mahallesi/semti/köyü hakkında bilhassa Ermeni cemaatinin yaşam biçimi, eğitime verdiği katkı/değer, belirli mahallelere göre değişen Ermenilerin karakteri ve kilisenin hayatlarındaki yeri ve önemi gibi bilgilere değinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir Ermeni gayrimüslim tarafından İstanbul'un ve İstanbul'un ismi geçen semtlerindeki gözlemlerine dair bilgileri aktarması bakımından bu eser son derece önemlidir. Çevirisi Paris Hilda Teller Babek tarafından yapılan "İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti" eserinde Hagop Baronyan'ın alaycı ve ironik bir dil kullandığı gibi çoğu zaman mahalle ve mahalle halkı ile ilgili tasvirlerinde hicivsel bir anlatıma da başvurduğu görülmektedir.

Hagop Baronyan'ın Hayatı

Ermeni edebiyatının ilk ve büyük mizahçısı olan Hagop Baronyan (1842-1891) Edirne'de doğduktan sonra ilk ve orta öğrenimini Ermeni okullarında tamamladı. Kuvvetli bir kaleme sahip olan Baronyan, 1864'te İstanbul'a yerleşmesiyle birlikte, sanatıyla toplumsal sorunlara değindiği gibi edebiyat üzerine de başarılı çalışmalar yaptı. Hagop Baronyan'ın en büyük özelliği toplumun her kesiminin sorunlarına değinmesi ve bu sorunları son derece mizahi bir bir anlatımla dile getirerek hayata dair çeşitli kesitler vermesidir. Ayrıca Baronyan'ın bir diğer özelliği de gerçek kimlikler ve mütevazı örneklerle Ermeni toplum hayatının derinliklerini ortaya çıkarmasıdır. Ermenilerin Molière'i olarak da anılmaktadır. Hagop Baronyan'ın komedi ve mizahi yazıları bugün dahi Ermeni edebi çevrelerinde oldukça rağbet görmektedir.[1]

1865'te "Arevelyan Adamnapuj" (Şark Dişçisi) isimli ilk tiyatro denemesiyle tanınan Hagop Baronyan, Poğ Aravodyan (Sabah Borusu), Yeprad (Fırat) ve Meğu (Arı) mecmualarında başyazarlık yapmıştır. Bununla birlikte Ermenice ve Osmanlı Türkçesiyle yayımlanan Tadron (Tiyatro), daha sonra Luys (Işık), Dzidzağ (Tebessüm), Khigar (Bilgiç) dergilerini de çıkarmıştır.

1 Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Cilt IV, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 102-103.

Önemli eserleri arasında Azkayin Coçer (Milli Ağalar), Mezdsabadiv Muratsganner (Haşmetlû Dilenciler), Bağdasar Ağpar, Kağakavarutyan Vnasneni (Terbiyenin Zararları), Adamnapuj Arevelyan (Şark Dişçisi) yer almaktadır. Ermeni edebiyatında önemli bir yere sahip olan Hagop Baronyan, 1891 yılında İstanbul'da Surp Pirgiç Hastanesinde tüberkülozdan ölmüştür.[2]

Osmanlı'da Ermeni Toplumu

Çalışmamıza konu teşkil eden gözlemler, XIX. yüzyılın son çeyreğine aittir. Bu dönem hem Ermeni toplumu için hem de Osmanlı Devlet yönetimi için oldukça kritik bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Çünkü çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali ile değişen yönetim anlayışının etkisiyle hem ekonomik hem de eş zamanlı olarak siyasal bir çözülme sürecine girmişti. Rusya ve Avrupa devletleri gibi küresel ölçekte etkin yönetimlerin Osmanlı içerisindeki farklı etnik unsurlara yönelik ayrıştırıcı politika takip etmeleri ve belli yapıları desteklemeleri, Rum ve Sırp isyanlarını tetiklemiş; bu gelişmeler de ister istemez Ermeni milleti için bir örnek teşkil etmiştir.[3] Bu bağlamda Ermeni toplumu içerisinde bazı siyasi örgütlenmeler ve isyanlar yaşanmaya başlamıştır. Özellikle Berlin Antlaşması (1878), Ermeni toplumunun durumunu uluslararası bir sorun haline taşımıştır. İngiltere ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurması, Ermenilere yönelik ıslahat hareketleri, Tanzimat ve Kanun-i Esasi gibi hukuki düzenlemeler; Osmanlı vatandaşlarını ve Ermenileri etkileyerek toplumsal, dini ve siyasi ayrışmaya götürmüştür. Bu nedenle Ermeni aydınlarının ve Ermeni toplumunun başkentte ve taşradaki yaşantılarında tedrici bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Yazar Arşağ Alboyacıyan bu konu ile ilgili değerlendirmesinde, Avrupa medeniyetinin gelişmeye ve zamanla Osmanlı'yı da etkisi altına almaya başlamasıyla, doğuda zor şartlar altında yaşadıklarını düşündüğü Hristiyan milletlerin umutlarını bu sefer de batıdan gelecek bir kurtuluş üzerine kurduklarını belirtir. Hatice Demir tezinde, Alboyacıyan'ın, *"Doğu'daki Hristiyanların yeni bir Haçlı Seferi korkusuyla telaşlandıkları"*

---

2 Hagop Baronyan, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, Çev. Paris Hilda Teller Babek, Can Yayınları 8. Baskı, İstanbul 2019, s.7.

3 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 22; Bkz. Nebi Gümüş; *"Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği",* Milel ve Nihal inanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2009, (s.165-198).

ifadesinden yola çıkarak, yaşanan bu endişenin Osmanlı kuruluş yıllarından gerilemeye başladığı yıllara kadar olan dönemi kapsayabileceğini söyler.[4] Bununla birlikte Osmanlı millet sistemi, farklı her unsur gibi Ermenilerin de Osmanlı toplumunda barınmalarına olanak tanımıştır ki Anadolu'da, Osmanlı Dönemi'nde güçlü bir Ermeni yapılanması oluşturulmuştu. Bunun iki sebebinden söz edilebilir: Birincisi belli zanaatlar ve ticaretle iştigal eden Ermenilerin, genellikle şehir merkezlerinde yaşamaları ve Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil edememeleridir. İkincisi ise daha çok ticaretle meşgul oldukları için istikrarı tercih etmeleri ve değişen durumlara kolaylıkla uyum sağlayabilmeleridir.[5]

Eğitim sistemine baktığımız zaman 1790 senesinde İstanbul'da ilk cemaat okulu açılmıştır. Bu tarihten sonra açılan okullar, ruhban sınıfın etkisindedir ve desteğini daha çok cemaatin zengin kesimlerinden alır; 1824'ten itibaren ise Patrik Karabet'in isteği üzerine Anadolu'da açılan okulların sayısında giderek artış yaşanmıştır. Ayrıca belirtmekte fayda var ki modern anlamda eğitim veren okullar, Tanzimat'tan sonra özellikle de Ermeni Millet Nizamnamesi'nde alınan kararların etkisiyle yaygınlaşma gösterecektir.[6] Bu okulların açılmasında özellikle Avrupa'da eğitim gören dönemin aydın entelektüel kesimi büyük rol oynamıştır. Zira 1849'daki "Araratyan Cemiyeti" modern eğitim sisteminin sağlanmasında ve yaygınlaştırılmasında önemli merkez konumunda olmuştur.[7] Ayrıca bu nizamname ile cemaat içerisinde yaşanan birçok soruna çözüm üretmesi bakımından da ayrı bir yere sahiptir. Öyle ki 1863 yılında onaylanan bu nizamname ile kilise ve cemaat yönetiminde çok sesli bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştı.[8]

---

4 Hatice Demirci, *Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşağ Alboyacıyan'ın Hayatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara 2014.

5 Hüseyin Doğan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Temel Hak ve Özgürlükler Açısından Canik (Samsun) Ermenileri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, Kars 2018, s.68.

6 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940, s. 624.

7 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar Erişim tarihi: 23.10.2022.

8 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 13.

Bununla birlikte XIX. yüzyıl reformlarının sağladığı koşullarda, her millet birliğini sağlayabilmek adına ayrı birimler oluşturmuşlardır ki[9] Kemal Karpat, imparatorluk bünyesinde en güvenilir millet statüsünde[10] bulunduğunu ifade ettiği ve "millet-i sadıka" dediği Ermenilerin XIX. yüzyıldaki toplumsal ve ekonomik durumlarının her ne kadar Rumların ve Bulgarlarınkine benzese de onlardan daha yoğun ve kapsamlı bir şekilde gelişme gösterdiğini belirtmiştir.[11] Burada belirtilmesi gereken en önemli husus ise Osmanlı Devleti'ndeki XIX. yüzyıl yenileşme dinamikleri neticesinde "Millet" kavramının "Osmanlılık" anlayışını temel alan bir bütünlük içerisinde gayrimüslim tebaayı kontrol altına almak istemesidir.[12] Ayrıca Boğos Levon Zekiyan, Osmanlı'daki Ermenilerin, göreceli olarak XIX. yüzyılın başına kadar Avrupa'daki azınlıkların durumuna kıyasla daha iyi yaşam şartlarına sahip olduğu söylenebilir der. Ayrıca Ermenilerin XVII. yüzyılda Osmanlı'nın ticaret yollarına hâkim olmasıyla kendilerine Osmanlı halklar topluluğu ve sistemi içinde önemli bir yer oluşturduklarını da ifade eder.[13]

Bu değişimler sırasında Baronyan'ın birtakım beklentiler içerisinde gerçekleştirdiği ziyaretleri, onu bir Ermeni aydını olarak hayal kırıklığına uğratırken Osmanlı tebaası olarak Ermenilerin hoşgörü toplumu içerisinde ayrılıkçı fikirler içerisinde olmadığını da göstermekteydi. Bu çalışmada Osmanlı toplumundaki Ermenileri bir çöküş içerisinde gören Baronyan'ın gözüyle[14] bu kritik dönemde etnik ve dini kimliğini özgürce yaşayan ama devletine bağlı, diğer vatandaşlar gibi gündelik hayatını yaşayan İstanbul'daki Ermenilerin toplumsal, dini durumları; milliyetçi bir Ermeni aydının gözüyle

---

9 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 69-72.

10 Azınlık ve millet ile ilgili konuda bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

11 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.140.

12 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2012, s. 218-219.

13 Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite; Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s.15.

14 Kevork B. Bardakjian, *Sivri Dilli Dahi: Hagop Baronyan'ın Siyasi ve Toplumsal Hicvi*, Bgst Yayınları, İstanbul 2017, s. 18.

aktarılmıştır. Ermenilerin İstanbul semtlerindeki yaşantısı, tüm çıplaklığı ile bir hiciv ustası olan Baronyan'ın kalemine yansımıştır.

Hagop Baronyan'ın Gözünden Ermeni Toplumu

Baronyan, İstanbul özelinde Ermeni toplumunun gerçek özelliklerini yansıtmayı amaç edinmişti. Baronyan Ermenilerin eğitimi, aile yapısı, dini yapısı, ahlaki konuları, evlilik ve görgü kuralları gibi toplumsal kurumları ve problemleri; kendi bakış açısı ile kavramamıza yardımcı olacak tespitlerde bulunmuştur. Bunlar arasında ilk eleştirisi; İstanbul'da sosyal, kentsel ve halk sağlığıyla ilgili hizmetlerin yetersizliğiydi. Diğer önemli bir sorun da giderek artan barınma sorunuydu. Baronyan, toplu taşıma sisteminin özellikle vapurların yetersizliğine dikkat çekmişti.[15]

Ermenilerin eğitimin önemi kavramamış olmaları, Baronyan'ın özellikle tepkisini çeken konuydu. Bunu sıklıkla dile getirdiği gözlenmektedir. Niteliksiz öğretmen sayısı çok fazlaydı. Kaliteli öğretmen ihtiyacının acileyetini de belirtmiştir. Ermeni komisyonları tarafından yönetilen devlet okullarının sayısının çok az olması, Baronyan'ı rahatsız ediyordu çünkü ücreti yüksek özel okullara her Ermeni öğrenci gidemiyordu.

Baronyan aileyi de toplumun üzerine inşa edildiği temel insan hücresi olarak görüyordu.[16] Baronyan okurlarını özellikle aile kurmaya teşvik ediyordu. O, paranın evlilik kurumu üzerinde çok büyük bir etkisi olduğunu gözlemleyen ilk Ermeni yazarlardan biriydi. Ayrıca Baronyan kadının toplumdaki genel konumunu da tanımlıyordu. Ona göre, kadının dünyası ailesiydi. Baronyan erkekler ile kadınları toplumsal varlıklar olarak görmek yerine fiziksel niteliklere dayanarak hüküm veriyordu. Bu yüzden kadınların fiziksel güç bakımından erkeklerden zayıf olmalarına ve her zaman zayıf kalacaklarına üzülüyordu.[17]

---

15 Bardakjain, *...Siyasi ve Toplumsal Hicvi*, s.195.

16 Bardakjain, *...Siyasi ve Toplumsal Hicvi,* s.206.

17 Bardakjain, *...Siyasi ve Toplumsal Hicvi,* s. 211-212.

Hagop Baronyan'ın Gözünden İstanbul'un Semtleri, Köyleri ve Mahalleleri

Ortaköy

Bu köyün beş yüz yirmi hanesi olduğunu ve bazı hanelerde birden fazla aile barındığını belirten Baronyan, bu köyde iki kilisenin olduğunu söyler. (Surp) Asdvadzadzin[18] ve (Surp Krikor) Lusavoriç[19] kiliseleridir. Bu kiliselere zenginlerin çok fazla gelmediğini, sadece bayramlarda ve özel günlerde geldiklerini hatta gelmeyerek temsilcilerini gönderdiklerini Baronyan alaycı bir dille belirtir. Surp Asdvadzadzin Kilisesinin karşısında Tarkmançaş[20] okulu bulunur ki Baronyan, böyle zengin bir mahallede okulun fakir kalmasına şaşırmadığını söyler. Ortaköy'de ayrıca Hıripsimyants Okulu da bulunur ve bu okul kadınlar tarafından yönetilir. Ayrıca fakir kızların okuduğu bir kız okulu ve Lusavorçyan Okulu da bulunur. Ermeni Eğitim Evi adındaki yatılı okulun müdürü Kurken Bey Okulu düzenli bir hale getirmiştir. İyilikseverler Derneğinin bir de tiyatrosu olduğunu eklemeden geçmez Baronyan.

Ortaköylü kadınların oldukça şık olduklarını dile getiren Baronyan, Ortaköylülerin şıklığa ve şık olmaya oldukça önem verdiklerini söyler. Bu bölgenin halkına özgü olarak şık hanımlara sigara ikram eden beylerin de Ortaköylü olduğu yönünde gözlemlerini belirtir. Bu hanımların güneşten yanmamak için yüzlerine pirinç tozu sürdüklerini çocuk doğurur doğurmaz da hemen sütanne bulduklarını söyler. Çünkü bebek emzirmek asalete aykı-

---

18 Patrik Hovhannes Golod Dönemi'nde açılan ve 1665 yılına ait el yazmasında adı "Giragos" olarak geçen ahşap kilise zamanla yıkılır. Onun yerine 15 Aralık 1824'te açılan Surp Asdvadzadzin Kilisesi 1835 yılında yeniden yapılır. Kilise 2012'de kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir. Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 11-12.

19 İstanbul Ermeni Katolik toplumunun inşa edip ibadete açtığı ilk kilise Galata'daki Surp Pırgiç Kilisesidir. II. Mahmud'un 6 Ocak 1830'da verdiği iradeyle Katolik Ermeniler kilise yapma hakkı elde eder ancak pratikte bu konuda çeşitli sorunlar yaşanır. Bu sorunları aşmak için mevcut kiliseleri onarma bahanesiyle izin alınıp yeni kiliseler açılır. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 6 Ocak 1839 tarihinde ibadete açılır. Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 12.

20 Tarkmançaş Okulu 1785 yılında açılmıştır. O tarihlerde kızlar ver erkekler ayrı ayrı eğitim görüyorlardı. Boğaz yakasında erkekler için Ortaköy'de Tarkmançaş Okulu, kızlar için ise Ortaköy'de Hripsimyans okulu bulunmaktaydı. Tarkmançaş Okulu 1884 yılında eğitimine yeni bir binada devam etmeye başlamıştır. 1906 yılında ise Tarkmançaş Erkek Okulu ile Hripsimyans Kız Okulu birleştirilerek karma eğitime başladı. Baronyan, *... Bir Gezinti*, s. 13.

rıdır. Köy halkının dans etmeyi çok sevdiğini belirten Baronyan, bu köyde en çok çilek ve dedikodu üretilir der.[21]

Kumkapı

Bu mahalledeki kadınların çalışkan olduğunu belirten Baronyan, sabahtan akşama kadar çamaşır yıkayıp dikiş diktiklerini söyler. Ancak buradaki hanımların modaya düşkün olmadıklarını, sadece giyinmek için giyindiklerini söyler. Burada demodeliğin moda olduğunu, Baronyan oldukça naif bir biçimde kendi üslubuyla anlatır. Burada bin iki yüz Ermenin olduğunu ve yaşayan halkın dindar olmadığını belirten Baronyan, halkın sadece Paskalya ve Noel gibi özel günlerde kiliseye gittiğini söyler. Bu sayının iki katı kadar meyhane olmasına rağmen halkın yine de bu durumdan şikâyetçi olduğunu hicivsel olarak belirtir. Buradaki Lusavoriçyan Kız Okulu, Papaz Der Sarkis tarafından 1868 yılında kurulmuştur. Burada patrikhanenin karşısında da Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır. Kilisenin avlusundan iki mezar bulunur; birinde Dadyan Boğos Amira, diğerinde ise Bezciyan Harutyun Amira[22] yatar.[23]

Kasımpaşa

Seksen beş Ermeni ailenin olduğu Kasımpaşa'da dört yüz elli kişinin yaşadığını söyleyen Baronyan, bu mahalle halkının dindar olmadığını kiliseye gidecek insan olmazken Hayrabed[24] Aziz Hagop Mıtspına[25] piskoposunun yüzünün hep asık olduğunu belirtir. Kilisenin karşısında Aziz Mesrobyan Okulu bulunur ki Aziz Mesrob'un[26] sabahtan akşama kadar ararot[27] yedirip

---

21 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 17.

22 10 Nisan 1771'de Yenikapı'da doğar.1832'de resmen izni alındıktan sonra Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin inşasın başlatan Bezciyan 3 Ocak 1834'te vefat eder. 18 Ağustos 1826'daki yangından sonra patrikhane zarar gördüğü için patrikhaneyi inşa ettirir. Babasıyla birlikte ipekçilikle de uğraştığı için "kazaz" namıyla da anılır.

23 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 18-25.

24 Halkın sevgisini kazanmış ve halka dinî konularda önderlik yapmış kilise görevlilerine verilen unvan.

25 Aziz Agop Mıtspına: Nusaybinlidir. Gerçekleştirdiği birçok mucize nedeniyle kendisine mucizeler yaratan denir. Azizlik mertebesine çıkmıştır.

26 Mesrop-Mesrob Maşdost: 361 veya 362 yılında Muş-Daron'da doğmuştur. Rahip ve dil uzmanıdır. 405 yılında Ermeni alfabesini icat etmesiyle tanınır.

27 Sıcak iklimlerde yetişen maranta adlı kamıştan ve başka bitkilerin kökünden çıkarılan, çocuk maması yapmaya yarayan un.

yürüme öğrettiğini alaycı bir dil ile anlatır. Bu mahalle halkının kavgayı sevdiğini de söyleyen Baronyan mahalledeki sokakların oldukça dar olduğunu da belirtir. B.H. Saraç mahallenin bilgi sahibi olması için makaleler yazdığı gibi bir de kilise yanında müze kurmuştur. Ancak mahallenin buraya çok ilgi göstermediğini belirtir. Kadınlar dikiş-nakış konuş konusunda çok maharetli olsa da Baronyan giyinmede yakıştırmayı çok iyi beceremediklerini söyler. Surp Burgiç Hastanesi de bu mahallede yer alır.[28]

Beşiktaş

Baronyan, bu semtin kadınlarının erkeklerinden daha milletsever olduklarını, modaya ve elbise dikmeye meraklı olduklarını hatta modayı takip etmek için haftada bir kez Pera'ya gittiklerini söyler.[29] Ayrıca küçük kız çocuklarının da çocukluktan itibaren dedikoduya meraklı olarak yetiştiklerini belirtir. Gezmeyi ve eğlenmeyi sevdiklerini belirten Baronyan, kışları da en çok isim günleri[30] düzenlemeyi sevdiklerini söyler. Burada üç yüz elliye yakın Ermeni hane olsa da hane içinde epeyce insan yaşadığını sözlerine eklemeyi de ihmal etmez. İki Ermeni okulu[31] bulunan Beşiktaş'ta eğitimin kalitesini artırmak için sürekli öğretmen değiştirildiğini Baronyan kendine has alaycı diliyle anlatır. Ayrıca Beşiktaş halkı içinde ticaretle, zanaatla uğraşanların olduğu gibi çoğunluğun borç içinde, işsiz bir şekilde yaşadıklarını yere eğilme metaforu ile anlatır.[32]

Karagümrük ve Salmatomruk (Birleşik Mahalle)

Bu mahallede Millet gazinosunun, müzenin olduğunu belirten Baronyan, Kesmeyaka denen yokuştan sonra Salmatomruk'un başladığını söyler. Karagümrük'te şarapevlerinin kapandığını ancak elçiler sayesinde buradaki şaraphanelerin yeniden açıldığını belirtir. Bu mahallede çok fazla sokak

---

28 Baronyan, ... *Bir Gezinti*, s. 26-29.

29 Hagop Mıntzuri, İstibdat Dönemi'nde Avrupai kıyafet henüz yaygınlaşmamıştı. Bu kıyafetlere sadece İstanbul'da ve büyük kentlerde rastlanıyordu, o da nüfusun ancak dörtte birinde. Çoğunluk kendi mili ve yöresel kıyafetleri içindeydi. Pantolon ve ceket giyenlerin ne denli az olduğunu görmek için pazar yerlerinde yürümenin, rıhtımlardan, cami meydanlarından geçmenin yeterli olduğunu söyler. Bkz. Hagop Mıntzuri, *İstanbul Anıları (1897-1940) Yetem Çubukçuoğlu'nun Arşivinden Kartpostallarla*, Çev. Silv a Kuyumcuyan, Aras Yayıncılık, İstanbul 2021, s.54.

30 İsa'nın havarilerinin veya azizlerin isimlerini taşıyanların isimlerinin kutlandığı gün…

31 Beşiktaş'taki son Ermeni Okulu 1983'te kapanmıştır.

32 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 30-34.

olduğunu belirten Baronyan, Fatih Dönemi'nden beri çoğunun tadilat görmediğini de belirtir. Yine Baronyan kendisine has üslubu ve hicivsel bir anlatımıyla Karagümrük Kilisesinden (Surp Ohan Vosgeperan Kilisesi)[33] mucizeye inanan papazlarından ve halkından bahseder. Birleşik mahalle olan Karagümrük, Salmatomruk, Sultanhamam, Büyük ve Malta'da 554 Ermeni hane, bir kilise, bir ilkokul, bir eğitim kurumu ve bir de kız okulu bulunur. Baronyan'ın belirttiği tarihte 138 erkek, 84 kız öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca Ermenice, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, Slavca, İbranice, matematik, mantık, tarih, coğrafya, ilahiyat, resim, müzik, biyoloji, kimya, felsefe, jimnastik, psikoloji öğrenirler der ama bununla birlikte bu eğitimi yine oldukça alaya alarak burada halkın oldukça cahil olduğunu söyler. Ayrıca yine alaycı bir dille Salmatomruk'ta yirmiye yakın zengin olduğunu ancak bunların eli sıkı olma konusunda oldukça başarılı olduklarını da eklemeyi unutmaz. Baronyan, bu mahallenin kadınlarının ise dedikoduyu sevdikleri fakat modaya çok düşkün olmadıkları bilgisini de verir.[34]

Eyüp

Hagop Baronyan, Eyüp halkının çok muhafazakâr olduğu için kendini Adem zamanından kalma olduğunu zanneden bir halk olduğunu belirtir. Yüz on Ermeni hanesi olan bu semtin bir zamanlar biri kızlar için biri de erkekler için okulu olduğunu belirten Baronyan, bu okulların yanması ile çocukların bir kısmının evde bir kısmının da okullarda oynadığını söyler. Eyüp halkının, çocukların eğitimine çok önem vermediğini, Tanrı nasip ederse okula gitmeden de çocuklarının eğitim alacağını düşündüklerini söyler. Eyüp halkının bencil olduğuna da değinen Baronyan, ayrıca burada halkın daha çok çömlekçilik yaparak geçindiğini ifade eder. Ancak Baronyan bu sanatla ilgili olarak kadınların toprak kaseleri samandan yapıp üstüne çiçek koyarak başlarına koyduklarını söyler. Baronyan, mahallede meyhane olmadığı için rakı satışının gizliden evlerden yapıldığı hakkında da bilgi verir. Ayrıca mahalle halkının kiliseyi sevdiğini ancak bu durumun vaizin vaazını verip uzaklaşmasına kadar devam ettiğini belirtir.

---

33 7 Mayıs 1829'da ibadete açılan Vosgeperan Kilisesinin yanında bir de okul olduğu bilinmektedir. Küçük bir bina olan bu ahşap kilise Kasım 1845'te çıkarılan fermanla yeniden yapılır ve 16 Eylül 1848'te ibadete açılır. Baronyan, s. 36.

34 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 35-40.

Bu mahallenin kadınlarının arı gibi çalışkan olduğunu, entari şalvar giyip fes ördüklerini söyler. Ayrıca kadınlarının oldukça uzun ömürlü olduğunu belirten Hagop Baronyan, bu mahallenin kadınlarının aynı zamanda dedikoduya da düşkün olduğunu da ifade eder. Öyle ki bu dedikodularının kısıtlandığı zaman Baronyan yine hicivsel bir dille dedikodunun entari ve şalvar üzerine olduğunu söyler. Bu mahallenin bir diğer özelliğinin de tahtadan yapılmış çocuk oyuncaklarının üretilmesidir ki Hagop Baronyan, zaman zaman bu oyuncaklardan büyüklerin de aldığını belirtir. Baronyan, Eyüp havasının güzel olmasına rağmen mahallelinin uyuşukluğunu, havanın biraz uyuşturucu etkisinin olduğunu da yine kendine has bir üslupla bizlere aktarır.[35]

Kadıköy

Baronyan, bu köyde üç yüz elli kadar Ermeni olduğunu ancak bunların içinde gerçek milliyetçi sayısının yirmi beşi geçmeyeceğini söyler. Avcılık meraklısı birkaç Avrupalının bu bölgeyi ava uygun bulmasından dolayı buraya yerleşmesiyle Ermenilerin de dikkatini çektiğini ifade eder. Baronyan buradaki eğitim sistemi ile her birinin farklı bir sistem önerdiğini, (Alman, İngiliz, Fransız vb.) ancak günün sonunda bu sistemlerin her gün birinin uygulandığını hicivsel bir dille belirtir. Buna binaen İcadiye'deki Berberyan okulunun açıldığını gururla söyler. Kadıköy'de milliyetçi duyguların azlığından bahseden Baronyan burada Muradyan ailesi ile ilgili oldukça methedici sözler zikreder. Mıgırdiç Efendi Muradyan 1868'de bir kız okulu açmış ve ayda altı yüz yedi yüz para harcayarak fakir kızlara eğitim sağlamıştır. Ayrıca kışın fakirlere bedava kömür dağıtır, fakir hastaları doktora gönderirdi. Bununla birlikte Muradyan kardeşler annelerinin cenazesi için kiliseye 70 lira, vakıf için 80 altın ve okul inşaatı için 100 altın bağışlamışlardı. Serope Gülbenkyan, Apik Uncuyan, Şaşyan Boğos Efendiler de Ermeni milleti için çalışmış önemli Kadıköylü Ermenilerdi. Baronyan, bu köylülerin rakı ve şaraptan ziyade konyak sevdiklerini de söylerken oldukça tutumlu olduklarını da eklemeyi unutmaz. Kadınları ise dedikoduyu severken aristokrat hanımların ise Ermeni cemaati derneklerinde çalıştıklarını ve milli davalar ile daha çok ilgilendiklerini söyler. Ayrıca Baronyan hanımların modaya oldukça düşkün olduğunu da eklemeyi unutmaz.[36]

---

35 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s.41-42.

36 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s.43-48.

Rumelihisarı

Hagop Baronyan; yazın seksen, sonbaharda yetmiş beş, kışın altmış hane ve baharda da altmış beş hanesi olan bu mahallelinin mesleğinin ya gemici ya da balıkçı olduğunu söyler. Burada yaşayan Ermeni ahalisinin hepsinin iyi içici ve iyi kalpli olduğunu söyleyen Baronyan, buradaki halkın çok gürültülü konuştuğunu ve konuşmalarının Tarabya'dan duyulduğunu belirtir. Bu mahallede hayatın basit olduğunu; müsriflik, lüks ve şatafatın olmadığını kadınların da çok çalışkan olduğunu ve genelde yazma yapıp satarak kocalarına baktıklarını söyler. Burada iş bulamayan, çalışmayan insanların karısı kendisine baksın diye evlendiğini de söylemeden geçmez. Çok içilse bile havasının çok hafif olduğunu, sabah kalkmada bir sorun çıkarmadığını söyleyen Baronyan; bu mahalle halkının mahalleye gelen misafirlere zorla ya balık satmak ya da rakı içirmek istediklerini, zorla da olsa bir şeyler satmak için insanları rahatsız ettiklerini belirtir. Bununla birlikte Baronyan, halkın eğitime önem vermediklerini yine hicivsel dilini kullanarak anlatır.[37]

Selamsız

Beş yüz yirmi beş Ermeni hanesinin bulunduğu bu semtte iki bine yakın Ermeni'nin yaşadığını belirten Baronyan, kilise seçimlerinde bu durumun üç katı kadar oy kullanıldığını belirtir. Baronyan buradaki halkın kiliseye gitse dahi bağış toplanırken çok fazla dindar olmadıklarını söyler. Ayrıca, Selamsız halkının misafir buyur etmekten ziyade misafirliğe gitmeyi çok sevdiğini de ekler.

Selamsız halkının genellikle yüksek sesle ve küfürlü konuştuğunu belirten Baronyan, aynı zamanda Selamsız erkeklerinin tartışmayı sevdiğini de ifade eder. En çok Tüysüz Kahvesi ve Çiftlik Gazinosu günlük dedikodu ve tartışmanın yapıldığı ünlü yerlerdi. Kadınlarının da tartışmayı çok sevdiğini söyleyen Baronyan, kadınların birkaç kez yardımlaşma derneği kurmasına rağmen bu konuda başarılı olamadıklarını da ekler. Kadınlarının güzel olduğunu, modayı da Kadıköy'den takip ettiklerini belirten Baronyan; aynı zamanda buradaki kadınların kâğıt açtırıp bakla falı baktırdıklarını da belirtir. Selamsız mahallesi ile Yenimahalle'nin anlaşamadığını da yine hicivsel

37 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 49-52.

bir dille anlatır. Bu anlatımda *"Yenimahalle okulunda kavga çıkaran çocuğa anlaşılan seni Selamsız'ın papazı vaftiz etmiş."* gibi cümleler dikkatimizi çeker. Aynı zamanda burada herkesin Leblebici Horhor'dan[38] şarkılar söylediğini de ekler.[39]

Topkapı

Baronyan, Topkapı'ya dair gözlemlerinde Ermeni toplumunun kiliseye gitmek istemediğini belirterek çeşitli bahaneler (örneğin kilisenin çan kulesinin olmaması gibi) öne sürdüğünü dile getirmiştir. Kilisenin yanında mahalle okulunun (Levonyan okulu) olduğunu belirten Baronyan, altı yıllık eğitim süresi olan bu okulda iki yüz öğrencinin olduğunu belirtmiştir. Baronyan; bu erkek okulunun dışında kilisenin diğer yanında kızlara ait bir okul (Koharigyan okulu) olduğunu, altmış kız öğrencinin bulunduğu bu okuldaki eğitimi beğenmediğini belirtir. Okul yönetiminin sorumsuz olduğunu ve iş yapmadığını belirten Baronyan, aynısının kilise için de geçerli olduğunu söyler. Hatta kilisenin ilgi alanının sadece düğün, vaftiz ve cenaze olduğunu belirtir. Bu yüzden mahallelinin de okul ve kiliseyi önemsemediğini belirten Baronyan, her birinde iki aile olmak üzere dört yüz haneye sahip bu mahalledeki meyhane hakkında da bilgi vermiştir. Ayrıca buradaki meyhane adabının da kendine has sessizlik ile devam ettiğini söyler. Yine Baronyan burada kadınların dedikoduyu sevmelerine rağmen çalışkanlıklarını da övgüye layık bulur. Gösterişi olmayan, sade giyinen bu kadınlar; kocalarına da saygı duyarlar. Topkapı'da yaşayan Ermeni erkeklerinin çoğunun, kadına yük olduğunu belirtmeden geçmez.

Gedikpaşa

Gedikpaşa'da çoğunluğu Kayserili olan üç yüz Ermeni hanesi bulunmaktadır. Halkın bir kısmı sarraflıkla uğraşırken diğer bir kısmı da zanaatkârdır. Baronyan buradaki Ermenilerin beceriksiz olduğunu belirtirken burada iş bitirici, becerikli bir Ermeni olduğu zaman bunların çoğunun Anadolu'dan geldiğini söyler. Ayrıca bu mahalle halkının çok tembel olduğunu, erkekle-

---

38 Dikran Çuhacıyan'ın opereti. Oyunun librettosu Takvor Nalyan tarafından yazılmıştır. Eser ilk kez 1876 yılında Beyoğlu'ndaki Fransız Tiyatrosunda sahnelendi. Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 58.

39 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 53-60.

rin sadece kahveye giderek oyun oynadıklarını, kadınların ise hayatlarını ya pencere önünde ya da uyuyarak geçirdiklerini söyler Baronyan. Gedikpaşa'da Vartovyan Tiyatrosu bulunur ki bu tiyatro kış mevsiminde halkı eğitir ancak Baronyan Bâbıâli tarafından Ermenice temsiller yasaklandığından bu tiyatroda sadece Türkçe temsillerin verildiğini belirtir.[40] Genellikle tiyatro izlemeye başka mahallelerden yöneticiler gelirken Gedikpaşalılar yılda bir kez bile tiyatroya gitmeyi müsriflik sayarlar. Çünkü Baronyan bu mahallede oturanların önem verdikleri tek şeyin altın olduğunu da belirtmekten çekinmez. Gedikpaşa'da Surp Hovhannes Avedaraniç adında bir kilise bulunduğunu söyleyen Baronyan; buradaki kilise yönetiminin okulu çok fazla önemsemediğini, zengin birinin cenazesinden alacakları paraya odaklandıklarını belirtir. Kiliseden biraz ileride, kahvenin karşısında bir kulübe olduğunu, burada yirmi beş otuz kadar kişinin eğitim gördüğünü belirten Baronyan; burada da okuldaki dersler gibi dersler verildiğini ayrıca sabahtan akşama kadar kilise ilahileri, öğleden sonra ise Saghmos (Zebur), Nareg (Krikor Naregatsi'nin yazdığı din kitabı) ve güzel yazı derslerinin verildiğini söyler.[41]

Üsküdar Yenimahalle

Hagop Baronyan, bu mahallede genellikle milletin Türkçe, fakirlerin de Türkçe-Ermenice karışık konuştuğunu; meyhaneye gidenlerin çoğunun fakir olduğunu, zenginin meyhaneye gitmediğini söyler. Zenginin meyhaneye gitmeme sebebi meyhaneyi eve getirmesidir, der. Ayrıca bu mahalle halkının yemek, içmek, yatmak ve uyumak için dünyaya geldiğini düşünür. Ayrıca bu mahallenin çok tembel olduğunu, Punç gazetesinin başyazarı Bay Hamparsum Alacacıyan'ın haftada sadece iki gün gazete çıkarmasını Bay Haçadur Misakyan'ın verdiği örnek ile anlatır. Bu konuda yeni neslin bu konuya el atmasını yoksa komşu mahalle Selamsız'dan buraya haftada bir

---

40 Ermenilerin Osmanlı kültür hayatına en önemli katkılarından biri de tiyatro alanında olmuştur. Güllü Agop, bu alanda anılması gereken isimlerin başında gelmektedir. Metin And'ın ifadesiyle, kurduğu Osmanlı Tiyatrosu ile halka tiyatroyu sevdiren şahıs olarak kabul edilen Güllü Agop, bu oluşumu ayakta tutabilmek için büyük emekler vermiş ve bu anlamda sonraki kuşaklara kılavuzluk etmiştir, Hatice Demirci, Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşag Alboyacıyan'ın Hayatı ve Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara 2014; Bkz. Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Şubat 1999, s. 258-260.

41 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 66-70.

ayin için gelineceğine de alaycı bir şekilde dem vurur. Aynı zamanda mahallenin vaizi Mateos İzmirliyan'ın psikopos rütbesine erişmesi için Galata Ocağı'nın aracı olduğunu söyler. Yenimahalle, yukarı ve aşağı olmak üzere ikiye ayrılmıştır ki Yukarı Yenimahalle daha aristokrat olup kimseyle görüşmeye tenezzül etmeyen bir mahalledir. Ayrıca bu mahalle yemeye oldukça düşkün olup iyi et, tereyağı, sebze, rakı ve şarap sever. Kadınlarının ise çok güzel olmasına rağmen oldukça dedikoducu olduğunu belirten Baronyan, kadınların modayı taparcasına takip ettiklerini de söyler. Baronyan, buradaki kilise yönetiminin son derece monarşik olması bir yana kilise yönetiminin okulu (Cemaran)[42] da istediği gibi yönettiğini belirtir.[43]

Pera (Beyoğlu)

Baronyan; Pera'yı tarif ederken doğuda kumarbazlık, batıda gösteriş, güneyde müsriflik kuzeyde sahtekârlık olarak tarif eder. Ayrıca bu mahalleye İstanbul'un Paris'i der. Mahallede dört kilise vardır: Surp Yerrortutyun, Hor Virab, Vosgeperan ve Surp Harutyun. Ancak bu kiliselerin bulunmasına rağmen dindar halkın olmadığını da söyler. Buradaki Ermeni hanesinin sayısını kesin olarak vermeyen Baronyan, Pera'nın kadınlarını ve erkelerini analiz ettiğinde kadınların gösteriş, giyim-kuşam meraklısı; erkeklerin ise daha çok iflas etmiş, çoğunluğunun farklı mahallelerden gelmiş kişiler olduğunu söyler.[44]

Balat

Altı yüz yirmi dört Ermeni hanesi olan Balat'ın çoğu zanaatkârdır diyen Hagop Baronyan, bu mahallenin en sevdiği yönünün sebze ve meyvenin ucuz olduğunu, ama ne yazık ki bu ucuzluktan sadece Balatlıların faydalandığını söyler. Balat'ta yüz seksen erkek ve seksen kız öğrencinin eğitim gördüğü okulların olduğunu söyleyen Baronyan; bu okulları iki öğretmen, dokuz hoca, bir müdür ve kırk Osmanlı altınının yönettiğini de yine alaycı üslubu ile belirtir. Bu kırk altının geldiği kaynaklar için de kırk liranın yarısı kiliseden, on ikisi öğrenci aylıklarından ve kalan sekiz lira da okul adına düzenlenen piyango biletlerinin gelirindendir der. Baronyan'ın

---

42 Bu okul Kalfayan okulu ile birleşmiştir.

43 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s.71-76.

44 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 77-84.

Balatlılar ile ilgili verdiği en önemli bilgilerden biri de bu mahalle ne kadar az okul severse o kadar çok o kadar çok misafirperverdir, tanımlamasıdır. Hatta bundan dolayı *"Bağdat'a giden dönmüş, Balat'a giden geri dönmemiş."* diye bir deyimin dahi türediğini belirtir. Balat halkının genel özelliği ile ilgili olarak obur ve yemeye düşkün olduklarını söyleyen Baronyan, kadınlar ile ilgili olarak da büyü yapan, fal bakan kadınların çok saygı gördüğünü ve en ünlü büyücülerin bu mahallede yaşadığını söyler. Ayrıca kadınlarının namus ve sadakatleri ile de ünlü olduğunu belirten Baronyan, modaya düşkün olmadıkları gibi sadeliğin kendileri için en büyük moda olduğunu da belirtir.

Hagop Baronyan, yine hicivsel bir şekilde akılca kör olduklarını ve zihinlerini açmak için de ilaç kullanmaya niyetlerinin olmadığını söyler. Yine mahallenin alışkanlıklarından biri de birisi para kazanmaya başlayınca onunla ilişkinin hemen kesilmesidir. Çok geç evlendikleri gibi ellisinden önce evlenenlere de müsrif gözüyle baktıklarını dile getirmiştir. Baronyan'ın yine son derece başarılı bir ironi kullanarak dile getirdiği bir husus da buradaki gençlerin halkı aydınlatmaya çalışmak için tiyatro yapmasıdır. Bu durumu ise şöyle aktarır*: "Sanmayın gaz yağıyla, bu gençler okula gitmekten çok tiyatro yaparlar. Olanak bulabilirlerse okulu da tiyatroya çevirir, kilisede gösteri yapmak için patrikhaneden izin almaya giderler."*

Bu mahallede de büyük, kâgir bir kilise olduğunu söyler Baronyan. Bu kagir kilisenin adı Hresdagabed (Baş melek)[45] adı gibi ölümlülerin canını alır ve doktorlar başı sayılır der. Bundan böyle artık şaşırma, çok adam

45 Balat Surp Hreşdagabed Kilisesinin İstanbul'daki kiliseler arasında özel bir yeri vardır. Asırlarca mucizelerin gerçekleştiği, kötülükleri engelleyen (Çarkhapan) kutsal bir mekân olarak tanınmıştır. Kilisenin ayazmasında Aziz SehitArtemios'un mucizevi relikleri bulunmaktadır. Daha sonra ise "Küçük Ar-maş" adıyla tanınan Karagümrük Surp Hovhan Vosgeperan Kilisesinin 1900yılındaki yangında kül olmasından sonra, kilisenin ünlü Çarkhapan Surp Asdvad-zadzin ikonu Balat Kilisesine getirilmiştir. Önceleri Rumlara ait olan Aziz Eustratios Kilisesi (bazı kaynaklara göre Vaftizci Yahya) terk edilmiş ve kullanılamaz durumdaydı. Kilise, Kemahlı Krikor ve Harputlu Arisdages adli rahipler vasıtasıyla 1627 yılında onarıldı. Bir yıl sonra yandı. Bu kez kilisenin onarımını Kemahlı Krikor Vartabed üstlendi. Kilise 28 Eylül 1692 ve 16 Temmuz 1729 tarihlerinde iki kez yandı. Bugünkü kilise binasının inşası 1834 yılında başladı. İnşaat esnasında Aziz Artemios'un relikleri bulundu ve kilisenin alt bölümüne gömüldü. Kilise 8 Eylül 1835 tarihinde ibadete açıldı. Kilisenin çevresinde Khorenyan Okulu faaliyet göstermiştir. 27 Haziran1923'te ruhaniler hazırlamak üzere kilise bünyesinde bir ruhban okulu faaliyete geçmiştir. Okul, birkaç yıl sonra kapatılmıştır. Balat Kilisesi külliyesinde ayrıca bir de matbaa faaliyet göstermiştir.

öldüren doktorlardan daha ünlü olmasına. Çünkü onlar Hresdagabed'in korumasındaydı der.

Baronyan, bu kilisede zamanında on sekiz papaz yaşardı. Şimdi yalnızca beş papaz açlıktan ölüyor. Takdirinize bırakıyorum halkın kilise sevgisinin hesabını der ve bu mahallede ayrıca 10 tane meyhane olsa da mahalle halkının bin beş yüz meyhaneyi yaşatacak güçte olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.[46]

İcadiye

Hagop Baronyan, bu mahallenin deniz kenarında oturarak o günün konusunu konuşmayı çok sevdikleri halde iş okuldan konuşmaya geldiğinde kimsenin konuşmadığını, okulu önemsemediklerini söyler. Genellikle tavla, kâğıt ve ikiyüz oynayan bu mahallelinin kendi ceplerini doldurmaya baktıklarını ve milliyetçilik duygularını önemsemediklerini de vurgular. Ayrıca mahallede, Nersesyan'ın yaptırdığı ama parasını halktan toplamasına rağmen kendi adını verdiği, bir erkek okulu bulunurken iki tane de kız okulu vardır ki bunlardan birinin adı da Mezburyan'dır.

Bu mahalle Hagop Baronyan'ın belirttiğine göre diğer mahallelerden gelen halkın oluşturduğu çok yeni bir mahalledir. Bundan dolayı İstanbul'un diğer mahallelerinden gelenlerin kararlarının da buraya taşınmış olduğunu söyler. Baronyan, okuma hevesinin olmadığı İcadiye'de Ermenice gazete okumanın da yasak olduğunu ve bu yasağa uymayanların 3 lira vergi cezası ödemek veya on beş günden bir aya kadar hapis yatmak zorunda olduğunu da söyler. Baronyan, bu mahallede genellikle Tercüman-ı Hakikat, Vakit ve Ceride-i Havadis okunduğunu belirtir. Rakı ve sigara çok içilen bu mahallede az yemek yendiğine de değinen Baronyan, burada az yemek için mi çok sigara içerler yoksa çok içki içtikleri için mi az yerler sorusunun cevabının muhtemel birincisi olduğunu söyler. Ayrıca burada yaşayanların çoğunun Kayserili olduğunu söyleyen Baronyan, az yiyip temiz hava ile beslendiklerini de belirtir. Mahalleli çok dindar olmadığı için kilise yapmaya gereksinim duymadıklarını bu yüzden Selamsız ve Kuzguncuk'taki kiliselere gittiklerini söyler. Bu mahallenin kadınları ile ilgili Baronyan, güzel ve hamarat olduklarını söyler. Ayrıca Üsküdar'ın diğer mahallelerinde burada olduğu gibi hamarat kadınların olma-

46 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 86-89.

dığını söyler. Ayrıca Selamsız'dakilere göre anadillerini çok daha güzel konuşurlar. Yine buradaki Ermeni kadınların çok güzel Türkçe şarkılar söylediğini belirten Baronyan, erkeklerin de büyük fes taktıklarına değinir.[47]

Samatya

Hagop Baronyan, Samatya halkının alçak sesle konuşmayı bilmediği gibi alçak sesle konuşmalarını gerektiren bir konu olduğu zaman da konuştuklarının Yenikapı'dan duyulduğunu söyler. Samatyalıların bir kısmının kuyumcu olduğunu dile getiren Baronyan, Samatya halkının midelerine düşkün olduklarını da belirtir. Bal, tereyağı, pastırma, balık ve eti sevdiklerini söyler. Samatya halkının mahallede Ermenice, çarşıda Türkçe konuştuklarını söyler. Ayrıca Satmayalı kadınlar eğitime önem verdikleri gibi çalışmaya da önem verirler. Baronyan'ın belirttiği diğer bir önemli husus da Samatyalı kadınların Ermeni milletini diğer mahallenin kadınlarından daha çok sevmesidir. Anayasayı kutlayan ilk kadın da Samatyalı'dır. Rakıyı çok seven bu mahalle halkını İstanbul halkının takip etmesi durumunda kısa zamanda halkın hissedilir bir değişime uğrayacağını belirtir.[48]

Kuzguncuk

Hagop Baronyan'ın Kuzguncuk ile ilgili gözlemlerine baktığımız zaman yine son derece alaycı, ince zekâ ürünü olarak ortaya koyduğu izlenimlerin hicivsel bir anlatımla karşımıza çıktığını görürüz. Kuzguncuk ile ilgili kadınları anlatırken burada kadınların henüz araştırma fikrine sahip olmadığını; günlerini, erkeklerin gönderdikleri balıkları kızartarak geçirdiklerini söyler. Kuzguncuk'ta erkeklerin daha saygıdeğer olduğunu söylerken kadınların erkeklerin arkasından yürüdüğünü de ekler. Halbuki bu durum Beyoğlu'nda tam tersinedir, erkek kadının arkasında gider. *İncil'de dendiği gibi "Adam annesini babasını bırakıp karısına bağlanacak."*[49] diye ekler. Kadınlar ile ilgili ayrıca çalışkan olduklarını, dedikoduyu çok sevmediklerini, ancak konu modaya gelince dedikodudan geri kalmadıklarını, moda konusunda İcadiye'den etkilendiklerini de söyler.

---

47 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 90-93.
48 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 94-99.
49 Yeni Ahit, "Matta", 19:4

Kuzguncukluların alışkanlıklarından biri de her gece, her pazar ve her bayram evde toplanıp eğlenmek, tavla ve kâğıt oynamaktır. İskele kahvesinde Yahudilerle tavla oynayıp şakalaşmalarının Ani şivesiyle ders aldıklarını gösterdiğini, tavlada ve kâğıtta kaybedenin küfretmeye hak kazandığını da belirtir. Baronyan Kuzguncukluların yılda iki kez kutlama yapıp dinlendiklerini, para dizme, şükür kazanma ve şöhret heveslisi olmadıklarını belirtir. Kuzguncukluların en büyük özelliği balık tutmak ve balık yığmak hevesleriydi. Yüreklerindeki okul hevesinin de varsa bile balıkla içtikleri şarap yüzünden söndüğüdür. Baronyan yine o en güzel üslubu ile belki rakı içseler böyle olmazdı, der.

Baronyan coğrafi olarak da *"Kuzguncuk İskelesi'ne yanaşmak için kaptan, gemisini Beylerbeyi'ne yönlendirmek zorundadır. Boğaz akıntısı böyle ister. Kuzguncuk yönüne ilerlerse kendini Üsküdar'da bulur. Kuzguncuklu bu yoldan gitmeyi alışkanlık edinmiştir. Kiliseye gitmek için de Beylerbeyi meyhanelerine yöneltir yolunu, zira adımları kendiliğinden meyhaneleri bulur. Kararlarında kendi akıntıları var."* der. Baronyan, bu mahallenin resmen İcadiye'yle birleşmiş olduğunu ama gayri resmi olarak hiçbir mahalleyle birleşmemiş olduğunu belirtir.

Ayrıca:

"Tanrı kutsasın, hiç kavga olmaz okul için.

"Çok şükür, nihayet okulunda kavga olmayan bir mahalle gördük. Yaşasın Kuzguncuklu! Kuzguncukluya bir rakı gönder benden..."

Evet, Kuzguncuk'ta hiç kavga olmaz okul için... Nedenini tahmin edebilirsiniz. Size nasıl söylesem ki...Kuzguncukta okul yok.

"Şimdi anlaşıldı, semt okullarıymış kavga nedenleri." diye Kuzguncukluların okul ile ilgili değer yargısını belirtirken Baronyan; bu mahallede, yanlışlıkla biri siyaha beyaz dese karşısında, "Hayır, bu siyahtır, beyaz değil. "diyen birini bulamadığını bu yüzden de kargaşa olmadığını doğal olarak görür. Yine Baronyan kendi tarzı ile Kuzguncuk'u *"Kuzguncuk'un havası balık kokar, gelenler ağzını burnunu buruşturur. Kuzguncukluların buruşuk yüzlü olmasının sebebi mahallenin havasıdır."* şeklinde ifade eder.[50]

50 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 100-102.

Dış Kumkapı

Bu mahallelinin ya tulumbacı ya balıkçı ya da sandalcı olduğunu söyleyen Baronyan, bazen üç mesleği de birlikte yaptıklarını belirtir. Dış Kumkapı'nın İç Kumkapı'dan farklı olduğunu söyler ve "*Tıpkı herkesin içiyle dışının farklı olması gibidir*." der. *"Kumkapı'nın içi yılan, dışı güvercin"* yorumunda bulunan Baronyan, Kumkapı'nın içindeki yabancıdan kaçar, dışındaki yapışır der ve şu örneği verir:

"İskelede bulunursan bütün sandalcılar etrafını sarıp elbiselerini çekiştirir.

"Samatya'ya gidecek misin? Ağa gel götüreyim."

"Gel gidelim beyim."

(Kulağına doğru) "Nereye gideceksin, dostum?"

"Sen ona kulak asma... Onun sandalı delik, alttan su alır."

"Gir ağa gir, bir kişi gerek, gel çabuk gidelim."

Allah'a şükret, elbiselerini yırtmadan, bir tarafını kırmadan kendini bir sandala attın. Ya tersi olup sandala girmeden geri dönmeye karar verseydin, kulaklarını aç ve dinle arkandan söylenenleri.

"Bırak be, parası yok."

"Niye olmasın...Tasarruf devri şimdi, tabana kuvvet daha çabuk gider."

"Ağa, ayakkabılarını kolunun altına al, eskimesin."

Dış Kumkapı halkının eğitimsiz olmalarına rağmen eğitime önem verdiklerini, kilise için gereken parayı da vermekten çekinmediklerini söyler. Ayrıca bu mahallenin insanın cesur olup arkadan söz söylemediğini de belirten Baronyan, kadınlarının da aynı erkekler gibi dürüst ve çalışkan olduğundan bahseder. Öyle ki kadınların kolları, bacakları, göğüsleri son derece açık olmasına rağmen evdeki kapalı kadınlardan daha namuslu olduklarını belirtir. Bu kadınların bir diğer özelliği ise kendi milletlerini çoğaltmak için çok çocuk yapmalarıdır. Erkeklerin eğlencesinin de rakı içip karılarını dövmek olduğunu belirten Baronyan, bu mahallenin bir başka özelliğinin de iyi küfürleri ihraç etmesidir der.[51]

---

51 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 103-104.

Hasköy

Bu köyde bir zamanlar *amira*ların yaşadığını, büyük evlerin olduğunu söyleyen Baronyan; bugün bu evlerin farelere kaldığını söyler. Devamlı hareket halinde olan Hasköy'ün en büyük hareketliliğinin kilise yönetim kurulunu, okul yönetimini, öğretmenleri, ara sıra da patriği değiştirmek olduğunu söyler. Parmakkapı sakinlerinin kilise yöneticiliği döneminde monarşiyle yönetilen Hasköy'de, Boğos Patrik'in günlerinde büyük devrim oldu; monarşi yönetimi, cumhuriyete dönüştü. Baronyan, Monarşi Dönemi'nde yönetimin altı yıl görev başında kalıp hiçbir şey yapmadığını oysaki Cumhuriyet Dönemi'nde kilise yönetiminin beş günden fazla görev yapacak güçte olmadıklarını belirtir. Baronyan, Hasköy'de şahsi hırslar söz konusu olduğunda hareketli gençler çok bulunduğunu ama okul bahsi açıldığında bu gençlerin konuyla hiç alakadar olmadıklarını söyler. Eskiden köyün Musevi ve Türklerden öğrenci alırken şimdiyse onların okullarına öğrenci gönderdiklerini belirten Baronyan, burada bir de Nersesyan Okulu olduğunu da söylemeden geçmez.

Baronyan, köyün milletseverlerinin maddi zararlar için büyük çaba harcarlarken manevi zararlara karşı son derece kayıtsız olduklarını söyler. Yani bir okul yansa koşarak yardım edeceklerini ama okulun manevi olarak çökmesine son derece ilgisiz olduklarını belirtir. Ayrıca Hasköylü'nün hayırseverliğini de Viyana'nın en kalitesiz kibritlerine benzetirken tutuşmasının an meselesi olduğunu sözlerine ekler.

Beş okul bulunan Hasköy'de, beş okulun da birbiriyle yarıştığı halde beşinden de bir öğrenci bile çıkmayacağını belirtir. Bu köyde yaşayan insanların girişim yapma cesareti olmadığı gibi bu köylülerin uzun süre dost kalamadıklarını da ifade eder. Arkadaşlarının en kötü anında dahi yanında olmadıklarını Baronyan hicivsel bir şekilde: *"Hasköy'de samimi arkadaş sayılan biri, arkadaşının bıçaklandığını görür ve görmemek için yolunu değiştirir. Bu adamı uyarırsan sana şöyle der: 'Benim yüreğim yufkadır, dostlarımın acı çektiğini görürsem kötü olurum.'"* anlatır. Ayrıca Baronyan farklı milletlerle bir karşılaştırma yaparak bizlere diğer milletlerle karşılaştırma imkânı verir. Baronyan, "Ermeniler bir gemiye bindiğinde önce soğan sonra odun konusunu tartışırlar, en sonunda da kömür üstüne sorgulama yaparlar oysaki Museviler fiyat ve ücretler, Rumlar da ticaret hakkında konuşurlar." der.[52]

52 Baronyan, s. 105-107.

Kınalıada

Baronyan, kışın kırk hane, yazın altmış yetmiş hane olan Kınalıada halkının pazar sabahları çınarın altına gittiğini söyler. Ayrıca bu mahallede otuz öğrenci için iki okul olduğunu söyleyen Baronyan, birinin özel diğerinin de milli olduğunu ifade eder. Milli okulda Şair Yeğişei tercüme eden öğrenciler ve İncil'i yorumlayan kızlar olduğunu da belirtir. Burada iyi kalpli papazın hem kilisede görevli olduğunu hem de milli okulu yönettiğini söyler. Bu mahalledeki Kınalıada sakinlerinin genelde kiliseye gitmediğini söyleyen Baronyan, bu ada halkının tek düşüncesinin on paralık malı kırk paraya satmak olduğunu; ada genelinde yaşayanların büyük bölümünün de yağlarını, peynirlerini, ekmeklerini İstanbul'dan getirdiklerini bildirir. Adanın büyük bölümünde hiç köpek olmadığını adada bolca keçi, inek ve eşek olduğunu söyler. Ada kadınları ile ilgili olarak da köylü hayatı yaşayıp dedikodu bilmediklerini belirtir. Ayrıca Baronyan yine kendi üslubu ile *"Ada havası o kadar temiz ve sağlıklıdır ki doktor iki günde ölür açlıktan.*" der.[53]

Boyacıköy

Hane sayısı kesin bilinmemekle beraber altmış yetmiş civarında Ermeni hanesi olan bu köyün tembelliğini ve hiçbir şeye karışmamasını uyku uyumaya benzeten Baronyan, son zamanlarda gençler sayesinde bu durumun değiştiğini, gençlerin okul kurduklarını hatta bunun için bütçe bile ayırdıklarını söyler. Bu köyün yiyip, içip eğlenceye düşkün olmasının yanı sıra sık sık da isimlerini değiştirdiklerinden bahseder. Baronyan, Garabet, Carlo olur, Mıgırdiç Batist olur der. Erkeklerin isim değişikliğine karşılık kadınların da sürekli kıyafet değiştirmelerinden, zevkli giyinmelerinden bahsederek yeknesaklığın (tekdüzeliğin) bu köyün tabiatına uymadığını da belirtir. Bu köyün adının nereden geldiği rivayetine de açıklık getirmeye çalışır ve kadınların zamanında bu köyde boya üretip yüzlerine, saçlarına, gözlerine sürdüğünden geldiğini yine hiciv diliyle vurgular. Havasının sert olmasına karşın sakinlerinin ılımlı olduğundan bahseden Baronyan, önceden Boyacıköy'e adak için gelindiğini ama şimdilerde hava değişimi için gelindiğini de ekler. Baronyan'ın bu köy ile ilgili sosyolojik gözlemlerinden biri de midelerine düşkün olmaları hatta bir koyunu bile yiyebilecek bir iştahta olduklarıdır. Son olarak

53 Baronyan, s. 108-110.

da bu köyün en güzel tarafının her ne kadar kavga etseler bile asla uzun süre küs kalamamaları ve birbirlerini yememeleri olduğunu belirtmesidir.[54]

Galata

Hagop Baronyan'ın çılgınlığın ve paranın sınırının olmadığı semt olarak tanımladığı Galata'nın, güneyde yankesiciler, batıda sarhoşlar, kuzeyde katiller ve doğuda şarkıcı kızlar ile çevrili olduğunu söyler. Bir ovada kurulu olan Galata'nın yazlarının ve kışlarının farklı topoğrafyası olduğunu, bu yüzden yazları oldukça kurak olurken kışları ise sulak bir araziye dönüştüğünü belirtir. Bu mahallenin en belirgin özelliğinin Galata Kulesi olduğunu söyleyen Baronyan, burasının bir nevi yangın ikaz yeri olduğunu belirtirken tepesinde yalnız ışık olması ve hiç kar olmamasından dolayı "yanardağ" olarak bilindiğini de ekler. Bu mahallenin en büyük özelliğinin meyhaneleri olduğunu söyleyen Baronyan, apsentin, mastikanın ve konyağın en önemli içkileri arasında yer aldığını "Komisyon Han"ın da buranın en önemli meyhanesi olduğunu belirtir. Ayrıca burada meyhaneleri "hamam" metaforu ile anlatması ve en fazla bu kaplıcanın terletmesi yönünde anlatması Baronyan'ın yine incelikli üslubunu yansıtır. Bu mahallenin doğruca Ortaköy'e çıktığını belirtirken Komisyon Han'ın havasının çoğuna zararlı olsa da herkesin bu havayı sevdiğini söyler.[55]

Kuruçeşme

Hagop Baronyan, bu köyün Kuruçeşme olarak adlandırılmasının çeşmelerinin akmamasından kaynaklandığını söyler. Bu köyde köylü, çeşme yapmasına rağmen çeşmeye su getirmeyi akıl edemez der. Ancak buradaki halkın bu özensizliğin sadece çeşmeler için değil, aynı zamanda okul ve kiliseler için de geçerli olduğunu belirtir. Baronyan, kiliselerde kandil yakmak için yağ bittiğinde yağı almadıkları gibi, okullara gelen öğretmenlere de maaş vermediklerini belirtir. Kadınlar ile ilgili tespitinde kadınların erkeklerden daha çok okulsever ve kilisesever olduklarına değinen Baronyan, kadınların erkeklere hükmedememesinden dolayı kadınların sessiz olduklarını belirtir. Baronyan, bu köyde otuz kırk Ermeni hanesi olmasına rağmen bu köyde

54 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 111-112.

55 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 113-115.

insanların birbirleri ile anlaşamadıklarını da hırslarına bağlar. Son olarak Kuruçeşme'nin havasına değinen Baronyan, burada yukarı mahallenin havasının aşağı mahalleye göre farklı olduğunu söyler. Baronyan, yukarıdakiler aşağıya inse, aşağıdakiler yukarıya çıksa hava değişimi ile birlikte huylarının da değişeceğini son derece düşündürücü ve ironik bir şekilde dile getirir.[56]

Eyüp-Surp Asdvadzadzin

İlyas Peygamber'in Eyüpü'nü gezdikten sonra Surp Asdvadzadzin'in Eyüpü'nü gezdiğinde Hagop Baronyan, Eyüp için dünyadan elini eteğini çekmiş bir mahalle olduğunu söyler ve bu mahallenin son derece dindar olduğunu, az yiyip çok dua ettiklerini dile getirir. Eğitime çok fazla önem vermeseler dahi bazı gençlerin eğitim konusunda istekli olduklarını da ifade etmiştir. Mahalle halkının genel fiziki özelliklerine değinirken çok zayıf olmaları ve sarhoş olmamaları Baronyan'ın dikkatini çeken özellikler arasında olmuştur. Kadınların özelliklerini ise çalışkan, sadık ve dedikoduseverler şeklinde anlatmıştır. Genel olarak Eyüp halkının toplumsal yapısını değerlendirdiğinde kadın ve erkeğin ezik başlarının önde olduğunu, aslında tembel olmamalarına rağmen çok fazla ilerleyemediklerini söyler. Sarhoş olmayı çok sevmediklerini de söyleyen Baronyan, her evde bakırdan bir küre, rüya tabirleri ve falcılık kitabı olduğuna değinerek gelecekten haberdar olmayı sevdiklerinden bahseder. Son olarak mahallenin havasının oldukça hafif olduğunu dile getiren Baronyan, yine büyük bir ustalıkla bunun nedenini de burada görülen milyonlarca rüyaya bağlamıştır.[57]

Büyükdere

Hagop Baronyan'ın Büyükdere ile ilgili gözlemleri oldukça ilginçtir. Bu köy için en önemli gözlemi, bu dünyaya yalnız eğlenmek için gelenlere uygundur şeklinde olup, şaşalı hayat yaşayıp zengin olan kesimin yazları burayı tercih ettiği şeklindedir. Yine zengin olmayıp da zengin görünmek isteyenler de Büyükdere'ye geldiği gibi, kadınların ya koca değiştirmeye ya da koca bulmaya geldiği bir köy olduğu tespitidir. Sahilde çok güzel evlerin olduğu Büyükdere'nin kadınlarının bir başka özelliğinin de kadınların ko-

56 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s.116-117.

57 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 118-119.

calarının zenginliklerini göstermek için kapılarını ardına kadar açmalarıydı şeklinde ifade eder. Bu köydeki en ünlü ve en büyük şeyin bir zenginin bahçesi olduğu ancak kapı zaman zaman açıldıkça bu bahçenin görüldüğüdür.

Bu köyün genel yapısını köylülerinin çoğunun kahvede tavla ve kâğıt oynaması, bir kısmının da balık avlamakla uğraşması olarak değerlendirir ve bu köyün hava değişimi için gelinen bir yer olması nedeniyle kiliseye de pek gidilmediğini, sadece pazarları kiliseye bağış yapılmak için gelindiğinden bahseder. Diğer bahsettiği önemli husus da buradaki okulların bakımsızlığıdır.

Havasının nemli olduğunu da söyleyen Baronyan yine yerici, ironik ve kendine has üslubu ile *"Buradaki köylüler başlarını güneşte mi, fırınlarda mı ısıtıyor?"* demeyi ihmal etmez.[58]

Yenikapı

Baronyan, iki yüz altmışa yakın Ermeni evi bulunan bu mahalle halkını iki kısma ayırır. Bunlar zanaatkârlar ve rahat yaşayanlar olup, zanaatkârların genellikle kahvede tavla ve iki yüz oynayarak vakit geçirdikleri şeklinde gözlemini anlatır. Kadınlarının genelde namuslu ve çalışkan olduğunu söyleyen Baronyan, Yenikapılı hanımların haftalık yaptıkları işlerin programını da vermiştir:

Pazartesi: çamaşır yıkayıp akşam kocalarına göstermek.

Salı: tahta ovmak.

Çarşamba: pencere temizlemek.

Perşembe: gıtgıtlama ve burnunun dibinden mırıldanma.

Cuma: çamaşırları düzenlemek.

Cumartesi: mutfak işlerini yapıp hamama gitmek.

Pazar: kiliseye gitmek ve sonra dedikodu.

Baronyan; bu mahallenin biri kızlar, diğeri de erkekler için iki okulu olduğunu ve bu okulların daha sonra Kumkapı'daki okullarla birleştirildiğini söyler. Bu yüzden Baronyan buranın eğitimi ile ilgili geleceğinin parlak olmadığına da değinir. Bu mahallede milli davalar olduğunda ve bazen de anayasa müna-

58 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 120- 121.

kaşaları olduğu zaman Yenikapı'nın savaş alanına döndüğünü belirten Baronyan, bir defasında kilisede yirmi gencin yaralandığını da belirtir. Bu mahallede okul restore etmek amacıyla yönetim kurulu seçildiğini, kurulun kilisenin yan sokağını restore edip hiçbir fedakarlıktan kaçınmadığını, yine kilisenin yan sokağının ağaçlandırıldığını ve yaz geceleri için bir eğlence yeri oluşturulduğunu belirtir. Kilise yönetiminin de buna gıpta ile baktığını söylemeden geçemez.[59]

Kartal

Baronyan'ın Kartal gözlemleri değerlendirildiğinde Kartal, şarap ve bağları ile dikkat çekmektedir. Hatta yabancı birinin Kartal'a girdiği zaman şarapçıların etrafını sardığını ve her birinin kendi şarabını övüp diğerlerininkini kötülediğini belirtmiştir. Sokakta hep şarap ve bağ konuşulduğu bu mahallede ticarete, şarabın hâkim olduğunu belirtir. Burada yine hiciv sanatını ustalıkla kullanan Baronyan, Kartallı Ermenilerin kiliseyi sevmediklerini "*Kartallı kiliseseverdir. Zangoç elinde sopayla her sabah kapıları çalıp, uyandırarak duaya çağırır dindar halkı. Belli değildir kiliseye gidenlerin, sopadan mı, Allahtan mı korktukları.*" cümleleriyle bizlere aktarır. Kilise papazının şarap ticareti yaptığını belirten Baronyan, hatta buraya Gatoğigos[60] gelse onun bile bir haftada şarap tüccarlığına başlayacağını belirtir. Kartal'daki kadınlarla ilgili gözlemlerinde; kadınların bağlarda çalıştıklarını, sadece çalışkan ve sade kadın olmak zorunda olduklarını belirtir. Yüz yirmi Ermeni Mahallesi olduğunu belirten Baronyan, mahalle okulunun içler acısı bir halde olduğunu ve bir öğretmeninin olmadığını da eklemeyi unutmaz. Yine son olarak hicivsel bir biçimde "köyün humması baş ağrısı çok yapar, üç günde bir tutar. Benim yazım gibi tıpkı… Ben de yazılarımı üç günde bir yayımlarım." diyerek Kartal mahallesi ile ilgili yorumunu yapar.[61]

Kandilli

Yirmi beş Ermeni hanesi olan Kandilli'ye koleranın girmediği gibi burasının moda bir yer olmadığını da belirtir. Köy halkının kayıkçı olduğunu belirten Hagop Baronyan, meyhaneye hiç gitmediklerini ama kiliseye git-

---

59 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s.122-124.

60 Ermeni kilise hiyerarşisinde en yüksek makam.

61 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s.125-126.

tiklerini belirtir. Baronyan'ın bu köy halkı ile ilgili verdiği bir diğer bilgi de Ermenistan'daki aç insanlara yardım amacıyla 30 lira toplanması eleştirilere sebep olur diyerek paraya düşkün oldukları yönünde de ufak bir detay verir. Buradaki kadınlarla ilgili olarak verdiği bilgi de kadınların milli duygularının güçlü olduğu, kızlarının milli şarkılar söylediği sade ve çalışkan oldukları yönündedir. Ayrıca yazma işleyerek kocalarının borçlarını da ödediklerini, fedakâr olduklarını da belirtmiş olur.

Kandilli'nin Ermeni okulları ile ilgili de Apraham Ayvazyan tarafından para toplanarak okul kurulduğunu, ama buradaki eğitim sisteminin çok ilkel olduğu gibi mahalle çocuklarının yetersiz beslendiğini, dayak yediğini *"Bu okulda öğrenciler yılda birkaç kez börek yer ama bilmiyoruz ki kaç kez dayak yer."* ifaedeleriyle yine hicivsel olarak belirtmiştir.

Baronyan, buradaki papazın hiçbir sorun yaratmadan kilisede papazlık yaptığını *"Köyümün tepesinde patlar yedi renkli bomba. Duyduğumuzda yatağımızdan fırlar, sokaklara koşar, yangının nerede olduğunu anlamaya çalışırız."* cümleleriyle ifade eder ve böylece Kandilli'nin hem genel yapısına hem de papazların diplomatik tavırlarına dikkat çekmiş olur.

Köyün havasının ve suyunun sağlıklı olduğunu, burada kalan birinin hemen sandalyesini değiştirip genişine geçmek istediğini yine ironik bir biçimde belirtir. Ayrıca buradaki kayıkçıların oldukça bilge olduğunu, onlardan çok hayat dersi alınacağını da belirtmeden geçmez.[62]

Samatya'nın Yeni Mahallesi

Yeni Mahalle'ye Samatya'nın yavrusu diye hitap eden Hagop Baronyan, bu mahalledeki kilise yönetiminin kavgalarının Mıgırdiç Piskopos'un sayesinde ebediyetten faniliğe geçiş yaptığını yine kendine has üslubu ile dile getirir. Baronyan'ın, bu köyün kadınları ve erkekleri ile ilgili olarak gözlemleri ise; buradaki halkın milli duygulara sahip oldukları ve riyakârlık bilmedikleri, erkeklerin akşam oldu mu meyhanelere gittiği, rakıyı da şarabı da çok sevdiği, mahallelinin ise parayı çok sevdiği yönündedir. Ayrıca mucizeciler sayesinde burada hastalıkların da iyileştirildiğini yine hicivsel bir üslupla söylemeyi ihmal etmez.[63]

---

62 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 127-128.

63 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 129.

Narlıkapı

Baronyan bu mahalleyi anlatırken fakir olmasına rağmen gönlü zengin mahalle diye anlatır. Çünkü gereken (milli) konularda mahalleli parasını esirgemeyerek sorumluluklarını bilir yorumunda bulunur. Bu mahalle sahil kenarında olduğundan Baronyan, biraz da ironi yaparak, rakı içinde iyi yüzme bilirler diye bahseder. Narlıkapı'nın kadınları ile ilgili değerlendirmesi ise bu mahallenin hanımlarının çok çalışkan olduğu ve her gün çamaşır yıkadıkları yönündedir. Mahallenin havasının yumuşak olmasına rağmen çoğu zaman denizdeki dalgalar gibi mahalle halkının da dalgalandığını söyler.

Kilise ve okul ile ilgili değerlendirmesine ise tüccarların kendi aralarında para toplayıp idare heyeti kurmasına rağmen ancak zamanla bu idare heyetinin de çözüldüğüne değinir. Baronyan buradaki okulların mahalle okulu olduğu için çok fazla abartılmaya değmeyeceğini de söyler. Kiliseler ile ilgili değerlendirmesi ise buradaki zangoçların çok uyanık olduğu ve zangoçların mahalle hırsızlarına kendi elleri ile kilise eşyası verdikleri yönündedir.[64]

Beykoz

Beykoz, kayıkçı ve balıkçıları çok fazla olan bir yerdir. Bu mahallede bolca şarap içilir ve balık yenir diyen Baronyan, bu mahallenin en büyük özelliğinin dostluklarını bozmaktan çekinmelerinden dolayı ve hep sevgi dolu kalmayı tercih ettiklerinden yönetim konusu hakkında hiç konuşmadıkları yönündedir. Hagop Baronyan, buradaki gençliğin okul ve kilise için çalıştığını söylese de para olmadığı için bu çabanın da çok başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını dile getirir. Beykoz ile ilgili olarak Beykoz halkının anayasaya bağlılığını yine hicivsel ve yererek:

"Yaşasın anayasa."

"Cesur genç askerler ileri!"

"Anayasaya yeni bir selam daha verelim."

İlk kez Beykoz'da söylendi bu sözler ama Beykoz'un selamını kestik dört beş yıldır ve milli tımarhanenin önünde anayasayı selamlıyoruz.

64 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 130.

Beykoz kırlarında çok konuşulmuştur, anayasa yıldönümü kutlamaları. Milletsever Ermeniler toplanıp nutuk atmayı, şarap bardaklarını ve anayasayı birbirlerinin ağzından kapardı." diye anlatır.[65]

Makriköy (Bakırköy)

Baronyan'ın bu köy ile ilgili en önemli tespiti, bu köyün ilerleme arzusunda olsa da hiçbir zaman ilerleyememesidir. Çünkü buradaki okulların iyi düzenlenmediği ve düzenlemek isteyenlerin de başarıya ulaşamadığı yönündedir. Bakırköy'ün dindarlığı ile ilgili verdiği bilgide ise kiliseseverlik olmadığı gibi zangocun diğer mahallelerden insan çağırdığını yine kendine has üslubuyla anlatır. Bu köyün genellikle zanaatkâr olduğunu belirten Baronyan, bu köy ile ilgili olarak başka yerlerden ya hava değişimi için geldiklerini ya da başka mahalle tüccarlarının buraya geldiğini söyler. Bu köy ile verdiği bilgide içme suyunun olmamasına dikkat çekerken, halkın çoğunun yüzme öğrenmek için denize gittiğinde su içtiğini söyler. Oldukça ironik ve bazen de sivri bir dil kullanan Baronyan *"köyümün Ermeni evlerinin sayısı kesin bilinmez. Zira günden güne artmakta, milletseverlerin dakika eksildiği gibi*" der.[66]

Feriköy

Elli ya da altmış Ermeni hanesi olan bu köy kıymetli biraları ile meşhurdur ve Baronyan bu köy halkının uyuşukluğunun içki içmekten kaynaklı olduğunu söyler. Feriköy'de kiliseye giden pek Ermeni halkının olmadığından bahseden Baronyan, kilise papazının da birini gördü mü hemen para toplamaya çıktığını da söylemeyi ihmal etmez. Baronyan, bu köyün havasının iyi olmasından dolayı pazar günleri diğer mahallelerden kalabalıklar geldiğini ancak buraya gelmelerinin sebebinin daha çok bira almak olduğunu ifade eder. Bu köy ile ilgili bir başka tespiti de özellikle Beyoğlu'ndan buraya bira almak için gelenlerin yanında ölülerini gömmek için de gelenler olduğu yönündedir. Bunun nedeni ise Beyoğlu Mezarlığının Feriköy'e taşınmasıdır. Feriköy'deki eğitim ile ilgili verdiği detay ise okulda öğrencilerin okuduğu derslerinin gramer, Nareg ve Saghmos olduğudur.[67]

---

65 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 131-132.
66 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 133.
67 Baronyan, ...*Bir Gezinti*, s. 134.

Yeniköy

Baronyan'ın bu köy için en önemli tespiti, Yeniköy'ün aristokratlar için iyi bir yaşam alanı olurken fakirler için burada yaşamanın her geçen gün eziyet haline geldiğidir. Yeniköy'de kadınların çok süslü olduğunu belirtirken buradaki erkeklerin de kadınları için keselerinin daima açık olduğu yönündedir. Öyle ki Yeniköy'de kırk Ermeni hanesi olmasına rağmen dört yüz kadın şapkası ve bin çift ayakkabı vardır yorumunda bulunur. Buradaki kadınların bir başka özelliği ise son derece milliyetçi olmaları ve dedikoduları Fransızca yapmalarıdır. Baronyan, ev işlerini hizmetkârlarına bırakan Yeniköy kadınlarının dans ederek, roman okuyarak, piyano çalarak, gezerek, şarkı söyleyerek eğlendiğine de değinir. Yeniköy'ün erkekleri ile ilgili vurguladığı nokta ise geceleri birbirlerinin evinde toplanarak vist oynadıkları yönündedir. Ayrıca okul ve kilise için de düzenlemeler yapıldığını da belirtir. Ayrıca yine burada hiciv ustalığını kullanarak havasının temiz olduğunu söyleyerek Tercüman-ı Efkâr'ın Müdürü Bay Civelekyan'ın bazen Beyoğlu'ndan gelip burada hava alıp Tercüman-Hakikat dilinden bunları aktardığını söyler.[68]

68 Baronyan, *...Bir Gezinti*, s. 135.

SONUÇ

Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'a yerleşen Ermeni toplumunu yakından tanımamız açısından Baronyan'ın gözlemleri; Ermenilerin kendi halkı içinden, Ermenileri yalın haliyle olduğu gibi anlattığı için kıymetlidir. Fransız İhtilali sonrasında yaşananlar, millî kimliğin ön plana çıktığı ve millî devletlerin yaygınlaştığı bir süreci başlatmıştır ki Osmanlı azınlıkları arasında isyanların ve bağımsızlıkların yaşandığı bu süreçte (1864'te) bir Ermeni yazarın kendi toplumunun durumunu tasvir etmesi sözde "Ermeni Soykırımı" iddialarının tarihsel kökenlerinin daha iyi aydınlatılması bakımından önemli bir veri sunmaktadır.

Bir Ermeni edebiyatçı olarak hiciv ve mübalağa sanatını çok iyi kullanan Baronyan, İstanbul'a dair gözlemlerinde abartılı tasvirlere çok yer vermiştir. Bu nedenle Ermeni sorununun uluslararası bir mesele haline gelmeye başladığı 1878 öncesinde Osmanlı payitahtında Ermeni toplumuna dair bazı gözlemlerine şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir. Özellikle tarihinde onlarca yangın ve deprem geçiren İstanbul'un yapı mimarisinde (deprem riski nedeniyle) ahşap malzeme kullanılmasını bir "*yakarak yok etme*" planı olarak gerçeğe aykırı bir edebî abartıya dönüştürmesi bunu göstermektedir. Ancak yaptığı tasvirler çok kıymetlidir ve bir başvuru kaynağıdır. Onun tasvirleriyle Osmanlı toplumundaki diğer topluluklar gibi Ermeniler de dinî, kültürel, eğitim vb. şartlar bakımından özgürce yaşamını sürdürdüğü gibi bir devlet baskısı, kini görülmemektedir. Bir soykırımın yaşanması için bir toplumda kin ve nefret gibi ayrışmaya, kamplaşmaya neden olacak gelişmelerin ve olayların yaşanması gerekir. Bu tür olay ve gelişmelerin yaşanmadığı bilakis toplulukların her semtte barış ve hoşgörü içerisinde birlikte yaşadığı görülmektedir.

Baronyan'ın tasvir ve yorumları kendi toplumu olan Ermenilere yönelik bir özeleştiri niteliği taşımaktadır. Ermenilerin toplumsal yaşamına dair gerçekleri ortaya sererek bunları eleştirmiş ve hatalı noktalara dikkat çekmiştir. Bu yönüyle olumlu ve olumsuz taraflarını detaylı bir şekilde veren Baronyan, bir toplumun portresini çizmektedir.

Gözlem ve eleştirileri onun Ermeni ayrılıkçı bir yapıda olduğunu da göstermektedir. Çünkü Ermenilerin okuyan, sorgulayan, teşkilatçı bir yapıda olmasını isteyerek bilinçli, haklarını arayan, ayrılığa doğru gidecek bir süreci

talep eden tasvirlere yer verdiği görülmektedir. Ancak bu beklentilerine ve eleştirilerine rağmen dile getirdiği gerçekler göstermektedir ki Ermeni toplumunun büyük bir çoğunluğunun ayrılıkçı bir yapıda ve milliyetçi duygulara da sahip olmadığıdır. Üstelik eğitime önem vermedikleri için bilinçli bir Ermeni toplumunun oluşmaması Baronyan'ın dikkat çektiği hususlardandı.

Onun gözlemlerinde Osmanlı Devleti'ne ve Türklere dair tasvirlere çok az rastlanır. Onun odak noktası Ermeni toplumunun sosyal yaşamıdır. Bu nedenle Ermeni toplumunun analizi için gözlemleri XIX. yüzyıl toplum araştırmalarında bir bilgi kaynağıdır.

KAYNAKLAR

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

And, Metin, Osmanlı Tiyatrosu, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Şubat 1999

Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863, Çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004

Bardakjian, Kevork B., *Sivri Dilli Dahi: Hagop Baronyan'ın Siyasi ve Toplumsal Hicvi*, Bgst Yayınları, İstanbul 2017.

Baronyan, Hagop, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, Çev. Paris Hilda Teller Babek, Can Yayınları 8. Baskı, İstanbul 2019.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite; Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.

Demirci, Hatice, Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşag Alboyacıyan'ın Hayatı ve Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara 2014.

Doğan, Hüseyin, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Temel Hak ve Özgürlükler Açısından Canik (Samsun) Ermenileri", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Kars 2018

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940

Gümüş, Nebi; *"Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği"*, Milel ve Nihal inanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2009, (s.165-198).

Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010

Mıntzuri, Hagop, *İstanbul Anıları (1897-1940) Yetem Çubukçuoğlu'nun Arşivinden Kartpostallarla*, Çev. Silva Kuyumcuyan, Aras Yayıncılık, İstanbul 2021.

Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", Türkler, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2012, (s. 393-399).

Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Cilt IV, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", http://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar Erişim tarihi: 23.10.2022.

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE FIRKA-İ İSLAHİYE'NİN İSKÂN VE NÜFUS SİYASETİ: İSLAHİYE ÖRNEĞİ*

** Mesut YOLAL

Giriş

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı yöneticileri, klasik devlet örgütlenmesinde köklü bir değişime gitmişlerdir. Zorunluluktan kaynaklanan bu değişim sürecinde merkez kaç kuvvetleri tasfiye edilerek merkezi devlet anlayışı tesis edilmeye çalışılmıştır. Çevrenin merkeze dâhil edilmesi ve merkez-çevre ilişkisinde var olan gevşek bağların merkezin lehine daha sıkı hale getirilmesi Tanzimat Dönemi ve sonrasının temel politikası olmuştur. Osmanlı'dan başlayan bu merkezileşme anlayışı daha sonra da farklı bağlamlarda da olsa özde bir değişiklik olmadan devam etmiştir.

Merkezi devlet anlayışının inşası sürecinde askeri ve ekonomik kaynakların tespiti ve amacına uygun kullanımı önem kazanmıştır. Verimli arazilerin tarıma açılması, bataklıkların kurutulması ve yerleşime uygun hale getirilmesi önemli ekonomik faaliyetler olarak ön plana çıkmıştır. Bu faaliyetler zamanla ekonomik bir yapılanmadan çok daha ötesine taşınmıştır. Şehir organizasyonu ve nüfusun devletin temel paradigması içerisinde konumlandırılması ve yeniden anlamlandırılması merkezileşmenin klasik tezahürleri olmuştur.

Siyasi, askeri ve ekonomik kaygılarla aşiretlerin iskâna tabi tutulması, Tanzimat Dönemi'nin klasik uygulamaları arasındadır. Asker kaynağının ve

---

* ***Bu kitap bölümü, 23-25 Mayıs 2019'da Mersin'de düzenlenen 2. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu'nda sunulan "Fırka-i İslahiye'nin İskân ve Nüfus Siyaseti: İslahiye Örneği" adıyla sunulan bildiri metninin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.***

** Dr., MEB, Öğretmen, yolalmesut@hotmail.com

vergiye esas olan unsurlardan olan kişilerin tespiti için Tanzimat'la birlikte farklı yöntemler ile nüfus sayımları yapılmıştır. Merkezi devletin egemenlik sahasını ihlal edebilecek yerel güçlerin-aşiretlerin-karizmatik ailelerin tasfiye edilmesi ve aşiretlerle birlikte konar-göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi Tanzimat Dönemi'nin temel politikaları arasında yer almıştır. Bu politika ülke genelinde uygulanmaya çalışılmıştır. Önemli uygulama sahalarından birisi de Güney Anadolu aksı ve bunun bir aşaması olan İslahiye'dir.

Hinterlandı itibariyle kritik bir kavşakta bulunan İslahiye, yönetim nezdinde farklı veçheleriyle ön plana çıkan bir bölgeydi. Buranın mevcut yapısının devamı, yeni dönemin ruhuna aykırı bulunmuştur. Askeri ve idari bürokrasi, kapsamlı şekilde hazırlanan planın bir bölümünü İslahiye özelinde uygulamıştır. Bir dönemi yansıtması ve inşa edilmeye çalışılan yeni bir sistemi göstermesi açısından Fırka-i İslahiye ve onun yaptığı idari ve askeri çalışmaların irdelenmesi önem arz etmektedir.

Fırka-i İslahiye

Fransız İhtilali, yeni bir dünyanın kapılarını aralamıştı. Çok uluslu çok inançlı çok katmanlı bir devlet olan Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu olumsuz sonuçları önlemek için kendi bünyesinde köklü değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.[1] Devlet örgütlenmesini çağın koşullarına göre yeniden tanzim etmek ve rasyonel bir zemine oturtmak için 19. yüzyılın başından itibaren büyük reformlar yapılmıştır. Yapılanların en önemli özelliklerinden birisi dönemin ruhuna uygun *"merkezileşme"* çabasıdır.

Üniter ve ulus-devlet yapılanmalarının tarih sahnesinde hissedilir şekilde var olmaya çalışması geleneksel örgütlenmeleri değişime zorlamıştır. Osmanlı bürokrasisi bu değişimin olumlu ve olumsuz tüm etkilerine karşı devletin devamı için bir şeyler yapılması gerektiğine inanmaktaydı. Dış politikanın getirmiş olduğu bu değişim zorunluluğu, iç siyasette kabul görmüştür. İdari yapılanmanın temel dinamiği, dağılmaya neden olabilecek tüm olumsuzlukları tasfiye etmek ve merkezi yapılanmayı güçlendirmek olacaktır. Devletin ontolojik olarak gelecek tasavvuru bu minval üzerine temellendirilmiştir.

---

1 Nuri Yavuz, "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Ankara 2012, s. 113.

Fırka-i İslahiye merkezileşme çabasının önemli kuruluşlarındandır. Türkiye'nin güney bölgesinde aşiretlerin iskânı ve yeni yerleşim yerlerinin kurulması konusunda Fırka-i İslahiye ordusu önemli bir yere sahiptir. Bu askeri birliğin, yapmış olduğu faaliyetler ve takip etmiş olduğu politikalar göz önüne alındığında bir ordudan daha öte bir yapı olduğu görülmektedir. Aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi, yeni kasaba ve köylerin kurulması bunun önemli göstergeleri arasındadır.[2]

Kırım Savaşı (1853-1856) esnasında asker kaynağının istenilen seviyeye getirilmesi için bir takım arayışlar içerisine girilmiştir. Yönetim kademesinde tartışılan konulardan birisi de Kozanoğullarından ve Gâvur Dağı (Cebel-i Bereket) bölgesinden askere alımlar yapılabilir mi hususuydu. Bu konu ile ilgili tartışmalar sürerken İngiliz baş tercümanı Pizani'nin teminat verilmesi halinde Kozanoğullarından asker alınabileceği yönündeki telkinleri Reşid Paşa'yı ürkütmüştür. İngilizlerin bölgeye müdahalesi söz konusu olduğu için Reşid Paşa, bu meseleyi "*şimdi sırası değil*" diyerekten sonraki döneme bırakmıştır. Öncelikli hedef, devlet otoritesinin bölgede tesis edilmesi olacaktır.[3] Gâvur Dağı ve Kozan dağları devlet otoritesinin giremediği yerlerdi. Bölgedeki birçok aşiretin isyan halinde bulunması ve tüm bölgeyi inzibati anlamda olumsuz etkilemesi buraların ıslahını zorunlu hale getirmekteydi. Ayrıca yabancı güçlerin burayla ilgilenmeye başlaması işleri daha karmaşık hale getirebilirdi. Buraların ıslah edilmesi bu olumsuz durumu ortadan kaldıracağı gibi asker kaynağı sorununun bir nebze olsun çözülmesi demekti.[4]

Fırka-i İslahiye'nin görev sahası yüzölçümü olarak oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. Güneyde İskenderun'dan başlayarak bugün Hatay, Kilis, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana ve daha içeride yer alan Kayseri ve Niğde'yi içine alacak şekilde iskân politikası gerçekleştirmekti. Tabii bunun tam anlamıyla başarıya ulaştığı söylenemez.[5] Fırka-i İslahiye'nin faaliyet alanı içerisinde yer alan ve kurulmasına neden olan bir diğer husus

---

2 Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*,, Cilt 0, Sayı 2, 1973 s.1.

3 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzât,* Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 113.

4 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 107.

5 Cevdet Paşa, *Ma'ruzât,* s. 131.; Halaçoğlu, "…İskân", s. 3.

askere alım meselesidir. Kur'a usulünün asker alımında uygulanmasından sonra Gâvur Dağı ve hinterlandında yeteri derecede asker toplanamamıştır. Geleneksel yapılanma bu bölgede asker kaynağının belirlenmesi, silah altına alınması, sevk ve idaresini zorlaştırmaktaydı. Bunda aşiretlerin geleneksel yaşam biçimi etkili olmuştur. Konar-göçerlerin, aşiretlerin ve hanedan ailelerinin tarihsel pratikleri, sosyal örgütlenmeleri, mevcut yaşam biçimleri ve gündelik hayat içerisine yerleşik hayatla pek uyuşmayan ekonomik faaliyetleri onların kontrol edilmelerini ve zapturapt altına alınmalarını güçleştirmekteydi. Osmanlı Devleti bu gruplar üzerinde kontrol mekanizmaları oluşturmak, vergi kaynaklarını rahat bir şekilde tespit etmek ve toplamak, asker toplama işini etkin bir şekilde uygulamaya geçirmek için bu bölgenin iskânını hayati görmekteydi. Böylece bitmek bilmez savaşların asker ve finans kaynağı bir nebze olsun karşılanacaktı.[6]

Aşiretlerin ve yerleşik hayatı benimsememiş olanların tarım alanlarına zarar vermesi; bölgeden vergi toplanmasında büyük sıkıntılar yaşanması birliğin kurulmasının ekonomik sebepleri olarak sıralanabilir. Vergilerin feodal ve güçlü beyler adına değil devlet adına düzenli bir şekilde tespit etmek ve hazineye aktarmak, aşiretlerin neden olduğu eşkıyalık ve hırsızlığa son vermek, mal akışını ve insan ulaşımını eşkıya saldırılarına karşı korumak ve emniyeti sağlamak birliğin ulaşmak istediği hedefler arasındaydı.[7]

Fırka'nın kurulma nedenlerinden birisi de bölgenin idari anlamda yönetilmesinin zor olmasıdır. Bu zorluğun temel sebebi idari taksimatta tam anlamıyla kaotik bir yapılanmanın olmasıdır. İdari taksimatta kaza, nahiye ve köylerin coğrafi, sosyal ve ekonomik yapıları dikkate alınmadan uzak vilayetlere tabi kılınması birtakım zafiyetlerin oluşmasına neden olmuştur. Maraş'tan başlayarak Amik Ovası'na kadar uzanan geniş bölge Maraş toprağı olarak kabul edilmekteydi. Ancak bu bölge içerisinde yer alan ve yoğun olarak Okçu İzzeddin ve Şeyhanlı aşiretinin yaşadığı yerleşim yerleri olan Kerküt, İntilli, Çerçili ve İlhamanlı idari olarak Kilis'e bağlıydı. Bunlar için

6 Akif Bilge Çelik, *Fırka-i İslahiye*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2008, s. 63-64.; Derya İdikurt, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Âyanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i İslahiye'nin Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 81-83.

7 Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı 10-11, İstanbul, 1981, s. 371.

verginin bir kısmı (aşar) Maraş idaresi tarafından, bir kısmı da Kilis idaresi tarafından tahsil edilmekteydi. Yine bu ova içerisinde konumlanan Hacılar, Tiyek ve Ekbaz Maraş'a bağlı olmalarına karşın burayla bir rabıtası yoktu. İdari taksimatın yeniden düzenlenmesi sosyal ve ekonomik anlamda da süregiden karmaşaya son verecekti.[8]

Fırka-i İslahiye'nin idaresinde ve komutasında ikili bir yönetim vardı. Fırka'nın siyasi ve idari işlerinden Ahmet Cevdet Paşa, askeri işlerinden Derviş Paşa sorumlu idi. Her ne kadar görünürde ikili bir yönetim söz konusu olmuşsa da uygulamada menfi anlamda çift başlılık yaşanmamıştır. Böyle bir görev taksimatı olmasına rağmen, kararlar fikir alışverişi çerçevesinde ortak alınmaktaydı.[9]

Fırka-i İslahiye'nin teşekkülü sürecinde yalnızca askeri bir birim olarak tasarlanmamıştır. Bunun yanında idari-bürokratik bir yapı olarak da şekillenmiştir. Personel seçimi bunun en büyük göstergesidir. İsyanla mücadele tecrübesi olan Batı Anadolu askerlerinden, Arnavutlardan, Çerkezlerden, Gürcülerden ve Kürtlerden oluşan atlı ve yaya birlikleri, askeri gücü oluşturmaktaydı. Ayrıca Hassa süvari alayı da bu birliğin içerisinde yer almaktaydı. Birliğin finansmanı, masrafları ve iaşesi için hazineden tahsisat ayrılmıştı. İdari alanı teşkil eden bu mecrada Ahmet Cevdet Paşa'nın emri altında muhasebeci ve nüfus sayımı için tahrirat kâtipleri görevlendirilmiştir. İşlerin nasıl yürütüleceği ile ilgili bazı temel kurallar belirlenmiştir. Bu kurallar ve verilen talimatlar yapılacak harekâtın yalnızca bir askeri harekât olmadığını göstermektedir. Devlet ile halk arasındaki bağın güçlendirilmesi, bölgede devlet otoritesine halel getiren aşiret reislerinin tenkil ve te'dibi, fırkaya yardım edenlere makam, mevki, memuriyet verilmesi ve maaş bağlanması, ıslah edilen ve iskâna açılan yerlerin idari bir mekanizmaya kavuşturulması, vergilerin hakkaniyetli bir şekilde yeniden düzenlenmesi ve arazisi olmayana arazi verilmesi ve tapulu hale getirilmesi Fırka'nın öncelikleri arasında yer almaktaydı.[10]

Fırka-i İslahiye, 28 Mayıs 1865'te İskenderun limanında karaya çıkmıştır. Bir aylık zaman zarfı içerisinde 26 Haziran 1865'te Hacılar, Tiyek ve

8 Çelik, *Fırka-i İslahiye,* s. 86.

9 Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* s. 107-108 ve 135.

10 Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye" *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 13, TDV Yayınları. Ankara 1996, s. 35.

Ekbez üzerinde baskı kurularak buralarda asayiş sağlanmış ve devlet otoritesi etkin hale getirilmiştir. Bunun sonucunda Kilis-Halep yolu güvenli hale getirilmiştir.[11] Bu üç nahiye idari anlamda yeniden organize edilmiş ve birleştirilerek yeni bir kaza oluşturulmuştur. Bu üç nahiyenin merkezi olmak üzere inşa edilen kazaya, ilk olarak hassa taburları geldiğinden *"Hassa"* denilmiştir.[12]

İslahiye Kazasının Kurulması

Hatay-Gaziantep, Güneydoğu Anadolu-Akdeniz Bölgesi sınırında yer alan İslahiye, günümüzde Gaziantep'in ilçelerinden biridir. İslahiye, doğu ve güneydoğuda Musabeyli (Kilis), güneyde Hassa (Hatay) ve Suriye sınırı, kuzeyde Nurdağı (Gaziantep), kuzeybatıda ise Hasanbeyli (Osmaniye) ile komşudur. Doğu ve batısı iki dağ silsilesiyle sınırlandırılmış olan bir ova üzerinde kurulmuştur.[13]

Yeni bir kaza olarak Hassa'nın kurulması ve bölgedeki iskân faaliyetleri sonucunda aşiretlerin denetim altına alınmasından sonra Gâvur Dağı'nın karşısında yer alan Kürt Dağı'nda iskân faaliyetleri başlamıştır. Bu bölgede *Amiki, Şıhlar (Şeyhanlı) ve Okçu İzzeddinlü* aşiretleri önemli bir nüfus kesafetine sahipti. Bunların yanı sıra Kürt Dağı canibinde bulunan ve bu bölgeden Maraş'a doğru uzanan Dumdum Ovası'nda Delikanlı[14] ve Çelikanlı[15]

---

11 Nuri Yavuz, "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Ankara 2012, s. 124.

12 Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* s. 142.

13 İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi,* Yayınlanmamış Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, s. 1.

14 Cevdet Türkay, Delikanlı aşiretinin Milli Aşireti'nden ve Ekrâd taifesinden olduğunu ifade etmektedir. Diyarbekir Eyaleti, Islahiye Kazası (Adana Eyaleti), Meraş Eyaleti, Haleb Eyaleti, Arabgir Sancağı (Sivas Eyaleti), Rakka ve Erzurum Eyaletleri Delikanlı aşiretinin yaşam alanlarıdır. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2012, s. 72.; "*Delikanlı Aşireti 1865 yılında 8 oymak ve 600 haneden fazla nüfusa sahip bir aşiretti. Fırka-i İslahiye tarafından iskân edilene kadar Halep eyaletine bağlı idi. Halep altında, Kürt Dağı civarında Dumdum Ovası'nda Çelikanlı Aşireti ile birlikte kışlamakta ve aynı aşiret ile birlikte Uzun Yayla'yı yaylak olarak kullanmaktaydılar."* Bu iki aşiret zaman zaman eşkıyalık yapmışlardır. Mahmut Ulubaş, *Maraş ve Çevresinde Aşiretler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2016, s. 31.

15 Bu aşiretin isminin Celikanlı, Çelikanlı, Celkanlı, Celko şeklinde farklı isimlendirmelerinin olduğu görülmektedir. Çelikanlılar, Rışvan aşiretine bağlı bir cemaattir. Yaylak ve kışlaklar arasında konargöçer olarak hayatlarını idame eden Çelikanlılar yoğun olarak İslahiye, Kilis, Maraş ve Konya coğrafyasında bulunmuşlardır. Fırka-i İslahiye'nin

aşiretleri bulunmaktaydı. Daha önceden bu aşiretlerin iskânı için 18. yüzyılda birtakım girişimler olmuş ancak istenilen neticeye ulaşılmamıştır.[16]

Mustafa Öztürk, Okçu İzzedin aşiretini Milli aşiretinin bir cemaati olarak gösterir. Yoğun olarak Kilis'te yaşayan bu aşiret, Maraş, Halep, Birecik, Antep ve Antakya civarında da varlık göstermiştir. Okçu İzzeddin aşireti Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri gibi iskân amacıyla 18. yüzyıl başlarında Rakka'ya gönderilmişlerse de çevresel koşulların olumsuzluğundan yakınarak ilk fırsatta tekrardan Kilis ve çevresine geri gelmişlerdir. 17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına kadar (Fırka-i İslahiye'nin iskân faaliyetlerine kadar) Kilis, İslahiye, Hatay, Halep ve Antep civarlarında zaman zaman eşkıyalık faaliyetinde bulunmuşlar ve kolluk kuvvetleriyle çatışmaktan kaçınmamışlardır[17]. Okçu İzzeddin aşireti sayıca diğer aşiretlerden daha kalabalıktı. Bu aşiret Deli Halil'in aşireti olarak bilinmekteydi. Bu aşiretin etki alanı Maraş tarafına düşen Keferdiz'e, Gâvur Dağı tarafında bulunan Kayabaşı köyüne kadar uzanmaktaydı. Kürt Dağı'ndaki harekât karşısında tutunamayan Deli Halil bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki diğer ağalar devlete bağlılıklarını ifade ederek meclis azalığı gibi memuriyetlere getirilmişlerdir. Kürt Dağı'nda devlet otoritesi tesis edildikten sonra müstakil bir kaza olarak *"İzziye"* kazası kurulmuştur.[18] İzziye kazası 1895'e kadar varlığını devam etmiş ancak bu tarihte yerini bugün Kilis'in ilçesi olan Musabeyli'ne bırakmıştır.[19]

Hassa ve İzziye kazalarının kurulmasından sonra Gâvur Dağı'nın güney doğusunda bulunan yerlerin ıslahına girişilmiştir. Bu bölgede bulunan

---

faaliyetleri esnasında Çelikanlıların İslahiye kazasında mevcut hane sayısı 372 olup bu hanelerde 987 nüfusu bulunmaktaydı. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 21, 22 ve 51.; Cevdet Türkay, Celikanlıları hem oymak hem aşiret hem de cemaat başlığı altında göstermiştir. Türkmân Ekrâdı taifesinden, Türkmân taifesinden ve Konar-göçer Ekrâd taifesinden şeklinde farklı sınıflandırmalar yapmıştır. Hısn-ı Mansur Kazâsı (Malatya Sancağı), Meraş, Birecik Sancakları, İslahiye Kazâsı (Ayıntab Sancağı), Rumkal'a Kazâsı (Rakka Eyâleti), Kilis ve Ayıntab Sancakları Çelikanlıların yayılmış oldukları bölgelerdir. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2012, s. 32, 68, 233.

16 Halaçoğlu, "…İskân", s. 7.

17 Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler/Oymaklar,* Berikan Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 60-64.

18 Mustafa Öztürk, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri", *http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20(844).pdf,* s. 33-35, Erişim Tarihi: 07/10/2018. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* s. 145.

19 Öztürk, *...Cemaatler/Oymaklar,* s.62-64.

Kerküt nahiyesi önlerinde Fırka-i İslahiye birlikleri konaklamış ve iskâna başlamışlardır. Kerküt nahiyesi ahalisi bağlılıklarını bildirmişlerse[20] de Kürt Dağı'nda etkin olan Deli Halil, dağların arasında muhkem bir mevkide bulunan ve aynı aşiretten kişilerin bulunduğu Kayabaşı köyüne sığınmıştır. Ulaşlı dağlarının içerisinde bulunan Çerçili nahiyesi de eşkıyaların toplanma merkezi gibiydi. Çerçili yakınında bulunan ve Maraş yolu üzerindeki Nigoli Kalesi son derece stratejik bir öneme sahipti. Fırka-i İslahiye denetimi tekrardan sağlayarak bu kaleyi onarmıştır.[21]

İskânın tamamlanmasından sonra Kerküt, Çerçili, Hanağzı, Kürdbağçe, Eğintili (İntilli), Keferdiz nahiyeleri Dumdum Ovası ile birleştirilerek *"İslahiye"* kazası kurulmuştur. Halep'e bağlı olan Delikanlı aşireti ile Maraş'a bağlı olan Çelikanlı aşireti Dumdum Ovası'na iskân edilerek yeni köyler kurulmuştur. İslahiye'ye merkez olmak üzere Nigoli Kalesi civarında bir kasaba oluşturulup burada bir hükümet binası inşa edilmiştir. İki aşiretten bazı haneler İslahiye'de iskân edildi. Daha önceden bahsedilen idari karmaşıklığa son vermek için Kürt Dağı ile birlikte buraların aşar ve vergileri İslahiye'ye bağlanarak Kilis ile olan ilişki koparılmıştır.[22]

Hilmi Bayraktar'ın araştırmasında İslahiye kazası, 1865 tarihinde Halep'in idari taksimatında yapılan bir düzenlemeyle bu vilayete bağlı olan Maraş livasının bir kazası olarak gösterilmiştir.[23] Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri mensuplarından bazıları ağalarıyla birlikte İslahiye'ye iskân edildikten sonra burada bir meclis oluşturulmuştur. Bu meclisin azalığına birbirleriyle

---

20 Fırka-i İslahiye şimdiki Boğaziçi olarak bilinen Kerküt Köyü önlerine gelmiştir. Köyün önde gelen simalarından olan Müsoğlu, Derviş Paşa'nın huzurunda kabul görür. Müsoğlu, askerler için davar kesmiş ve yer tahsis etmiştir. Derviş Paşa, bu jesti karşılıksız bırakmak istemez ve adı geçen kişinin bir isteğinin olup olmadığını sorar. Bu arada Kayabaşı ahalisi bölgeye bir harekât düzenleneceği haberini alır ve Derviş Paşa ile iyi ilişkiler kuran Müsoğlu'nun kapısını çalar. Müsoğlu, Derviş Paşa'dan ricacı olur ve Kayabaşı ahalisi için af diler. Derviş Paşa, bu rica karşısında köydeki bazı evlerin (kamıştan çadırlar) boşaltılmasını ister ve en azından buraları yıkarak görevin yerine getirileceğini ifade eder. Ve köylüler bazı evleri boşaltarak daha yüksek yerlere çekilmiştir. Günümüzde de bu köy "Kışla" ve "Kayabaşı" denilen neredeyse birbirinden bağımsız iki birimden oluşmaktadır. Bu durum muhtemelen bu sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. (Kerküt Köyü'nün ileri gelenleri arasında yer alan ve Müsoğlu'nun yaşayan akrabaları olan Ziya Uçar ve Ahmet Uçar ile yapılan görüşmede bu anekdot anlatılmıştır.)

21 Cevdet Paşa, *Ma'ruzât,* s. 139-140.

22 Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* s. 150-151.

23 Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti,* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi Yayınları, Elazığ 2004, s. 20.

sürekli rekabet içerisinde olan "*Delikanlı boy beyi Hüseyin Ağa ve Çelikanlı aşireti ve Keferdiz nahiyesi ağalarından birer zat tayin olunmuştur*." İslahiye kaymakamlığına, Payas sancağı mutasarrıfı Şevki Efendi atanmıştır.[24]

Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinden, her aşiretten 100 hane olmak üzere toplam 200 hane İslahiye kaza merkezinde iskân edilmiştir. Delikanlı aşiretinden fazla addedilen 120 kadar hane Dumdum Ovası'nda bulunan *Altıntop* denilen bölgede yerleştirilmiştir. Yeni kurulan köye de Altıntop denilmiştir. Buna ek olarak Dumdum Ovası'nda Gümüştepe ve Selimdede adlarında iki yeni köy kurularak Delikanlı aşiretinden 100'er hane bu köylere yerleştirilmiştir. Toplamda Delikanlı aşiretinden bu üç köyde 320 hane iskân edilmiştir. Yeni kurulan Örtülü Pınar köyüne 100 ve Arpalı Höyük köyüne Çelikanlı aşiretinden 125 hane iskân edilmiştir.[25]

İslahiye'nin Nüfusu

Tanzimat'ın inşa etmek istediği sistemin ana payandaları arasında vergi ve askere alma usulünün tespiti ve uygulanması önemli bir yere sahiptir. Devletin kurumsal anlamda modern bir görünüme kavuşturulması için bu iki noktaya yönetici zümre büyük önem vermiştir. Fırka-i İslahiye'nin tatbik etmiş olduğu askeri ve idari uygulamalar bu savı destekler niteliktedir.

İslahiye'de aşiretlerin iskânı ile birlikte asayiş problemi büyük ölçüde halledilmiştir. Bir yandan bölgenin iskânı devam ederken bir yandan da nüfus tespiti yapılmıştır. 1865 tarihinde İslahiye'de gerçekleştirilen iskân sonucunda tahriri yapılan dört nahiyeye ait nüfus defteri tespit edilmiştir. Bu nahiyeler "nevahi-i erbaa" olarak tesmiye edilmiştir.[26] Bu nüfus defterlerine nahiyeler ve bunlara bağlı olan köyler tek tek kaydedilmiştir.

Burada ele alınan nüfus defterlerinde her nahiye kendisine bağlı olan köy ile birlikte kayda geçirilmiştir. Köyler sayılırken köyde bulunan her eve bir numara verilmiştir. Bir numaralı hane genellikle muhtarın evidir ve ka-

---

24 Cevdet Paşa, *Ma'ruzât,* s. 141.

25 BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 348, Gömlek No: 64. BOA, İ.DH., Dosya No: 545, Gömlek No: 37922. M. Fatih Sansar, *Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli: Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu'nun İskânı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003, s. 109.

26 BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 347, Gömlek No: 87. *"Müceddeden teşkil olunan İslahiye kazasının merbut nevahi-i erbaanın tahrir-i nüfus bil-acele terkim edilen defterin birer nüshası irsal kılındığına…."*

yıtlarda "muhtar-ı evvel" olarak isimlendirilmiştir. Muhtarın yardımcısı var ise iki nolu hanede gösterilir ve "muhtar-ı sani" olarak kayıtlara geçmiştir. Hanedeki kişiler yazılırken öncelikle hane reisi olan baba yazılmıştır. Daha sonra erkek çocukların isimleri yazılmıştır. Ayrıca hanede varsa hane reisinin bekâr erkek kardeşleri de yazılırdı. Her şahsın doğum tarihi de yazılmıştır.

İslahiye'ye ait olan bu dört nüfus defterinde ülke genelinde olduğu gibi erkekler sayılmıştır. Nüfus sayımında kayda geçirilen kişinin bir takım fiziki özellikleri yazılmıştır. Fiziki özelliklerden ilk vurgulanan husus kişin boyudur. Boy tanımı "kısa, orta ve uzun" olarak yapılmıştır. Kişiler "sakal-bıyık" özelliklerine göre de tarif edilmiştir. Bıyığı yeni çıkanlar *"*ter bıyıklı*"* olarak tavsif edilmiştir. Aksakallı, kumral sakallı, kumral bıyıklı, kara bıyıklı, kırca sakallı, kır sakallı, sarı sakallı, ter bıyıklı, köse, tüysüz, tüysüz köse gibi fiziki özellikler ile kişiler tarif edilmiştir. Ayrıca saç durumunu gösteren ifadeler de -kel gibi- kullanılmıştır. Kayıtlar tutulurken görünür bir sakatlığı ve hastalığı olanlar da belirtilmekteydi. *"Gözden alil, sağ gözü ama, sol gözü kör, kötürüm*" gibi ifadeler kullanılmıştır.

Fırka İslahiye'nin en önemli amaçlarından biri olan asker kaynağını tespit etmek ve askere alma kur'alarını gerçekleştirmekti. Bu durumla ilgili olarak *"kur'a isabet etmiştir"* şeklinde ifadeler kayda geçmiştir. Ayrıca sayım esnasında kur'a bakayası olanlar tespit edilerek derdest edilmiştir.

Kerküt Nahiyesi

İslahiye'nin nahiyeleri içerisinde hane sayısı ve nüfus bakımından en büyüğü Kerküt (bugünkü Boğaziçi Mahallesi) nahiyesidir. Fırka-i İslahiye burada yapmış olduğu iskân faaliyetlerinden sonra Kerküt köyü nahiye merkezi olmak üzere on köyü tahrir etmiştir.[27] Nüfus defterinin giriş kısmında Kerküt sakinlerinin Şeyhler[28] aşiretinden olduğu belirtilmiştir. İslahiye kazasının kurulması ile birlikte nahiye, İslahiye idari taksimatı içerisine yer almıştır.[29]

---

27 BOA, NFS.d., Defter No: 3723, lef: 12.

28 Cevdet Türkay, Şeyh(li)ler oymağının Ekrâd taifesinden ve Okçu İzzeddinli aşiretinden olduğunu ifade etmektedir. Kilis sancağı, Adana ve Sis Sancağı Şeyhler aşiretinin bulunduğu yerler arasında gösterilmiştir. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2012, s. 43.

29 BOA, NFS.d., Defter No: 3723, lef: 1.

Tablo 1: Kerküt Nahiyesine Bağlı Köylerin Hane Sayısı ve Nüfusları

No	Yerleşim Yeri-Köy	Hane Sayısı	Nüfus
1	Kerküt Karyesi	43	86
2	Dolan Karyesi	6	18
3	Sulumağara Karyesi	24	46
4	Çamurlu Karyesi	12	22
5	Haltanlı Karyesi	32	63
6	Tesbih Karyesi	11	23
7	Tandır Karyesi	9	16
8	İdilli Karyesi	48	94
9	Değirmencik Karyesi	7	10
10	Köklü Karyesi	35	77
Toplam		**227**	**455**

Kaynak: BOA, NFS.d., Defter No: 3723, lef: 12.

İntilli Nahiyesi

İntilli[30], bugün İslahiye ile Nurdağı arasında bulunan Kozdere'nin eski adıdır. 1865'teki idari taksimatta İslahiye'ye bağlı nahiyelerden biridir. Bu nahiyeye ait olan nüfus defterinde, Gâvur Dağı'nın bu bölgesinde bulunanların Okçu İzzedinlü aşiretine tabi oldukları belirtilmiştir. Bu nahiyeye bağlı olarak nahiye merkezi olan İntilli dışında Karaburçlu ve Dunan[31] köyleri vardır. 1865'teki nüfus sayımına göre İntilli nahiyesinde toplam 55 hane vardır. Bu 55 hanede 128 kişi vardır.[32]

Tablo 2: İntilli Nahiyesine Bağlı Köylerin Hane Sayısı ve Nüfusları

No	Yerleşim Yeri-Köy	Hane Sayısı	Nüfus
1	İntilli Karyesi	27	73
2	Kara Burçlu Karyesi	22	43
3	Dunan Karyesi	4	8
4	İntilli Karyesi (Gayrimüslim)	2	4
Toplam		**55**	**128**

Kaynak: BOA, NFS.d., Defter No: 3721, lef: 1, 2, 3, 4, 5.

30 İntilli isminin yanı sıra "Mameyler" ismi de kullanılmaktadır. Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında İslâhiye Kazası İntilli Nahiyesinde Yaşayan Aileler", *Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, Kilis 2017, s. 18.

31 Dünek olarak da bilinen bu köy günümüzde Gökçedere olarak anılmaktadır.

32 BOA, NFS.d., Defter No: 3721.

İntilli nahiyesinde gayrimüslim unsurlar *"İntilli taife-i reaya"* olarak kaydedilmiştir. Toplam iki hanedir. Ermeni olan bu iki hanede toplam dört erkek kaydedilmiştir.

Çerçili Nahiyesi

Fırka-i İslahiye'nin üzerinde hassasiyetle durduğu yerlerden birisi Çerçili'dir. Önemli bir kavşak noktası olan bu nahiye eşkıyalık ve hırsızlık ile sıkça anılmaktaydı. Fırka-i İslahiye bu bölgedeki asileri tasfiye etmiş ve onlara ait yerleşim birimlerini yıkmıştır. Yıkıntıların enkazı ile Nigoli Kalesi onarılmıştır. Devlet otoritesi sağlanınca nüfus sayımı yapılmıştır. Çerçili nahiye merkezi yapılmıştır. Çerçili nahiyesine bağlı olan köyler; Tepeli, Kabaklar ve Arpalı'dır. Bu nahiyede toplam hane sayısı 57'dir. Nüfusu ise toplamda 156 kişidir.

Tablo 3: Çerçili Nahiyesine Bağlı Köylerin Hane Sayısı ve Nüfusları

No	Yerleşim Yeri-Köy	Hane Sayısı	Nüfus
1	Tepeli	2	8
2	Kabaklar	35	98
3	Arpalı	20	50
Toplam		**57**	**156**

Kaynak: BOA, NFS.d., Defter No: 3722, lef: 1, 2, 3, 4, 5, 6

İlhamanlı Nahiyesi

Okçu İzzeddin aşiretinden olduğu ifade edilen İlhamanlı nahiyesine; Hanağzı, Kürtbahçe (bugünkü adı Türkbahçe'dir) ve Keller (bugünkü adı Fevzipaşa'dır) köyleri bağlıydı.

Tablo 4. İlhamanlı Nahiyesine Bağlı Köylerin Hane Sayısı ve Nüfusları

No	Yerleşim Yeri-Köy	Hane Sayısı	Nüfus
1	Hanağzı	42	129
2	Kürtbahçe	23	74
3	Keller	35	89
4	Kürtbahçe (Gayrimüslim)	5	12
5	Keller (Gayrimüslim)	7	25
Toplam		**112**	**329**

Kaynak: BOA, NFS.d., Defter No: 7396, lef: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

İlhamanlı nahiyesinde toplam hane sayısı 112 olup bu hanelerde sayıma tabi tutulan erkek sayısı 329'dur. Bu hanelerden 12'si gayrimüslimlere ait haneler olup 37 kişi kayda geçmiştir. İslahiye'ye bağlı nahiye-köy yerleşimlerinde 1865 yılında yapılan sayımda 451 hane kayda geçmiştir. Bu hanelerde tahriri yapılan erkek nüfus ise toplam 1068'dir. Her haneyi toplamda beş kişi olarak kabul edersek[33] İslahiye'nin nahiyelerinde toplam 2255 kişinin var olduğunu söyleyebiliriz. Bu 451 hane içerisinde 14 hane Gayrimüslimlere ait olup 41 erkek sayılmıştır.

Tablo 5. İslahiye'ye Bağlı Nahiyelerin Hane Sayısı ve Nüfusları

No	Yerleşim Yeri-Nahiye	Hane Sayısı	Nüfus
1	Kerküt Nahiyesi	227	455
2	İntilli Nahiyesi	55	128
3	Çerçili Nahiyesi	57	156
4	İlhamanlı Nahiyesi	112	329
Toplam		**451**	**1068**

Yukarıda verilen rakamlar İslahiye'ye bağlı nahiyelerin nüfusu olup İslahiye merkeze ait bir nüfus defterine rastlanamamıştır. Bu nahiyelere bağlı olan köylerin neredeyse tamamı günümüzde de İslahiye idari taksimatı içerisinde yer almaktadır.

1866 tarihinde İslahiye kaymakamlığına bağlı bulunan kasaba ve aşiretlerin (Nevahi-i Selase, Kerkütlü, Delikanlu, Çelikanlu, Karayiğit-oğlu, Yarpuz, Hacılar, Tiyek, Ekbaz, Kapulu ve Keferdiz) hane miktarı 2952'dir. Bu hanelerden 2830'u Müslümanlara, 114'ü Gayrimüslimlere, 8'i Kıptilere aitti. Toplam nüfus 7654 idi. Bunun 7385'i Müslüman, 253'ü Gayrimüslim, 16'sı Kıptiydi.[34] Burada verilen rakamlar ile bir önceki yıla ait rakamlar arasında büyük bir farklılık söz konusudur. 1866 yılında çok daha geniş bir alanın (bugün Nurdağı, Hassa sınırları içerisinde yer alan köy ve kasabalar) sayımı verilmiştir. Ayrıca bu rakamlarda merkeze ait sayısal veriler de bulunmaktadır.

Burada göz önünde bulundurulması gereken temel husus sayımlarda erkek nüfusun dikkate alınmasıdır. Dönemin demografik özellikleri ve aile

33 Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* Sayı 32, İstanbul 1979, s. 345-346.

34 Halaçoğlu, "…İskân", s. 10.

yapısı dikkate alınarak hane başına beş kişilik bir sayım baz alınabilir.[35] Bu durumda İslahiye'nin toplam nüfusu 1866'da (2952x5) 14.760'tır. Müslümanların nüfusu (2830x5) 14.150 iken gayrimüslimlerin ve Kıptilerin toplam nüfusu (269x5) 1.345 idi.

İslahiye'deki iskân çalışmaları kapsamında yeni evler yapılmıştır. "*Çelikanlı aşireti için 117, Delikanlı aşireti için 53 ev inşa edilmiştir. Bunlara ilave olarak yine kaza merkezinde 213 ev yapılmıştır. İslâhiye'de böylece toplam 388 ev, devlet tarafından iskân amaçlı olarak inşa edilmiştir*".[36]

Ahmet Cevdet Paşa, 1867 tarihinde Maraş livasına bağlı olan İslahiye kazasındaki hane sayısını 2049 olarak vermektedir. Bunlardan 28 hanede yaşayanlar gayrimüslim, geriye kalan 2021 hanede yaşayanlar müslüman olarak kaydedilmiştir. İslahiye'de sayımı yapılan yerleri Ahmet Cevdet Paşa şu şekilde ifade etmiştir: *"İslahiye kazası ma'a Karayiğitoğlu ve aşiret-i Delikanlu ve Çelikanlu"* şeklindedir.[37] Burada şunu ifade etmek gerekir ki 1865-1867 tarihleri arasındaki İslahiye nüfusu ile ilgili sayılarda farklılıklar söz konusudur. Yukarıda zikredilen rakamlarda muhtemelen kaza merkezi ve iskâna tabi tutulan aşiretlerin hane sayıları verilmiştir.

35 Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", s. 346

36 Çelik, *Fırka-i İslahiye,* s. 115.

37 Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* s. 224.

SONUÇ

Tanzimat devri yöneticileri devlet denilen devasa aygıtı ve toplum denilen karmaşık yapıyı dönüştürmeyi temel hedef olarak önlerine almışlardı. Bunun en iyi örneklerinden birisi Fırka-i İslahiye'dir. Tanzimat'ın özgün kuruluşlarından olan bu birim, bugün Türkiye'nin bir bölümünde var olan idari ve sosyal yapının oluşmasında başat rol oynamıştır.

Fırka-i İslahiye'nin kapsamlı iskân faaliyetleri neticesinde birçok yerleşim birimi kurulmuş ve bunlar zamanla önemli merkezler haline gelmiştir. Geniş ve kapsamlı bir planın önemli idari ve sosyal ünitelerden birisi de İslahiye'dir. Fırka-i İslahiye'nin askeri, idari, sosyal ve ekonomik alanda yapmış olduğu faaliyetlerle bir ilçe sil baştan kurulmuştur. Birliğin isminin de verildiği bu ilçede bürokratik birimler ve buraya atamalar bölge sosyolojisi ve aşiret yapısı dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Sistem dışı unsurları sisteme entegre etmek ve devlete olan bağlılıkların sağlamak amacıyla tarihsel birikim kullanılmıştır. Bunların bir kısmına memuriyet, bir kısmına yöneticilik verilmiştir. Direnç unsurları ise bertaraf edilerek yeni bir mülkî yapılanmaya gidilmiştir. İdari yapılanmada yeni yerleşim yerleri (nahiyeler, köyler) kurulmuştur. Var olanlar ise idari ve sosyal anlamda yeniden kurgulanmıştır.

Fırka-i İslahiye'nin faaliyetleri sonucunda kaza merkezi idari taksimatta yeniden tanzim edilmiştir. Kerküt, İntilli, Çerçili ve İlhamanlı adlarıyla dört nahiye merkezi oluşturulmuştur. Bunlara bağlı olarak - nahiye merkezleri de dâhil olmak üzere - on dokuz köy belirlenmiş ve sayımları yapılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), NFS.d., Defter No: 3721.

BOA, NFS.d., Defter No: 3722.

BOA, NFS.d., Defter No: 3723.

BOA, NFS.d., Defter No: 7396.

BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 347, Gömlek No: 87.

BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 348, Gömlek No: 64.

BOA, İ.DH., Dosya No: 545, Gömlek No: 37922.

Tetkik Eserler

Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzât,* Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39),* Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti,* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi Yayınları, Elazığ 2004.

Çelik, Akif Bilge, *Fırka-i İslahiye,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2008.

Dumont, Paul, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S: 10-11, İstanbul 1981.

Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32, İstanbul 1979, (s. 331-348).

Halaçoğlu, Yusuf, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*,, Cilt 0, Sayı 2, 1973, (s.1-20).

Halaçoğlu, Yusuf. (1996). "Fırka-i İslâhiye" *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 13, TDV Yayınları, Ankara 1996 (s.35-37).

İdikurt, Derya, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Âyanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i İslahiye'nin Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2011.

Özlü, Zeynel, "19. Yüzyıl Sonlarında İslâhiye Kazası İntilli Nahiyesinde Yaşayan Aileler", *Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, Kilis 2017, s. 16-43.

Öztürk, Mustafa, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri", *http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20(844).pdf,* Erişim Tarihi: 07/10/2018.

Öztürk, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler/Oymaklar,* Berikan Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2018.

Sansar, M. Fatih, *Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli: Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu'nun İskânı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2003.

Söylemez, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2011.

Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012.

Ulubaş, Mahmut, *Maraş ve Çevresinde Aşiretler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2016.

Üngör, İbrahim, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

Yavuz, Nuri, "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 5, S.ayı10, Ankara 2012, (s.113-127).

OSMANLI DEVLETİ'NDE PATRİMONYAL SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ VE ULUS DEVLETİN İNŞASI

** Selim SAYGIN*

Giriş

Alman sosyolog Max Weber "*Patrimonyalizm*" kavramını tanımlarken geleneksel idare yönetiminin en uç kısmını oluşturduğundan bahsetmektedir. Weber, patrimonyal sistemin tanımını yaparken aile üzerinden örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Görüşüne göre geleneksel bir ailede otoriteyi baba temsil etmekte ve hiyerarşik düzenin en üstünde yer almaktadır. Bu düzen çerçevesinde baba kanunu temsil etmekte ve sözleri kanun gibi kabul görmekte ve bir emir gibi algılanıp sorgulamaya da kapalıdır. Ailenin diğer üyeleri ve hizmetçileri de babanın verdiği kararlara ona olan sadakatleri ölçüsünde riayet ederler. Çünkü baba ailenin koruyucusu olarak görünür ve ailenin ekonomisini de yöneten kişidir. Bu açıdan bakıldığında baba aile bireyleri arasında kendisine muhtaç olunan ve saygı duyulan bir otorite olarak kabul görmüştür[1]. Aile içerisinde baba ve diğer aile bireyleri arasındaki ilişki devlet hiyerarşisindeki yansımana bakıldığında da devlet, hükümdarın şahsi mülkü, vatandaş yani reaya da onun kulu olarak görülmekte, yasama, yürütme ve yargı gücü hükümdarın insiyatifi altında bulunmaktadır.[2] We-

* ***Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selimsaygin72@hotmail.com. ORCİD: 0000-0002-7202-2669.***

1 Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, Cilt 2, Yarın Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 375-379; Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 218.

2 Ahmet Yavuz Çamlı, "Klasik Dönem Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Weberyen Açıdan Ele Alınması", *Yeni Ekonomik Tendler ve İş Fırsatları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Mehmet Yüce, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2019, s. 111.

ber, Patrimonyal yönetim tipini bir otorite tarzı olarak tanımlamıştır. Weber'e göre otorite, "*belli bir kaynaktan çıkan kimi (ya da tüm) buyruklara belli bir bireyler kümesince uyulma olasılığı*"[3] olarak ifade edilmektedir. Weber ayrıca patrimonyal otoritede lider ya da şefin çeşitli örgütler kurarak otoritesini etkili bir biçimde kullanmayı hedeflediğini ifade etmiştir. Bu sayede toprağa ya da meslek birliklerine bağlı bulunanlar, yaptıkları hizmetler karşılığı veya ödedikleri vergiler açısından birliklere ve bu birlikler de şefe bağlı olduğundan dolaylı olarak patrimonyal şefe bağlı karşı sorumlu olduğunu belirtmektedir[4].

Bu çalışmada da Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruiyetini sağladığı yönetim sistemi ve bu sistemin zaman içindeki gelişiminden bahsedilerek başlangıç, güçleniş ve çöküşü üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Patrimonyal Sistem ve Özellikleri

Geleneksel birçok orta çağ ve yeniçağ devletinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de patrimonyal yönetim sisteminin özellikleri bariz bir şekilde görülmekteydi.[5] Zira Osmanlı Devleti'ndeki yönetim sisteminde temel amacın padişahın iktidarını sürdürmesi yönünde yetiştirilen bürokratlardan meydana gelen kul sistemi ve başka bir hanedan veya kişilerin oluşmasını engellemek için bir merkezi sistemin kurulu olduğu görülmekteydi[6]. Osmanlı Devleti'nde meşruiyet kaynağını hükümdarın oluşturduğu bu sistemde padişah, bu sistemi kendisine bağlı bir bürokratik sınıf ve askerler aracılığıyla korumaktaydı.[7] Osmanlı Devleti'ndeki bu patrimonyal sisteminin kolluk gücünü ekseriyetle Yeniçeriler temsil ederken bürokratik gücünü ise devletin merkezden taşraya gönderdiği kadı ve vali gibi üst düzey bürokratlar temsil

---

3 Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çeviren Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2014. s.321.

4 Ömer Bozkurt-Ergun Turgay, "Kamu Yönetimi Sözlüğü", *Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE)*, Ankara 1998, s. 201-202.

5 Yusuf Akçura, *Türk Devriminin Programı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s. 87.

6 Seyfettin Aslan, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, Erzurum 2003, s. 246.

7 Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000, s. 227.

etmekteydiler. Ayrıca bu bürokratlara devletin emrinde bulunan din adamları da eklenebilirdi.[8] Bu bürokrat ve din adamları ayrıca patrimonyal sistemi merkezden taşraya taşımakla da görevliydiler. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin teokratik, kısmen laik veya feodal yapıya sahip olunduğu ile ilgili çeşitli görüş ve tartışmalar olsa da, özellikle gücünün dorukta olduğu dönemlerde patrimonyal sisteme daha yakın özellikler taşımaktaydı.[9] Çünkü patimonyal sistemde temel amaç şefin yani padişahın ve ailesinin iktidarını devam ettirilmesidir.[10] Nitekim Niyazi Berkes, "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*" isimli eserinde Osmanlı Devleti'nin rejimini Geleneksellik, Kanunu-i Kadim ve Patrimonyalizm olmak üzere üç temel unsur üzerinde temellendirildiğini ileri sürmüştür.[11]

Osmanlı Devleti patrimonyal yapıyı uzun yıllar boyunca devam ettirmeyi başarabilmiştir. Ancak Yeniçağın sonlarına doğru bu yapıda bozulmalar meydan gelmeye başlamıştır. Avrupa ve Dünyada meydana gelen gelişmeler, Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının sonlarına doğru devlet idaresinde başlayan çözülmeler ve art arda yapılan savaşlar ve bunların sonucunda alınan yenilgiler çözülmeyi daha da arttırmıştır. Çünkü patrimonyal sistemde devletin gücü hükümdarın gücü ile doğru orantıdaydı. Devlet hükümdarın şahsında birleştiği için de hükümdar ne kadar güçlü ise devlet te o derecede güçlü idi. Ayrıca her ne kadar devlet bürokrasisi ve askeri hükümdara bağımlı ise de hükümdar da bir o kadar bu sınıfa bağımlı idi. Çünkü padişahın iktidarını korumak ve bunu sürdürebilmesi için bu sınıflara büyük ihtiyacı vardı. Bu durum aynı zamanda patrimonyal sistemin en önemli zaaflarından birini oluşturmaktaydı.

---

8 Hüseyin Subhi Erdem, "Modernite Karşısında Osmanlı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 33, Ankara 2000, s. 161.

9 Aslan, "…Patrimonyalizm", s. 245-246.

10 Bu konu hususunda bazı örnekler verilecek olunursa İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı hanedanına alternatif oluşturabilecek ve o dönemin güçlü hanedanlarından olan Çandarlı ailesinin tasfiyesi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya yakınlarına gelmesinde kadar II. Mahmut'un herhangi bir yardım talep etmemesi ve İstanbul'u tehtid eder hale gelmesi üzerine Rusya'dan yardım talep etmesi ve Sevr anlaşmasını imzalamasını da örnek gösterilebilir. Çünkü onca toprak kaybına rağmen hanedanın varlığını devam ettirme en önemli amaç olarak görülmüştür. Ayrıca Kurtuluş Savaşı sürecinde bu mücadeleye karşı çıkılması da başka bir örnek olarak gösterilebilir.

11 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 30.

Osmanlı Devleti'nde Patrimonyal Sistemin Çöküşü

Osmanlı Devleti kuruluş dönemi ve sistemi açısından değerlendirildiğinde Ortaçağ ve büyük ölçüde Yeniçağ döneminin en güçlü devletlerinden biriydi. Osmanlı Devleti bu gücünü de güçlü merkezi yapısı ve teşkilat gücünden almaktaydı. Patrimonyal sistemin en güçlü olduğu dönem olan Ortaçağ ve Yeniçağ dönemlerinde Osmanlı Devleti bu özelliklerini güçlü bir biçimde 17. Yüzyıla kadar devam ettirebilmişti. Ancak 18. Yüzyıldan itibaren bu gücünü kaybetmeye başlamıştı çünkü padişahın iktidarını korumakla görevli askeri ve bürokratik sistem bozulmaya başlamıştır nitekim Bryan S. Turner bu sistem ile ilgili şu sözleri söylemektedir:

> *"Bir yönetici paralı askerlerine veya köle ordusuna ne kadar çok dayanmak zorundaysa, kitleleri zapt etmek için onların gücüne o kadar bağımlı hale gelmektedir. Böylece fazla zaman geçmeden, paralı askerler, yöneticilerinden tımarlar, zeametler ve başka faydalar elde edebilmekteydiler; bunun sonucu ise, yöneticinin tebaasından daha fazla vergi almaya zorlanmasıydı. Görevlilerin taleplerini karşılamak için, bir patrimonyal yönetici, kendisi 'halkının babası' olarak sunmayı sürdürürken, köylüyü artan bir şekilde yoksullaştırmak zorunda kalıyordu. Patrimonyal toplumların doğasındaki bu ekonomik çelişkiler, kitleler arasında çoğu kez mesihçi veya peygamberci patlamalar şeklini alan karizmatik protestolar üretmiştir."*[12]

İfadesi ile bir sultanizm paradoksundan bahsediyor ve bu sistemin zayıflığını da ortaya koyuyordu. Nitekim Osmanlı Devleti, art arda yaptığı savaşlar ve bu savaşlarda aldığı yenilgiler ve kaybettiği topraklar neticesinde ekonomik olarak zayıflamaya başlamış ve bu sınıfın ihtiyaçlarını gün geçtikçe karşılamakta zorlanmaya başlamıştır. Bu durum patrimonyal şefin yani padişahın da iktidarını sarsmaya ve gücünün azalmasına neden olmaya başlamıştır. Bu gelişmelere bir de 1789 yılında Fransa'da gerçekleşen ve tüm Dünyayı etkisi altına alan devrim ve bu devrimin getirdiği yeni fikirler Osmanlı Devleti'nde sistemin çözülmesini hızlandırmıştır.

Osmanlı bürokrasisi ve hükümdarları her ne kadar ıslahatlar yaparak bu çözülmenin önüne geçmeye çalışsa da önce Tanzimatın ilanı ardından

12 Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 150.

Islahatın ilanı ve en sonunda da Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı Devleti'ndeki patrimonyal sistem artık çökmeye başlamıştır. 1 Kasım 1922 yılında Büyük Millet Meclisinin aldığı kararla da tamamen ortadan kalkmıştır[13].

Patrimonyal yönetim sistemi her ne kadar doğu toplumlarına has özellikler barındırsa da aslında Türk siyasal kültürüne tam uyuştuğu söylenememektedir. Çünkü İslamiyet'ten önceki Türk Siyasal kültüründe her ne kadar hâkimiyetin kaynağı Kut'a yani tanrıya dayandırılmış olsa da kağan yani hükümdar patrimonyal sistemdeki gibi sınırsız yetkilere sahip değildi ve sorgulanamaz değildi. Çünkü Türk siyasal kültüründe kağan yaptıklarından tanrı ve halkına karşı sorumluydu. Ayrıca Toy meclislerinde devlet ile ilgili kararlar bu meclisin onayıyla alındığı için kısmen de olsa halk yönetimde söz sahibi olabiliyordu. İslamiyet'in kabulü ile yeni yönetim anlayışını benimsemeye başlayan Türklerde halk yönetimde uzaklaşmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet ile beraber devlet yönetiminde mutlakıyet anlayışı güç kazanmaya başlamış ve Kanuni Sultan Süleyman ile hükümdarın devlet yönetimindeki mutlakiyeti zirveye ulaşmıştı.

Asırlardır Halife-Sultan hâkimiyeti altında yaşayan Türkler Meşrutiyetin ilanı ve Anayasal düzene geçiş ile ilk olarak bu yapıya karşı çıkmaya başlamıştır. Birinci dünya Savaşı tüm Dünyada derin etkiler bıraktığı gibi Osmanlı Devleti'nde de geri dönülmez etkilere neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşında yenilgi ile ayrılan Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile toprakları işgale uğramaya başlamıştır. Ancak tüm işgallere karşın Osmanlı hanedanı için önemli olan hanedanın varlığı ve devamı olduğu için kaybedilen topraklar ve halk ikinci planda gelmişti. Zira Rauf Orbay'ın Vahdettin ile yaptığı görüşmede aktardığı anektodda Vahdettin'in "*...Ortada bir millet var, koyun sürüsü! İdaresi için bir çoban lâzım. O da benim!*" [14] Demesi ve halkı koyuna benzetmesi bunun bir örneğidir. Zira saltanatın kurtarılması uğruna çok ağır maddeler içeren Sevr anlaşmasını bile imzalamaları ve ayrıca Ulusal Bağımsızlık mücadelesinin bile karşısında olmaları patrimonyal sistemin bir tezahürüydü. Çünkü İstanbul hükümeti

---

13 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Cilt 24, Erişim Linki: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf, Erişim Tarihi: 11. 10. 2022.

14 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım I*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 188.

için bağımsızlık mücadelesinin başarı ile sonuçlanması demek hanedanın da sonu demek anlamına geliyordu ve hanedanlık bu durumu iyi biliyordu.

Ulus Devletin İnşası

Osmanlı Devleti'nin fikirler açısından zengin, ancak siyasi olarak da en karışık dönemlerinden birinde yetişmiş olan Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlığın ancak halk mücadelesi ile olacağını iyi biliyor ve devletin devamlılığının ulus devlet ile olabileceğini görmekteydi. Nitekim Milli mücadelenin önemli bildirilerinden olan Amasya Tamiminde "*Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır*." [15] Sözleri ile hem bağımsızlığın yol ve yöntemini göstermiş hem de olacak olan yeni devlet sisteminin ilk işaretlerini vermiştir. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde de bu vurgu daha açık bir şekilde ifade edilmiş ve bu yolda kararlılık vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, her fırsatta millet hâkimiyetine vurgu yapmaktan geri durmamış, her konuşmasında da milli hâkimiyete özenle değinmeye çalışmıştır. Zira Atatürk'ün gençlik yıllarında da bu düşüncede olduğunu Ali Fuat Cebesoy şu cümleler ile ifade etmektedir:

> *"Müzakereyi Mustafa Kemal açtı, Memleketin genel durumunu, Rumeli ahvalini, İkinci Sultan Hamid'in mahiyetini kısaca açıkladıktan sonra dedi ki:*
>
> *— Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor, hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlâl vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih, bugün biz evlâtlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum, istibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da Cemiyetin esaslarını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilâtı taazzuv ettirmek zarurîdir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak, hulâsa vatanı kurtarmak için sizi vazifeye dâvet ediyorum."* [16]

Aynı şekilde Erzurum Kongresi günlerinde Mazhar Müfit Bey'e aldırdığı notlarda millet hâkimiyetine dayanan sistemi getirme hedefinde ol-

---

15 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, Haz. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1970, s. 31.

16 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 95.

duğunu Mazhar Müfit Bey anılarında ifade etmektedir.[17] Mustafa Kemal Paşa, Türkler için en uygun sistemin cumhuriyet sistemi olduğunu ve bunun önündeki en büyük engellerden birini teşkil eden saltanatın kaldırılması gerektiğini iyi biliyordu. Çünkü Saltanatın varlığı Türkler' de milli bilincin uyanmasındaki en önemli engellerden birini teşkil ediyordu. Zira saltanat için öncelik millet değil hanedan ve ya padişahın bekasıydı. Milli bilinci uyandırmayı kendisine hedef edinen Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren en büyük nedenlerin başında millet olma şuurunun kaybedilmesinden geçtiğini şu şekilde ifade etmiştir:

> *"Osmanlı İmparatorluğu içindeki çok çeşitli topluluklar, hep milli inançlarına sarılarak, milliyetçilik idealinin gücü ile kendilerini kurtardılar. Kuvvetimizin zayıfladığı anda bizi hor ve hakir gördüler. Anladık ki kabahatimiz kendimizi unutmuş olduğumuzmuş. Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak, ilk önce biz kendi kendimize ve milletimize bu saygıyı, hissi, fikri ve fiili olarak, bütün davranış ve hareketlerimizle gösterelim."*[18]

Bağımsızlığı ve ilerlemeyi milli şuurun uyanmasında gören Mustafa Kemal Paşa, gerek kaleme aldığı Nutuk'ta gerekse de çeşitli söylev ve demeçlerinde sürekli olarak milli hâkimiyet, milli egemenlik gibi kelimeleri kullanmaya özen göstermiştir.[19]

Mustafa Kemal Atatürk, ulus devlet yapısının eski Türklerde de olduğunu ve ulus devlet anlayışının Türk siyasal karakterinde güçlü bir şekilde olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir:

---

17 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Atatürk'le Beraber*, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 131-132.

18 Erkan Şenşekerci, *Söylev (1919-1927) ve Demeçler (1928-1938)*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2014, s. 300.

19 "*Hukûk-ı milliye, müştereke-i milliye, sadâ-yı milliye, kudret-i milliye, heyet-i umumiye, heyet-i temsiliye, cereyân-ı millî, rûh-ı millî, âmâl-ı millî, meclis-i millî, istiklâl-ı millî, vicdân-ı millî, mukaddese-i milliye, efkâr-ı millet, sîne-i millet, teşkilât-ı millî, efrâd-ı millet, hareket-i milliye, kuvâ-yı milliye, hudûd-ı millî, hâkimiyet-i milliye, meşrûa-i millet, mukadderât-ı millî, irade-i millî, vahdet-i millî, mevcûdiyet-i millî, selâmet-i millet, namûs-ı millet, vazife-i millî, mesâil-i hayâtiye-i millet, itimâd-ı millî, ittihâd-ı millî, mes'ûliyet-i millî, kütle-i asliye-i millet, temâyülât-ı umumiye, ihtiyâc-ı millî, tarih-i millî, arzû-yı milli…*" Kelimelerini kullanması Mustafa Kemal'in Millet hâkimiyetine verdiği önem bakımından önemli örnek teşkil etmektedir. Feridun Ata, "Atatürk'ün Millî Hâkimiyet Anlayışı ve Bunun Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Konya 2008, s. 84.

> *"Türk milleti en eski tarihlerde, meşhur kurultayları ile bu kurultaylarda devlet reislerini intihap etmeleri ile demokrasi fikrine ne kadar merbut olduklarını göstermişlerdir. Son tarih dönemlerinde Türklerin kurduğu devletlerde, başlarına geçen padişahlar, bu yoldan ayrılarak baskıcı (zorba) olmuşlardır"*[20]

Bu ifadelerden de de anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Atatürk, saltanatı kaldırıp yerine millet hâkimiyetini getirmesindeki en önemli amacı hem yeni Türkiye Cumhuriyetinin medeni dünyaya entegrasyonunu sağlamak, hem de Türk milli kültürüne daha uygun olan ulus devlet anlayışını benimseterek milli şuurun uyanmasını kendisine amaç edinmiştir.[21] Bu amaç doğrultusunda Lozan'a gidilecek heyete İstanbul hükümetinin de katılma isteğini fırsat bilerek saltanatı kaldırmayı ve milli hâkimiyeti egemen kılmak için harekete geçmiştir. Bu yönde tavizsiz bir duruş Sergileyen Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak gibi Milli Mücadelenin önemli isimlerinin de desteklerini alarak harekete geçmiştir. Bu fikre karşı çıkanlara karşı kararlı duruşunu da şu cümleler ile vurgulamıştır:

> *"Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet tasallûtlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahis olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bira kaçak mıyız, bırakmayacak mıyız? Meselesi değildir Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görülse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir."*[22]

---

20 Afet İnan, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, Yayın B, İstanbul 2010, s. 59-60.

21 Muzaffer ÖZDAĞ, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Kripto Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 57.

22 Mustafa Kemal Atatürk,, *Nutuk*, Cilt II, Haz.Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1970, s. 690-691.

Bu hadise Mustafa Kemal Paşa'nın Türk kimliğine olan önemi ve gençliğinden beri zihin dünyasında çok önemli yer edinen millet hâkimiyetine verilen değeri göstermesi bakımından önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. Milli birliğin ve milli şuurun uyanışını milli hâkimiyet anlayışında gören Mustafa Kemal Paşa, gerçekleştirilecek inkılaplara engel oluşturabilecek bir kurum olan saltanat kurumunu kaldırmayı hedeflemiştir. Bu sayede Türk Milli Kültürüne uygun, halka karşı sorumlu ve hesap verilebilirliği olan bir sistemi yerleştirerek Türk kimliğini ve halkını muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmayı hedeflemiştir.

SONUÇ

Yaklaşık dört bin yıllık bir tarihe sahip olan Türklerde devlet anlayışı yerinde durmamış çağın ve zamanın koşullarına göre değişiklik göstererek dinamik bir yapıda devam etmiştir. Bu sayede hızlı bir teşkilatlanma yapısına da kavuşmuşlardı. İslamiyet'ten önce Kut anlayışına göre göre siyasal bir teşkilatlanma gösteren Türklerde Kağan mutlak bir güce sahip iken devlet yönetimi ile ilgili alınan kararlarda son söz hakkına sahip olmasına rağmen toy veya kurultay da etkili bir kurumdu. Bu da Kağanı tanrı ile beraber halka karşı da sorumlu tutuyordu.

Türklerin İslam dinine geçişleri beraberinde yeni yönetim ve hâkimiyet anlayışını da getirmiştir. Kağan'a dayandırılan meşruiyet anlayışı Allah'a dayandırılırken halife de yönetim mekanizmasında kendisine yer edinmeye başlamıştır. Ayrıca Töre'ye dayandırılan hukuk sisteminin yanına şeriat da eklenmiştir. İlk Müslüman Türk devletlerinde bunun etkileri sınırlı olsa da Selçuklular ile bu etkiler artmış ve Osmanlı İmparatorluğu ile zirveye ulaşmıştır. İslamiyet'ten önce patrimonyal sisteme uzak bir hâkimiyet anlayışını benimseyen Türklerde patrimonyal anlayış giderek güç kazanmaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da kuruluş dönemlerinde patrimonyal sistem özelliklerinden uzak bir yönetim anlayışı benimsenmiş olsa da Fatih Sultan Mehmet ile beraber sultanın devlet üzerindeki mutlak gücü artmaya başlamıştı. Yavuz Sultan Selim döneminde halifelik kurumunun da Osmanlı Hanedanına geçmesi ile teokratik bir sisteme kavuşan Osmanlı İmparatorluğu'nda Patrimonyal anlayış Kanuni Sultan Süleyman ile zirve noktasına ulaşmıştı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde gücünün doruklarında olan Osmanlı İmparatorluğu'nda patrimonyal sistem de en güçlü dönemlerini yaşıyordu. Çünkü bu sistemde şef yani sultan ne kadar güçlü ise devlet te doğru orantılı bir şekilde güçlü idi. Ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonları ile beraber devlet bürokrasisindeki çözülmeler ve özellikle Sultan Süleyman'dan sonra gelen sultanların kendisi gibi güçlü olmamaları sistemde çözülmeleri de beraberinde getirmişti. Çünkü Patrimonyal yönetim anlayışında bürokrasi ve sultan birbirine sıkı sıkıya bağlı ve muhtaç idi. 17 ve 18. yüzyılda artarak devam eden çözülmeler, 19. yüzyılda meydana gelen Fransız Devrimi ve fikirleri ile artık çöküşü kaçınılmaz kılmıştı. Milliyetçilik ve Cumhuriyet fikirlerinin etkisini arttırdığı Dünyada Türk aydınları da bu fikirlerden etkilenmişler ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu yönde faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. 1876 yılında Kanun-i Esasi ile ciddi darbe alan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Patrimonyal sistem 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ile son bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda patrimonyal sistemin çöküşünün önemli nedenlerinden birisi şüphesiz ki Milliyetçilik akımının getirdiği etkilerdi. Çünkü patrimonyal sistemde Millet veya vatan aidiyetinden ziyade hanedana olan aidiyet ön plandaydı. Bu da özellikle Balkan uluslarının devlete olan aidiyetini zayıflatıyordu. Ayrıca Devletin asli unsuru olan Türklerde de hanedana bağlılık artık yerini millet ve vatana doğru yönelmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve işgallere karşı pasif bir tutum sergilemesi Anadolu'da da milli bilinci uyandıran önemli etkenlerden biri olmuştu. Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanması Milli Hâkimiyete olan güveni ve bilinci arttırırken hanedana olan güveni de sarsmıştı. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları artık misyonunu tamamlayan bu sistemi ortadan kaldırarak millete dayalı yeni bir hâkimiyet anlayışını Türklere kazandırmışlardır.

Kaynaklar

Akçura, Yusuf, *Türk Devriminin Programı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2017.

Aslan, Seyfettin, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 17, Erzurum 2003, (s. 245-253).

Ata, Feridun, "Atatürk'ün Millî Hâkimiyet Anlayışı ve Bunun Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Konya 2008, (s. 81-88).

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt I-II, Hazırlayan, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1970.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Bozkurt, Ömer-Turgay, Ergun, *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, *Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE)*, Ankara 1998.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.

Çamlı, Ahmet Yavuz, "Klasik Dönem Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Weberyen Açıdan Ele Alınması", *Yeni Ekonomik Tendler ve İş Fırsatları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Mehmet Yüce, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2019.

Erdem, Hüseyin Subhi, "Modernite Karşısında Osmanlı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 33, Ankara 2000, (s.159-167).

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

İnan, Afet, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, Yayın B, İstanbul 2010.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Atatürk'le Beraber*, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Kili, Suna, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım I*, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Özdağ, Muzaffer, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Kripto Yayıncılık, Ankara 2018.

Şenşekerci, Erkan, *Söylev (1919-1927) ve Demeçler (1928-1938)*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2014.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 24, Erişim Linki: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf, Erişim Tarihi: 11. 10. 2022.

Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum*, C. 2, Yarın Yayınevi, İstanbul, 2012.

Weber, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çeviren Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2014.

9 786256 371491

sonçag akademi

SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48
İskitler 06070 ANKARA
T: (312) 341 36 67
soncagyayincilik@gmail.com
www.soncagyayincilik.com.tr